

Л. Штерман

ДЕРЖАГВИДАН

М. ГОРЬКИЙ

Т В О Р И

У ШІСТНАДЦЯТИ
ТОМАХ

ПЕРЕКЛАД З РОСІЙСЬКОЇ

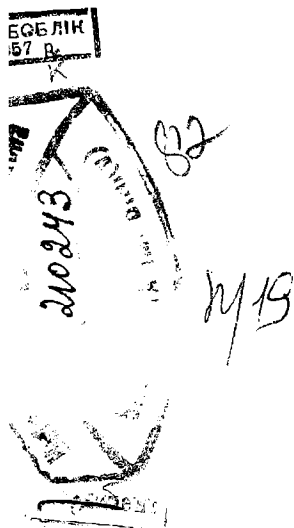
ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО
ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ
КНІВ

М. ГОРЬКИЙ

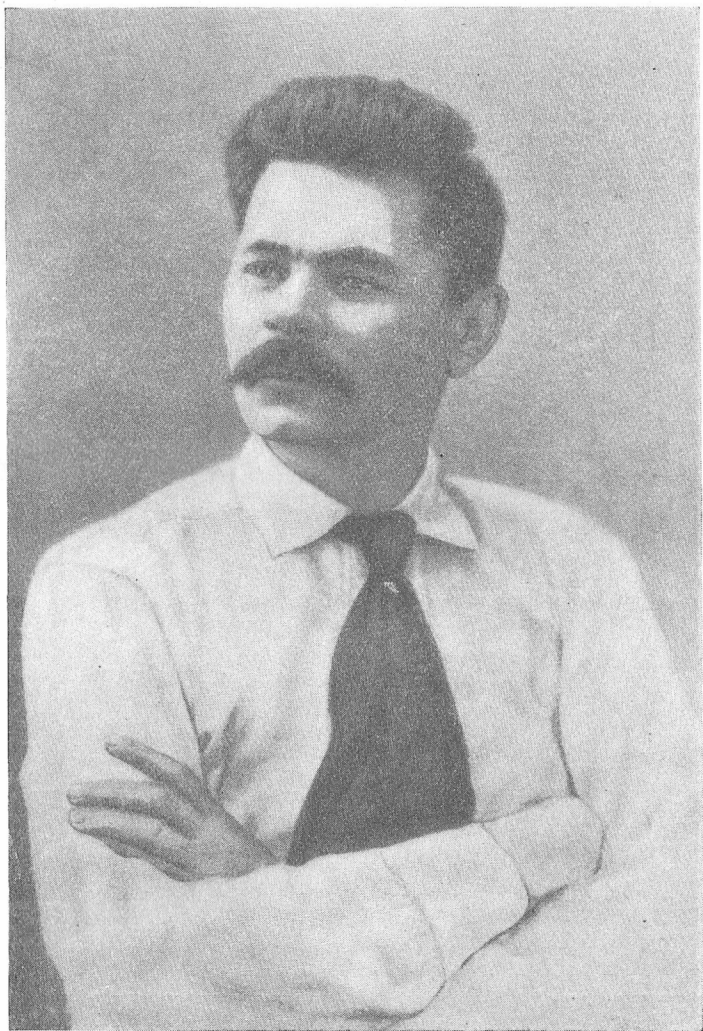
ТОМ 5

ПОВІСТІ

1907 — 1909

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО
ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ
КНІВ—1952

М. ГОРЬКИЙ

1907 — 1908 г.г.

Коли Євсею Климкову було чотири роки — батька його застрелив лісник, а коли йому минуло сім років — померла мати. Вона померла раптом, у полі, в жнива, і це було так дивно, що Євсей навіть не злякався, коли побачив її мертвою.

Дядько Петро, коваль, поклавши руку хлопчикові на голову, сказав:

— Що будемо робити?

Євсей глянув скося в куток, де на лаві лежала мати, і тихенько відповів:

— Я не знаю...

Коваль витер рукавом сорочки піт з обличчя, довго мовчав, а потім тихенько відштовхнув племінника.

— Ех ти, старичок...

З того дня хлопчика стали звати Старичком. Це лишило йому: ростом він був не на літа малий, рухався мляво, говорив тонким голосом. На його кістлявому обличчі сумовито стирчав пташиний ніс, лякливо кліпали круглі, безбарвні очі, ріденьке жовте волосся росло вихрами. Діти в школі сміялися з нього і лупцювали його — совіне обличчя його чомусь дратувало здорових і жвавих дітей. Він держався осторонь від них і жив самотньо, завжди десь в тіні, в куточках і ямках. Круглими очима, не кліпаючи, він дивився звідти на людей, непомітний, боязко зіщулившись. Коли ж очі стомлювалися, він заплющував їх і довго сидів сліпий, тихенько розхитуючи

кволе, легке тіло. Він намагався так само непомітно триматися і в сім'ї свого дядька, але тут це було трудно,— доводилося обідати й вечеряти разом з усіма, а коли він сидів за столом, молодший дядьків син, Яків, товстий і рум'яний, всяко намагався зачепити або розсмішити його, робив гримаси, показував язик, штовхав під столом ногами і щипав. Розсмішити не вдавалося, але часто Євсей здригався від болю, його жовте обличчя сіріло, очі широко розкривалися, ложка в руці тремтіла.

— Ти чого, Старичок? — питав дядько Петро.

— Це мене Яшка,— без скарги, рівним голосом пояснював хлопчик.

Якщо дядько Петро давав Ящі запотилишника або скуб його за волосся,— тітка Агаф'я, відкопиливши губи, сердито гула:

— У-у, ябедник...

А потім Яшка знаходив його де-небудь і довго, старанно бив його. Євсей ставився до побоїв як до неминучого, скаржитися на Яшку було не вигідно, бо, коли дядько Петро бив сина, тітка Агаф'я з лишком відплачувала племінникові за ці побої, а вона билася дошкульніше, ніж Яшка. Тому, коли Євсей бачив, що Яшка йде битися, Старик кидався на землю, міцно, як міг, стискав своє тіло в грудку, підгинаючи коліна до живота, затуляв обличчя і голову руками і мовчки віддавав боки й спину під кулаки братові. І завжди чим терплячіше зносив він побої, тим більше розпалювався Яшка, часом він навіть плакав і, штовхаючи ногами братове тіло, сам кричав:

— Мокрице окаянна,— реви!

Якось раз Євсей знайшов підкову і подарував її Ящі, тому що той все одно відняв би знахідку. Зладнівши від подарунку, Яшка спитав його:

— Боляче я тебе ото побив?

— Боляче! — відповів Євсей.

Яшка подумав, почухав голову і сказав:

— Ну, нічого,— мине!

Він пішов, а його слово щось зачепило в Євсєвій душі, і він повторив впівголоса і з надією:

— Мине...

Одного разу він бачив, як баби-богомолки розтирали стомлені ноги кропивою, він теж спробував потерти нею побиті Яшкою боки; йому здалося, що кропива сильно зменшує біль, і з того часу після побоїв він щосили

жалив побиті місця пушистим листям злої, ніким не любимої рослини.

Учився він погано, тому що в школу приходив насичений боязню побоїв, ішов з неї сповнений кривди. Його страх бути покривдженим був ясний і викликав у всіх непереборне бажання надавати Старикові стусанів.

Виявилось, що у Євсея був альтист, учитель взяв його в церковний хор. Дома довелося бувати менше, та зате він частіше зустрічався з товаришами по школі на співках, а всі вони билися не гірше за Яшку.

Стара дерев'яна церква сподобалася йому, в ній було багато темних куточків, і його завжди моторошно тягло заглянути в їх привітну, теплу тишу. Він потай чекав, що в одному з них знайде щось незвичайне, хороше, воно обніме його, ласкаво пригорне до себе і розкаже щось, як було робила це його мати. Ікони були чорні від довголітньої кіптяви, яка осіла на них, і всі святі лики, добрі й строгі, однаково нагадували бородате, темне обличчя дядька Петра.

А в притворі церкви була картина, на якій було зображено, як святий піймав чорта і б'є його. Святий був темний, високий, жиливий, з довгими руками, а чорт — червоненький, худорлявий недоросточок, схожий на козеня. Спочатку Євсей не дивився на чорта, йому навіть хотілося плюнути на нього, а потім стало шкода бідолашного чортеняти, і, коли близько нікого не було, він тихенько гладив рукою спотворену страхом і болем щипину мордочку нечистого.

Так вперше народилося у хлопчика почуття жалю.

Подобалася йому церква ще й тим, що в ній всі люди, навіть найперші крикуни й бешкетники, поводитися тихо й покірно.

Голосна розмова лякала Євсея, від збуджених облич та крику він тікав і ховався, тому що якось у базарний день бачив, як мужики спочатку говорили голосно, потім почали кричати і штовхати один одного, а потім хтось ухопив кілок, замахнувся ним, ударив. Тоді розлігся страшний крик, вереск, багато хто кинувся тікати, збили Старика з ніг, і він упав обличчям у калюжу, а коли схопився, то побачив, що до нього йде, махаючи руками, величезний мужик і замість обличчя у нього — сліпучо-червона, тремтяча пляма. Це було так страшно, що Євсей заверещав і раптом неначе провалився в чорну

яму. Треба було бризкати його водою, щоб він опритомнів.

П'яних він теж боявся,— мати казала йому, що в п'яну людину вселяється біс. Старикові здавалося, що цей біс — колючий, як їжак, і мокрий, неначе жаба, рудий, з зеленими очима. Він залізає в живіт людині, вовтузиться там — і від того людина казиться.

Було в церкві ще багато хорошого. Крім спокою, тиші і ласкавого сутінку, Євсееві подобалися співи. Коли він співав не по нотах, то міцно заплющував очі, і, зливаючи свій голос із загальною хвилею голосів так, щоб його не було чути, приємно ховав кудись там всього себе, неначе солодко засинав. І в цьому напівсонному стані йому завжди здавалося, що він одпливає з життя, наближається до іншого, ласкавого і мирного.

У нього народилася мрія, яку він одного разу висловив дядькові такими словами:

— А можна так жити, щоб і ходити скрізь і все бачити, тільки б мене ніхто не бачив?

— Невидимкою? — спитав коваль.

І, подумавши, відповів:

— Мабуть — не можна цього.

З того часу, як все село стало звати Євсея Стариком, дядько Петро називав його сиротою. У всьому людина особлива, коваль і п'яний був не страшний, він просто скидав з голови шапку, ходив по вулиці, розмахуючи нею, високим, сумовитим голосом співав пісень, посміхався, хитав головою, а сльози текли з його очей рясніше, ніж у тверезого. Євсееві здавалося, що його дядько найрозумніший і найдобріший мужик в селі і з ним можна говорити про все,— часто посміхаючись, він майже ніколи не сміявся, а говорив не кваплячись, тихо й серйозно. Інколи в кузні він говорив ніби сам для себе, не помічаючи племінника або забувши про нього,— це особливо подобалося Євсееві. У розмові своїй він завжди сперечався з кимсь, когось умовляв.

— Окаянна,— не сердячися і неголосно бурчав він,— ненажерна ти собака пашеко! Чи я не працюю? Ось — очі собі висушив, осліпну скоро — чого ще треба? Розпрокляте ти життя-доля тяжка,— ні краси, ні радощів...

Скидалося, неначе хрещений складав пісні, і Євсееві здавалося, що коваль бачить того, з ким говорить.

Якось він спитав:

— Ти з ким говориш?

— Говорю з ким? — повторив коваль, не глянувши на нього, потім, посміхаючися, відповів: — З дурістю своєю говорю...

Але розмовляти з хрещеним випадало рідко, у кузні завжди був хтось сторонній і часто вертівся круглий, як дзига, Яшка, заглушаючи удари молотка і тріщання вугілля в горні дзвінким криком, — при Яшці Євсей не смів заглядати до дядька.

Кузня стояла край неглибокого яру; на дні його, в куцах верболозу, Євсей проводив увесь вільний час весною, літом і восени. У яру було спокійно, як у церкві, щебетали пташки, гули бджоли і джмелі. Хлопчик сидів там, похитуючись, і думав про що-небудь, міцно заплющивши очі, або блукав у куцах, прислухаючись до гомону в кузні, і коли відчував, що дядько там сам, вилав до нього.

— Що, сирото? — зустрів коваль, мружачи очі, зволожені слізьми.

Одного разу Євсей спитав коваля:

— Нечиста сила вночі в церкві буває?

Подумавши, коваль відповів:

— Чому їй не бувати? Вона скрізь пролізе, їй легко...

Хлопчик підвів плечі і круглими очима допитливо обмацав темні кутки кузні.

— Ти їх не бійся, отих бісів! — порадив дядько.

Євсей зітхнув і тихо відповів:

— Я не боюся...

— Вони тобі шкоди не заподіють! — впевнено пояснив коваль, витираючи очі чорними пальцями. Тоді Євсей спитав:

— А як же бог?

— А що він?

— Навіщо бог чортів у церкву пускає?

— Йому що? Бог церквам не сторож...

— Він там не живе?

— Бог? Нащо йому! Йому, сирото, скрізь місце. Церква — це для людей...

— А люди для чого?

— А люди — вони, виходить... взагалі для всього! Без людей не обійдешся, — егеж...

— Вони — для бога?

Коваль скоса подивився на племінника і не зразу відповів:

— Звичайно...

Потім витер руки об хвартух і, дивлячись у вогонь горна, заговорив:

— Я цих справ не знаю, сирото... Ти б учителя спитав. А ні — попа...

Євсей витер носа рукавом сорочки, відповівши:

— Я боюся їх...

— Краще б тобі не говорити про таке! — серйозно порадив дядько Петро. — Малий ти. Ти гуляй собі, здоров'я нагулюй... Жити треба здоровому; якщо не сильний, працювати не можеш, — зовсім не можна жити. От тобі і вся премудрість... А чого богові треба — нам невідомо.

Змовкнувши, він подумав, не відводячи очей від вогню, потім продовжував, серйозно й уривисто:

— З одного краю — нічого не знаю, з другого — не розумію. «Вся премудрістю сотворив еси», сказано...

Він окинув поглядом кузню і, помітивши в кутку хлопчика, сказав:

— Чого шулишся? Кажу — йди, гуляй...

А коли Євсей боязко пішов собі, коваль додав услід йому:

— Іскра попаде в око тобі, будеш сліпий. Кому одноокий потрібен?

Мати, як була ще жива, розповіла Євсееві кілька казок. Розповідала вона їх зимовими ночами, коли метелиця, штовхаючи хату в стіни, бігала по даху і все обмацувала, неначе шукала чогось, залазила в димар і тужно вила там на різні голоси. Мати розповідала казки тихим сонним голосом, він у неї рвався, плутався, часто вона повторювала багато разів те ж саме слово — хлопчикові здавалося, що все, про що вона говорить, вона бачить у п'яті, тільки — неясно бачить.

Розмови дядька Петра нагадували Євсееві материні казки; коваль теж, мабуть, бачив у вогні горна і чортів, і бога, і все страшне людське життя, тому він і плакав завжди. Євсей слухав його розмови, легко запам'ятовував їх, вони одягали його серце в моторошний трепет сподівань, і в ньому все більше міцніла надія, що він колись побачить щось не схоже на життя в селі, на п'яних мужиків, лихих бабів, крикливих дітлахів, щось ласкаве й серйозне, неначе церковна відправа.

У ковалевих сусідів була сліпа дівчинка Таня. Євсей подружив з нею, водив її гуляти по селу, обережно допомагав їй спускатися в яр і тихим голосом розповідав про щось, лякливо розширяючи свої водянисті очі. Цю дружбу було помічено в селі і вона всім сподобалася, але одного разу мати сліпої прийшла до дядька Петра із скаргою. Вона сказала, що Євсей налякав Таню своїми розмовами, тепер дівчинка не може залишатися сама. плаче, спати стала погано, у сні кидається, схоплюється й кричить.

— Чого він їй наговорив — зрозуміти не можна, а тільки вона все про бісів лепече і що небо чорне, в дірках, а крізь дірки вогонь видно, біси в ньому перекидаються, дражнять людей. Хіба можна таке дитині розказувати?

— Іди сюди! — покликав дядько племінника.

І коли Євсей тихо підійшов з кутка, він, поклавши йому на голову важку, жорстку руку, спитав:

— Говорив ти це?

— Говорив.

— Навіщо?

— Не знаю...

Коваль, не знімаючи руки, відштовхнув голову хлопчика і, дивлячися йому у вічі, серйозно сказав:

— Хіба небо чорне?

Євсей тихенько пробурмотів:

— А яке ж, якщо вона не бачить?..

— Хто?

— Танька...

— Так! — сказав коваль і, подумавши, спитав: — А вогонь чорний? Це ти навіщо вигадав?

Хлопчик мовчки опустив очі.

— Ну, кажи, — адже не б'ють тебе! Навіщо ти їй отаке плещеш, ну?

— Мені її шкода, — пошепки відповів Євсей.

Коваль легенько відсунув його від себе і сказав:

— Більше з нею розмовляти не смій, чув? Ніколи. Ти, тітко Прасковіє, будь спокійна! Дружбу цю ми порушимо.

— Всипати б йому! — порадила мати сліпої. — Дівчинка жила тихо, нікому не заважала, а тепер відійти від неї не можна...

Коли Прасковія пішла, коваль мовчки взяв Євсея за руку, вивів його у двір і там спитав:

— Говори тепер толком — навіщо ти лякав дівчинку?

Дядьків голос звучав тихо, але суворо. Євсей злякався і швидко, заїкаючися, став виправдуватися:

— Я не лякав, я тільки так,— вона все жаліється: я, каже, тільки чорне бачу, а ти — все... Я й став говорити їй, що все чорне, щоб вона не заздрила... Я зовсім не лякав...

Він схлипнув, почувуючи себе скривдженим. Дядько Петро тихо засміявся.

— Дурню! Ти б подумав — адже вона тільки три роки як осліпла,— не сліпою ж вона народилася, після віспи це в неї. Значить, пам'ятає вона, що і як світить. Який ти дурний!

— Я не дурний,— вона мені повірила! — відказав Євсей, витираючи очі.

— Ну, гаразд. Тільки ти не водися з нею... Чуєш?

— Не буду...

— А що плачеш — це нічого! Хай думають, ніби я тебе побив.

Коваль штовхнув Євсея в плече і, посміхаючися, додав:

— Жулики ми з тобою...

Тоді хлопчик ткнувся головою в бік йому, питаючи тремтячим голосом:

— За що мене всі кривдять?

— Не знаю, сирото! — відповів дядько, подумавши.

Образи стали викликати у хлопчика їдке вдоволення, в ньому туманно назрівало переконання, що він не такий, як усі, тому його і кривдять.

Село стояло на пагорку. За рікою тяглося грузьке болото. Влітку, після жарких днів, з трясовин підіймався лілуватий задушливий туман, а з-за невеликого лісу сходив на небо червоний місяць. Болото дихало на село гнилим диханням, насилало на людей хмари комарів, повітря нило, плакало від їх жадібної метушні і тужного співу, люди до крові чухалися, сердиті й жалюгідні.

Ночами по болоту блукали сині тремтячі вогні,— говорили, що це безпритульні душі грішників; люди скрушно зігхали, жаліючи їх, а одне одного не жаліли.

Але вони могли жити дружно й весело,— Євсей раз бачив це.

У багатого мужика Веретенникова зайнялася вночі клуня; хлопчик вибіг на город, зліз на вербу і з неї дивився на пожежу.

Здавалося йому, що в небі звивається багатокриле, гнучке тіло страшного димно-чорного птаха з вогняним дзьобом. Нахиливши червону, виблискуючу голову до землі, птах жадібно шматує солому вогняно-гострими зубами, гризе дерево. Його димне тіло, виграваючи, в'ється в чорному небі, падає на село, повзе по покрівлях хат і знову пишно, легко здіймається вгору, не відриваючи від землі палаючої червоної голови, все ширше роззявляючи несамовитий дзьоб.

Перед лицем вогню всі люди стали маленькими, чорними. Вони бризкали на нього водою, тикали в полум'я довгими жердинами, вириваючи з зубів палаючі снопи, топтали їх ногами і теж кашляли, пирхали, чхали, задихаючися, в жирному димі. Кричали, голосили, зливаючи свої голоси з свистом і виттям вогню, і все ближче насувалися на нього, оточуючи червону голову чорним живим кільцем, неначе затягаючи петлю на шиї її. Петля розривалася там і тут, її знову зв'язували і все міцніше, вужче затягали; вогонь люто метався, стрибав, його тіло пухло, надувалося, звиваючися, як змія, намагаючися відірвати від землі пійману людьми голову, і, збезсилівши, стомлено й похмуро падало на сусідні клуні, повзало погородах, тануло, пошматоване й кволе.

— Дружніше! — кричали люди, підбадьорюючи один одного.

— Води! — дзвеніли голоси жінок.

Жінки стояли ланцюгом від пожежі до ріки, всі разом, чужі й рідні, подруги й вороги, і безперервно по руках у них ходили відра з водою.

— Веселіше, молодиці! Голубоньки — веселіше!

Було приємно і весело дивитися на це хороше дружнє життя в боротьбі з вогнем. Всі підбадьорювали один одного і хвалили за спритність, силу, лаялися ласкаво, крик був беззлобний — здавалося, що при вогні всі побачили один одного хорошими і кожен став прийнятним іншому. А коли, нарешті, вони перемогли вогонь, їм стало весело. Заспівали пісень, засміялися, захвастали один перед одним своєю роботою, стали жартувати, старші дістали горілки і трохи випили з утоми, а молодь майже до ранку гуляла на вулиці, і все було гарне, як уві сні.

Євсей не чув ні одного лютого крику, не побачив сердитого обличчя; увесь час, поки горіло, ніхто не плакав від болю і кривди, ніхто не ревів звіриним ревом дикої злоби, готової на вбивство.

На другий день він сказав дядькові Петрові:

— Як учора хороше було...

— Егеж, сирото, хороше!.. Ще трохи — злизав би вогонь половину села.

— Я — про людей! — пояснив хлопчик. — Про те, як дружно взялися. От би завжди так їм жити, — завжди б горіло!

Коваль подумав і здивовано спитав:

— Тобто, це виходить — щоб завжди пожежі були?

І, суворо глянувши на Євсея, сказав, насварившись на нього пальцем:

— Ти, голову, дивися, не вигадай чого-небудь на гріх! Ач який, — пожежі йому приємні!

II

Коли Євсей закінчив учитися, коваль сказав:

— Куди ж тепер прихилити тебе? Тут ти ні до чого. От поїду міхи купувати, одвезу тебе, сирото, до міста.

— Сам повезеш? — спитав Євсей.

— Сам. Жаль тобі буде село покидати?

— Ні. Тебе — жаль...

Коваль сунув у горно кусок заліза і, поправляючи щипцями жарини, задумливо обізвався:

— Мене жаліти нічого, я — великий... Мужик, — як і всі.

— Ти кращий за всіх! — тихо промовив Євсей.

Дядько Петро, мабуть, не чув його слів, він не відповів, витяг з вогню розпечене залізо, примружив очі і став кувати, бризкаючи червоними іскрами. Потім раптом спинився, повільно опустив руку з молотом і, посміхаючися, сказав:

— Повчити б тебе треба чого-небудь...

Євсей насторожився, чекаючи повчання. Та коваль знову сунув залізо у вогонь, витер сльози на щоках і, дивлячися в горно, забув про племінника. Прийшов мужик, приніс надтріснуту шину. Євсей спустився у яр, сів там у кущах і просидів до заходу сонця, чекаючи, чи не залишиться дядько сам у кузні. Цього не сталося.

День від'їзду із села стерся з пам'яті хлопчика, він пам'ятав тільки, що коли виїхали в поле — було темно і дивно тісно, воза сильно трясло, з боків підводилися чорні, нерухомі дерева. Та чим далі їхали, земля ширшала і світлішала. Дядько всю дорогу супився, на питання відповідав неохоче, коротко і невиразно.

Їхали цілий день, ночували в маленькому селі, вночі хтось довго і гарно грав на гармоніку, плакала жінка, часом сердитий голос вигукував:

— Мовчи!

І матірно лаявся.

Далі поїхали теж уночі. Дві собаки проводили їх, з вищанням качаючися в п'їтмі навколо воза, а коли виїхали з села, в лісі, з лівого боку від дороги, похмуро жалісно кричав бугай.

— Дай боже на щастя! — пробурмотів коваль.

Євсей заснув і прокинувся, коли дядько легенько постукував його пужалном по ногах.

— Поглянь, сирото,— гей!

Сонним хлопчиковим очам місто здалося подібним до величезного лану гречки; густе, строкате, воно тяглося без кінця, золоті верхи церков серед нього — неначе жовті квіти, темні зморшки вулиць — як межі.

— Ого-о! — сказав Євсей, коли придивився.

Місто, виростаючи, ставало дедалі строкатішим. Зелене, червоне, сіре, золоте, воно все виблискувало, відбиваючи промені сонця на шибках незліченних вікон і золоті церковних глав. Воно запалювало в серці сподівання незвичайного. Стоячи на колінах, Євсей держався рукою за дядькове плече і невідривно дивився вперед, а коваль говорив йому:

— Ти живи так — зробив, що призначено, а сам набік. Спритних людей остерігайся: з десятка спритних — один, може, доб'ється, дев'ять — розіб'ється.

Говорив він нерішуче, неначе сумніваючися — чи те говорить, що треба? Євсей слухав його уважно, серйозно, сподіваючись почути якісь особливі слова проти небезпек нового життя.

Коваль зітхнув і продовжував більш твердо, більш упевнено:

— Мене, сирото, раз мало різками не відшмагали у волості, егеж. Женихом був я в той час,— мені вінчатися треба, а вони мене — шмагати! Ім це байдуже, вони.

чужих справ не доходять. А то губернаторові скаргу подавав я — три з половиною місяці в острозі держали,— крім побоїв. Великих побоїв зазнав, навіть кров'ю харкав, і очі от з того часу сльозяться. Один поліцейський, рудуватий такий, невеличкий на зріст, чимсь усе по голові мене стукав.

— Ну,— тихенько сказав Євсей,— ти про це не говори...

— Та що ж його ще скажеш? — вигукнув дядько Петро з посмішкою.— Нічого, сирото, і сказати.

Євсей сумовито похилив голову.

Назустріч їм посувались окремі будинки, замурзані, оповиті важкими запахами, втягаючи коня і воза з сідками дедалі глибше в свої сплутані сіті. На червоних і зелених дахах стирчали бородавками димарі, з них підіймався голубий і сірий дим. Деякі димарі висувалися прямо з землі; потворно високі, брудні, вони диміли густо і чорно. Земля, щільно втоптана, здавалася просоченою жирним димом, звідусюди, тиснучи повітря, лізла важкі, лякаючі звуки,— гупало, гуло, свистіло, деренчливо гуркотіло залізо...

Дядько сказав:

— Це ще не місто, це — фабрики.

Втяглися в широку вулицю, забудовану дерев'яними будинками. Пофарбовані в різні фарби, літні, кремезні, вони мали вигляд спокійний і затишний. Особливо хороші були будинки з палісадниками, неначе підперезані великими фартухами, чисті і веселі.

— Зараз приїдемо! — сказав коваль, завертаючи коня у вузький провулок.— Ти, сирото, не бійся...

Він зупинив коня біля відчинених воріт великого будинку, сплигнув на землю і пішов у двір. Будинок був старий, увесь покривився, під вікнами повипинало бруси, вікна були маленькі, тьмяні. На великому брудному подвір'ї стояло багато прольоток, чотири мужики, оточивши білого коня, ляскали його долонями і голосно кричали. Один з них, круглий, лисий, з великою жовтою бородою і рожевим обличчям, побачивши дядька Петра, широко розмахнув руками і закричав:

— А-а!

...В тісній і темній кімнаті пили чай, лисий реготав і вигукував так, що на столі дзвенів посуд. Було душно, міцно пахло гарячим хлібом. Євсееві хотілося спати, і він

усе позирав у куток, де за брудним пологом стояло широке ліжко з силою-силенною подушок. Літало багато великих, чорних мух, вони стукали в лоб, лазили по обличчю, досадно лоскотали спітнілу шкіру. Євсей не на-смілювався їх відгонити.

— Ми тебе определимо! — кричав йому лисий, весело киваючи головою.— Наталіє! По Матвіїча послала?

Огрядна, чорнобрива жінка з маленьким ротом і високими грудьми звучно відповіла:

— Котрий вже раз питаєш...

— Петрухо, друг,— Наталія! Меди солодкі! — оглушливо кричав лисий.

Дядько Петро, тихенько сміючися, неначе боявся глянути на жінку, а вона, підсуваючи Євсєєві гарячого житнього коржика з сиром, говорила йому:

— Іж більше!.. У місті треба багато їсти...

Євсей знемагав від надмірного почуття ситості, але не смів відмовитися і покійрно жував усе, що йому давали.

— Іж! — кричав лисий і розповідав дядькові Петрові: — Це, я тобі скажу, щастя. Тільки тиждень, як його кінь задавив, хлопчика тобто! Ішов він у трактир по кип'яток, раптом...

Непомітно й нечутно прийшов ще чоловік, теж лисий, але — маленький, худий, в темних окулярах на великому носі і з довгим пасмом сивого волосся на підборідді.

— В чім річ, людіє? — неголосно спитав він. Господар схопився з стільця, закричав, зареготав, а Євсєєві стало моторошно.

Чоловік назвав господарів і дядька Петра людьми і цим неначе відділив себе від них. Сів він не близько до стола, потім ще відсунувся вбік від коваля і озирнувся навколо, повільно рухаючи тонкою, сухою шиєю. На голові у нього, трохи вище лоба, над правим оком, була велика гуля, маленьке гостре вухо щільно прилипло до черепа, неначе бажаючи сховатися в короткій бахромі сивого волосся. Він був сірий, якийсь запорошений. Євсей непомітно старався розглянути під окулярами очі, але не міг, і це тривожило його.

Лисий господар кричав:

— Розумієш — сирота!

— Це — козир! — відповів чоловік з гулею. Він сидів, впираючися маленькими темними руками в свої гострі

коліна, говорив небагато, і часом Євсей чув якісь особливі слова.

Нарешті він сказав:

— На цьому і край...

Дядько Петро важко поворухнувся на стільці.

— От ти, сирото, при місці... А це хазяїн твій...

Чоловік з гулею на голові крізь чорні окуляри подивився на Євсея і сказав:

— Мене звати Матвій Матвіїч...

Одвернувся, взяв склянку, нечутно випив чай, устав, мовчки поклонився і вийшов.

Потім Євсей з дядьком сиділи у дворі, в холодку біля стаєнь, і коваль говорив обережно, неначе мацаючи словами щось незрозуміле йому.

— Мабуть — тобі добре буде у нього... Старичок — долі відслужив, пройшов крізь усі гріхи, живе, щоб маленький шматочок з'їсти, бурчить-мурликає, ніби ситий кіт...

— А він — не чаклун? — спитав хлопчик.

— Чому? У містах, треба гадати, немає їх, чаклунів.

Та, подумавши, коваль додав:

— Одначе, тобі це все одно. І чаклун — людина. Ти ось що знай: місто — воно небезпечне, воно он як привчає людей: дружина у чоловіка на богомілья пішла, а він зараз на її місце куховарку посадив і — тішиться. А старик такого прикладу показати не може... Я й кажу, що тобі, мовляв, з ним добре буде, треба гадати. Будеш ти жити за ним, як за кушем, сиди та подивляйся.

— А як він помре? — з побоюванням спитав Євсей.

— Ачей не скоро... Голову ти собі олією вмазуй, щоб вихорі не стирчали...

Дядько звелів Євсееві попрощатися з господарями і повів його у місто. Євсей дивився на все совиними очима і тулився до дядька. Хряпали двері магазинів, вищали блоки; тріск прольоток і важкий гуркіт возів, вигуки торговців, човгання і тупіт ніг — всі ці звуки зчепилися разом, сплуталися в задушливу, курну хмару. Люди йшли швидко, неначе боялися запізнитися кудись, перебігали через вулицю під мордами коней. Невгамовна метушня стомлювала очі, хлопчик часом заплющував їх, спотикався і казав дядькові:

— Іди швидше...

Йому хотілося прийти куди-небудь на місце, в куток,

де було б не так гамірно, метушливо і жарко. Нарешті вийшли на маленький майдан, в тісне коло старих будинків; було видно, що всі вони спираються один на одного щільно й міцно. Серед майдану стояв фонтан, на землі лежали вогкі тіні, шум тут був густіший, спокійніший.

— Глянь,— сказав Євсей,— самі будинки, парканів і зовсім немає...

Коваль, вітхнувши, відповів:

— Читай вивіски — де тут Распопова крамниця?

Вийшли на середину майдану, стали біля фонтана, і Євсей, озираючися, заворушив губами. Вивісок було багато, вони вкривали кожен будинок, як строкаті латки каптан у старця. Коли на одній з них хлопчик побачив потрібне прізвись, він мерзлякувато здригнувся і, нічого не сказавши дядькові, став уважно оглядати вивіску. Маленька, поїдена іржею, вона містилася над дверима, які вели кудись униз, в темну діру, а перед дверима на тротуарі була яма, з двох боків огорожена невисокими залізними ґратами. Будинок, де містилася крамниця, триповерховий, брудно-жовтий, з облупленою штукатуркою. Обличчя будинку підсліпувате, хитре, неласкаве.

Спустилися до дверей по кам'яних східцях — їх було п'ять,— коваль зняв картуз і обережно зазирнув у крамницю.

— Заходьте! — пролунав виразний голос.

Хазяїн сидів за столом біля вікна і пив чай. На голові у нього була надіта шовкова чорна шапочка без козирка.

— Бери стілець, селянине, сідай, випий чаю. Хлопчику, дай склянку,— он там на полиці...

Хазяїн простяг руку в темну глибину крамниці, Євсей подивився туди, але нікого не побачив. Тоді хазяїн звернувся до нього:

— Ну, чого ж ти! Хіба ти не хлопчик?

— Не звик ще! — тихо сказав дядько Петро. Старик знову махнув рукою.

— Друга полиця направо. Хазяїна треба розуміти з півслова — таке правило.

Коваль зітхнув. Євсей намацав у сутінку посуд і швидко, спотикаючися на купи книжок на підлозі, подав склянку хазяїнові.

— Постав на стіл. А блюдечко?

— Ах ти! — вигукнув дядько Петро.— Як же ти,— а блюдечко?..

— Треба дуже довго вчити його! — сказав хазяїн, значливо глянувши на коваля. — Тепер, хлопчику, обійди крамницю і замить собі в пам'яті, що де лежить...

Євсей відчув, неначе в тіло йому залізло щось могутнє і владно повертає ним, куди хоче. Він зіщулився, втяг голову в плечі і, напружуючи зір, став оглядати крамницю, прислухаючись до слів хазяїна. У крамниці було прохолодно, похмуро. Вузька, довга, як могила, вона тісно заставлена полицями, і на них, туго постискані, стояли книги. На підлозі теж валялися в'язки книг, у глибині крамниці, захаращуючи задню стіну, вони підіймалися купою майже до стелі. Крім книг, Євсей знайшов тільки драбину, парасольку, галоші і білий горщик з відбитим вушком. Було багато пилюки, і, мабуть, це від неї йшов важкий запах.

— Я людина самотна, тиха, і, якщо він догодить мені, може, я його зроблю зовсім щасливим. Все життя я прожив чесно і прямовірно; нечесного — не прощаю і, буде що помічу, у суд передам. Бо нині судять і малолітніх, для чого утворена в'язниця, іменована колонією для малолітніх злочинців — для злодюжок...

Слова його, сірі й тягучі, туго обплутували Євсея, викликаючи в ньому лякливе бажання мерщій догодити старикові, сподобатися йому.

— Прощайся, хлопчикові треба зайнятися ділом.

Дядько Петро встав, зітхнувши.

— Ну, сирото... от, значить, живи! Слухайся хазяїна... Він горя тобі не схоче — навіщо йому це? Не скучай...

— Гаразд! — сказав Євсей.

— Треба говорити — добре, а не гаразд! — виправив хазяїн.

— Добре! — швидко повторив Євсей.

— Ну, прощай! — поклавши на плече йому жорстку руку, сказав коваль і, труснувши племінника, пішов, неначе раптом злякався чогось.

Євсей здригнувся, стиснений холодним сумом, ступив крок до дверей і запитливо зупинив круглі очі на жовтому обличчі хазяїна. Старик крутив пальцями сиве пасмо на підборідді, дивлячись на нього згори вниз, і хлопчикові здалося, що він бачить великі, тьмяно-чорні очі. Кілька секунд вони стояли так, чогось чекаючи один від одного, і в грудях у хлопчика трепетно забився ще невідомо...

мий йому страх. Але старик узяв з полиці книгу і, показуючи на обкладинку пальцем, спитав:

— Це яка цифра?

— 1873,— відповів Євсей, низько похиливши голову.

— Так.

Хазяїн торкнувся сухим пальцем до підборіддя Євсееві.

— Дивися на мене.

Хлопчик розігнув шию і поквапливо пробурмотів, заплющивши очі:

— Дядечку, я завжди буду слухатися...— І завмер, нічого не бачачи.

— Іди сюди...

Старик сидів на стільці, впираючися долонями в коліна. Він зняв з голови шапочку і витирав лисину хусткою. Окуляри його з'їхали на кінець носа, він дивився в обличчя Євсееві через них. Тепер у нього дві пари очей; справжні — маленькі, нерухомі, темносірого кольору, з червоними повіками.

— Тебе часто били?

— Часто! — тихо сказав Євсей.

— Хто?

— Хлопці...

Хазяїн опустив окуляри на очі, пожував темними губами і сказав:

— Хлопці і тут забіяки, ти з ними не водися, чуєш?

— Чую.

— Остерігайся їх! Розбишаки й злодюжки. Ти знай — я тебе поганого не навчу. Я людина хороша, мене треба любити. Будеш мене любити — тобі хороше буде зо мною. Зрозумів?

— Зрозумів.

Обличчя хазяїна прибрало попереднього вигляду. Він узяв Євсея за руку і повів його в глибину крамниці, кажучи:

— Ось — бачиш — книги. На кожній поставлено рік, на кожен рік по дванадцять книг. Підбери їх по порядку. Як ти це зробиш?

Євсей подумав і боязко відповів:

— Не знаю...

— А я тобі не скажу. Ти грамотний і повинен сам догадатися...

Сухий, рівний голос неначе шмагав хлопчика. Стримуючи сльози, він став розв'язувати пачки і щоразу,

коли книга падала на підлогу, здригаючись, озирався. Хазяїн сидів за столом і писав. Тонко скрипіло перо. Повз двері швидко мигтіли ноги, їх тіні падали в крамницю і стрибали по ній. З очей у Євсея, одна по одній, покотилися сльозини, він злякався їх, швидко витер обличчя запиленими руками і, сповнений темного страху, напружено став розбирати книги. Спочатку це було трудно, але через кілька хвилин він уже став впадати в знайомий йому стан бездум'я, у звичну порожнечу, яка владно охоплювала його після побоїв та кривд, коли він сидів самотно десь у кутку. Очі його ловили цифру року, назву місяця, руки машинально ставили книги в ряд; сидячи на підлозі, він рівномірно розхитував своє тіло і дедалі глибше опускався у спокійний вир напівсвідомого заперечення дійсності. І, як завжди в такі хвилини, глибоко в ньому тліла неясна надія, розгорялося сподівання чогось іншого, не схожого на те, що оточувало його. Інколи в пам'яті спалахувало емке слово:

«Мине...»

Воно тепло огортало серце обіцянкою незвичайного, руки хлопчика мимохіть починали рухатися швидше і плин часу ставав непомітним.

— От бач,— зрозумів, як треба робити!

Євсей здригнувся, він не чув, коли підійшов старик, і, подивившись на свою роботу, спитав:

— Так?

— Без сумніву. Чаю хочеш?

— Не хочу.

— Повинен казати: спасибі або дякую вам — не хочу! — сказав хазяїн.— Працюй...

І пішов. Глянувши йому вслід, Євсей побачив у крамниці літнього чоловіка без вусів і бороди, в круглому капелюху, зсунутому на потилицю, з палицею в руці. Він сидів за столом, розставляючи чорні й білі штучки. Коли Євсей знову взявся до роботи — стали долітати уривисті вигуки гостя й хазяїна:

— Тур...

— Шах королеві...

У крамницю стомлено опускався гомін вулиці, дивні слова кумкали в ньому, неначе жаби на болоті.

«Що вони роблять?» — недовірливо подумав хлопчик і тихенько зітхнув, відчуваючи, що звідусіль на нього

насувається щось особливе, але не те, чого він боязко чекав. Пилюка лоскотала ніс і очі, хрущала на зубах. Згадувалися дядькові слова про старика:

«Будеш ти жити за ним, як за кушем...»

Темніло.

— Шах і мат! — густо гукнув гість, а хазяїн, клацнувши язиком, голосно наказав:

— Хлопчику, крамницю замикати!

Старик жив у двох маленьких кімнатах на третьому поверсі того ж будинку, де містилася крамниця. У першій кімнаті з вікном стояв великий сундук і шафа.

— Тут будеш спати! — сказав хазяїн.

Двоє вікон другої кімнати виходили на вулицю, з них було видно рівнину горбкуватих дахів і рожеве небо. В кутку перед іконами тремтів вогник у синій скляній лампадці, в другому стояло ліжко, накрите червоною ковдрою. На стінах висіли яскраві портрети царя й генералів. У кімнаті було тісно, але чисто і пахло, як у церкві.

Стоячи біля дверей, Євсей оглядав оселю хазяїна; старик стояв поруч нього і говорив:

— Запам'ятай порядок речей, і щоб завжди було так, як є!

Біля стіни містився широкий чорний диван, круглий стіл, навколо стола три стільці, теж чорних. Цей куток кімнати мав вигляд сумний і зловісний.

Ввійшла висока білолиця жінка, з овечими очима, вона спитала тихим співучим голосом:

— Подавати вечерю?

— Давай... подавайте, Раїсо Петрівно...

— Новий хлопчик?

— Так. Звати — Євсей...

Жінка вийшла.

— Причини дверей! — сказав старик, і коли Євсей зробив це, він продовжував, понизивши голос:

— Вона — хазяйка квартири, я у неї наймаю кімнати з обідом і вечерю, зрозумів?

— Зрозумів...

— А в тебе один хазяїн — я. Розумієш?

— Егеж, — відповів Євсей.

— Значить, ти повинен слухатися тільки мене... Піди в кухню, умийся.

Умиваючись, Євсей непомітно старався розглянути хазяйку квартири, — жінка готувала вечерю, розкладаючи на великому підносі тарілки, ножі, хліб. Її велике кругле обличчя з тонкими бровами здавалося добрим. Гладенько зачесане темне волосся, некліпаючі очі й широкий ніс викликали у хлопчика догадку:

«Смирна...»

Помітивши, що вона, щільно стиснувши тонкі, червоні губи, теж стежить за ним, він збентежився і розлив воду на підлогу.

— Витри! — сказала вона не сердито. — Ганчірка під стільцем.

Коли він увійшов у кімнату, старик оглянув його і спитав:

— Що вона тобі говорила?

Але Євсей не встиг йому відповісти — жінка внесла піднос, поставила його на стіл і сказала:

— Ну, я йду собі...

— Добре! — відповів хазяїн.

Вона підвела руку, пригладила волосся на скроні — пальці у неї були довгі — і пішла.

Сіли вечеряти. Хазяїн їв не поспішаючи, голосно чавкав, часом стомлено зітхав. Коли почали їсти дрібно насичене смажене м'ясо, він сказав Євсееві:

— Бачиш, яка добра їжа? Я завжди їм добре...

Після вечері він наказав Євсееві віднести посуд у кухню, навчив його засвічувати лампу, потім сказав:

— Тепер спи. В шафі лежить повсть, подушка і ковдра. Це — твоє. Завтра я куплю тобі гарний одяг. Іди!

Коли, напівсонний від тяжких відчуттів, хлопчик ліг, хазяїн вийшов до нього і спитав:

— Добре?

На сундуку було твердо, та Євсей відповів:

— Добре...

— Якщо жарко — відчини вікно.

Євсей негайно зробив це. Вікно виходило на дах сусіднього будинку. На ньому — димарі, чотири, всі однакові. Подивився на зірки тужними очима боязкого звірка, посадженого в клітку, але зірки нічого не говорили його серцеві. Повалився на сундук, закутався з головою у ковдру і міцно заплющив очі. Стало душно, він висунув голову і, не розплющуючи очей, прислухався — в кімнаті хазяїна пролунав сухий, виразний голос:

— «Живий в допомозі вишнього, в крові бога небесного...»

Євсей зрозумів, що старик читає псалтир... І, чуйно прислухаючися до знайомих, але незрозумілих слів царя Давида, хлопчик заснув.

III

Життя його пішло рівно й гладенько. Він хотів подібатися хазяїнові, відчував, розумів, що це вигідно для нього, але ставився до старика з застережливою обережністю, без тепла в грудях. Страх перед людьми народжував у ньому бажання догодити їм, готовність на всі послуги заради самозахисту від можливого нападу. Постійне чекання небезпеки розвивало гостру спостережливість, а ця властивість ще більше поглиблювала недовіру до людей.

Він придивлявся до дивного життя будинку і не розумів його,— від підвалів до даху будинок був тісно набитий людьми, і щодня з ранку до вечора вони вовтузилися в ньому, як раки в кошику. Працювали тут більше, ніж у селі, і злилися дужче, гостріше. Жили неспокійно, гамірно, покvapливо — часом здавалось, що люди хочуть мерщій кінчити всю роботу,— вони чекають свята, бажують зустріти його вільними, чисто вимиті, мирно, із спокійною радістю. Серце в хлопчика завмирало, в ньому тихо билосся запитання:

«Минає?..»

Але свята не було. Люди підганяли один одного, лаялися, інколи билися і майже щодня говорили що-небудь погане один про одного.

Ранками хазяїн ішов у крамницю, а Євсей залишався в квартирі, щоб привести кімнати в належний порядок. Закінчивши це, він умивався, ішов у трактир по кип'яток і потім у крамницю — там вони з хазяїном пили ранковий чай. І майже завжди старик питав його:

— Ну, що?..

— Нічого...

— Мало! — говорив хазяїн.

Але одного разу Євсей відповів інакше:

— Сьогодні годинник говорив кушніревій куховарці, що ви крадене приймаєте...

Він сказав це несподівано для себе і одразу ж, увесь охоплений тремтінням страху, опустив голову.

Старик тихо засміявся. Потім протяжно і не сердито промовив:

— Ме-ерзотник...

Його темні, сухі губи здригнулися.

— Спасибі тобі, що сказав мені це, спасибі!

З того часу Євсей став уважно прислухатися до розмов і все, що чув, не гаючися, тихим голосом переказував хазяїнові, дивлячись прямо в обличчя йому.

Через кілька днів, прибираючи кімнату, він знайшов на підлозі зім'ятий паперовий карбованець, і коли за чаєм старик спитав його:

— Ну, що?

— От — карбованець найшов...

— Так. Ти карбованець знайшов, а я — золото! — сказав хазяїн, посміхаючись.

Вдруге він підібрав біля входу в крамницю двадцять копійок і теж віддав монету хазяїнові. Старик спустив окуляри на кінець носа і, потираючи двогривений пальцями, кілька секунд мовчки дивився в обличчя хлопчюкові.

— По закону, — вдумливо заговорив він, — третина знахідки — шість копійок — належить тобі...

Він змовк, зітхнув і сказав, ховаючи монету в кишеню жилета:

— Одначе — незрозумілий ти хлопчик...

А шести копійок не віддав йому.

Тихий, непомітний, а коли його помічали — догідливий, Климков майже не звертав на себе уваги людей, а сам уперто стежив за ними розпливчастим поглядом совиних очей, — поглядом, який не залишався в пам'яті тих, хто зустрічав його.

З перших днів його дуже зацікавила мовчазна, смирна Раїса Петрівна. Щовечора вона одягала темне, шелестливе плаття, чорний капелюшок і йшла кудись; вранці, коли він прибирав кімнати, вона ще спала. Він бачив її тільки вечорами перед вечерею та й то не щодня; її життя здавалося йому таємничим, і вся вона, мовчазна, з білим обличчям і нерухогими очима, збуджувала у нього неясні натяки на щось особливе. Він непомітно запевнив себе, що вона живе краще, ніж усі, знає більше від усіх, в ньому склалося незрозуміле йому, але хороше

почуття до цієї жінки. З кожним днем вона здавалася йому красивішою.

Одного разу він прокинувся вдосвіта, пішов у кухню напиться і раптом почув, що хтось відмикає двері з сінней. Зляканий, він кинувся в свою кімнату, ліг, наклався ковдрою, намагаючись притулитися до сундука якомога щільніше, і через хвилину, висунувши вухо, почув у кухні важкі кроки, шелест плаття і голос Раїси Петрівни:

— Ех-х, в-ви!..— говорила вона.

Він устав, обережно підійшов до дверей і зазирнув у кухню.

Смирна жінка сиділа біля вікна, скидаючи капелюшка. Обличчя її здавалося білішим, ніж завжди, з очей рясно текли сльози. Її велике тіло хиталося, руки рухалися повільно.

— Знаю я вас,— сказала вона, мотнувши головою, і стала на ноги, спираючися на підвіконник.

В кімнаті хазяїна скрипнуло ліжко. Євсей відскочив до сундука, ліг, закутався.

«Скривдили!» — думав він і радів її сльозам, вони наближали до нього цю смирну жінку, яка жила потайки, нічним життям.

Хтось пройшов повз нього вкрадливо. Він підвів голову і раптом схопився, неначе опечений тонким, злим криком:

— Ге-еть!

З кухні, зігнувшись, швидко вийшов хазяїн у нічній білизні, зупинився і сказав Євсеєві, присвистуючи:

— Спи, спи,— чого ти? Спи...

Вранці в крамниці старик спитав:

— Злякався вночі?

— Егеж...

— Випила вона,— з нею трапляється це...

І заговорив суворо:

— Ти одначе знай — це жінка дуже хитра. Вона — мовчить, а — вла. Вона — грішниця, грає на роялі. Жінка, яка грає на роялі, називається таперша. А знаєш ти, що таке публічний дім?

Євсей знав про це з розмов кушнірів та склярів у дворі, але, бажаючи знати більше, відповів:

— Не знаю...

Старик пояснив йому дуже зрозуміло, з запалом. Часом він відпльовувався, морщив обличчя, виражаючи

огиду до мерзоти. Євсей дивився на старика і чомусь не вірив у його огиду і повірив усьому, що сказав хазяїн про публічний дім. Але все, що говорив старик про жінку, збільшило почуття недовіри, з яким він ставився до хазяїна.

Крім Раїси, цікавість Євсееву збуджував учень скляра Анатолій, тоненький хлопчак, з кудлатим волоссям на голові, кирпатий, просочений запахом олії, завжди веселий. Голос у нього був високий, і Євсееві подобалося чути співучі, світлі вигуки хлопчика:

— Ш-шипки уставляти!

Він перший заговорив з Євсеем. Євсей підмітав сходи і раптом почув знизу голосне запитання:

— Гей, ти, хівре,— якої губернії?

— Тутешній! — відповів Євсей.

— А я — костромський. Скільки років тобі?

— Тринадцятий...

— І мені теж. Ходім во мною?

— Куди?

— На річку, купатися...

— Мені в крамницю треба...

— Сьогодні неділя...

— Все одно...

— Ну — чорт з тобою!

І скляр зник, не образивши Євсея своєю лайкою.

Він цілий день ходив по місту з ящиком скла, повертався додому майже завжди в той час, як замикали крамницю, і цілий вечір з двору долітав його непогамовний голос, сміх, свист, співи. Його всі ляляли, і всі любили возитися з ним, реготали з його пустощів. Євсея дивувала сміливість, з якою кирпатий і кудлатий хлопчак звертався до дорослих, він відчував почуття заздрощів, коли бачив, як волотошвейки бігали по двору, наздоганяючи веселого пустуна, і нарешті його владно потягло до скляра почуття схилення перед ним. Поринаючи в свої неясні мрії про тихе й чисте життя, тепер він знаходив у ньому місце і для буйного, кудлатого хлопчика. Після вечері Євсей питав хазяїна:

— Можна мені у двір піти?

Старик неохоче дозволяв це.

Швидко збігаючи з сходів, Євсей сідав де-небудь в тіні і звідти стежив за Анатолієм. Двір був маленький, з усіх боків його огорожували високі стіни будинків,

біля стін лежав купами різний мотлох, на ньому сиділи, спочивали майстрові, майстрихи, а на середині його Анатолій давав виставу.

— Кушнір Зворикін у церкву пішов! — вигукував він.

І Євсей здивовано бачив маленького товстого кушніра, з одвислою нижньою губою і сумовито примруженими очима. Випнувши живіт і схиливши набік голову, Анатолій дрібними кроками, але явно без охоти йшов до воріт, — публіка проводила його сміхом і схвальними вигуками.

— Зворикін з трактиру! — оголошував хлопчик і котився по двору, безсило матляючи руками й ногами, тупо витріщивши очі, огидно і смішно розквасивши губи. Зупинявся, бив себе в груди руками і свистячим голосом говорив:

— Гос-споди, ну який я радий! Бож-же мій, як все х-хороше і все приємне рабу твоєму Іакову Іваничу, господи! Скляр Кузін — лиходій б-богові моему і всім людям — тварюка!.. Господи!

Публіка реготала, але Євсей не сміявся. Його пригнічувало складне почуття подиву й заздрощів, чекання нових вихваток Анатолія зливалось у нього з бажанням бачити цього хлопчика зляканим і покривдженим — йому було досадно, неприємно, що скляр зображує людину не небезпечною, а тільки смішною.

— Скляр Кузін іде! — кричав Анатолій.

Перед Євсеем поставав червонолиций, завжди напівп'яний, охлялий мужик, з рудою роздвоєною бородою і засуканими рукавами брудної сорочки. Заклавши праву руку за нагрудник хвартуха, повільно розгладжуючи лівою бороду, нахмурений, понурий, він ходить повільно і, дивлячися спідлоба, скрипить надірваним, охриплим голосом:

— Ти знову лаєшся, еретик? Чи довго ще я буду це слухати, га? Окаянний ти, щоб тобі пуття не було...

— Кошей Распопов! — оголошував Анатолій.

Повз Євсея, нечутно рухаючи ногами, пливла гладенька, гостренька фігурка хазяїна, він смішно водив носом, неначе щось винюхуючи, швидко кивав головою і, змахуючи маленькою ручкою, смикав себе за бороду. В цьому образі було щось жалюгідне, смішне. Досада Євсея посилювалася, він добре знав, що хазяїн не такий, яким його показує маленький скляр.

Зобравши хазяїнів, Анатолій починав передражня-

вати кого-небудь з публіки. Невичерпний, він до пізнього вечора дзвенів дзвіночком, викликаючи беззлобний сміх. Інколи зачеплена ним людина кидалася ловити його, починалася галаслива біганина. Євсей зітхав заздро.

Помітивши Климкова, Анатолій витягав його за руку на середину двору і представляв публіці:

— Ось він — цукор з милом! Кошея Распопова двоюрідний сморчок! — І, повертаючи тоненьку постать хлопчика на всі боки, він складно говорив смішні, дивні слова про хазяїна, Раїсу Петрівну і самого Євсея.

— Пусти! — тихенько просив його хлопчик, намагаючись вирвати руку з міцної руки скляра, а сам уважно слухав, бажаючи і стараючись зрозуміти натяки, бруд яких він відчував. Якщо Євсей виривався сильно, публіка, здебільшого жінки, мляво говорили Анатолієві:

— Пусти його...

Іх заступництво чомусь завжди було неприємне Євсееві, Анатолій же роздратовувався, починав штурхати і щипати його, викликаючи на бійку. Деякі з чоловіків радили:

— Ану, побийтеся, — хто кого?

Жінки заперечували:

— Не треба!

І знову Євсей відчував у цих словах щось неприємне. Кінчалось тим, що Анатолій зневажливо відштовхував Євсея набік.

— Ех ти, хівря!

Якось вранці, після такої сцени, Євсей зустрів Анатолія у дворі з ящиком скла і раптом, не бажаючи, сказав йому:

— Чого ти глузуєш з мене?

Скляр глянув на нього і спитав:

— А що?

Євсей не зумів відповісти.

— Битися хочеш? — знову спитав Анатолій. — Ходімо в сарай!

Він говорив спокійно і діловито.

— Ні, я не хочу битися, — тихо відповів Євсей.

— І не треба — я тебе наб'ю! — сказав скляр і потім впевнено додав: — Обов'язково наб'ю!

Євсей зітхнув, — він не розумів цього хлопчика. І, бажаючи зрозуміти, вдруге спитав тихим голосом:

— Я кажу — чого ти глузуєш з мене?

Анатолію, мабуть, стало ніяково, він кліпнув жва-
вими очима, посміхнувся і раптом сердито крикнув:

— Иди к чортам! Чого пристаєш? Як дам тобі!..

Євсей утік у крамницю і цілий день відчував у серці
зуд незаслуженої образи. Вона не порвала його потягу
до Анатолія, але змусила його йти в двору, як тільки
Анатолій помічав його. І він усунув скляра з царини
своїх мрій...

Незабаром після цієї невдалої спроби підійти до лю-
дини, вночі його розбудили голоси в кімнаті хазяїна.
Він прислухався — там була Раїса. Йому схотілося пере-
конатися в цьому, він тихенько встав, підійшов до
щільно зачинених дверей і притулив око до замкової
дірочки.

Його сонне око насамперед спинилося на вогні свічки
й осліпло. Потім він побачив на чорному дивані велике
опукле тіло жінки. Вона лежала горілиць, гола, і, по-
клавши собі на груди волосся, повільно заплітала його
в косу довгими пальцями. На білому тілі жінки трем-
тіли відсвіти вогню, і все воно, чисте, яскраве, здава-
лося легким, неначе хмара. Це було дуже красиво. Вона
щось говорила, але слів її він не чув, а тільки голос
співучий, стомлений і жалібний. Хазяїн в нічній білизні,
сидячи на стільці біля дивана, наливав вино у склянку,
рука в нього тремтіла і пасмо сивого волосся на під-
борідді теж тремтіло. Окуляри він скинув, обличчя його
було гідке.

— Так, так, так,— говорив він,— ач ти яка...

Євсей одійшов від дверей, ліг у постіль і подумав:

«Поженилися...»

Йому стало шкода Раїсу — чого вона зробилася жін-
кою людини, яка говорить про неї погано? І, мабуть, їй
дуже холодно лежати, голій, на шкіряному дивані. Про-
майнула у нього нехороша думка, але вона підтверджу-
вала слова старика про Раїсу, і Євсей лякливо прогнав
цю думку.

Увечері на другий день Раїса, як завжди, внесла ве-
черю, звичайним голосом сказавши:

— Я пішла...

І так само звичайно, сухо і недбало говорив з нею
хазяїн. Євсей подумав, що голу жінку він бачив уві сні.

Несподівано і непотрібно з'явився дядько Петро. Він
посивів, зморщився, став нижчий на зріст.

— А я — сліпну, сирото! — говорив він, голосно сьорбаючи чай з блюдечка і посміхаючися мокрими очима. — Працювати вже не можу, і треба мені, значить, по милостиню йти. З Яшкою не можна нічого зробити — у місто проситься... Не пустиш — утече... Він — такий...

Все, що говорив коваль, було тяжко слухати. Дядько дивився винувато, і Євсееві було незручно, соромно за нього перед хазяїном. Коли дядько зібрався йти, Євсей тихенько всунув йому в руки три карбованці і провів його з задоволенням.

Книжкова крамниця поступово збуджувала у хлопчика неясну підозру своєю схожістю на могилу, туго набиту померлими книгами. Всі вони були пошарпані, пожмакані, від них ішов прілій, тухлий запах. Купували їх мало, з цього Євсей не дивувався, але ставлення хазяїна до покупців та книг дедалі більше збуджувало його цікавість.

Бувало так: старик брав у руки книгу, обережно перегортав її ветхі сторінки, темними пальчиками гладив палітурки, тихенько посміхався, киваючи голівкою, і тоді здавалося, що він пестить книгу, як щось живе, грається з нею, неначе з кішкою. Читаючи, він, подібно до того, як дядько Петро з вогнем горна, вів з книгою тиху буркотливу розмову, губи його здригалися насмішкувато, киваючи головою, він бубонів:

— Так, так — ач яка? А-а, от що? А-ах зухвальство!.. Цього не буде, — ні-і!..

Ці дивні вигуки, спрямовані проти когось, дивуючи Євсея, лякали його, свідчили про таємничу двоїстість життя старика.

— Ти не читай книжок, — сказав якомсь хазяїн. — Книга — блуд, блудодійного розуму чадо. Вона до всього торкається, бентежить, тривожить. Раніше були хороші історичні книги, спокійних людей повісті про минуле, а тепер всяка книга хоче роздягти людину, котра повинна жити скритно і плоттю і духом, щоб захистити себе від диявола цікавості, що позбавляє віри... Книга не шкідлива для людини тільки в старості.

Євсей запам'ятовував ці слова, і хоч вони були незрозумілі для нього, але стверджували відчуття таємниці, що огортає життя хазяїна.

Продаючи книгу, старик неначе обнюхував покупця, говорив з ним незвично, то надто голосно і покvapливо,

то знижуючи голос до шепоту; його темні окуляри нерухомо впиралися в обличчя покупця. Часто, провівши студента, що купив книгу, він посміхався йому вслід, а раз погрозив пальцем в спину маленькому, вродливому, з чорненькими вусиками на блідому обличчі чоловікові, як той виходив з крамниці. Частіше за інших купували книги студенти, інколи приходили старики, ці довго рилися в книгах і люто сперечалися про ціну. Майже щодня заходив чоловік в котелку з широким, вугруватим носом на голеному, пласкому і товстому обличчі. Його звали Дорімедонт Лукич, він носив на правій руці великий золотий перстень, а граючи з хазяїном в шахи, голосно сопів носом і смикав себе лівою рукою за вухо. Він теж приносив якісь книги і згортки паперів, хазяїн брав їх, схвально кивав головою, тихо сміявся і ховав у стіл або ставив у куток, на полицю за своєю спиною. Євсей не помічав, щоб хазяїн платив за ці книжки, але він продавав їх.

Один час у крамницю став заходити частіше за інших знайомих покупців високий голубоокий студент з рудими вусами, в кашкеті, зсуненому на потилицю, що відкривав великий білий лоб. Він говорив густим голосом і завжди купував багато старих журналів.

Одного разу хазяїн запропонував йому книгу, принесену Дорімедонтом, і поки студент мовчки перегортав її — старик покvapливим шепотом розповідав йому щось.

— Забавно! — вигукнув студент, посміхаючись. — Ах ви, старий гріховоднику! Не боїтеся, га?

Хазяїн вітхнув і відповів:

— Якщо почуваєш безсумнівну правду, то повинен допомагати їй в міру слабких сил...

Вони довго шепталися, і, нарешті, студент сказав:

— Запишіть адресу.

Старик записав її на окремому папірці, а коли прийшов Дорімедонт і спитав: «Що новенького, Матвічу?» — хазяїн простяг йому папірець і сказав, посміхаючись:

— Ось — новенький...

— Та-ак. Никодим Архангельський, — прочитав Дорімедонт. — Діло! Подивимося, який то Никодим.

І через якийсь час, сідаючи грати в шахи, він повідомив хазяїнові:

— А цей Никодим виявився ікряною рибою! Знайшли у нього чимало-таки всякої всячини...

— Книжки мені поверни,— промовив хазяїн, посуваючи фігуру.

— Обов'язково!

Голубоокий студент більше не приходив. Зник і маленький молодий чоловік з чорними вусами. Все це, живлячи хлопчикову підозрілість, натякало на якісь таємниці, загадки.

Книги не збуджували в ньому цікавості, він пробував читати, але ніколи не міг зосередити на книзі свою думку. Уже захаращена силою спостережень, вона дробилася на дрібниціях, розпливалася і нарешті зникала, випаровуючись, як тонка цівка води на камені в жаркий день.

Працюючи, рухаючись, він не вмів думати, рух не наче розривав павутину думки, хлопчик виконував роботу не поспішаючи, акуратно, точно, як машина, але не вносив у неї нічого від себе.

Коли ж він був вільний і сидів нерухомо — ним оволодівало приємне відчуття літання в проворому тумані, який обгортав життя і все пом'якшував, перетворюючи гамірну дійсність на тихий напівсон.

В цьому настрої дні минали невловимо швидко. Зовнішнє життя було одноманітне, мозок непомітно засмічувався липким пилом буднів. По місту Климов ходив рідко, місто не подобалося йому.

Безперервний рух стомлював очі, гамір наливав голову важкою, отупляючою каламуттю; місто було подібне до казкової потвори, яка оскалювала сотні пожадливих ротів і ревіла сотнями ненажерних горлянок.

Ранками, прибираючи кімнату хазяїна, він, висунувши голову з вікна, дивився на дно вузької, глибокої вулиці, і — бачив завжди тих самих людей, і знав, що кожен з них буде робити через годину і завтра, завжди. Хлопчики з крамниць були знайомі і неприємні, небезпечні своїми пустощами. Кожна людина здавалася прикутою до своєї справи, як собака до своєї конури. Інколи мигтіло або звучало щось нове, але його тяжко було зрозуміти в густій масі знайомого, звичного і неприємного.

Церкви міста теж не подобалися йому — в них було надто світло і занадто сильний запах ладану, оливи.

Євсей не зносив міцних запахів, від них паморочилася голова.

Інколи в свято хазяїн замикав крамницю і водив Євсея по місту. Ходили довго, повільно, старик показував будинки багатих і знатних людей, говорив про їх життя, в його розповідях було багато цифр, жінок, які повтікали від чоловіків, багато покійників і похоронів. Говорив він про це урочисто, сухо і все осуджував. Тільки розповідаючи — хто, від чого і як помер, старик оживлявся і говорив так, неначе справи смерті були наймудріші і найцікавіші справи на землі.

Після такої прогулянки він частував Євсея чаєм у трактирі, де грала музикальна машина і всі знали старика, ставилися до нього з боязкою пошаною. Стомлений Євсей під гуркіт і завивання музики, оповитий хмарою тяжких запахів, впадав у напівсонну заціпеність.

Та якось хазяїн привів його в будинок, де була зібрана незліченна кількість красивих речей, дивовижна зброя, одяг із шовку і парчі; в душі у хлопчика раптом сколихнулися забуті материні казки, радісно здригнулась окрилена надія, він довго ходив по кімнатах, розгублено кліпаючи очима, а коли поверталися додому, спитав хазяїна:

— Це чие?..

— Казенне, цареве! — значуще пояснив старик.

Хлопчик спитав інакше:

— А хто носив такі каптани й шаблі?

— Царі, бояри, різні государеві люди...

— Тепер їх немає?

— Як немає? Є. Без них — не можна. Тільки тепер одягаються не так.

— Чому?

— Дешевше. Раніше Росія багатша була, а тепер — пограбували її різні чужі нам люди — жиди, поляки, пімці...

Він довго говорив про те, що Росії ніхто не любить, всі обкрадають її і бажають їй всякого зла. Коли він говорив багато — Євсей переставав йому вірити і розуміти його. Але все ж спитав:

— А я — государева людина?

— А то ж як! У нас все государеве. Вся земля — божа, вся Русь — царева!

Перед очима у Євсея закружляли барвистим хорово-

дом ставні, красиві люди в блискучому одязі, поставало інше, казкове життя. Воно залишалося з ним, коли він ліг спати; серед цього життя він бачив себе в голубому каптані з золотом, в червоних чоботях із сап'яну і Раїсу в парчі, прикрашеній самоцвітами.

«Значить — минає!» — подумав він.

Ця думка знову викликала надію на інше майбутнє. За дверима сухо звучав голос хазяїна:

«Всюю шаташася язиці і аггели помишляша злоє...»

IV

Коли він з хазяїном, замкнувши крамницю, увійшов у двір, їх зустрів дзвінкий, трепетний крик Анатолія:

— Не буду — дядечку!.. Ніколи-и-и..

Євсей здригнувся і мимохить з торжеством сказав:

— Ага-а...

Йому було приємно чути крик страху й болю, що вихоплювався з грудей веселого, любимого для всіх хлопчика, і він попросив хазяїна:

— Я зостануся у дворі?

— Вечеряти треба. Зрештою, я теж піду подивлюся, як учать шибайголову...

За ганком будинку, біля дверей у кам'яний сарай, зібралася публіка, в сараї розлягалися важкі мокрі шльопанці і ридаючий голос Анатолія:

— Дядечку, не винен! Господи, я не буду,— пусти!.. Христа ради...

Годинникар Якубов, закурюючи цигарку, сказав:

— Так його!..

Коса золотошвейка Зіна підтримала високого й жовтого годинникаря:

— Може, тихіший буде, спокою від нього немає нікому у дворі...

А Євсей хазяїн спитав:

— Кажуть, він передражнювати людей майстер?

— А то ж як! — відповіла кушнірева куховарка.— Таке дияволеня — всіх висміє...

В сараї чулося глухе шарудіння, неначе по старих дошках його тягали сюди й туди мішок, набитий чимось м'яким, повз задиханий, хрипкий голос Кузіна і дедалі глухіші, дедалі рідші вигуки Анатолія:

— Ой.., рятуйте... Господи!..

Слова почали зливатися в тонкий, клекітливий стогін... Євсей тремтів, згадуючи біль побоїв. Гомін глядачів збуджував у ньому сплутане почуття — було боязно стояти серед людей, які вчора ще охоче й весело милувалися спритним хлопчиком, а зараз з задоволенням дивляться, як його б'ють. Але тепер ці стомлені від роботи, сердиті люди здавалися йому більш зрозумілими, він вірив, що ніхто з них не прикидається, дивлячись на мордування людини з щирою цікавістю. Було трохи шкода Анатолія і все ж таки приємно чути його стогін. Промайнула думка:

«Тепер буде смирніший і подружить зо мною...»

Раптом з'явився кушнір — підмайстер Миколай, маленький, чорний, кучерявий, з довгими руками. Як завжди зухвалий, нікого не поважаючий, він розштовхав публіку, увійшов у сарай і звідти двічі тяжко бабахнув його голос:

— Облиш! Геть!

Всі сахнулися від дверей. Із сарая вискочив Кузін, сів на землю, схопився руками за голову і, витріщивши очі, хрипко закричав:

— Ка-ра-вул...

— Ходім, лишень, далі від гріха! — сказав хазяїн. Євсей одійшов в куток до ганку і став там, стежачи.

Вийшов Микола. На руках у нього безсило обвисло маленьке, зім'яте тіло хлопчика. Він поклав його на землю, випростався і крикнув:

— Баби, води, падлюки...

Зіна й куховарка побігли.

Кузін, закидаючи голову, глухо сопів:

— Розбій, каравул...

Микола обернувся до нього, ударив ногою в груди і перекинув на спину, потім почав кричати, виблискуючи білками чорних очей:

— Сволота! Дитину убивають, а вам — комедія! Порозбиваю пики усім!

Йому з усіх боків відповідали лайками, але ніхто не смів підійти близько.

— Ходім! — сказав хазяїн, взявши Євсея за руку. Вони пішли й побачили, що Кузін безшумно біжить до воріт.

Коли хлопчик залишився сам, він відчув, що в ньому

зникла задрість до Анатолія, і, напружуючи свій млявий мозок, пояснив собі те, що бачив: це тільки здавалося, що втішного Анатолія любили, насправді не було цього. Всі люблять битися, люблять дивитися, як б'ються, всі люблять бути жорстокими. Микола оступився за Анатолія тому, що він любить бити Кузіна і б'є його майже кожного свята. Сміливий, сильний, він може побити кого завгодно в цьому будинку, а його б'ють в поліції. Значить, чи будеш ти тихий, чи жвавий — тебе все одно будуть бити і кривдити.

Минуло кілька днів, у дворі заговорили, що учень скляра, якого відправлено було в лікарню, там збожеволів. Тоді Євсей згадав, як палали очі у хлопчика під час його вистав, які рвучкі були його рухи і швидко змінювалося обличчя, і з страхом подумав, що, може, Анатолій завжди був божевільний. І забув про нього.

...В дощовиті ночі осені на даху, під вікном, народжувалися роздрібнені звуки, заважаючи спати, розбуджуючи в серці тривогу. В одну з таких ночей він почув злий крик хазяїна:

— Мерзотниця!..

Раїса заперечувала, як завжди, неголосно і співуче:

— Я не можу дозволити вам, Матвію Матвічу...

— Підла! Які гроші я тобі плачу?

Двері в кімнату хазяїна були не причинені, голоси звучали виразно. Дрібний дощ тихо співав за вікном сльозливу пісню. По даху повзав вітер; як великий, безпритульний птах, стомлений негодою, він зітхав, м'яко торкаючись мокрими крилами шибок у вікні. Хлопчик сів на постелі, обняв коліна руками і, здригаючись, слухав:

— Віддай мені двадцять п'ять карбованців, злодійко!

— Я не заперечую — Дорімедонт Лукич дав мені...

— Ага! От бач, поганко!..

— Ні, ви дозвольте — коли ви попросили мене стежити за паном...

Двері зачинилися. Але й крізь стіну чути було, як старик кричав:

— Ти пам'ятай, підла, ти у мене в руках! І коли я помічу, що ти з Дорімедонтом фіглі-міглі завела...

Голос жінки, теплий і гнучкий, звивався навколо злих старикових слів і стирав їх з пам'яті Євсея.

Жінка була права, в цьому Євсея переконував її спокій і все його ставлення до неї. Йому йшов уже п'ят-

надцятий рік, його потяг до смирної і вродливої Раїси Петрівни почав ускладнюватися тривожно приемним почуттям. Зустрічаючи Раїсу завжди на хвилини, він дивився їй в обличчя з таємним почуттям соромливої радості, вона говорила з ним ласкаво, це викликало в грудях його вдячне хвилювання і дедалі владніше вабило до неї...

Ще в селі він знав грубу правду про взаємини між мужчиною і женщиною; місто розрисувало цю правду грязю, але вона не бруднила хлопчика,— боязкий, він не смів вірити тому, що говорилося про жінок, і розмови ці викликали у нього не спокусу, а моторошну огиду. Тепер, сидячи на постелі, Євсей згадував добрі усмішки, ласкаві Раїсині слова. Захоплений цим, він не встиг лягти, коли відчинилися двері з хазяїнової кімнати і перед ним стала вона, напіводягнена, з розпущеним волоссям, притиснувши руку до грудей. Він злякався, завмер, але жінка, посміхнувшись, насварилася на нього пальцем і пішла до себе.

Вранці, підмітаючи в кухні, він побачив Раїсу на дверях її кімнати і випростався перед нею з віником у руках.

— Хочеш кофе пити зо мною? — спитала вона.

Зраділий і зніяковілий Євсей відповів:

— Я ще не вмивався,— я зараз!

І через кілька хвилин він сидів за столом у неї в кімнаті, нічого не помічаючи, крім білого обличчя з тонкими бровами і добрих, волого усміхнених очей.

— Я тобі подобаюся? — спитала вона.

— Егеж! — відповів хлопчик.

— Чому?

— Ви добра і красива...

Він відповідав, як у сні. Йому було дивно чути її запитання, очі її повинні були знати все, що творилося у нього в душі.

— А Матвія Матвійовича ти любиш? — повільно і неголосно спитала Раїса.

— Ні! — просто відповів Євсей.

— Хіба? А він тебе любить, він сам говорив мені це...

— Ні! — повторив хлопчик, хитнувши головою. Вона підвела брови і трохи підсунулася до нього, питаючи:

— Ти мені не віриш?

— Вам — вірю, а хазяїнові — не вірю, ні в чому...

— Чому? Чому? — двічі швидко і тихо спитала вона,

підсуваючися до нього ще ближче. Теплий промінь її погляду проник в серце хлопчикові і збуджував там маленькі думки; він покvapливо викидав їх перед жінкою:

— Я його боюся. Я всіх боюся, крім вас...

— Чому?

— Вас теж кривдять... Я бачив, ви плакали... Це ви не тому плакали тоді, що випили,— я розумію. Я багато розумію — тільки всього разом не можу зрозуміти. Кожне окреме я бачу до останньої зморшки, а поруч нього зовсім навіть і несхоже — теж розумію, а — до чого це все? Одно з одним не складається. Є одно життя і — інше також...

— Що ти говориш? — здивовано спитала Раїса.

Кілька секунд вони мовчки дивилися одне на одного, серце хлопчика билося покvapливо, щоки вкрилися рум'янцем ніяковості.

— Ну, тепер іди! — тихо сказала Раїса, встаючи. — Иди, а то він буде питати, чому ти довго. Не говори йому, що був у мене,— добре?

— Егеж.

Він пішов, насичений ласкавим звуком співучого голосу, зігрітий співчутливим поглядом, і цілий день в пам'яті його дзвеніли слова цієї жінки, гріючи серце тихою радістю.

День цей був дивно довгий. Над дахами будинків і майданом нерухомо висіла сіра хмара, стомлений день неначе заплутався в її вогкій масі і теж зупинився. Надвечір у крамницю прийшли покупці, один — сутулий, худий, з красивими, напівсвивими вусами, другий — рудобородий, в окулярах. Обидва вони довго і уважно рилися в книгах, худий весь час тихенько свистів, і вуса у нього ворушилися, а рудий говорив з хазяїном. Євсей ставив відібрані книги в ряд, корінцями вгору, і прислухався до слів старика Распопова.

Він задалегідь знав усе, що буде говорити хазяїн, знав, як він буде говорити, і від нудьги, викликаної чеканням вечора, перевіряв себе.

— Для бібліотеки купуєте? — ласкаво спитав старик.

— Для бібліотеки товариства учителів! — відповів рудий і теж спитав:

— А що?

«Похвалити!» — думав Євсей про хазяїна і не помилився.

— З великим знанням вибір робите, приємно бачити правильну оцінку книги...

— Приємно?

«Зараз посміхнеться»,— подумав Євсей.

— Атож! — люб'язно посміхаючися, сказав старик.— До цього краму звикаєш, любиш його, це ж не дрова, а витвір розуму. Коли бачиш, що й покупець теж поважає книгу,— це приємно. А взагалі наш покупець дивак, приходиться і питає — чи немає цікавої книги якої-небудь? Йому все одно, він шукає забавки, іграшки, а не користь. А інколи буває — раптом питає заборонених книг...

— Як це — заборонених? — спитав рудий, примружуючи маленькі оченята.

— Надрукованих за кордоном або таємно в Росії...

— А бувають в продажі й такі?

«Тепер буде говорити тихенько!» — згадував Євсей приййоми старика.

Втупивши окуляри в обличчя рудому, хазяїн майже пошепки сказав:

— Чому не бути? Інколи купиш цілу бібліотеку, а в ній все попадається, все.

— І зараз маєте такі книги?

— Здається кілька...

— Ану, покажіть! — попросив рудий.

— Тільки я вас попрошу зберегти це в секреті... Знаєте,— не за прибуток, а з пошани... бажаєш послужити...

Сутулий чоловік перестав свистіти, поправив окуляри і уважно оглянув старика.

Сьогодні хазяїн був особливо огидний Євсєєві, цілий день він спостерігав за ним з тужливою злістю, і тепер, коли старик відійшов з рудим в куток крамниці, показуючи там книги, хлопчик раптом пошепки сказав сутулому покупцеві:

— Тих книг не купуйте...

Сказав і затремтів з гострого переляку. З-під окулярів в обличчя йому зазирали світлі примружені очі.

— Чому?

Не зразу, в великим зусиллям, Євсей відповів:

— Я не знаю...

Покупець знову поправив окуляри, відсунувся від нього і засвистів голосніше, скося придивляючися до ста-

рика. Потім, смикнувши головою вгору, він зразу став пряміший, виріс, погладив сиві вуса, не кваплячися підійшов до свого товариша, взяв з його рук книгу, глянув і кинув її на стіл. Євсей стежив за ним, чекаючи чогось нещадного для себе. Але сутулий торкнувся до руки товариша і сказав просто, спокійно:

— Ну, ходім...

— А — книги? — вигукнув рудий.

— Ходім...

Рудий глянув на нього, потім на хазяїна, його маленькі оченята часто закліпали, і він відійшов до дверей на вулицю.

— Не бажаєте? — спитав Распопов. Євсей зрозумів по голосу, що старик здивований.

— Не бажаю! — відповів покупець, пильно дивлячися в обличчя хазяїнові. Той скулився, відступив, махнув рукою і раптом неприродно голосно заговорив незнайомим Євсєєві голосом:

— Як ласка ваша! Все-таки цього я, вибачте, не розумію...

— Чого не розумієте? — спитав сутулий, посміхаючися.

— Рилися дві години, сторгувалися і раптом — чому? — тривожно вигукував старик.

— Хоча б тому, що згадав я вашу гидку пику. Ви ще не здохли?

Сутулий вимовив свої слова повільно, неголосно, вразно і пішов з крамниці не кваплячися, ступаючи важко, гулко.

Хвилину старик дивився вслід йому, потім зірвався з місця, дрібними кроками підбіг до Євсея і, схопивши його за плече, швидким шепотом заговорив:

— Іди за ним, дізнайся, де живе, іди! Непомітно, розумієш, мерщій!

Євсей упав би, коли б старик не вдержував його на ногах. Слова старика сухо тріщали в його грудях, неначе горох в брязкальці...

— Чого ти тремтиш, йолопе?

Почуваючи, що рука хазяїна випустила його плече, Євсей побіг до дверей...

— Стій!..

Він зупинився, схоплений криком.

— Куди тобі, — хіба ти можеш!.. А-ах...

Євсей відскочив у куток, він вперше бачив хазяїна таким злим, розумів, що в цій злобі багато переляку — почуття, занадто знайомого йому, і, незважаючи на те, що сам він був спустошений страхом, йому все-таки подобалася старикова тривога.

Маленький, запилений старик метався по крамниці, неначе пацюк у пастці. Він підбігав до дверей, висував голову на вулицю, витягав шию, знову повертався в крамничку, обмацував себе розгубленими, безсилими руками і бубонів і шипів, струшуючи головою так, що окуляри його стрибали по обличчю.

— Н-на-а,— мерзотнику!.. Та-ак,— мерзотнику,— я живий!

І крикнув Євсееві:

— Замикай крамницю!

Ввійшовши в свою кімнату, він, перехрестившись, важко повалився на чорний диван. Завжди гладенький, тепер старик увесь був вкритий зморшками, обличчя його зібгалосся, одяг обвис складками на його стривоженому тілі.

— Скажи хазяйці, щоб перцівки дала мені,— велику чарку...

Коли Євсей приніс горілку, хазяїн підвівся, залпом випив її, і, широко розкривши рот, довго дивився в обличчя Євсееві, а потім спитав:

— Ти розумієш, що він мене образив?

— Еге,— сказав Євсей.

Старик підняв руку, мовчки погрозив пальцем і надломленим голосом промовив:

— Я його знаю...

Знявши свою чорну шапочку, потер руками голий череп, оглянув кімнату, знову помацав руками голову і ліг на диван.

Раїса внесла вечерю і, розставляючи на столі тарілки, спитала:

— Стомилися?

— Нездужаю, пропасниця. Дайте ще перцівки. Посидьте з нами, вам ще рано йти...

Говорив він поквалливо, наказуючи. Коли Раїса сіла, старик підсунув окуляри і підозріло оглянув її.

За вечерею він раптом, піднявши ложку вгору, промовив:

— Не хочеться їсти...

І, схиливши голову над тарілкою, довго мовчав.

Євсей уперто намагався зрозуміти, що трапилося в крамниці. Скидалося на те, ніби він несподівано засвітив сірник, і від його нікчемного полум'я раптом гаряче спалахнуло щось і мало не спалило його злим вогнем.

Люди зв'язані, обплутані якимись невидимими нитками,—якщо випадково зачепити нитку, людина смикається, сердиться.

Старик раптом тихо і підозріло спитав, дивлячися на Євсея:

— Ти про що думаєш?

Євсей збентежено встав:

— Я не думаю...

— Ну, іди собі,—повечеряв і йди собі!

Бажаючи позлити хазяїна, Євсей почав прибирати посуд із стола, умисне не кваплячися. Тоді старик верескливо крикнув:

— Іди, я тобі кажу! Дурню!

Євсей вийшов, сів на сундук, двері він причинив не щільно,—хотілося почути, що буде говорити хазяїн.

— Ти чого сидиш?

Він обернувся. Висунувши голову з дверей, хазяїн дивився на нього.

— Лягай, спи!

Двері щільно зачинилися, Євсей роздягся і ліг.

Сухі старикові слова шаруділи за дверима, неначе осінні листя. Іноді старик сердився, скрикував,—це заважало і думати і спати.

Вранці Раїса знову покликала його до себе і, коли він сів, спитала, посміхаючися:

— А що у вас вчора в крамниці було?

Євсей докладно розповідав, вона сміялася, вдоволена й весела, але раптом примружила очі і неголосно спитала:

— Ти розумієш — хто він? ..

— Ні...

— Сищик! — шепнула вона, очі у неї лякливо розширилися.

Євсей мовчав. Тоді вона встала, підійшла до нього і, глядячи його голову, заговорила задумливо й ласкаво:

— Який ти,—нічого не розумієш. Що ти говорив мені? Яке інше життя?

Запитання оживило його, йому дуже хотілося гово-

риту про це. Дивлячись їй в обличчя бездонним поглядом незрячих очей, він почав розповідати:

— Є інше життя,— а звідки ж казки? Не тільки казки...

Жінка, сміючися, розкуйовдила йому волосся теплими пальцями:

— Дурненький ти...

І серйозно, навіть суворо сказала:

— Схоплять тебе, поведуть куди хочуть, і будуть робити з тобою що хочуть,— от і все життя!

Євсей мовчки кивнув головою, погоджуючися в Раїсиними словами. Вона зітхнула, подивилася з вікна на вулицю, і, коли знову обернулася до Євсея, обличчя її здивувало його — воно було червоне, очі стали менші, темніші. Жінка сказала лінвим і глухим голосом:

— Коли б ти був... розумніший, чи що, кмітливіший, я б тобі, може, що-небудь сказала. Але ти такий, що й сказати тобі нічого. А твого хазяїна — задушити треба... От, перекажи йому, що я говорю... ти ж йому все переказуєш...

Євсей підвівся з стільця, облитий образою, і забурмотів:

— Я про вас ніколи не скажу. Я вас дуже люблю, і, хоч би задушили ви його,— все одно! Так я вас люблю...

Він мляво пішов до дверей, але руки жінки, неначе теплі, білі крила, охопили його, повернули назад.

— Я тебе образила? — чув він.— Ну, вибач... Коли б ти знав, який він диявол. Ненавиджу його... ох, ти...

Міцно притиснувши його до своїх грудей, вона двічі поцілувала хлопчика.

— Так — любиш?

— Егеж,— прошепотів Євсей, почувуючи, що він кружляє в гарячому вихорі невідомої радості.

Сміючися і пестячи його, вона сказала:

— Ох ти — хлоп'я...

Спускаючися із сходів, він посміхався. У нього паморочилася голова, тіло налилося солодкою млостю, він ішов тихо і обережно, неначе боявся розхлюпати гарячу радість серця.

— Ти чого довго? — запитливо спитав хазяїн.

Євсей глянув на нього, але побачив перед собою якусь невиразну пляму без форми.

- Голова у мене болить! — повільно відповів він.
- Також і в мене. Що це значить? Раїса встала?
- Еге...
- Говорила з тобою?
- Егеж...
- Про що? — швидко спитав хазяїн.

Запитання ніби хльоснуло Євсея по обличчі, він спохватився і відповів:

— Говорила, що погано кухню підмітаю...

Євсей почув тихий, сумовитий вигук старика:

— Це — жінка небезпечна! Егеж, еге... Випитує, змушує говорити їй чого не слід...

V

Дні побігли поквапливим, сплутаним натовпом, неначе попереду їх чекала радість, але кожен день ставав усе тривожніший.

Старик став похмурий, мовчазний, старанно озирався і, раптово спалахуючи, кричав, сердився, вив тривожним виттям хворої собаки...

Він скаржився, що нездужає, його нудило, за обідом він підозріло нюхав страви, щипав тремтячими пальцями хліб на дрібні крихти, чай і горілку розглядав проти світла. Вечорами все частіше лаяв Раїсу, погрожуючи згубити її. Вона відповідала на його крик спокійно, м'яко, у Євсея зростала любов до неї і нагромаджувалася надокучлива ненависть до хазяїна.

— Хіба я не розумію, що ти надумала, підла! — кричав старик жалібно і зло. — Чому в мене хвороба? Чим отруюєш?

— Що ви, що ви! — звучав спокійний голос жінки. — Хворієте ви від старості.

— Брешеш, брешеш!

— Від переляку також...

— Ти, проклята, мовчи!

— Час вам думати про смерть...

— Ага — от ти чого хочеш? Брешеш! Ні на що тобі надіятися. Справа твоя — не одному мені відома! Я Доримедонтові розказав про тебе, — егеж. Що?

І знову завив сльозливо і голосно:

— Я знаю — він твій полюбовник!.. Це він підмовив тебе, щоб ти отруїла мене. Ти думаєш — в його руках легше тобі буде? Брешеш — не буде!

В темну годину однієї з подібних сцен Раїса вийшла з кімнати старика із свічкою в руці, напівроздягнена, біла й пишна; йшла вона, як уві сні, хитаючися на ходу, невпевнено човгаючи босими ногами по підлозі, очі були напівзаплющені, пальці витягненої вперед правої руки судорожно ворушилися, хапаючи повітря. Полум'я свічки відхитнулося до її грудей, червоний, димний язичок майже торкався до сорочки, освітлюючи стомлено відкриті губи і виблискуючи на зубах.

Коли вона пройшла повз Євсея, не помітивши його, він мимохіть потягся за нею, підійшов до дверей кухні, зазирнув туди і заціпенів від жаху: поставивши свічку на стіл, жінка держала в руках великий кухонний ніж і пробувала пальцем гостроту його леза. Потім, нагнувши голову, вона торкнулася руками до своєї повної шиї біля вуха, пошукала на ній щось довгими пальцями, тяжко зітхнувши, тихо поклала ніж на стіл, і руки її опустилися вздовж тіла...

Євсей схопився за одвірок, вона здригнулась, обернулася на шерех і сердитим шепотом спитала:

— Чого тобі?..

Задихаючися, Євсей відповів:

— Він помре скоро,— навіщо ж ви себе!

— Ш-ш! — зупинила вона і, торкнувшись до Євсея, неначе спираючися на нього, знову пішла в кімнату старика.

Скоро Распопов уже не міг вставати з ліжка, голос його ослабав і хрипів, обличчя чорніло, безсила шия не держала голови, і сиве пасмо волосся на підборідді дивно стирчало вгору. Приходив лікар, і щоразу, коли Раїса давала хворому ліки, він хрипів:

— З отрутою, га?

— Якщо не хочете — я виллю! — говорила жінка неголосно.

— Ні, ні, ти залиш... Завтра я поліцію покличу,— спитаю, чим ти мене отруюєш...

Євсей стояв біля дверей, припадаючи до дірочки в них то оком, то вухом, майже до сліз дивувався Раїсиному терпінню, в грудях його нестримно розростався жаль до неї, гостре бажання смерті старикові.

Скрипіло ліжко, і дрижав тонкий дзвін ложки об стінки склянки.

— Розмішуй, розмішуй, паскудо! — бурмотів хазяїн.

— Перенеси мене на диван! — наказав він одного разу.

Раїса взяла його на руки, понесла, легко, неначе дитину. Його жовта голова лежала на рожевому плечі її, темні, сухі ноги мляво теліпалися, плутаючися в білій спідниці.

— Господи...— заскімлив старик, розкидаючися по широкому дивану.— Господи, пощо віддав раба твого в руки лиходіїв? Хіба гріхи мої гірші за їх гріхи, владико?

Він задихнувся, захрипів і свистячим голосом продовжував:

— Геть ти! Отруїла одного, я врятував тебе від картоги, а тепер ти мене,— а-а! Брешеш...

Раїса повільно відсунулася набік, Євсей бачив маленьке, сухе тіло хазяїна, його живіт надувався і опадав, ноги сіпалися, на сірому обличчі судорожно кривилися губи, він стуляв і розтуляв їх, жадібно хапаючи повітря, і облизував тонким язиком, відкриваючи чорну яму рота. Лоб і щоки, вологі від поту, блищали, маленькі очі тепер здавалися великими, глибокими і невідривно стежили за Раїсою.

— Нікого немає!.. Немає близького на землі... Немає вірного друга,— за що? О господи!

Голос старика заверещав і переломився:

— Ти, розпуснице... Побожися перед іконою, що не струєш мене...

Раїса обернулася в куток і перехрестилася.

— Не вірю я,— не вірю! — бурмотів він, хапаючи і дряпаючи руками груди, білизну, спинку дивана.

— Випійте, краще буде! — раптом майже крикнула Раїса.

— Краще?..— повторив старик.— Рідна, ти у мене одна, ти! Я тобі все віддам!.. Рідна, Раю...

Він простягав до неї кістляву руку і манив її до себе, ворущачи чорненькими пальцями.

— Ах, набрид ти мені, проклятий! — придушеним голосом промовила Раїса. Вихопивши з-під його голови подушку, кинула її в обличчя старикові, навалилася на неї грудьми і забурмотіла:

— Іди к чорту! Іди... іди...

Євсей чув хрипіння, глухі удари, розумів, що Раїса душить, придавлює старика, а хазяїн б'є ногами по дивану, — він не відчував ні жалю, ні страху, але хотів, щоб усе сталося скоріше, і для цього затулив долонями очі й вуха.

Біль удару в бік дверима з кімнати хазяїна змусив його схопитися на ноги — перед ним стояла Раїса, направляючи розпущене по плечах волосся.

— Ну — бачив? — суворо спитала вона.

— Бачив! — сказав Євсей, кивнувши головою, і підійшов ближче до Раїси.

— От — донось поліції...

Вона повернулася і пішла в кімнату, покинувши двері навстіж, а Євсей став на дверях, намагаючися не дивитися на диван, і пошепки спитав:

— Він зовсім помер?..

— Так! — чітко відповіла жінка.

Тоді Євсей повернув голову, байдужими очима подивився на маленьке тіло хазяїна, приклеєне до чорного дивана, пласке, сухе, піддивився на нього, на Раїсу і з полегшенням зітхнув.

В кутку, біля постелі, стінний годинник нерішуче й неголосно пробив раз-два; жінка двічі здригнулася, підійшла, зупинила шкандибаючі помахи маятника невірним рухом руки і сіла на постіль. Поставивши лікті на коліна, вона стисла голову долонями, волосся її знову розсипалося, огорнуло руки, затулило обличчя щільною, темною завісою.

Ледве торкаючися підлоги пальцями босих ніг, боячися порушити строгу тишу, Євсей підійшов до Раїси, дивлячись на її голе плече, і сказав неголосно:

— Так йому й треба...

— Відчини вікно! — суворо наказала Раїса. — Чекай. Ти боїшся?

— Ні!

— Чому? Адже ти боязкий.

— З вами я не боюся...

— Відчини вікно!

Нічний холод прохопився в кімнату і облетів її навколо, задуваючи вогонь у лампі. По стінах метнулися тіні. Жінка стріпнула головою, закидаючи волосся за плечі, випросталася, подивилася на Євсея великими очима і здивовано промовила:

— За що гину? Все життя — із ями в яму... Одна ва другу глибша...

Євсей знову став поруч неї, обоє довго мовчали. Потім вона обняла його за талію м'якою рукою і, пригортаючи до себе, тихо спитала:

— Слухай, ти скажеш про це?

— Ні! — відповів він, заплющивши очі.

— Нікому? Ніколи? — задумливо промовила жінка.

— Ніколи! — промовив він тихо, але твердо.

Підвелася, озирнулася і сказала діловито:

— Одягнися, холодно! Треба трохи прибрати кімнату... Йди, одягнися!

Коли він повернувся, то побачив, що труп хазяїна накритий з головою ковдрою, а Раїса залишилася, як була, напіводягнена, з голими плечима; це зворушило його. Вони, не кваплячися, прибратили кімнату, і Євсей відчував, що мовчазне порання вночі, в тісній кімнаті, міцно зв'язує його з жінкою, яка знає страх. Він намагався держатися ближче до неї, уникаючи дивитися на труп хазяїна.

Розвиднялося.

— Тепер іди, ляж, засни, — наказала жінка. — Я скоро розбуджу тебе, — і, помацавши рукою постіль його, сказала: — Ой, як твердо тобі...

Коли він ліг, — сіла поруч нього і, гладячи голову його м'якою долонею, говорила тихо:

— Будуть питати — ти нічого не знаєш... спав, нічого не бачив...

Спокійно і розсудливо вона вчила його, як треба говорити, а ласка її збуджувала в ньому спогад про матір. Йому було хороше, він посміхався.

— Дорімедонт — теж сищик... — чув він заколисуючий голос. — Ти будь обережніший... Якщо він випитає тебе, — я скажу, що ти все знав і допомагав мені у всьому, — тоді й тебе у тюрму посадять.

І, теж посміхаючися, повторила:

— В тюрму і потім — на каторгу... Зрозумів?

— Егеж! — тихо і щасливо відповів Євсей, дивлячися в обличчя її очима, які вже злипалися.

— Засинаєш? Ну, спи... — чув він крізь дрімоту, щасливий і вдячний. — Забудеш ти все, що я говорила?.. Який ти кволенький... спи!

Він заснув.

Та скоро його розбудив суворий голос:

— Хлопче, вставай!.. Хлопче...

Він скинувся всім тілом, витягнувши вперед руки. Біля постелі його стояв Дорімедонт з палицею в руці.

— Чого ж ти спиш, га? У тебе помер хазяїн, а ти спиш! В день смерті благодійника треба плакати, а не спати... Одягайся!

Пласке вугрувате обличчя сищика було суворе, слова його владно смикали Євсея і правила ним, як віжки смирним конем.

— Біжи в поліцію. Ось записка!

Євсей мляво одягся, вийшов на вулицю і, щосили розширяючи очі, побіг по тротуару, нашттовхуючись на прокожних.

«Скоріше б поховати його! — незв'язно й тривожно думав він.— Налякає її Дорімедонт, вона йому все й розкаже. Тоді й мене в тюрму...»

Коли він повернувся додому, там уже сидів чорнобородий поліцейський чиновник і якийсь сивий старик в довгому сюртуку, а Дорімедонт говорив поліцейському командуючим голосом:

— Чуєте, Іване Івановичу, що говорить лікар? Рак!.. Ага! Ось хлопчик, — гей, хлопче, піди принеси півдюжини пива, мерщій!

Раїса в кухні варила кофе, смажила яечню. Рукава у неї були високо засукані, білі руки мигтіли швидко і вправно.

— Прийдеш — кофієм напою! — пообіцяла вона Євсееві, посміхаючись.

Він бігав цілий день до вечора, загубивши себе в метушні, не маючи часу помітити, що твориться дома, але відчуваючи, що все йдеться добре для Раїси. В цей день вона була красивіша, ніж завжди, і всі дивилися на неї з задоволенням.

А ввечері, коли він, майже хворий від втоми, лежав у постелі, відчуваючи в роті неприємний, клейкий смак, він чув, як Дорімедонт суворо і владно говорив Раїсі:

— Його не можна спускати з очей — розумієш? Він — дурний.

Потім він і Раїса ввійшли в Євсееву кімнату, сищик важно простяг руку і сказав, сопучи:

— Встань! Ну, скажи — як ти тепер будеш жити?

— Я не знаю...

— Не знаєш? А хто ж знає?

Очі у сищика опухли, щоки й ніс у нього побагровіли, він дихав гаряче, шумно і був схожий на жарко натоплену піч.

— Ти будеш жити з нами,— зо мною! — ласкаво сказала Раїса.

— Так, ти будеш жити у нас, а я знайду тобі добре місце.

Євсей мовчав.

— Ну, чого ж ти?

— Нічого...— сказав Євсей не зразу.

— Повинен дякувати, дурнику! — поблажливо пояснив Дорімедонт.

Євсей відчував, що маленькі сірі очиці, неначе цвяхи, прикріплюють його до чогось незаперечного.

— Ми будемо для тебе — кращі за рідних! — сказав Дорімедонт, виходячи, і залишив за собою важкий запах пива, поту й жиру.

Євсей відчинив вікно, прислухався, як бурчить і порпається, засинаючи, місто.

Потім ліг, дивлячись лякливими очима в пільму, в ній повільно рухалися чорними кусками шафи, сундуки, хиталися ледве видні стіни, і все це пригнічувало непоборним страхом, штовхало його в якийсь неминучий, душний куток.

В Раїсиній кімнаті бурмотів сищик:

— Нічого-о... Це — мине... А-а, звикнеш!

Євсей уткнувся головою під подушку, але через хвилину, задихаючись, схопився — перед ним промайнули сухі, темні ноги хазяїна, засвітилися його маленькі, червоні, хворі очиці.

Він заверещав, побіг, витягнувши вперед руки, штовхнувши ними в двері до Раїси і тихенько заскімлив:

— Боюся...

Двоє великих білих тіл метнулися в кімнаті, одно з них лякливо і злобно заричало:

— Геть забирайся!

Євсей упав на коліна і забився на підлозі біля ніг людей, як злякана ящірка, тихенько схлипуючи:

— Боюсь...

...Потім дні були сповнені метушною похороною, переїздом Раїси на квартиру до Дорімедонта. Євсей без думок метався, неначе маленька пташка, у хмарі темного

страху, і тільки часом у ньому, як синій болотний вогник, спалахувала боязка думка:

«Що зо мною буде?»

І обпікала серце тугою, викликаючи бажання втекти кудись, сховатися, але всюди він зустрічав пильні Дорімедонтові очі і чув його тупий голос:

— Хлопче, швидко!

Ця команда звучала десь всередині Євсея, вона штовхала його з боку на бік; цілі дні він бігав, а ввечері, стомлений і пустий, засинав важким, чорним сном, повним страшних сновидінь.

VI

Від цього життя він прокинувся в похмурому кутку великої кімнати з низькою стелею, за столом, накритим брудною, зеленою клейонкою. Перед ним товста списана книга і кілька аркушів чистого розлінованого паперу, в руках його тремтіло перо, він не розумів, що треба робити з усім цим, і безпорадно озирався навколо.

В кімнаті стояло багато столів, за ними, по двоє і по четверо сиділи різні люди; стомлено й сердито перекидаючися короткими словами, вони покvapливо писали і багато курили. Їдкий синій дим плив до кватирок вікон, а назустріч йому настирливо й безперервно витікав з вулиці оглушливий гамір. Сила-силенна мух кружляла над головами, вони безладно повзали по оголошеннях на стінах, по столах, билися об шибки і в метушні своїй були подібні до людей, що наповняли цю задушливу брудну клітку. Біля дверей стояли поліцейські солдати, входили різні люди, кланялися, покiрно посміхалися, зітхали. Гойдалася їх покvapлива, жалібна розмова, її розривали суворі окрики чиновників.

Витягнувши шию над столом, Євсей оглядав службовців, бажаючи знайти серед них когось, хто допоміг би йому. В ньому прокинувся інстинкт самозахисту і збирав усі пригнічені почуття, розірвані думки в одно прагнення — скоріше пристосуватися до цього місця й людей, щоб зробити себе непомітним серед них.

Всі службовці, молоді й старі, мали щось спільне — однаково пом'яті, потерті, всі вони легко й швидко роздратовувались, кричали, вискаливши зуби, розмахуючи

руками. Було багато літніх і лисих, кілька рудих і двое сивих: один — довговолосий, високий, з великими вусами, схожий на священика, якому поголили бороду, другий — червонолиций, з величезною бородою і голим черепом.

Це він посадив Євсея в куток, поклав перед ним книгу і наказав, стукаючи по ній пальцем, щось переписати в неї.

Тепер перед цим стариком стояла літня жінка в чорному й жалібно тягла:

— Милостивий пане...

— Ви мені заважаєте! — крикнув старик, не дивлячись на неї.

Одні люди скаржилися, просили, виправдувалися, говорячи покірно й плаксиво, інші кричали на них сердито, насмішкувато, стомлено. Шелестів папір, скрипіли пера, і кризь весь цей шум просочувався тихий плач дівчини.

— Олексію! — голосно покликав сивобородий старик. — Виведи цю жінку...

Його очі спинилися на Климкову, він швидко підійшов до нього і здивовано спитав:

— Ти чого ж, га? Ти чому не пишеш?

Євсей мовчав, опустивши голову.

— Ну, от — наділили ще одним дурнем! — сказав старик, низуючи плечима, і пішов геть, кричучи: — Гей, Зарубін...

Сухий, тоненький підліток з чорними кучерями на маленькій голові, в низьким лобом і метушливими очима, сів рядом з Євсеєм, штовхнув його ліктем у бік, питаючи впівголоса:

— В чім річ?

— Не розумію... — злякано сказав Климков.

Десь всередині підлітка — неначе в животі у нього — глухо гухнуло:

— У!

— Я тебе навчу, а ти мені даси полтинник, як одержиш платню, — гаразд?

— Гаразд...

Чорненький показав, що треба виписати з книги, і в ньому знову неначе щось обірвалося:

— У!

Він зник, в'юнко вихиляючися між столами, згинаючись на ходу, притиснувши лікті до боків, кисті рук до грудей, вертячи шершавою голівкою і поблискуючи ву-

зенькими очима. Євсей, провівши його поглядом, благоговійно вмочив перо в чорнило, почав писати і незабаром поринув у звичне й приємне йому забуття навкололишнього, застиг у безглуздій роботі і втратив у ній свій страх.

Він швидко звик до нового місця. Механічно ретельний, завжди готовий прислужитися кожному, щоб скоріше збутися його, він покійно корився всім і вміло ховався за своєю роботою від холодної цікавості і жорстоких вихваток товаришів по службі. Мовчазний і скромний, він створив собі в кутку непомітне існування і жив, не розуміючи смислу днів, що строкато й гамірно проходили повз його круглі, бездонні очі.

Він чув скарги, стогін, злякані крики, суворі голоси поліцейських офіцерів, роздратоване ремство і злі насмішки канцеляристів. Часто людей били по обличчю; виштовхували в шию за двері, не раз текла кров; інколи поліцейські приводили людей, зв'язаних мотузками, побитих, — вони страшно стогнали. Злодії посміхалися до всіх як хороші знайомі, проститутки теж запобігливо посміхалися, всі вони поправляли своє плаття завжди тим самим рухом руки. Безпаспортні понуро або сумовито мовчали, дивлячися спідлоба; політичні піднаглядні приходили гордо, сперечалися, кричали і ніколи не говорили нікому ні здрастуйте, ні прощайте, до всіх ставилися з спокійним презирством або явною ворожістю. Про них в канцелярії говорили багато, майже завжди насмішкувато, часом влісно, але під насмішками і злобою Євсей відчував приховану цікавість і деякий шанобливий страх перед людьми, які трималися незалежно.

Найбільше збуджували цікавість службовців політичні сищики, люди з невловимими фізіономіями, мовчазні й суворі. Про них з гострими задрощами говорили, що вони заробляють великі гроші, з страхом розповідали, що цим людям — все відомо, все відкрито, сила їх над життям людей — незмірна, вони можуть кожну людину поставити так, що куди б людина не ступила, вона неодмінно потрапить у тюрму.

У Климкова непомітно нагромаджувався досвід, квота, невміла думка не могла організувати його в струнке ціле, але, корячися силі ваги своєї, він поступово складався сам собою, вагострював цікавість, інколи підказував Євсееві думки, які лякали його.

Навколо ніхто нікого не жалів, і Євсееві теж не було жаль людей, йому стало здаватися, що всі вони прикидаються, навіть коли побиті, плачуть і стогнуть. В очах кожного він бачив щось затаєне, недовірливе, і не раз його вухо ловило неголосну, але загрозливу обіцянку:

— Чекайте — буде свято і на нашій вулиці...

Вечорами, коли він сидів у великій кімнаті майже сам і згадував враження дня, — все йому здавалося зайвим, несправжнім, все було незрозуміле. Здавалось — всі знають, що треба жити тихо, беззлобно, але ніхто чомусь не хоче сказати людям секрет іншого життя, всі не довіряють один одному, брешуть і викликають на брехню. Було ясне загальне роздратування на життя, всі скаржилися на тяжкість його, кожен дивився на іншого, як на небезпечного ворога свого, і в кожного невдоволення життям боролось з недовірою до людей.

Часом Євсеем оволодівала тяжка, ослаблююча нудьга, пальці його ставали мляві, він відкладав перо набік і, поклавши голову на стіл, довго нерухомо дивився в димний сутінок кімнати, намагаючися щось знайти в глибині своєї душі.

Його начальник, голений старик, кричав йому:

— Климков! Заснув?

Євсей хапав перо і, зітхаючи, говорив собі:

«Мине...»

Але не міг зрозуміти — вірить він в це, чи вже не вірить, а тільки втішає себе...

Дома було нудніше й тяжче, ніж у канцелярії поліцейського управління.

Вранці Раїса, напіводягнена, з пом'ятим обличчям і тьмяними очима, мовчки напувала його кофе. В її кімнаті кашляв і харкав Дорімедонт, тепер його тупий голос став звучати ще гучніше й владніше, ніж раніше. Під час обіду й вечері він звучно чавкав, облизував губи, далеко висуваючи великий, товстий язик, мукав, жадібно розглядаючи їжу перед тим, як почати їсти її. Його червоні, прищуваті щоки лисніли, сірі очиці повзали по Євсеевому обличчю, неначе два холодні жучки, і неприємно лоскотали шкіру.

— Я, брат, — говорив він, — вагу життя знаю — і скільки коштує людині фунт добра і зла! А тобі зразу щастя прийшло, от я тебе поставив на місце і буду підштовхувати до можливої висоти...

Говорячи, він похитував своє важке тіло, стілець під ним жалісно скрипів. Євсей відчував, що ця людина може заставити його зробити все, що схоче.

Іноді сищик хвастовито і самовдоволено повідомляв:

— Сьогодні знову мені подяка від Пилипа Пилиповича. Руку подав навіть. .

Якось, під час вечері, він, смикаючи себе за вухо, розповів.

— Сиджу я в одному ресторані і бачу — людина котлету їсть і все озирається і часто дивиться на годинник. Тобі треба знати, Євсею,— чесна, спокійна людина не озирається на всі боки, люди її не цікавлять, час вона знає. За людьми стежать тільки агенти охрани й злочинці. Я, звичайно, цього пана запам'ятав. От приходить дачний поїзд, являється в ресторан ще пан, чорний, з борідкою, з жидів, як видно, і в петлиці у нього дві квітки — червона з білою. Знак! Бачу — вітаються,— очима. Ага, думаю!.. Чорний замовив поїсти, сельтерської випив і пішов, а той, перший, не поспішаючи, за ним... І я за ними...

Він надув щоки, з силою видихнув з рота в лице Євсееві струмів дихання, насиченого запахами м'яса й пива. Євсей похитнувся на стільці, а сищик зареготав, потім голосно відригнув і продовжував, піднявши товстий палець:

— Місяць і двадцять три дні я їх доглядав — н-на! Нарешті — доношу: маю, мовляв, у руках слід підозрілих людей. Поїхали. Хто такий? Русявий, котрий котлету їв, говорить — не ваше діло. Жид назвався вірно. Взяли з ними ще жінку,— вже третій раз вона попадається. Ідемо в різні інші місця, збираємо народ, як гриби, одначе все шушваль, відома нам. Я був засмутився, але раптом русявий вчора назвав своє ім'я,— виявилось, що пан серйозний, втік із Сибіру,— н-на! Одержу на Новий рік нагороду!

Раїса, слухаючи, дивилася кудись через голову сищика і повільно жувала шкоринку хліба, відкусуючи від неї маленькі шматочки.

— Ловите ви їх, ловите, а вони не переводяться! — ліниво сказала вона.

Сищик посміхнувся і важно відповів:

— Не розумієш ти політики, тому й говориш дурниці, любко моя! Людей цих ми зовсім не бажано винищити

остаточно — вони для нас немов іскри і повинні показувати нам, де саме починається пожежа. Це говорить Пилип Пилипович, а він сам з політичних і до того ж — єврей, н-на... Це дуже тонка гра...

Погляд Євсея нудно блукав по квадратній тісній кімнаті, стіни її були обклеєні жовтими шпалерами, всюди висіли портрети царів, генералів, голих жінок, нагадуючи виразки й нариви на шкірі хворого. Меблі щільно притискалися до стін, неначе уникаючи людей, пахло горілкою і жирною, теплою їжею. Горіла лампа під зеленим абажуром, від нього на обличчя лягали мертві тіні...

Сищик простяг руку через стіл і скубнув Євсея за волосся.

— Коли я говорю — ти повинен слухати...

Він часто бив Климкова, і хоч не боляче, але його удари були особливо образливі, неначе він бив не по обличчю, а по душі. Особливо подобалося йому бити по голові перснем, — він згинав палець і стукав важким перснем так, що виходив дивний, сухо клацаючий звук. І кожного разу, коли Євсей діставав удар, Раїса, рухаючи бровами, зневажливо казала:

— Годі, Дорімедонте Лукичу, не треба...

— Н-на! Що він — розколеться від цього? Треба ж його учити...

Раїса змарніла, під очима в неї з'явилися сині кола, погляд став ще більше нерухомий і тупий. В ті вечори, коли сищика не було дома, вона посилала Євсея по горілку, ковтала її маленькими чарочками і потім щось розповідала йому рівним голосом, заплутано і незрозуміло, часто спиняючися і зітхаючи.

Її велике тіло розпускалося, поступово вона розстібалася гудзик по гудзику, розв'язувала тасьми і, напівроздягнена, розвалювалася в кріслі, неначе перекисле тісто.

— Нудно мені, — говорила вона, мотаючи головою, — нудно! Коли б ти був вродливіший або старший, розважав би мене. Ах, який ти непотрібний...

Євсей мовчки опускав голову, серце його обливалося пекучим холодом образи.

— Ну, чого ти в'янеш, чого никнеш? — чув він тужливі скарги. — Інші в твої роки вже давно дівчат люблять, живим живуть...

Інколи, випивши горілки, вона пригортала його до себе і термосила, викликаючи в ньому складне почуття

страху, сорому і гострої, але несміливої цікавості. Він міцно заплющував очі, віддаючися у владу її безсоромних і грубих рук мовчки, безвільно, малокровний, кволий, пригнічений внесилоючим передчуттям чогось страшного.

— Іди, спи! Ох ти, боже мій! — вигукувала вона, гидливо відштовхуючи його. Він ішов від неї в прихожу, де спав, і все більше віддалявся внутрішньо, потроху втрачаючи своє безформене, тепленьке почуття до неї. Лежачи на постелі, налитий образою і гострим, неприємним збудженням, чув, як Раїса густим, воркітливим голосом співала задумливу пісню, завжди одну, і — дзвенить скло пляшки, стукаючись об чарку...

Але одного разу, темної ночі, коли в шибки вікна біля Євсеевої постелі з виском хльоскали тонкі цівки осіннього дощу, Раїсі пощастило розбуркати в підлітка потрібне їй почуття.

— Отак! — говорила вона, п'яно сміючись. — Тепер ти — мій полюбовник! Бачиш, як це хороше, — га?

Він стояв біля постелі з дрожем в ногах, в грудях, задихаючися, дивився на її величезне, м'яке тіло, на широке обличчя, що розплилося від посмішки. Йому вже не було соромно, але серце, охоплене сумним почуттям втрати, ображено замирало, і чомусь хотілося плакати. Він мовчав, сумно відчуваючи, що ця жінка чужа, непотрібна, неприємна йому, що все ласкаве й хороше, що лежало у нього на серці для неї, зразу проглинуло її жадібне тіло і безслідно зникло в ньому, неначе запізнила краплина дощу в мутній калюжі.

— Будемо ми з тобою Дорімедошку обдурювати, свиню, — йди сюди!

Він, не сміючи відмовитися, підійшов. Але тепер жінка вже не могла перемогти в ньому неприязні до себе. Вона довго термосила його і образливо сміялася з нього, потім, грубо відштовхнувши від себе його кістляве тіло, вилаялася і пішла.

Коли Євсей залишився сам, то безнадійно подумав:

«Тепер вона мене замучить, — вона згадає мені це! Пропає я...»

Він подивився у вікно — за шибками трепетало і білося в п'їтмі щось безформене, злякане; плакало, повискуючи, хльоскалось у шибки, човгало об стіни, стрибало по даху.

Тихенько підповзла, спокушаючи, обережна думка:
«А коли я скажу, що вона старика задушила?»

Євсей злякався цього запитання і довго не міг відштовхнути його від себе.

«Вона мене і так і так загубить!» — відповів він сам собі, а запитання все ж неухильно стояло перед ним і вбило його кудись.

Вранці йому здалося, що Раїса забула про сумне насильство ночі. Вона ліниво й байдуже дала йому кофе, хліба і, як завжди, напівхвора з похмілля, ні словом, ні поглядом не натякнула про те, що змінила ставлення до нього.

Він пішов на службу заспокоєний і в того дня почав залишатися на вечірню роботу, а додому повертався по волі, щоб приходити пізніше. Йому було трудно наодинці з жінкою, він боявся говорити з нею, чекаючи, що Раїса згадає ту ніч, коли вона знищила кволе, але дороге Євсеєві почуття до неї.

Частіше за інших, разом з ним, на вечірню роботу залишався в канцелярії Яків Зарубін і Євсеїв начальник — сивовусий Капітон Іванович, якого позаочі всі звали Дудкою.

Його голене обличчя було вкрите густою сіткою дрібних червоних жилочок, здалеку воно здавалося рум'яним, а зблизка — сполосованим тоненьким прутиком. З-під сивих брів і стомлено опущених повік сердито блищали невеселі очі, говорив він буркотливо і безперервно курив товсті, жовті цигарки, над великою білою головою завжди плавала хмара синюватого диму, позначаючи його серед інших людей.

— Який він важний! — сказав якимось Євсей Зарубіну.

— Він—недоумкуватий!—відповів чорненький Яків.— Майже рік у божевільні сидів.

Євсей бачив, що іноді Дудка виймає з кишені свого довгого, сірого піджака маленьку чорну книжечку, підносить її близько до обличчя і щось тихо бурчить, ворущачи вусами.

— Це у нього молитовник?

— Не знаю...

Смагляве обличчя Зарубіна судорожно здригнулося, очиці спалахнули, він хитнувся до Євсея і гаряче прошепотів:

— Ти до дівчат ходиш?

— Ні...

— У! Ходім зо мною,— гаразд? Можна — даром, тільки на пару пива треба мати двадцять п'ять копійок. Якщо сказати, що ми з поліцейського правління,— пустять даром і дівчат даром дадуть. Нас, поліцейських чиновників, бояться!

І ще тихіше, але з більшим запалом та жадібністю він продовжував:

— А які є дівки! Товсті, теплі, як пухові перини. Це найкраще, дівки, їй-богу!.. Інша голубить, як рідна мати.

— А в тебе є мати?

— Є. Тільки я живу у тітки. У мене мати — наволоч. На утриманні в м'ясника живе. Я до неї не ходжу, м'ясник не дозволяє. Раз я прийшов, а він мене як стусоне ногою в зад — у!

Маленькі, мишачі вуха Зарубіна здригалися, вузькі очі дивно заковчувалися під лоб. Судорожним рухом пальців він шипав чорний пух на верхній губі і весь трепетав від збудження.

— Ти чому тихий? Треба бути сміливішим, а то здавлять роботою. Я теж спочатку боявся, так на мені верхи всі їздили. Давай, будемо товаришами на все життя?

Він не сподобався Євсєєві, збуджуючи побоювання своєю вертлявістю, але Климков сказав:

— Давай.

— Руку! От і край. Завтра підемо до дівчат.

— Я не піду...

Вони не помітили, коли до них підійшов Дудка і спитав буркотливим голосом:

— Ну, хто — кого?

— Ми не боремося! — похмуро і нешанобливо сказав Зарубін.

— Брешеш! — сказав Дудка. — Ти, Климков, не піддавайся йому, чуєш?

— Чую! — відповів Євсей, встаючи перед ним.

Його потягло до цієї людини почуття шанобливої цікавості. Якимось він — за звичаєм несподівано для себе — насмівся заговорити з Дудкою.

— Капітоне Івановичу...

— Що таке?

— Я хочу спитати вас, будь ласка. Чому люди так нехороше живуть?

Старик підняв важкі повіки і, подивившись в обличчя Климкова, сам спитав:

— А тобі яке діло?

Євсей зняковів, старикове запитання стало перед ним у всій силі своєї простоти.

— Ага! — тихенько сказав старик. Потім він нахмурився, вийняв з кишені чорну книжку і, стукаючи по ній пальцем, сказав:

— Євангеліє! Читав?

— Егеж.

— Зрозумів?

— Ні! — боязко відповів Євсей.

— Читай ще...— Ворушачи вусами, старик сховав книгу в кишеню.— Книга для дітей, для чистих серцем...

Він бурчав ласкаво, Євсеєві хотілося ще питати його про щось, але запитання не склалися, а старик закури́в цигарку, оповився димом і, мабуть, забув про співбесідника. Климков обережно відійшов геть, його тяжіння до Дудки посилювалося, і він подумав:

«Добре б мені сидіти ближче до нього...»

І це стало його мрією. А Яків Зарубін мріяв так:

— Знаєш що, Климков,— говорив він гарячим шепотом,— давай будемо старатися, щоб потрапити в політичні сищики? Ото б зажили ми з тобою — у!

Євсей мовчав — політичні сищики лякали його своїми строгими очима і таємницею, що оточувала їх темне діло.

VII

Дорімедонт прийшов пізно вночі в пошматованому одягу, без капелюха і палиці, з розбитим обличчям, мокрий від крові. Його важке тіло тряслось, по розпухлому обличчю текли сльози, він схлипував і глухо говорив:

— Треба переїжджати в інше місто...

Раїса мовчки витирала обличчя його рушником, змоченим горілкою і водою, він здригався і стогнав.

— Ти-хі-ше... Звірі,— як вони били! Палицями, га?

Євсей, скидаючи чоботи з ніг сищика, з задоволенням слухав його стогін, бачив сльози і кров.

— Буду просити, щоб перевели в інше місто. Уб'ють тут...

— Я — не поїду! — сказала жінка незвично твердо.

— Мовчати, — не дратуй хворого! — плаксивим голо-
сом закричав сищик.

Вранці, по кам'яному обличчю Раїси і злому роздра-
тованню сищика, Євсей зрозумів, що ці люди не поми-
рилися. Під час вечері вони знову почали спірку, сищик
лаявся, його розпухле, сине обличчя було страшне, права
рука висіла на перев'язі, лівою він грізно розмахував.
Раїса, бліда і спокійна, викотивши круглі очі, слідувала
за помахами його червоної руки і говорила уперто,
коротко, майже все ті ж самі слова:

— Не поїду.

— Чому, н-ну?

— Не хочу...

— Ні, поїдеш!

— Не поїду...

— Побачимо! Ти — хто? Забула?

— Все одно...

Після вечері сищик закутав своє обличчя шарфом і
кудись пішов, а Раїса послала Євсея по горілку; коли ж
він приніс їй пляшку столової і другу — якоїсь темної
наливки, — вона налила в чайну чашку з обох пляшок,
висмоктала всю її і довго стояла, заплющивши очі, роз-
тираючи горло долонею. Потім спитала, кивнувши голо-
вою на пляшку:

— Хочеш? Випий, — все одно будеш пити!..

Євсей дивився на її мляві губи, в потьмарені очі і,
вгадуючи, якою вона була ще недавно, жалів її сумо-
витим жалем.

— Ех, — задумливо сказала вона, — коли б можна
було прожити вік з чистою совістю...

Губи у неї судорожно повело, вона знову налила собі
горілки і запропонувала йому:

— Випий!

Він заперечливо хитнув головою.

— Боягузик. Погано тобі жити, — це я розумію, а на-
віщо ти живеш — не розумію. Навіщо?

— Так! — похмуро відповів Євсей. — А що ж робити?

Вона глянула на нього і ласкаво сказала:

— Я думаю — повісишся ти...

Євсей ображено зітхнув і сів на стільці міцніше.

Вона пройшлася по кімнаті, ступаючи ліниво й не-
чутно, зупинилася перед дзеркалом і довго, не кліпаючи,

дивилася на своє обличчя. Помацала руками повну білу шию,— у неї здригнулися плечі, руки важко опустилися,— і внову почала, похитуючи стегнами, ходити по кімнаті. Щось заспівала, не відкриваючи рота,— спів нагадував стогін людини, у якої болять зуби.

На столі горіла лампа, прикрита зеленим абажуром, проти вікна, в порожньому небі, блищала кругла куля місяця, вона теж здавалася зеленою, стояла нерухомо, як тіні в кімнаті, і обіцяла недобре...

— Я піду спати! — сказав Євсей, встаючи із стільця. Вона не відповіла і не глянула на нього. Тоді він ступив до дверей, повторив тихіше:

— Я піду спати...

— Хіба тебе держать? Іди...

Євсей розумів, що їй нудно, йому хотілося сказати що-небудь. Зупинившись на дверях, він спитав:

— Вам нічого не треба?

Глянувши в обличчя його мутними очима, вона тихенько відповіла:

— Іди ти к чорту...

Вночі Климкова грубо розбудив сищик.

— Де Раїса? Не знаєш? Дурень!

Він пішов у кімнату, потім висунув голову з дверей і суворо спитав:

— Що вона робила?

— Нічого...

— А горілку пила?

— Егеж...

— Свиня...

Сищик смикнув себе за вухо і зник.

Задеренчала лампа. Сищик вилаявся, потім почав терти сірники, вони спалахували, лякаючи пільму, і гасли; нарешті з кімнати до Євсєєвого ліжка простягся блідий промінь світла, він тремтів лякливо і неначе шукав чогось у тісній прихожій...

Знову зайшов Дорімедонт. Одно око у нього було закрите опухом, друге, світле й неспокійне, швидко оглянуло стіни і зупинилося на Євсєєвому обличчі.

— Вона нічого не говорила, Раїса?

— Нічого...

Євсей підвівся на постелі.

— Лежи, лежи! — сказав Дорімедонт і сів в ногах у Євсея.— Був би ти на рік старший,— надзвичайно лас-

каво, пошепки почав він,— я б улаштував тебе в охрані в політичних справах. Це дуже хороша служба! Платня— невелика, але за успіхи — нагорода... Але ж Раїса — красива баба?

— Красива,— згодився Євсей.

Сищик дивно посміхнувся, помацав лівою рукою пов'язку на голові, помацав вухо.

— Жінщина,— ніколи нею ситий не будеш. Праматір спокуси й гріха. Куди вона пішла?..

— Не знаю я,— тихо відповів Євсей, починаючи чогось боятися.

— Полюбовника у неї немає... Ти, Євсею, з жінками не поспішай! Вони дорого коштують.

Важкий, товстий, обв'язаний ганчірками, він хитався перед Євсеевими очима і, здавалося, був готовий розвалитися на частини. Його тупий голос звучав неспокойно, ліва рука мацала голову, груди.

— Багато я плутався з ними! — говорив він, підозріло озираючи темні кутки кімнати.— Неспокійно це, а — кращого немає нічого. Дехто каже — карти кращі, а теж без жінщин не можуть жити. І полювання не вберігає від жінщин,— нічого не вберігає від них!

Вранці Климков побачив, що сищик спить на дивані одягнений, лампа не загашена, кімната повна кіптяви і запаху гасу. Дорімедонт хропів, широко відкривши великий рот, його здорова рука впала на підлогу, він був огидний і жалюгідний.

Світало, у вікно дивився блідий клапоть неба, в кімнаті прокидалися мухи і дзижчали, мигтячи на сірому фоні вікна. Разом із запахом гасу квартиру сповнював ще якийсь запах, густий і тривожний.

Погасивши лампу, Євсей чомусь дуже покvapливо умився, одягся і пішов на службу.

Там, десь опівдні, Зарубін голосно закричав йому:

— Климков, Фіалковська Раїса — це полюбовниця Лукіна, твого хазяїна?

— А що? — швидко спитав Євсей.

— Зарізалася!

Євсей звівся на ноги, вколотий у спину гострим ударом страху.

— Зараз знайшли її в комірчині — ходімо дивитися...

— Я не піду! — сказав Євсей, опускаючись на свій стілець.

Зарубін побіг, по дорозі повідомляючи канцеляристам:

— Я ж казав — полюбовниця Лукіна!

Слово полюбовниця він вигукував особливо голосно, із смаком. Євсей дивився вслід йому, витріщивши очі, а перед ним хиталася в повітрі голова Раїси, і з неї струмками лилося важке пишне волосся.

— Ти чого не йдеш обідати? — спитав його Дудка.

В канцелярії майже нікого не було. Євсей зітхнув і відповів:

— Хазяйка зарізалася.

— Ага,— так! Ну, піди в трактир...

Дудка зробив крок набік, Євсей підскочив і схопив його за рукав.

— Візьміть мене...

— Куди?

— Зовсім візьміть...— Дудка нахилився до нього.

— Що значить — зовсім?

— До вас,— жити з вами,— назавжди...

— Ходім обідати!

В трактирі весь час пронизливо свистіла канарейка, старик мовчки їв смажену картоплю, а Євсей не міг їсти і з чеканням, запитливо дивився в обличчя йому.

— Так тобі хочеться жити зо мною? Ну, живи...

Коли Євсей почув ці слова, він зразу відчув, що вони неначе відгородили його від страшного життя. Підбадьорений, він вдячно сказав:

— Я вам буду чоботи чистити...

Дудка висунув з-під стола довгу ногу в порваному чоботі, подивився на нього і сказав:

— Цього не треба. А що хазяйка — хороша була жінка?

Очі старика дивилися ласкаво і неначе просили: «Скажи правду...»

— Не знаю я,— опустивши голову, сказав Євсей і вперше відчув, що надто часто говорить ці слова.

— Так,— мовив Дудка,— так!

— Нічого я не знаю! — ваговорив Євсей, відчуваючи образливе невдоволення собою, і раптом посмілішав.— Бачу те і те,— а що для чого — не можу зрозуміти. По-винно бути інше життя.

— Інше? — повторив Дудка, примруживши очі.

— Егеж. Так не можна...

Дудка тихенько засміявся, потім постукав ножом об стіл і крикнув половому:

— Пляшку пива! Значить — так не можна? Цікаво.

Дудка почав мовчки пити пиво.

Коли вони повернулися в правління, Євсея зустрів Дорімедонт. Його пов'язки розтріпалися, око налилося кров'ю, він швидко підійшов до Євсея і таємниче спитав його:

— А Раїса — чув?.. Це від пияцтва, — їй-богу!

— Я туди не піду! — сказав Євсей. — З Капітоном Івановичем буду жити...

Дорімедонт раптом заметушився, озираючися, зашепотів:

— Гляди — він не при своєму розумі; його тут держать з жалю. Він навіть шкідлива людина, — будь обережний з ним!

Євсей чекав, що сищик буде ляяти його, був здивований його шепотом і уважно слухав.

— Я з цього міста виїжджаю, — прощай!.. Я скажу про тебе своєму начальникові, і коли йому знадобиться нова людина — тебе згадають, будь спокійний!

Він шепотів довго, поквалливо, а його око весь час підозріло бігало довкола, і, коли відчинялися двері, сищик підскакував на стільці, неначе збираючись тікати. Від нього пахло якоюсь маззю; здавалося, що він став не такий гладкий, понижчав і втратив свою поважність.

— Прощай! — говорив він, поклавши руку на плече Євсееві. — Живи обережно. Людям не вір, жінщинам — і поготів. Грошам ціну знай. Сріблом — купи, золото — копи, міді — не цурайся, залізом — обороняйся, є така козацька приказка. Я ж — козак, н-на...

Євсееві було важко і нудно слухати його, він не вірив ні одному слову сищика і, як завжди, боявся його. Коли він пішов — стало легше, і Климков старанно узявся до роботи, намагаючись сховатися в ній від спогадів про Раїсу і всіх думок.

В ньому щось перевернулося, ворухнулося в цей день, він почував себе напередодні іншого життя і стежив скося за Дудкою, що зігнувся над своїм столом у хмарі сірого диму. І, не бажаючи, думав:

«Як все робиться, — зразу! От — зарізалась...»

Увечері він ішов рядом з Дудкою і бачив, що майже всі люди помічають старика, інколи навіть зупиняються, оглядаючи його.

Дудка ступав не швидко, але широко, на ходу його тіло хиталося, нахилилося вперед, і голова теж кланялася, неначе в журавля. Він зігнувся, поклав руки за спину, поли його піджака розійшлися і теліпалися з боків, неначе поламані крила.

В очах Климкова увага людей до старика ще більше виділяла його на особливе місце.

— Як тебе звати?

— Євсей...

— Іоанн — хороше ім'я! — зауважив старик, поправляючи довгою рукою свій пом'ятий капелюх. — У мене був син — Іоанн...

— А де він?

— Це тебе не стосується, — спокійно відповів старик. А через кілька кроків додав тим самим тоном: — Коли кажуть — був, значить — нема! Вже нема...

Відкопиливши нижню губу, почухав її мізинцем і негласно промовив:

— Побачимо, хто — кого...

Потім повернув шию набік, нахилив голову і, вазираючи у вічі Климкову, значливо сказав, витягнувши палець в повітрі перед собою:

— Сьогодні прийде до мене один приятель, — у мене є приятель, — один! Що ми говоримо, що робимо — це тебе не стосується. Що ти знаєш — я не знаю, і що ти робиш — не хочу знати. Так само й ти. Неодмінно...

Євсей мовчки кивнув головою.

— Цього додержуйся взагалі, — до всіх людей застосовуй. Про тебе ніхто нічого не знає — і ти нічого не знаєш про інших. Шлях загибелі людської — знання, посіяне дияволом. Щастя — невідання. Ясно.

Євсей уважно слухав, зазираючи в обличчя йому; старик, помітивши це, пробурчав:

— В тобі є — я помічаю — людське...

І додав:

— Щось людське є також і в собак...

По вузьких дерев'яних сходах вони злізли на душевне горище, де було темно і пахло пилюкою. Дудка дав Євсєєві сірники і звелів присвітити йому, потім, зігнувшись майже вдвоє, довго відмикав двері, оббиті порваною

клейонкою і розтріпаною повстю. Євсей присвічував, сірники пекли йому шкіру пальців.

Старик жив у довгій і вузькій білій кімнаті, з сте-лею, подібною до віка домовини. Проти дверей тьмяно світилося широке вікно, в лівому кутку біля входу ма-ленька піч, по стіні ліворуч витяглося ліжко, проти нього розчепірювся продавлений рудий диван. Міцно пахло камфорою і сухими травами.

Старик відчинив вікно і голосно зітхнув.

— Хороше, коли повітря чисте! — сказав він. — Спати ти будеш на дивані. Як твоє ім'я — Олексій?

— Євсей...

Він взяв лампу з стола, підняв її і показав пальцем на стіну.

— Ось син мій — Іоанн...

У вузькій білій рамці, непомітній на стіні, висів пор-трет, зроблений тонкими штрихами олівця, — юне об-личчя з великим лобом, гострим носом і уперто стисне-ними губами.

Лампа в руках старика тремтіла, абажур стукав об скло, сповнюючи кімнату тихим, плачучим дзвоном.

— Іоанн! — повторив старик, ставлячи лампу на стіл. — Ім'я людини багато значить...

Він висунув голову у вікно, з шумом втяг у себе хо-лодне повітря і, не обертаючися до Євсея, наказав йому поставити самовар.

Прийшов горбатий чоловік, мовчки скинув солом'яний капелюх і, помахуючи ним в обличчя собі, сказав краси-вим грудним голосом:

— Душно, хоч уже осінь...

— Ага, прийшов! — обізвався Дудка. Стоячи біля вікна, вони тихо заговорили. Євсей зрозумів, що говорять про нього, але не міг нічого розібрати. Сіли за стіл, Дудка став палити чай, Євсей помалу і непомітно розглядав гостя — обличчя у нього було теж голене, сине, з величезним ротом і тонкими губами. Темні очі позападали в ями під високим гладеньким лобом, голова, до маківки лиса, була вугласта і велика. Він увесь час тихенько барабанив по столу довгими пальцями.

— Ну, читай! — сказав Дудка.

Горбатий вийняв з кишені піджака пачку паперу, роз-горнув.

— Титули я пропущу...

Кашлянув і, напівзаплющивши очі, почав читати:

«Ми, нижчепідписані, люди нікому невідомі, що дійшли уже віку, нині по-рабському припадаємо до стіп ваших з отакою гіркою скаргою, яка виливається нами з глибини наших сердець, розбитих життям, що, проте, не втратили святої віри в милосердя і мудрість вашої величності...» Добре?

— Продовжуй! — сказав Дудка.

«Для нас ви є батько народу російського, джерело благої мудрості і єдина на землі сила, здатна...»

— Краще — могутня, — промовив Дудка.

— Чекай!.. «здатна запровадити і зміцнити в Росії справедливість...» — тут треба вставити для стрункості ще якесь слово, не знаю яке...

— Обережніше із словами! — сказав Дудка суворо, але неголосно. — Пам'ятай, в них, для кожної людини, особливий зміст...

Горбатий глянув на нього, поправив окуляри.

— Так... «Розпадається велика Росія, твориться в ній неподобне, коїться жахливе, пригнічені люди скорботою бідності й убогства, псуються серця заздрістю, гине терпляча і кротка людина російська, народжується люте жадібністю безсердечне плем'я людей-вовків, людей-хижаків і жорстоких. Зруйнована віра, нині м'януться народи поза її священною кріпостою, і звідусіль на беззахисних насувають люди розбещеного розуму, зваблюють їх своєю диявольською хитрістю і тягнуть на шлях злочинів проти законів твоїх, владико життя нашого...»

— Владико — це архіерей! — пробурмотів Дудка. — Треба якось інакше. І треба сказати прямо: починається в людях загальне обурення життям, а тому ти, котрий призначений богом...

Горбатий заперечливо похитав головою.

— Ми можемо вказати, але не маємо права радити...

— Хто є ворог наш, і яке ім'я його? Атеїст, соціаліст, революціонер — потрібне ім'я. Руйнівник сім'ї, крадій дітей наших, провісник антихриста...

— Ми з тобою в антихриста не віримо... — тихо сказав горбатий.

— Все одно! Ми говоримо від безлічі людей — вони вірять в антихриста... Ми повинні вказати на корінь зла. Де ми бачимо його? В проповіді руйнування..

— Він це сам знає...

— Хто скаже правду йому? У нього дітей не зашморгувано пеглею безумства... На чому будується проповідь їх? На загальній бідності і озлобленні проти неї. І ми повинні сказати йому прямо: «Ти батько народу, і ти — багатий, віддай же народові твоєму багатство, нагромаджене тобою, — цим ти підітнеш корінь зла, і все буде врятоване твоєю рукою...»

Горбатий розтяг рот у велику вузьку щілину і сказав:

— За це нас на каторгу.

Потім глянув в обличчя Євсееві і на хазяїна.

Климов слухав читання й розмову, як казку, і відчував, що слова входять в голову йому і назавжди вклеюються в пам'яті. Напіввідкривши рот, він дивився витріщеними очима то на одного, то на другого, і, навіть коли темний погляд горбатого обмацав його обличчя, він не кліпнув, зачарований тим, що відбувалося.

— Одначе, — сказав горбатий, — це незручно...

— Ти що, Климов? — похмуро спитав Дудка.

У Євсея пересохло в горлі, він не зразу відповів:

— Слухаю...

І раптом зрозумів по обличчях їх, що вони не вірять йому, бояться його. Він підвівся із стільця і заговорив, плутаючися в словах:

— Я — нікому не скажу!.. Дозвольте слухати, я ж говорив вам, Капітоне Івановичу, що все треба побудувати якось інакше...

— Бачиш? — сердито промовив Дудка, показуючи пальцем на Євсея. — От, що це таке? Хлоп'я, а... одначе теж говорить — потрібне інше життя... От звідки беруть силу ті!..

— А звісно... — погодився горбатий.

Євсей злякався. Дудка, суворо ворущачи бровами, заговорив, нахилившись до нього:

— Щоб ти знав, — ми з ним пишемо листа государеві, просимо його вжити найсуворіших заходів проти тих, що перебувають під наглядом за політичну неблагонадійність, розумієш?

— Розумію, — відповів Климов.

— Ці люди, — повільно і врозумливо почав горбатий, — агенти іноземних держав, головним чином — Англії, вони дістають величезну платню за те, щоб бунтувати російський народ і послаблювати силу нашої дер-

жави. Англійцям це потрібно для того, щоб ми не відібрали у них Індії...

Вони говорили Євсееві по черзі — один кінчить, почне другий, а він слухав і намагався запам'ятати їх мудру мову і неначе п'янів від незвичної роботи мозку. Йому здавалося, що він зараз зрозуміє щось величезне, що освітлює все життя, всіх людей, всі їх нещастя. Було невимовно приємно усвідомлювати, що двоє розумних людей говорять з ним, як в дорослим; владно охопило почуття вдячності і поваги до цих людей, бідних, погано одягнених, які так заклопотано міркували про побудування іншого життя. Та скоро голова у нього обважніла, неначе налилася свинцем, і, пригнічений відчуттям тяжкої повноти в грудях, він мимоволі заплющив очі.

— Иди, спи! — сказав Дудка.

Климков слухняно встав, обережно роздягся і ліг на диван.

Осіння ніч дихала у вікно теплою і запашною вогкістю, в чорному небі трепетали, залітаючи все вище й вище, тисячі яскравих зірок, вогонь лампи здригався і теж поривався вгору. Двоє людей, нахилившись один до одного, поважно й тихо розмовляли. Все навколо було таємниче, моторошне і приємно підіймало кудись до нового, хорошого.

VIII

Вже через кілька днів життя з Капітоном Івановичем Климков відчув у собі щось значне. Раніше, звертаючись до поліцейських солдатів, які прислужували в канцелярії, він говорив з ними тихо й шанобливо, а тепер строгим голосом підкликав до себе старика Бутенка і сердито говорив:

— Знову в чорнильниці в мене мухи!

Сивий, обвішаний хрестами й медалями солдат бай- дуже і багатослівно пояснював:

— Чорнильниць тільки тридцять чотири, а мух — тисячі, вони хочуть пити і лізуть у чорнило. Що ж їм робити?

В убіральні перед дзеркалом він уважно розглядав своє сіре обличчя, вугласте, з гострим маленьким носом і тонкими губами, шукав на верхній губі ознак вусів, дивився в свої водянисті, невпевнені очі.

«Треба постригтися! — вирішив він, коли йому не вдалося пригладити світлі, ріденькі вихори волосся на голові.— І треба носити крохмальні комірці, а то в мене шия тонка».

Увечері він постригся, купив два комірці і відчув себе ще більше людиною.

Дудка ставився до нього уважно і добродушно, але часто в його очах поблискувала глузлива посмішка, викликаючи у Климкова ніяковість і боязкість. Коли приходив горбатий, обличчя старика ставало заклопотаним, голос звучав суворо, і майже на всі слова друга він уривисто заперечував:

— Не те. Не так. У тебе розум — як погана рушниця,— розносить думки на всі боки, а треба стріляти так, щоб увесь заряд ліг в ціль, купчасто.

Горбатий, похитуючи важкою головою, відповідав:

— Добре — швидко не робиться...

— Час іде — ворог зростає...

— Між іншим, я примітив одного,— сказав якимось горбатий,— недалеко від мене оселився. Високий, з гострою борідкою, очі примружені, ходить швидко. Питаю двірника — де служить? Місця шукати приїхав. Я негайно ж написав листа в охрание — дивіться!..

Дудка перебив його мову, широким помахом руки розтинаючи повітря.

— Це пусте! В будинку — вогко, от чому мокриці. Так їх не переведеш, треба висушити будинок...— Я — солдат,— говорив він, тикаючи пальцем у груди себе,— я командував ротою і розумію стрій життя. Треба, щоб усі твердо знали устав, закони,— це дає однодушність. Що перешкоджає знати закони? Бідність. Дурість — це вже від бідності. Чому він не бореться проти злиднів? В них коріння безглуздя людського і ворогування проти нього, государя...

Євсей жадібно ковтав слова старика і вірив йому: коріння всіх нещастя життя людського — злидні. Це ясно. Від них — заздрість, злоба, жорстокість, від них зажерливість і спільний для всіх людей страх життя, боязнь одне одного. План Дудки був простий і мудрий: цар — багатий, народ — бідний, тож хай цар віддасть народові свої багатства, і тоді — всі будуть ситі й добрі!

Ставлення Климкова до людей змінялося; залишаючись так само догідливим, як і раніше, тепер він почи-

нав дивитися на всіх поблажливо, очима людини, яка зрозуміла таємницю життя, може показати, де лежить дорога до миру й спокою...

І, відчуваючи потребу похвастати своїм знанням,— одного разу, обідаючи в трактирі з Яковом Зарубіним, він з гордістю виклав йому все, що чув від старика і його горбатого друга.

Вузькі очиці Зарубіна спалахнули, він весь завертівся, розкуйовдив собі волосся, запустив у нього пальці обох рук і впівголоса вигукнув:

— Це вірно, їй-богу! Якого чорта, справді? У нього— тисячі мільйонів, а ми тут здихаємо. Хто це тебе навчив?

— Ніхто! — твердо сказав Євсей.— Це я сам придумав.

— Ні, ти скажи по правді! Де чув?

— Кажу — сам я додумався...

Яків з задоволенням оглянув його.

— Якщо так — голова у тебе непогана. Тільки — брешеш ти!

Євсей образився.

— Мені все одно — не вір.

Яків чомусь зареготав, міцно потираючи руки.

Через два дні до Євсеевого стола підійшов помічник пристава і якийсь сіроокий пан з круглою, гладенько постриженою головою і нудним жовтим обличчям.

— Ти, Климков, відправляєшся в охранный відділ! — промовив поліцейський неголосно і зловісно.

Євсей підвівся із стільця, ноги у нього затремтіли, і він знову сів. Стрижений висунув ящик його стола і забрав усі папери.

Розслаблений, нічого не розуміючи, Климков отямився в напівтемній кімнаті, біля стола, накритого зеленим сукном. В грудях у нього підіймалася і опускалася хвиля страху, під ногами хистко коливалася підлога, стіни кімнати, наповненої зеленим сутінком, плавно кружляли. Над столом виднілося чиясь біле обличчя в рамі густої чорної бороди, поблискували сині окуляри. Євсей невідривно дивився прямо в скельця, в синю бездонну пітьму, вона вабила до себе і, здавалося, висмоктувала кров з його жил. Він розповів про Дудку і його горбатого друга, докладно, зв'язно, неначе знімаючи з свого серця плівку шкіри.

Високий різкий голос перебив його:

— Отже — у всьому винен государ імператор, говорять ці осли?

Чоловік у синіх окулярах не хапаючися простяг руку, взяв трубку телефону і спитав насмішкувато:

— Белкін,— ви? Так... Дайте розпорядження, голубе, сьогодні ж увечері обшукати і заарештувати двох проїдисвітів: канцеляриста поліцейського правління Капітона Реусова і чиновника казенної палати Антона Дрягіна... Ну да, звісно...

Євсей схопився рукою за край стола.

— Так! — сказав чоловік з чорною бородою, відкинувся на спинку крісла, розправив бороду обома руками, погрався олівцем, кинув його на стіл і засунув руки в кишені штанів. До болю довго мовчав, потім чітко й строго спитав:

— Що ж мені робити з тобою?

— Простіть! — пошепки попросив Євсей.

— Климков? — не відповідаючи, промовив чорний.— Прізвище я неначе чув...

— Простіть...— повторив Євсей.

— А ти відчуваєш себе дуже винним?

— Дуже...

— Це добре. В чому ж ти винен?

Климков мовчав. Чорний чоловік сидів так зручно і спокійно, що, здавалося, він ніколи вже не відпустить Євсея з цієї кімнати.

— Не знаєш? — спитав він і запропонував: — Подумай...

Тоді Климков набрав у груди якомога більше повітря і почав розповідати про Раїсу, про те, як вона задушила старика.

— Лукін? — байдуже позіхнувши, сказав чоловік у синіх окулярах.— Ага, от чому мені знайоме твоє прізвище!

Він встав, підійшов до Євсея, підвів пальцем його підборіддя, кілька секунд дивився в обличчя і потім подзвонив.

Важко гупаючи, на дверях з'явився великий рябий чолов'яга, з величезними кистями рук; розчепіривши червоні пальці, він страшно ворушив ними і дивився на Євсея.

— Візьми його!

Климков хотів стати на коліна,— він уже зігнув

ноги, — але чолов'яга підхопив його під пахву і потяг за собою кудись вниз по кам'яних сходах.

— Що, блудник, злякався? — сказав він, уштовхуючи Євсея в маленькі двері. — Ні снаги, ні сили, а теж бунтувати?

Його слова остаточно роздавили Євсея.

Почувши за дверима важкий гуркіт заліза, він сів на підлогу, обняв руками коліна і опустив голову. На нього навалилася тиша, і йому здалося, що він зараз помре. Він схопився з підлоги і, неначе миша, тихо забігав по кімнаті, розмахуючи руками. Обмацав койку, вкриту цупкою ковдрою, підбіг до дверей, поторгав їх, помітив у стіні проти дверей маленьке квадратне вікно і кинувся до нього. Воно було нижче землі, в ямі, накритій зверху товстими валізними ґратами, крізь неї падали сніжинки і повзли по брудній шибці. Климков безшумно повернувся до дверей, вперся у них лобом і в тузі зашепотів:

— Простіть... випустіть...

Потім він знову опустився на підлогу, свідомість його згасла, залита хвилею відчаю.

...Вбиваючи роз'їдаючою кволістю, повільно потяглися чорні й сірі смуги днів, ночей; вони повзли в німій тиші, були сповнені зловісними передчуттями і ніщо не говорило про те, коли вони закінчать свій болісний, повільний плин. В душі у Євсея все стихло, заціпеніло, він не міг думати, а коли ходив, то намагався, щоб кроки його були нечутні.

На десятий день його знову поставили перед чоловіком у синіх окулярах та іншим, котрий привіз його сюди.

— Нехороше там, Климков, га? — питав його чорний чоловік, цмокаючи товстою, червоною нижньою губою. Його високий голос дивно хлюпав, неначе цей чоловік внутрішньо сміявся. В синіх скельцях окулярів відбивалося електричне світло, від них в порожні Євсєєві груди падали владні промені і сповнювали його рабською готовністю зробити все, що треба, щоб скоріше пройти крізь ці грузькі дні, які засмоктували в п'їтьму, загрожуючу безумством.

— Відпустіть мене! — тихенько просив він.

— Так, я це зроблю. І — більше! Я візьму тебе на службу, і тепер ти сам будеш саджати людей туди, звідки вийшов, — і туди і в інші затишні кімнатки.

Він засміявся, шльопаючи губою.

— За тебе просив покійник Лукін, і на пам'ять про його чесну службу я тобі даю місце. Ти одержиш двадцять п'ять карбованців на місяць поки що...

Євсей мовчки кланявся.

— Петро Петрович буде твоїм начальником і вчителем, ти повинен виконувати все, що він тобі накаже... Зрозумів?! — Він буде жити з вами?

— Так! — несподівано гучно сказав сіроокий чоловік.

— Добре.

І знову, звертаючись до Євсея, чорний почав говорити йому пом'якшеним голосом щось втішаюче, обіцяюче, а Євсей старався проковтнути його слова і, не кліпаючи, стежив за важкими рухами червоної губи під вусами...

— Пам'ятай, ти тепер будеш охороняти священну особу государя від замахів на життя його і на божественну владу. Зрозумів?!

— Уклінно дякую! — тихо сказав Євсей.

Петро Петрович смикнув головою догори.

— Я все поясню йому... мені час іти...

— Ідїть! Ну, ступай, Климков... Служи добре, і будеш задоволений. Але — не забувай, одначе, що ти брав участь в убивстві букініста Распопова, ти сам признався в цьому, а я записав твоє зізнання — розумієш?

Пилип Пилипович кивнув головою, його нерухома, наче вирізана з дерева, борода хитнулася, і він простяг Євсеєві білу пухку руку з золотими перснями на коротких пальцях. Євсей заплющив очі і відсахнувся.

— Який ти, брат, боягуз! — тонко закричав Пилип Пилипович, сміючися скляним смішком. — Тепер вже тобі нікого і нічого боятися, ти тепер слуга царя і повинен бути спокійний. Тепер ти на твердому ґрунті — розумієш?

Коли Євсей вийшов на вулицю, у нього перехопило подих, він похитнувся і мало не впавав. Петро підняв комір пальта, озирнувся, рухом руки покликав візника і негослоно сказав:

— Поганяй до мене...

Євсей збоку глянув на нього і мало не скрикнув — на гладенькому, голеному Петровому обличчі раптом вирости невеликі світлі вуси.

— Ну, чого роззявив рота? — похмуро і невдоволено спитав він, помітивши здивування Климкова. Євсей опу-

стив голову, намагаючись проти свого бажання не дивитися в обличчя нового хазяїна своєї долі.

А той увесь час мовчки вираховував щось на пальцях, пригинаючи їх один по одному, хмурих брови, кусаючи губи, й інколи сердито говорив візникові:

— Ну, швидше...

Ішов дощ і сніг, було холодно. Євсєєві здавалося, що екіпаж увесь час швидко котиться з крутої гори в чорний брудний яр. Зупинилися біля великого будинку на три поверхи. Серед трьох рядів сліпих і темних вікон виблискувало кілька шибок, освітлених зсередини жовтим вогнем. З даху, схлипуючи, лилися струмки води.

— Йди нагору! — командував Петро. Він уже знову був без вусів.

Піднялися по сходах, довго йшли довгими коридорами повз білі двері. Євсей подумав, що це тюрма, та його заспокоїв густий запах смаженої цибулі й вакси, що не зливався з уявленням про тюрму.

Петро покvapливо відчинив одні з білих дверей, освітив кімнату вогнем двох електричних ламп, пильно подивився у всі кутки і, роздягаючись, заговорив сухо й швидко:

— Будуть тебе питати, хто ти, кажи — мій двоюрідний брат, приїхав з Царського села шукати собі місця, — гляди, не пробрешись!

Обличчя у нього було заклопотане, очі невеселі, мова уривиста, тонкі губи весь час кривилися, здригалися. Він подзвонив, відчинив двері, висунув у коридор голову і крикнув:

— Самовар!

Євсей сумовито озирався, стоячи в кутку кімнати, і тупо чекав чогось.

— Роздягайся, сідай. Жити будеш у сусідній кімнаті, — говорив сищик, покvapливо розсуваючи карточний стіл. Вийняв з кишені записну книжку, колоду карт і, здаючи їх на чотири руки, продовжував, не дивлячись на Климкова:

— Ти, звичайно, розумієш, що наше діло таємне. Ми повинні критися, а то убіють, як от Лукіна вбили...

— Його вбили? — тихенько спитав Євсей.

— А звісно, — байдуже сказав Петро.

Тручи лоб, він розглядав здані карти.

— Здача — тисяча двісті чотирнадцята... В мене — туз, сімка червова, жирова дама...

Він щось записав у книжку і, не підводячи голови, продовжував, говорячи двома голосами — невиразно і заклопотано, коли лічив карти, сухо, ясно і покvapливо, коли повчав Євсея.

— Революціонери — вороги царя й бога. Бубнова десятка, трійка, винувий валет. Вони підкуплені німцями для того, щоб розорити Росію... Ми, росіяни, стали все робити самі, а німцям... Король, п'ятірка і дев'ятка, — чорт забери! Шістнадцятий збіг!..

Він раптом повеселішав, очі в нього блиснули і на обличчі відбилося щось м'яке, задоволене.

— Що я говорив? — спитав він Євсея, глянувши на нього.

— Про німців...

— Німці — зажерливі. Вони вороги російського народу, хочуть нас завоювати, хочуть, щоб ми все — всякий крам — купували у них і віддавали їм наш хліб — у німців немає хліба... бубнова дама, — добре! Червова двійка, жирова десятка... Десятка?

Примруживши очі, він подивився на стелю, зітхнув і змішав карти.

— Взагалі, всі іноземці, заздрячи багатству й силі Росії... двісті п'ятнадцята здача... хочуть зробити в нас бунт, скинути царя і... три тузи... гм?.. І посадити скрізь своє начальство, своїх правителів над нами, щоб грабувати нас і руйнувати... Ти ж цього не хочеш?

— Не хочу! — сказав Євсей, нічого не розуміючи і тупо стежачи за швидкими рухами його пальців.

— Цього ніхто не хоче! — задумливо промовив Петро, знову розкинувши карти і заклопотано погладжуючи щоку. — Тому ти повинен боротися з революціонерами — агентами іноземців, — захищаючи свободу Росії, владу і життя государя, — от і все. А як це треба робити — побачиш потім... Тільки не лови гав, учися виконувати, що тобі велять... Наш брат повинен дивитися і лобом і потилицею... а то дістанеш по добрячому щиглю і спереду і ззаду... Туз винувий, бубнова сімка, винова десятка...

В двері постукали.

— Відімкни! — наказав Петро.

Увійшов рудий кучерявий парубок з підносом і самоваром.

— Іване, це мій двоюрідний брат, він буде жити тут, приготуй сусідній номер...

— Пан Чижов приходили,— неголосно сказав Іван.

— Випивши?

— Трохи є... Хотіли зайти.

— Завари чай, Євсею! — сказав сищик, коли слуга вийшов.— Наливай, пий... Яку платню ти одержував у поліцейському правлінні?

— Дев'ять карбованців...

— Грошей немає?

— Нема...

— Треба дістати й пошити тобі костюм, не можна довго ходити в одному... Ти повинен всіх помічати, тебе ніхто...

Він знову забубонів, рахуючи карти, а Євсей, нечутно наливаючи чай, намагався оволодіти дивними враженнями дня і не міг, почувуючи себе хворим. Його морозило, руки тремтіли, хотілося лягти в куток, заплющити очі і лежати так довго, нерухомо. В голові незв'язно повторювалися чужі слова:

«В чому ж ти винний?» — тонко питав Пилип Пилипович.

Хтось сильно ударив у двері з коридору. Петро підвів голову.

— Це ти, Сашо?

За дверима сердито відповіли:

— Ну, відмикай!

Коли Євсей відчинив двері, перед ним, похитуючись на довгих ногах, виструнчився високий чоловік з чорними вусами. Кінці їх опустилися до підборіддя і, мабуть, волосся було шорстке, кожна волосина стирчала окремо. Він скинув шапку, оголивши лисий череп, кинув її на постіль і міцно витер долонями обличчя.

— Шапка — мокра, а ти її кидаєш на постіль мені! — зауважив Петро.

— А чорт з нею, з твоєю постіллю! — гугняво сказав гість.

— Євсею, повісь пальто...

Гість сів на стілець, витяг довгі ноги і, закуривши цигарку, спитав:

— Це що таке — Євсей?

— Мій двоюрідний брат.

— Ми всі браття, коли без шмаття. Горілка є?

Петро наказав Климкову замовити пляшку горілки і закуску. Євсей зробив це і сів біля столу так, щоб гість не бачив з-за самовара його обличчя.

— Як справи, шулер? — спитав він, киваючи головою на карти.

Петро раптом звівся з стільця і жваво заговорив:

— Я знайшов секрет, знайшов!

— Знайшов? — спитав гість і, похитавши головою, повільно протяг: — Ду-урень!

Петро схопив записну книжку і гарячим шепотом продовжував, тикаючи пальцем:

— Стривай, Сашо!.. У мене вже шістнадцятий збіг, розумієш? А я зробив тільки тисячу двісті чотирнадцять здач. Тепер карти повторюються дедалі частіше. Треба зробити дві тисячі сімсот чотири здачі, — розумієш: п'ятдесят два, помножене на п'ятдесят два. Потім усі здачі переробити тринадцять разів — по кількості карт у кожній масті — тридцять п'ять тисяч сто п'ятдесят два рази. І повторити ці здачі чотири рази — по кількості мастей — сто сорок тисяч шістсот вісім разів.

— Е-е, дурень! — протяг гугняво гість, хитаючи головою, і його губи скривилися.

— Чому, Сашо, чому, поясни? — неголосно скрикнув Петро. — Адже я тоді буду знати всі здачі, які можливі у грі, — подумай! Гляну на свої карти, — він наблизив книжку до обличчя і почав швидко читати, — виновий туз, бубнова сімка, жирова десятка — значить, у партнерів: у одного червовий король, бубнові п'ятірка й дев'ятка, а в другого — туз, сімка червові, жирова дама, третій має бубнову даму, червову двійку і жирову десятку!

Руки у нього трусилися, на скронях блищав піт, обличчя стало добрим і ласкавим. Климков, стежачи з-за самовара, бачив великі тьмяні Сашині очі з червоними жилками на білках, великий, неначе розпухлий ніс і на жовтій шкірі лоба сіть прищів, розкинутих вінчиком від скроні до скроні. Від нього йшов різкий, неприємний запах. Петро, притиснувши книжку до грудей і махаючи рукою в повітрі, з захопленням шепотів:

— Адже я тоді без промаху буду грати. Сотні тисяч, мільйони посміхнуться мені! І нема в цьому шулерства! Я — знаю! Знаю, і — більш нічого! Все законно!..

Він так міцно ударив себе в груди кулаком, що за-
кашлявся, а потім, опустившись на стілець, став тихо
сміятися.

— Чому не дають горілки? — понуро спитав Саша,
кидаючи на підлогу недокурок цигарки.

— Євсею, піди, скажи...— поквапливо почав Петро,
але вже в двері постукали.

— Ти знову п'єш? — спитав Петро, посміхаючися.

Саша простяг руку до пляшки.

— Ні, ще не п'ю, а от зараз — почну пити.

— Але ж це шкідливо при твоїй хворобі...

— Горілка і для здорових шкідлива,— горілка і фан-
тазії. Ти, наприклад, скоро будеш ідіотом...

— Не буду, не турбуйся...

— Я математику знаю, я бачу, що ти бевзь.

— У кожного своя математика! — невдоволено відпо-
вів Петро.

— Мовчи! — сказав Саша, повільно висмоктав чарку,
понюхав кусок хліба і налив другу.

— Сьогодні я,— почав він, опустивши голову і впи-
раючися зігнутими руками в коліна,— ще раз говорив з
генералом. Пропоную йому — дайте засоби, я підшукаю
людей, відкрию літературний клуб і вилочу вам най-
кращих мерзотників,— усіх. Надув щоки, випнув своє
черевисько і заявив, тварюка,— мені, мовляв, краще ві-
домо, що і як треба робити. Йому все відомо! А що його
полюбовниця перед фон-Рутценом гола танцювала, цього
він не знає, і що дочка зробила собі викидень — теж не
знає...

Він знову висмоктав горілку і ще налив.

— Всі — наволоч, і жити — не можна. Мойсей звелів
зарізати двадцять три тисячі сифілітиків. Тоді народу
було небагато, зваж! Коли б у мене була влада — я б
знищив мільйони...

— Себе першого? — спитав Петро, посміхаючись.

Саша, не відповідаючи, гугнявив, неначе в маринні.

— Всіх цих лібералів, генералів, революціонерів, роз-
пусних баб. Велике вогнище, і — палити! Напоїти землю
кров'ю, угноїти її попелом, і будуть урожаї. Ситі мужики
виберуть собі сите начальство... Людина — тварина і по-
требує тучних пасовиськ, родючих ланів. Міста — зни-
щити... І все зайве,— все, що перешкоджає жити просто,
як живуть цапи, півні,— все — до диявола!

Його липкі, зловонно пахучі слова неначе присмоктувалися до серця Євсееві і обклеювали його — слухати їх було тяжко і небезпечно.

«Раптом покличуть і спитають — що він говорить?.. Може, він умисне говорить для мене, а потім — мене схоплять...»

Він здригнувся, васовався на стільці і тихо спитав Петра:

— Можна мені піти?

— Куди?

— Спати...

— Іди...

— Забирайся до всіх чортів! — провів Євсея Саша.

ІХ

Не засвічуючи світла в своїй кімнаті, Климков нечутно роздягся, намацав у п'ятьмі постіль, ліг і щільно вакутався у вогке, холодне простирало. Йому хотілося не бачити нічого, не чути, хотілося зібгатися в маленьку непомітну грудочку. В пам'яті звучали гугняві Сашині слова. Євсееві здавалося, що він чує його запах, бачить червоний вінець на жовтій шкірі лоба. І справді, звідкись, збоку, крізь стіну, до нього долітали роздратовані вигуки:

— Я сам — мужик! Я знаю, що треба...

Не бажаючи, Євсей напружено прислухався, із страхом шукав у своїй пам'яті — кого нагадує йому ця лиха людина?

Темно й холодно. За шибками вікна коливаються мутні відблиски світла; зникають, знову з'являються. Чути тихе шарудіння, вітер жбурляє дощ, важкі краплі стукають у вікно.

«Піти б у монастир!» — тужно подумав Климков. ☞

І раптом згадав про бога, ім'я якого він чув рідко за час життя в місті і майже ніколи не думав про нього. В його душі, постійно сповненій побоюваннями і образами, не знаходилося місця надії на милість неба, але тепер, з'явившись несподівано, вона раптом напоїла його груди теплом і загасила в них тяжкий, тупий відчай. Він сплигнув з постелі, став на коліна і, міцно притискаючи руки до грудей, без слів звернувся в темний куток кім-

нати, заплющив очі і чекав, прислухаючись до биття свого серця. Але він надто стомився, було холодно, цей холод пронизував шкіру сотнями тонких голок, викликаючи в тілі дрож. Климков знову ліг у постіль. А коли прокинувся, то побачив, що в кутку, куди він спрямував свою німу молитву, ікони не було. Вісіли дві картини, на одній мисливець із зеленим пером на капелюху цілував товсту дівку, а друга зображала біляву жінку з голими грудами і квіткою в руці.

Він зітхнув, одягся, умився, байдуже оглянув свою оселю, сів біля вікна і став дивитися на вулицю. Трутуари, брук, будинки — все було брудне. Не поспішаючи, ступали коні, хитаючи головами, на передках сиділи мокрі візники і теж хиталися, немов розгвинчені. Як завжди покvapливо йшли кудись люди; здавалося, що сьогодні вони, забризкані гряззю і відволожені, менше небезпечні, ніж завжди.

Хотілося їсти, але, не знаючи, — чи має право замовити собі чаю і хліба, він сидів, нерухомий, як камінь, до тих пір, поки не почув стукання в стіну.

Увійшов до Петра в кімнату, зупинився біля дверей. Сищик, лежачи в постелі, спитав його:

— Ти чай пив? Замов...

Він спустив з ліжка голі ноги і став розглядати пальці, ворущачи ними.

— Нап'ємося чаю і підемо зо мною... — заговорив він, позіхаючи. — Я дам тобі одного чоловічка, ти за ним стеж. Куди він — туди й ти, розумієш? Записуй час, коли він зайде в який-небудь будинок, скільки там пробуде. Дізнайся, кого він одвідував. Якщо він вийде з будинку — або зустрінеться по дорозі — з другим кимсь, — запам'ятай зовнішність другого... А потім... а втім, всього одразу не зрозумієш.

Він оглянув Климкова, посвистів тихенько і, відвернувшись набік, ліниво продовжував:

— От що, — тут вчора Саша патякав... Ти не надумай про це розповідати, дивись! Він чоловік хворий, питущий, але він — сила. Йому ти не пошкодиш, а він тебе швидко з'їсть — запам'ятай. Він, брат, сам був студентом і всі справи їх знає на зубок, — навіть у тюрмі сидів! А тепер має сто карбованців на місяць!

Пом'яте сном, дрябле Петрове обличчя нахмурилося. Він одягався і говорив нудним, буркотливим голосом:

— Наша служба — не жарт. Коли б можна було зразу людей за горлянку брати, то — звичайно. А ти повинен спочатку виходити за кожним верст сотню й більше...

Вчора, незважаючи на всі хвилювання дня, Петро здався Климкову цікавою і спритною людиною, а тепер він говорив з натугою, рухався неохоче і все в нього падало з рук. Це робило Климкова сміливішим, і він спитав:

— Цілий день по вулицях ходити треба?

— Іноді і вночі погуляєш, — на морозі градусів у тридцять. Нашу службу — дуже злий чорт вигадав...

— А коли всіх їх переловлять?.. — знову спитав Євсей.

— Кого?

— Отих — ворогів...

— Говори — революціонерів або політичних... Переловити їх ми з тобою навряд чи встигнемо. Вони, мабуть, двійпятами родяться...

За чаєм Петро розгорнув свою книжку, подивився в неї, раптом пожвавився, скочив із стільця, поквапливо здав карти і почав рахувати:

— Тисяча двісті шістнадцята задача. Маю: три вина, сім черви, бубнового туза...

Виходячи з дому, він одягся в чорне пальто, смушеву шапку, взяв у руки портфель, зробився схожим на чиновника і строго сказав:

— Поруч мене по вулиці не ходи, не розмовляй. Я зайду в один будинок, а ти пройди в двірницьку, скажи, що тобі треба почекати Тимофеева. Я скоро...

Боячися загубити Петра в натовпі прохожих, Євсей ішов позаду, не зводячи очей з його постаті, але раптом Петро зник. Климков розгубився, кинувся вперед; зупинився, притулившись до стовпа ліхтаря, — проти нього підносився великий будинок з ґратами на вікнах першого поверху і з пільмою за шибками вікон. Крізь вузький під'їзд було видно безлюдний, непривітний двір, замощений великим камінням. Климков побоявся іти туди і, неспокійно, переступаючи з ноги на ногу, оглядався навколо себе.

З двору вийшов спішними кроками чоловік у підд'ювці, в картузі, насуненому на лоб, з рудою борідкою, він моргнув Євсееві сірим оком і неголосно сказав:

— Чого ж ти не зайшов до двірника?

— Я вас загубив! — признався Євсей.

— Загубив? Дивися, за це можуть дати тобі по шиї... Слухай: через три будинки звідси земська управа. Зараз з неї вийде чоловік, звати його Дмитрій Ілліч Курносів — пам'ятай! Ходім, я тобі покажу його...

І через кілька хвилин Климков, як маленький собака, спішно ішов по тротуару позад чоловіка в поношеному пальті і пом'ятому чорному капелюху. Чоловік був великий, міцний, він ішов швидко, широко розмахував палицею і міцно стукав нею по асфальту. З-під капелюха спускалося на потилицю й вуха чорне в сивину кучеряве волосся.

Євсей рідко відчував почуття жалю до людей, але тепер воно чомусь раптом з'явилося. Спітнілий від хвилювання, він швидко, дрібними кроками перебіг на другий бік вулиці, забіг наперед, знову перейшов вулицю і зустрів чоловіка груди до грудей. Перед ним промайнуло темне бородате обличчя з густими бровами, неухажна посмішка синіх очей. Чоловік щось наспівував або говорив сам собі, — його губи ворушилися.

Климков зупинився, витер долонями пітне обличчя, зігнув спину і пішов за ним, дивлячись в землю, тільки інколи підіймаючи очі.

«Немолодий, — думав він. — Бідний, видно... Все — від бідності...»

Йому згадався Дудка, він затремтів.

«Поб'є він мене...»

Стало шкода Дудку.

У вуха настирливо ліз вуличний гамір, хлюпотіла й бризкала рідка холодна грязь. Климкову було нудно, самотно, згадалася Раїса. Тягло кудись вбік з вулиці.

А чоловік, за яким він стежив, зупинився біля ганку, ткнув пальцем у кнопку дзвінка, зняв капелюх, помахав ним у обличчя собі і знову накинув на голову. Стоячи за п'ять кроків біля тумби, Євсей жалібно дивився в обличчя чоловікові, відчуваючи потребу щось сказати йому. Той помітив його, зморщив обличчя і відвернувся. Сконфужений Євсей опустил голову.

— З охрани? — почув він тихий, хрипкуватий голос. Питав високий рудий чоловік у брудному хвартуху, з мітлою в руках.

— Так! — тихо сказав Євсей і в ту ж секунду усвідомив: «Не треба було признаватися...»

— Знову — новий, — сказав двірник. — Все за Курносим ходите?

— Так...

— Так ти скажи там начальству — вранці сьогодні до нього гість приїхав з вокзалу, з чемоданами, — три чемодани. Не прописували ще в поліції — строку мають добу. Маленький такий, красивий, з вусиками...

Двірник змовк, кілька разів погладив мітлою тротуар, забризкав гряззю чоботи й штани Євсеєві, зупинився і вауважив:

— Тебе тут видно. Вони теж не дурні, вашого брата помічають. Ти став би на воротах, чи що...

Євсей слухняно одійшов до воріт...

І раптом по другий бік вулиці побачив Якова Зарубіна. З тростиною в руці, в новому пальті і в рукавичках, Яків, зсунувши набік чорний котелок, йшов по тротуару і посміхався, граючи очима, неначе вулична дівка, впевнена в своїй красі...

— Здрастуй! — сказав він, озираючись. — Я тебе змінити прийшов... Іди в трактир Сомова на Леб'язку вулицю, спитай там Миколу Павлова...

— Ти хіба теж в охрані? — спитав Євсей.

— На десять днів раніше за тебе вступив... а що?

Євсей подивився в його сяюче чорне личко.

— Це ти про мене розказав?

— А Дудку — ти виказав?

Подумавши, Євсей похмуро відповів:

— Я — після тебе. Я тільки тобі сказав...

— А Дудка — тільки тобі, — у!

Яків засміявся, штовхнув Климкова в плече.

— Іди скоріше, курко варена!

І, помахуючи тростинкою, пішов поряд нього.

— Це посада хороша, це я — розумію! Жити можна паном — гуляй, наглядай. От бачиш костюмчик?

Скоро він попрощався з Євсеєм і швидко пішов назад, а Климков вороже подивився вслід йому і задумався. Він вважав Якова за людину пусту, ставив його нижче від себе, і було кривдно бачити Зарубіна шикарно одягненим, задоволеним.

«Доніс на мене. Якщо я розказав про Дудку, так я во страху. А він — нащо?»

І, загрожуючи Якову, він у думці вигукнув:

«Стривай! Ще побачимо, хто кращий!..»

Коли він спитав у трактирі про Миколу Івановича, йому показали сходи нагору; зійшовши по них, він спинився перед дверима і почув Петрів голос.

— Карт у грі — п'ятдесят дві... В місті, у моєму участку, тисячі людей, і я знаю з них кілька сот. Знаю, хто з ким живе, хто де служить. Та люди міняються — карти завжди одні й ті самі...

Крім Петра й Саші, в кімнаті був ще третій чоловік. Високий, стрункий, він стояв біля вікна, читаючи газету, і не поворухнувся, коли зайшов Євсей.

— Яка дурна пика! — зустрів Євсея Саша, впираючися йому в обличчя злим поглядом. — Її треба переробити — чуєте, Маклаков?

Той, що читав газету, повернув голову, оглянув Євсея великими світлими очима і сказав:

— Треба...

Збуджений, з розкуйовдженою зачіскою, Петро розпитував Євсея, що він бачив, і чистив собі зуби гусячим пером. На столі стояли недоїдки обіду, запах жиру і кислій капусти дратували Євсееві ніздрі, викликаючи гостре почуття голоду. Він стояв перед Петром і безстрашним голосом розказував йому те, що повідомив йому двірник. З перших же слів розповіді Маклаков заклав руки з газетою за спину і, нахиливши голову, став уважно слухати, ворущачи світлими вусами. І на голові у нього волосся було теж дивно біле, як срібне, з легким відтінком жовтизни. Чисте обличчя, серйозне, з нахмуреним лобом, спокійні очі, впевнені рухи сильного тіла, зграбно і щільно обтягненого в солідний костюм, сильний басовий голос — все це вигідно відводило Маклакова вбік від Саші й Петра.

— Двірник сам вносив чемодани? — спитав він Євсея.

— Не сказав.

— Значить, не він вносив. Він сказав би, важкі чи легкі. Вносили — самі! — зауважив Маклаков. І додав: — Мабуть — це література. Черговий номер.

— Треба сказати, щоб, не гаючись, робили обшук! — промовив Саша і погано вилаявся, погрожуючи комусь кулаком. — Мені треба друкарню. Дістаньте шрифт, хлопці, я сам улаштую друкарню, — знайду ослив, дам їм усе, що треба, потім ми їх злапаємо, і — у нас будуть гроші...

— План не з поганих! — вигукнув Петро.

Маклаков подивився на Євсея і спитав його:

— Ви обідали?

— Ні...

Кивком голови показуючи на стіл, Петро скомандував:

— Іж мерщій!

— Навіщо ж угощати об'їдками? — спокійно спитав Маклаков, зробив крок до дверей, відчинив їх і крикнув: — Гей, обід...

— Ти спробуй,— гугнявив Саша Петрові,— умовити отого ідіота Афанасова, щоб він дав нам друкарню, що була заарештована минулого року...

А Маклаков дивився на них і мовчки крутив вуса.

Внесли обід, і разом з лакеєм у кімнату зайшов круглий рябуватий і скромний чоловік. Він доброзичливо посміхнувся до всіх і сказав:

— Сьогодні ввечері в залі Чистова — банкет революціонерів. Троє наших відправляються туди офіціантами — між іншими — ви, Петрушо.

— Знову я! — скрикнув Петро, і його обличчя вкрилося плямами, постарішало, озлобилось.— За два місяці третій раз лакея грати! Дозвольте ж!.. Не хочу!

— Про це ви скажіть не мені!

— Соловійов! Чому саме мене завжди призначають лакеєм?

— Схожий! — сказав Саша, посміхаючись.

— Призначено троє! — повторив Соловійов, зітхнувши.— Пива б випити?

— От бачите, Маклаков,— заговорив Саша,— у нас ніхто не хоче працювати серйозно, з захопленням, а у них діло розвивається. Банкети, з'їзди, дощ літератури, на фабриках — відкрита пропаганда...

Маклаков мовчав, не дивлячись на нього.

Заговорив круглий Соловійов, тихо й ласкаво посміхаючись:

— А я сьогодні на вокзалі дівичку піймав з книжками. Ще літом на дачі помітив я її — ну, думаю, гуляй, любя!.. А сьогодні ходжу по вокзалу, готових у мене нікого немає, дивлюся — вона йде з чемоданчиком... Підійшов, ввічливо пропоную — будь ласка за мною на два слова. Бачу — здригнулася, зблідла і чемоданчик за спину ховає. А, думаю, любонько моя дурненька, попалася! Ну, зараз її в кімнату чергового, розкрили багажик, а там «Освобождение», останній номерок, і всяка інша

шкідлива погань. Відвіз дівчинку в охрानне — що робити? Карасики не ловляться — і щупачка з'їси. Іде, личко від мене набік відвернула, щічки палають, а на очах — слізки. Але — мовчить. Питаю — зручно вам, панночко? Мовчить...

Соловйов тихенько і м'яко засміявся, його рябе обличчя вкрилося тремтячими променями зморшок.

— Хто вона? — спитав Маклаков.

— Лікаря Меліхова дочка.

— А-а... — протяг Саша. — Я його знаю...

— Солідна людина, має ордени — Владимира й Анни, — повідомив Соловйов.

— Я його знаю! — повторив Саша. — Шарлатан, як усі вони. Пробував мене лікувати...

— Вас тепер тільки господь бог міг би вилікувати! — ласкаво сказав Соловйов. — Швидко ви руйнуєтеся здоров'ям...

— Ідіть к чорту! — крикнув Саша. — Чого ви чекаєте, Маклаков?

— А от він поїсть...

— Гей, ти, ковтай скоріше! — крикнув Саша Климкову.

Обідаючи, Климков уважно слухав розмови і, непомітно розглядаючи людей, з задоволенням бачив, що всі вони, крім Саші, не гірші, не страшніші за інших.

Його опанувало бажання підслужитися до цих людей, йому захотілося зробитися потрібним для них. Він поклав ножа й виделку, швидко витер губи брудною салфеткою і сказав:

— Я готовий.

Розчинилися двері, в кімнату, зігнувшись, вскочив вертлявий, розпатланий чоловік, просичав:

— Тихі-ше!

Висунув голову в коридор, послухав, потім, добре причинивши двері, спитав:

— Не замикаються? Де ключ?

Озирнувся і, зітхнувши, сказав:

— Слава богу!

— Е, бевзь! — презирливо прогугнявив Саша. — Ну, що таке? Знову хотіли бити тебе?

Чоловік підскочив до нього і, задихаючись, розмахуючи руками, витираючи піт з обличчя, почав впівголоса бурмотіти:

— І — хотіли! Звичайно. Хотіли вбити молотком. Двоє. Йшли за мною від тюрми, егеж! Я був на побаченнях, виходжу — а вони біля воріт стоять, двоє. І один держить в кишені молоток...

— Може, то револьвер? — спитав Соловйов, витягаючи шию.

— Молоток!

— Ти бачив? — з посмішкою поцікавився Саша.

— Ах, я ж знаю! Вони вирішили молотком. Без галасу — р-раз...

Він поправляв галстук, застібав гудзики, шукав чогось у кишенях, пригладжував кучеряве пітне волосся, його руки швидко мелькали, і здавалося, що ось вони зараз відірвуться. Кістляве сіре обличчя заливалося потім, темні очі розбігалися на всі боки, то примружені, то широко відкриті, і раптом вони нерухомо, з непідробленим жахом спинилися на Євсейовому обличчі. Чоловік позадкував до дверей, хрипко питаючи:

— Це — хто?

Маклаков підійшов до нього, взяв за руку.

— Заспокойся, Єлізарє, це свій.

— Ви його знаєте?

— Тварюко! — пролунав роздратований Сашин голос. — Тобі лікуватися треба...

— Вас під вагон конки штовхали? Ні? Так ви почекайте лягтися...

— От, дивіться, Маклаков... — заговорив Саша, але чоловік продовжував у лютому збудженні:

— Вас вночі били невідомі люди? Ага! Ви зрозумійте — невідомі люди! Таких людей, неведомих мені, — сотні тисяч у місті... Вони скрізь, а я один.

Заспокійливо прозвучав м'який голос Соловйова і потонув у новому вибухові слів розбитого чоловіка. Він вніс з собою вихор страху, Климков зразу закружляв, потонув у шепоті його тривожних слів, був засліплений рухами зламаного тіла, мельканням боягузливих рук і чекав, що ось щось величезне, чорне ввірветься в двері, наповнить кімнату і роздавить усіх.

— Час іти! — сказав Маклаков, торкнувшись до його плеча.

На вулиці, сидячи в прольотці, Євсей похмуро і тихо сказав:

— Непридатний я для цієї справи..

— Чому? — спитав Маклаков.

— Я — боязкий...

— Це — мене!

— Нічого не минає! — швидко відповів Євсей.

— Все! — заперечив йому Маклаков спокійно.

На вулиці було сльотаво, холодно, темно. Відсвіти вогнів лежали в грязі, люди й коні гасили їх, ступаючи ногами в золоті плями.

Євсей, без думки дивлячися вперед, відчував, що Маклаков розглядає його обличчя.

— Звикнете! — заговорив Маклаков. — Та коли є інша служба — ідіть негайно. — Є?

— Нема...

Шпигун поворушився, але не сказав і слова. Очі в нього були напівзаплющені, він дихав через ніс, і тонке волосся його вусів тремтіло.

В повітрі плавали густі звуки дзвона, м'які й теплі. Важка хмара накрила місто щільною темною запоною. Задумливий спів міді, не підіймаючися вгору, сумно волює над дахами будинків.

— Завтра неділя! — неголосно промовив Маклаков. — Ви в церкву ходите?

— Ні! — відповів Євсей.

— Чому?

— Не знаю. Так.

— А я — ходжу. Люблю ранкові служби. Співають півчі, і сонце у вікна дивиться. Це хороше.

Прості слова Маклакова підбадьорили Євсея, йому захотілося говорити про себе.

— Співати — добре! — почав він. — Хлопцем я співав у церкві, в селі у нас. Співаєш, і навіть незрозуміло — де ти? Все одно ніби немає тебе...

— Приїхали! — сказав Маклаков.

Євсей зітхнув, сумно дивлячись на довгу будівлю вокзалу, — вона постала перед очима якось відразу і раптом загородила дорогу.

Проїшли на перон, де вже зібралося багато публіки, зупинилися, прихилившись до стіни. Маклаков прикрив очі віями і ніби задрімав. Подзвонювали шпори жандармів, звучно й молодо сміялася струнка жінка, чорноока із смаглявим обличчям.

— Запам'ятайте оту, що сміється, і старика поруч неї! — виразним шепотом говорив Маклаков. — Її звати

Сарра Лур'є, акушерка, квартирує на Садовій, будинок — сім. Сиділа в тюрмі, була на засланні. Дуже спритна жінка! Старик теж колишній засланець, журналіст...

Раптом він неначе злякався когось, швидким рухом руки насунув шапку на лоба і ще тихіше продовжував:

— Високий, в чорному пальті, мохната шапка, рудий — бачите?

Євсей кивнув головою.

— Це письменник Миронов... Чотири рази сидів по тюрмах в різних містах...

Чорний залізний черв'як, з рогом на голові і трьома вогняними очима, гримлячи металом величезного тіла, завершав, швидко підповз до вокзалу, зупинився і злобно зашипів, сповнюючи повітря густим білим диханням. Пітний, гарячий запах ударив у обличчя Климкову, перед очима швидко замигтіли чорненькі метушливі постаті людей.

Євсей вперше бачив так близько цю масу валіза, вона здавалася йому живою, відчуваючою і, владно ваблячи до себе його увагу, збуджувала в ньому вороже й моторошне передчуття. В пам'яті його сліпуче й загрозливо блищали вогняні очі, круглі, променисті, крутилися великі червоні колеса, блищав сталевий важіль, падаючи і підіймаючись, немов величезний ніж...

Почувся неголосний вигук Маклакова.

— Що? — спитав Євсей.

— Нічого! — з досадою відповів сищик. Шоки в нього почервоніли, він закусив губи. З його погляду Євсей догадався, що він стежить за письменником. Не поспішаючи, крутячи вус, письменник ішов поряд з літнім, кремезним чоловіком у розстебненому пальті і в літньому капелюху на великій голові. Чоловік цей гучно реготав і, піднімаючи вгору бородате червоне обличчя, вигукував:

— Їхав, їхав...

Письменник скинув шапку, комусь уклоняючись, — голова у нього була гладенько стрижена, лоб високий, обличчя вилицювате, з широким носом і вузькими очима. Це обличчя здалося Климкову грубим, неприємним, великі руді вуса надавали йому щось солдатське, жорстке.

— Ходімо! — сказав Маклаков. — Вони, мабуть, пойдуть разом. Нам треба бути дуже обережними, приїждий бувала людина...

На вулиці він найняв візника, сказавши йому:

— Ідь за тим екіпажем!

І довго мовчав, зігнувши спину і розхитуючись усім тілом. Потім тихо пробурмотів:

— Минулого року влітку був я у нього при обшуку...

— У письменника? — спитав Євсей.

— Так. Ідь далі, візник! — швидко наказав Маклаков, помітивши, що передній екіпаж спинився.

Через хвилину він зсочив з прольотки, сунув візникові гроші, сказав Євсєєві: «Почекайте!» і зник у вогкій пільмі. Було чути його голос:

— Вибачте,— це будинок Яковлева?

Хтось глухо відповів:

— Перцева.

Прихилившись до паркана, Євсей рахував уповільнені кроки Маклакова і думав:

«Просто це — стежити за людьми...»

Шпигун підійшов і невдоволеним голосом заговорив:

— Нам тут робити нічого. Завтра зранку ви одягнете інший одяг і будете стежити за цим будинком.

Він рушив по вулиці, і у вуха Климкову застукали його слова, швидкі, неначе дроб барабана.

— Запам'ятовуйте обличчя, костюми, ходу людей, котрі будуть приходити в цю квартиру. Людей, схожих один на одного,— немає, кожний має щось своє, ви повинні відразу навчитися піймати це своє в людині — в її очах, у голосі, в тому, як вона держить руки на ходу, як, вітаючися, скидає капелюха. Ця служба насамперед вимагає доброї пам'яті...

Євсей відчував, що сищик говорить з прихованою неприязню до нього.

— У вас надто помітне обличчя, особливо очі, це не годиться, вам не можна ходити без маски, без діла. По-статтю, та й взагалі, ви схожі на дрібного торгаша, вам треба завести ящик в крамом — шпильки, голки, тасьми, стрічки і всякі дрібнички. Я скажу, щоб вам дали ящик і краму,— тоді ви зможете заходити на кухні, знайомитися з прислугою...

Він змовк, зняв свою бороду, сховав її в кишеню, поправив шапку і пішов тихіше.

— Прислуга завжди готова зробити щось неприємне для панів, її легко випитати. Особливо жінок — куховарок, няньок, покоївок. Вони люблять плескати. Одначе —

я змерз! — іншим голосом закінчив він повчання.— Заїдімо в трактир.

— У мене грошей немає...

— Дрібниця!

В трактирі він суворим тоном барина спитав:

— Чарку коньяку, та більшу, і пару пива. Ви хочете коньяку?

— Ні. Я не п'ю,— відповів Євсей сконфужено.

— Це добре!

Шпигун уважно глянув в обличчя Климкову, поправив вуса, на хвилину ваплющив очі, потягся всім тілом так, що в нього хруснули кістки. А коли випив коньяк, то знову впівголоса заговорив:

— І добре, що ви такий мовчазний... Про що ви думаєте, га?

Євсей опустив голову і відповів:

— Про себе...

— Що ж саме?

Очі Маклакова світилися м'яко, і Євсей щиро відповів:

— Думаю, що, може, мені краще піти в монастир...

— Ви в бога віруєте?

Подумавши, Євсей сказав, неначе виправдуючись:

— Вірую! Тільки я — не для бога, а для себе. Що я для бога?

— Ну, давайте вип'ємо...

Климов хоробро випив склянку холодного, гіркого пива,— воно викликало у нього дрож. Облизавши губи, він спитав:

— Часто б'ють вас?

— Мене? Хто? — здивовано і ображено вигукнув сищик.

— Не вас, а взагалі, шпигунів?

— Треба говорити — агенти, а не шпигуни,— виправив його Маклаков, посміхаючись.— Мене — не били...

Він задумався, плечі у нього опустилися, спина зігнулася, по білому обличчю промайнула тінь.

— Служба у нас — собача, люди дивляться на нас — досить погано! — тихенько промовив він і раптом, посміхнувшись всім лицем, нахилився до Євсея.— Тільки один раз за п'ять років я бачив людське ставлення до себе. Було це у Миронова. Я прийшов до нього з жандармами, у формі околоточного надзирателя; нездужалося мені, мо-

розило, ледве на ногах стою. Прийняв він нас ввічливо, трошки неначе сконфузився, посміюється. Великий такий, руки довгі, вуса — як у kota. Ходить з нами з кімнати в кімнату, всім говорить — ви, зачепить когось — вибачається. Незручно всім коло нього — і полковникові, і прокуророві, і нам, дрібним птицям. Всі цього чоловіка знають, в газетах портрети його друкують, навіть за кордоном відомий, — а ми прийшли до нього вночі... совісно якось. Бачу я — дивиться він на мене, — потім підійшов близько і каже: «Ви б сіли, га? Ви нездужаєте, як видно, сядьте!» Так він мене цими словами й перевернув. Сів я. Думаю — іди від мене! А він: «Хочете прийняти порошок?» Всі мовчать, — ніхто на мене і на нього не дивиться...

Маклаков тихо засміявся.

— Дав він мені хіну в облатці, а я її розжував. У роті — гіркота нестерпна, у душі — бунт. Почуваю, що впаду, якщо не стану на ноги. Тут полковник втрутився, звелів мене відправити в частину, та, до речі, і обшук закінчився. Прокурор йому каже: «Повинен вас заарештувати...» — «Ну, що ж, каже, заарештуйте! Кожен робить те, що може...» Так це він просто сказав — з по-смішкою!..

Розповідь сподобалася Євсееві, неначе приголубила його і розіграла бажання бути приемним Маклакову.

«Хороша людина!» — прихильно подумав він про сищика.

А той зітхнув, попросив ще чарку коньяку, повільно випив її, раптом змарнів, схуд і опустив голову на стіл.

Євсееві хотілося говорити, в голові метушливо проносились різні слова, але не складалися у зрозумілу і ясну мову. Нарешті, після багатьох зусиль, Євсей знайшов про що спитати.

— Він теж на службі у ворогів наших?

— Хто? — ледве підвівши голову, спитав сищик.

— А письменник...

— У яких ворогів наших?

Євсей зніяковів, — сищик дивився, гидливо скрививши губи, в голосі його було чути насмішку. Не дочекавшись відповіді, він устав, кинув на стіл срібну монету, сказав комусь: «Запишіть!», надів шапку і, ні слова не кажучи Климову, пішов до дверей. Євсей, ступаючи навшпиньки, рушив за ним, а шапки надіти не посмів.

— Завтра на дев'яту будьте на місці, о дванадцятій

вас змінять! — сказав йому Маклаков уже на вулиці, засунув руки в кишені пальта і зник.

«Не попросався!» — засмучено думав Євсей, ідучи по порожній вулиці.

Він почував себе погано — з усіх боків його оточувала пітьма, було холодно, в рота в груди проходив клейкий і гіркий смак пива, серце билосся нерівно, а в голові кружляли, неначе лапаті осінні сніжинки, мляві думки.

«От — день відслужив я... Коли б я сподобався кому-небудь...»

Х

Вночі Євсееві приснилося, що його двоюрідний брат Япка сів йому на груди, схопив за горло і душить... Він прокинувся і почув у Петровій кімнаті його сердитий, сухий голос:

— Мені начхати на державу і на всі оці дурниці...

Засміялася жінка, і прозвучав чийсь тонкий голос:

— Ш-ш! Не кричи!..

— У мене немає часу розбирати, хто правий, хто винний, — я не дурень. Я молодий, мені треба жити. Він мені, падлюка, лекції читає про самодержавство, — а я чотири години лакеєм мотався біля всякої наволочі, у мене ноги ніють, спина від поклонів болить. Коли тобі самодержавство дороге, то ти грошей не шкодує, а за гріш гордістю моєю я самодержавству не поступлюсь, — ідіть ви к чорту!

А через кілька годин Євсей сидів на тумбі проти будинку Перцова. Він довго ходив сюди й туди по вулиці повз цей будинок, порахував у ньому вікна, вимірював кроками його довжину, вивчив розплиле від старості сіре обличчя будинку у всіх подробицях і, нарешті, стомившись, сів на тумбу. Але відпочивати йому довелося не довго, — з дверей вийшов письменник у накиненому на плечі пальті, без галош, у шапці, зсуненій набік, і пішов через вулицю прямо на нього.

«В пику дасть!» — подумав Євсей, дивлячись на суворе обличчя і нахмурені руді брови. Він спробував устати, піти — і не міг, скований страхом.

— Ви чого тут сидите? — пролунав сердитий голос.

— Так...

— Забирайтеся геть!..

— Я не можу...

— Ось лист — ідіть, віддайте його тому, хто вас по-
слав сюди.

Великі сині очі наказували, не послухатися їх погляду не було сили. Одвернувши обличчя набік, Євсей пробурмотів:

— Н-не маю дозволу приймати від вас що-небудь. І розмовляти теж...

Письменник посміхнувся похмурою посмішкою і ткнув конверт Євсеєві в руку.

Климков пішов, держачи конверт у правій руці на висоті грудей, як щось убійче, загрожуюче невідомим нещастям. Пальці у нього нили, неначе від холоду, і в голові наполегливо стукала ляклива думка:

«Що ж буде зо мною?..»

Та раптом він побачив, що конверт не заклеєний, це вразило його, він спинився, озирнувся, швидко вийняв лист і прочитав:

«Заберіть геть від мене цього бевзя. Миронов».

Євсей полегшено зітхнув.

— Треба віддати Маклакову. Вилає він мене...

Страхник, але було тяжко від думки про те, що знову не пощастило догодити сищикові, який так подобався.

Він застав Маклакова за обідом в компанії з маленьким, косооким чоловіком, одягненим у чорне.

— Знайомтеся! Климков, Красавін.

Євсей застромив руку в кишеню по лист і зніяковіло сказав:

— Трапилось так, що...

Маклаков простяг до нього руку.

— Розкажете потім!..

Обличчя у нього було стомлене, очі потьмяніли, біле пряме волосся розкуйовдилось.

«Видно, напився вчора!» — подумав Євсей.

— Ні, Тимофію Васильовичу, — холодно і переконливо заговорив косоокий чоловік. — Це ви даремно. У всякій справі є своя приємність, коли справу любиш...

Маклаков глянув на нього і залпом випив велику чарку горілки.

— Вони — люди, ми — люди, але — це нічого не значить.

Косий помітив, що Євсей дивиться на його очі, які розбігаються в різні боки, і надів окуляри в оправі з черепахи. Він рухався м'яко і спритно, як чорна кішка, зуби у нього були дрібні, гострі, ніс прямий і тонкий; коли він говорив, рожеві вуха ворушилися. Криві пальці весь час швидко скочували в кульки хлібний м'якуш і розкладали їх по вінцях тарілки.

— Підручний? — спитав він, кивнувши головою на Євсея.

— Так...

Красавін кивнув головою і, поскубуючи тонкий темний вус, плавно заговорив:

— Звичайно, Тимофію Васильовичу, долі своїй на хвіст не наступиш, по закону господа бога діти ростуть, старики вмирають, тільки все це нас не стосується — ми одержали своє призначення, — нам указано: ловіть тих, що порушують порядок і закон, більше нічого! Діло тяжке, розумне, та коли взяти його для порівняння — на зразок мисливства...

Маклаков підвівся з-за стола, відійшов у куток і звідти поманив Євсея до себе.

— Ну, що?

Євсей віддав йому конверт. Сищик прочитав листа, здивовано глянув в обличчя Климкову, прочитав ще раз і тихо спитав:

— Це звідки?

Євсей зніяковіло шепотом відповів:

— Він сам дав. Вийшов на вулицю...

Чекаючи лайки або удару, він зігнув шию, але почув тихий сміх і обережно підвів голову. Сищик дивився на конверт, широко посміхаючись, очі у нього весело поблискували.

— Ех, ви, дивак! — сказав він. — Ви вже мовчіть про це!

— Можна поздоровити з щасливим дільцем? — спитав Красавін.

— Можна! — сказав Маклаков. — А японці нас все ж таки об'їхали, Гаврило? — весело вигукнув він, потираючи руки.

— Радості твоєї в такому разі ніяк не можу прийняти! — сказав Красавін, рухаючи вухами. — Хоч це і повчально, як багато хто висловлюється, але все ж пролито російську кров і виявлено брак сили.

— А — хто винен?

— Японець. Чого йому треба? Всяка держава повинна жити внутрі себе...

Вони засперечалися, але Євсей, зрадівши тому, як поставився до нього Маклаков, не слухав їх. Він дивився в обличчя сищиків і думав, що добре б жити з ним, а не з Петром, який лає начальство і за це може бути заарештований, як заарештовано Дудку.

Красавін пішов. Маклаков вийняв лист, прочитав його ще раз і засміявся, дивлячись на Євсея.

— Тільки ви про це ані слова,— нікому! Він сам вийшов?

— Так. Вийшов і каже: «Забирайся геть!»

Євсей винувато посміхнувся.

Сищик, примруживши очі, подивився у вікно і повільно сказав:

— Вам треба взятися до торгівлі, я вам кавав. Сьогодні ви вільні, у мене нема доручень для вас. До побачення!

Він простяг руку. Євсей вдячно торкнувся до неї і пішов щасливий.

XI

Через кілька тижнів він відчув себе зручніше.

Щодня вранці, тепло і зручно одягнений, з ящиком дрібного краму на грудях, він приходив в один із трактирів, де збиралися шпигуни, в поліцейський участок або на квартиру товариша по службі, там йому давали прості, зрозумілі завдання: іди у такий-то дім, познайомся з прислугою, розпитай, як живуть хазяїни. Він ішов і спочатку намагався підкупити прислугу дешевою ціною краму, маленькими подарунками, а потім обережно випитував те, про що йому було наказано дізнатися. Коли він почував, що зібраних відомостей недостатньо, то доповнював їх із своєї голови, вигадуючи те, чого не вистачало по плану, який намалював йому старий, гладкий і сентиментальний Соловйов.

— Людці оті, котрі нам цікаві,— говорив він солоденько і самовдоволено,— всі мають однакові звички — в бога не вірують, в храми не ходять, одягаються погано, але в поведженні чемні. Читають багато книжок, ночами

сидять довго, часто збирають гостей, одначе вина п'ють мало і в карти не грають. Говорять про іноземні держави й порядки, про робітничий соціалізм та свободу для людей. Також про бідний народ і що треба бунтувати його проти государя нашого, перебити увесь уряд, по-сісти вищі посади і за допомогою соціалізму знову впровадити кріпацтво — при ньому для них буде цілковита свобода.

Теплий голос шпигуна обірвався, він прокашлявся і чуло зітхнув.

— Свобода! Це, звичайно, кожному приємно і хочеться. Але дайте мені її, то я, може, першим злочинцем землі стану, от що! Навіть дитині неможливо дати цілковитої свободи; святі отці — угодники божі, але одначе зазнавали спокус плоті і грішили в найкращий спосіб. Не свободою, а страхом зв'язане життя людей — підкорення закону потрібне для людини. Революціонери ж закон заперечують. Утворюють вони дві партії — одна негайно ж хоче перебити бомбами та іншими способами міністрів та царевих вірних людей, друга — потім, мовляв, сплатку загальний бунт, а потім уже всіх разом стратимо.

Соловйов задумливо звів очі вгору і, помовчавши, продовжував:

— Розібратися в їх політиці нам тяжко, може, вони там... справді що-небудь розуміють, але для нас все це шкідливі мрії — ми виконуємо волю царя, помазаника божого, він за нас і відповідає перед богом, а ми повинні робити, що велять. А щоб увійти в довіру революціонерам, треба скаржитися: життя, мовляв, дуже тяжке для бідних, поліція кривдить і законів ніяких нема. Хоч вони люди злочинного напрямку, але легковірні, і на цю вудочку їх завжди піймаєш. З прислугою їхньою поведься уміючи, прислуга у них теж буває не дурна. В потрібному місці віддавай крам дешевше, щоб до тебе звикли, щоб тебе цінували, але підозрінь бійся. Що таке? Продає дешево і розпитувати цікавий. Найкраще, заведи собі подружок — яку-небудь отаку шишечку грудастеньку, гаряченьку, і буде тобі з нею з усіх поглядів добре. Вона тобі і сорочку пошиє, і ночувати покличе, і про все, що звелиш, дізнається, рознюхає, отака мишка м'якенька. Через жінку далеко можна руку простягти!

Цей круглий чоловік з волохатими руками, товстогубий і рябий, частіше за інших говорив про жінок. Він знижував свій м'який голос до шепоту, шия у нього пітніла, ноги неспокійно совалися, і темні очі без брів та вій наливалися теплим маслом. Тонко сприймаючи запахи, Євсей підмітив, що від Соловйова завжди тхне гарячим, жирним, зіпсованим м'ясом.

Коли Євсей служив у поліції, там розповідали про шпигунів, як про людей, які все знають, все держать у своїх руках, всюди мають друзів і помічників; вони могли б одразу половити всіх небезпечних людей, але не роблять цього, тому що не хочуть позбавити себе служби на майбутній час. Вступаючи в охрону, кожен з них дає клятву нікого не шкодувати, ні матері, ні батька, ні брата, і ні слова не говорити один одному про таємну справу, якій вони поклялися служити все життя.

Євсей сподівався побачити постаті суворі, йому здавалося, що вони повинні говорити мало, мова їх незрозуміла для простих людей і кожен з них володіє чудесною проникливістю ворожбита, який уміє читати думки людини.

Тепер, спостерігаючи їх, він ясно бачив, що ці люди не носять в собі нічого незвичайного, а для нього вони не гірші, не небезпечніші за інших. Здавалося, що вони живуть дружніше, ніж взагалі заведено у людей, одверто розповідають про свої помилки і невдачі, часто сміються самі з себе і всі разом старанно, з різною силою злості, лають своє начальство.

Між ними відчувався тісний зв'язок, було помітне піклування одне про одного,— інколи траплялося, що хто-небудь запізнювався або не приходив на побачення, і всі широко непокоїлися про нього, посилаючи Євсея, Зарубіна або ще кого-небудь з численної групи «підручних» шукати того, хто пропав, у інших місцях побачень. Кидалася у вічі відсутність жадоби до грошей у більшості, готовність поділитися ними з товаришем, який програвся в карти або прогуляв свої карбованці. Всі вони любили азартні ігри, їх, як дітей, цікавили фокуси в картах, і вони заздрили спритності шулерів.

З заздрістю розповідали один одному про гульбища начальства, докладно описували будову тіла знайомих розпусниць і палко сперечалися про різні прийоми стате-

вих зносин. Більшість були холості, майже всі молоді, і для кожного жінка являлась чимсь на зразок горілки,— вона заспокоювала, заколисувала, з нею спочивали від тривог собачої служби. Майже кожен мав у кишені непристойні фотографії, їх розглядали і при цьому говорили пакості, які збуджували у Євсея гостру, п'янку цікавість, а інколи невір'я і нудоту. Він знав, що дехто з них займається мужолозством, дуже багато заражені секретними хворобами, і всі багато пили, мішаючи горілку з пивом, пиво з коньяком, завжди намагаючися сп'яніти якомога скоріше.

Тільки небагато хто вкладав у свою службу мисливське завзяття, хвастав спритністю і малював себе героєм; більшість робили свою справу нудно, казенно.

В розмовах про людей, яких вони вистежували, як звірів, майже ніколи не звучала люта ненависть, яка пішним джерелом кипіла у Сашиних словах. Виділявся Мсльников, важкий, волохатий чоловік з густим ревучим голосом, він ходив дивно, паганаючи шию, його темні очі завжди чогось напружено чекали, він мало говорив, але Євсєєві здавалося, що ця людина невпинно думає про страшне. Був помітний Красавін холодною злобністю і Соловйов солодким вдоволенням, з яким він говорив про побої, про кров та жінок.

Серед молоді метушився Яків Зарубін. Завжди заклопотаний, він до всіх підбігав з запитаннями, слухаючи розмови про революціонерів, сердито насуплював брови і щось записував у маленьку книжку. Старався прислужити всім значним сищикам і явно не подобався нікому, а на його книжку дивилися підозріло.

Про революціонера більшість говорила байдуже, як про людину набридлу, інколи насмішкувато, як про забавного дивака, часом в досадою, неначе про дитину, яка бешкетує і заслуговує на покарання. Євсєєві почало здаватися, що всі революціонери — пусті люди, несерйозні, вони самі не знають, чого хочуть, і тільки вносять в життя розбрат, безладдя.

Одного разу Євсей спитав у Петра:

— От ви кажете, що революціонери німцями підкуплені, а тепер говорять не те...

— Що — не те? — спитав в досадою Петро.

— Що бідні вони й дурні... а про німців — ніхто не говорить...

— Іди ти к чорту! Хіба тобі не все одно? Роби, що велять,— твоя масть бубна, і ходи з бубни...

Від Саші Климков намагався держатися якомога далі,— запах іодоформу і гугнявий, злий голос відштовхували, зловісне обличчя хворого лякало.

— Мерзотники! — кричав Саша, лаючи начальство.— Їм дають мільйони, вони кидають нам копійки, а сотні тисяч витрачають на молодичок та різних панів, які нібито працюють у вищому колі. Революції робить не вище коло, не панство — це треба знати, ідіоти, революція росте внизу, в землі, в народі. Дайте мені п'ять мільйонів — через один місяць я вам підніму революцію на вулиці, я витягну її з темних кутків на світло...

Він завжди створював страшні плани поголового знищення шкідливих людей. Його обличчя ставало свинцевим, червоні очі дивно тьмяніли, з рота бризкала сліна.

Було видно, що всі ставляться до нього гидливо, але бояться його. Тільки Маклаков спокійно ухилявся від спілкування з ним і навіть не подавав йому руки, здоровкаючись або прощаючись.

Обзиваючи всіх товаришів дурними, глузуючи з кожного, Саша помітно виділяв Маклакова на особливе місце, говорив з ним завжди серйозно, помітно охоче, ніж з іншими, і навіть позаочі не лаяв його.

Якось, коли Маклаков вийшов, не попрощавшись з ним за звичаєм, Саша сказав:

— Гидує мною дворянин. Має право, чорт його забери! Його предки жили в кімнатах високих, дихали чистим повітрям, їли здорову страву, носили чисту білизну. І він теж. А я — мужик; народився і виховався, як тварина, в бруді, у вошах, на чорному хлібі з половою. У нього кров краща за мою, авжеж. І кров і мозок. Помовчавши, він додав похмуро, без намішки в голосі:

— Про рівність людей говорять, ідіоти. І обманщики — панство, — мерзотники. Проповідує рівність пан тому, що він безсила наволоч і сам нічого не може зробити. Ти така ж людина, як і я, зроби ж так, щоб я міг краще жити, — от теорія рівності...

Мельников, який займався шпигунством серед робітників, похмуро підтакував йому:

— Так, всі обманщики...

І, ствердливо опускаючи кудлату темну голову, він міцно стискав волохаті кулаки.

— Їх треба вбивати, як мужики вбивають конокрадів! — звискував Саша.

— Убивати — це жирно буде, але інколи у вухо свиснути пана дуже хочеться! — сказав сищик Чашин, знаменитий більярдний гравець, кучерявий, тонкий, гостроносий. — Візьмемо такий підлий випадок: граю я, назад тому з тиждень, у Кононова в гостиниці з якимось паном, бачу — особа ніби знайома, ну — всі кури в пір'ї! Він теж придивляється — дивися, я не полиняю! Обставив я його на троячку та півдюжини пива, п'ємо, раптом він встає і каже: «Я вас пізнав! Ви — сищик! Коли, каже, я був в університеті, то з вашої ласки чотири місяці в тюрмі стирчав, ви, каже, падлюка!» Я спочатку влякався, але зразу ж і мене за серце взяло: «Сиділи ви, кажу, аж ніяк не з моєї ласки, а за політику вашу, і це мене не стосується, а от я майже рік бігав за вами вдень і вночі за всякої погоди, та тринадцять днів лікарні сховив — це вірно!» Теж виказує, свиня! Наїв собі щоки, як піп, годинник у нього золотий, в галстуку шпилька з каменем...

Яким Грохотов, вродливий чоловік з рухливим обличчям актора, зауважив:

— І я таких знаю. Замолоду він догори ногами ходить, а як прийдуть серйозні роки, гуляє смирно навколо своєї жінки і, прожитку ради, хоч до нас у охорану готовий. Закон природи!..

— Є серед них, котрі, крім революції, нічого не вміють робити, це найнебезпечніші! — сказав Мельников.

— Т-так! — неначе вистреливши, скрикнув Красавін, жадібно розкидаючи косі очі.

Якось Петро, що програвся в карти, стомлено і озлоблено спитав:

— Коли кінчиться вся ця наша канитель?

Соловійов подивився на нього і пожував товстими губами.

— Нам про такий предмет не наказано міркувати. Наше діло просте — взяв небезпечну особу, намічену начальством, або виявив її своїм розумом, зібрав довідочки, встановив нагляд, подав рапортчики начальству, і — як йому завгодно! Хай хоч з живих шкіру здирає — політика нас не стосується... Був у нас на службі агент,

Соковнін, Гриша, він теж отак почав міркувати і закінчив життя своє, з причини сухот, у тюремній лікарні...

Найчастіше розмови розгорталися так.

Веков, перукар, завжди одягнений строкато й модно, скромний і тихий, повідомляв:

— Вчора трьох заарештували...

— Ото ще, новина! — байдуже обзивався хтось.

Але Веков неодмінно хотів розповісти товаришам все, що він знає, в його маленьких очицях загорялася іскра тихої упертості, і голос звучав запитливо.

— На Нікітській, здається, панове революціонери знову щось затівають — дуже метушаться...

— Дурні! Там усі двірники вчені...

— Одначе,— обережно говорив Веков,— двірника можна підкупити...

— І тебе теж. Кожну людину можна підкупити, справа в ціні...

— Чули, братці, вчора Секачов сімсот карбованців виграв?

— Він пересмикує.

— Т-так, не шулер, а молодий бог...

Веков озирався, конфузливо посміхаючися, потім мовчки і ретельно поправляв свій костюм.

— Нова прокламація з'явилася! — повідомляв він удруге.

— Багато їх! Чорт їх знає, котра нова...

— В них велике зло.

— Ти читав?

— Ні. Пилип Пилипович говорив — нова, і сердяться.

— Начальники завжди сердяться,—закон природи! — зітхаючи, зауважував Грохотов.

— Хто читає ці прокламації!

— Ну — читають! І навіть дуже...

— То що? Я теж читав, а брюнетом не зробився, як був, так і є рудуватий. Справа не в прокламаціях, а в бомбах...

— Прокламація — не вибухне...

Але про бомби не любили говорити, і майже щоразу, коли хтось згадував про них, всі посилено намагалися звернути розмову на інші теми.

— В Казані на сорок тисяч золотих речей украдено! Хто-небудь жваво і тривожно цікавився:

— Піймали злодіїв?

— Піймають! — з сумом пророкував другий.

— Ну, коли ще це буде, а тим часом люди поживуть на віху собі...

І всіх огортав туман заздрощів, люди поринали в мрії про гульню, широку гру, дорогих жінок.

Мельников більше за інших цікавився ходом війни і часто запитував Маклакова, що уважно читав газети:

— Все ще б'ють нас?

— Б'ють.

— Яка ж причина? — з подивом, витріщаючи очі, вигукував Мельников. — Народу мало, чи що?

— Розуму бракує! — сухо обзивався Маклаков.

— Робітники невдоволені. Не розуміють. Кажуть — генерали підкуплені...

— Це напевне! — втручався Красавін. — Вони ж усі не росіяни, — він погано вилаявся, — що їм наша кров?..

— Кров дешева! — сказав Соловійов і дивно посміхнувся.

Взагалі ж про війну говорили неохоче, немов соромлячись один одного, неначе кожен боявся сказати якесь небезпечне слово. В дні поразок усі пили горілки більше, ніж звичайно, а понапивавшись п'яними, сварилися за дрібниці. Коли під час розмови був присутній Саша, він закипав і лаявся:

— Виродки! Ви нічого не розумієте!

У відповідь йому хто посміхався вибачливою посмішкою, хто похмуро мовчав, інколи хто-небудь неголосно говорив:

— За сорок карбованців на місяць не багато зрозумієш...

— Вас знищити треба! — звискував Саша.

Багато хто хворів постійним страхом побоїв і смерті, декому, як Єлізарові Титову, доводилося лікуватися від страху в будинку для душевнохворих.

— Граю вчора в клубі, — сконфужено розповідав Петро, — чую — в потилицю давить і спині холодно. Оглянувся — стоїть в кутку високий мужчина і дивиться на мене, неначе вершками вимірює. Не можу грати! Встав з-за стола, бачу — він теж посувається в кутку. Я — заднім ходом та бігом по сходах, у двір, на вулицю. А далі не можу йти — не можу! Все здається, що він ззаду іде. Гукнув візника, їду, сиджу боком, ози-

раюся назад. Раптом він звідкись узявся попереду і йде через вулицю, прямо перед конем — може, це і не він, та тут вже не думаєш — я-ак я закричу! Він зупинився, а я з прольотки стрибнув та — бігом. Візник — за мною. Ну, й біг же я, чорт забери!

— Буває! — посміхаючись, сказав Грохотов. — Я отак сховався якось у двір, а там ще страшніше. То я на дах виліз і до світанку сидів за димарем. Людина людини повинна остерігатися, — закон природи...

Красавін прийшов одного разу блідий, пітний, з застиглим поглядом, він стис собі скроні і тихо, похмуро повідомив:

— Ну, за мною пішли...

— Хто?

— Ходять, — взагалі...

Соловійов поспробував заспокоїти його:

— Всі люди ходять, Гаврилушко...

— Я по кроках чую — це за мною.

І більше двох тижнів Євсей не бачив Красавіна.

Шпигуни ставилися до Климкова добродушно, і якщо часом сміялися з нього, цей сміх не ображав Євсея. Коли ж він сам засмучувався від своїх помилок, вони втішали його:

— Звикнеш! Мине!

Він погано розумів, коли шпигуни займаються своїми справами, йому здавалося, що більшу частину дня вони проводять в трактирах, а на розвідки посилають таких скромних людей, як він.

Йому було відомо, що позад усіх, кого він знає, стоять ще інші шпигуни, одчайдушні, безстрашні люди, вони вертаються серед революціонерів, їх називають провокаторами, — вони ото і працюють більше за всіх, вони і спрямовують усю роботу. Їх мало, начальство дуже цінує таких людей, а вуличні шпигуни однодушно не люблять їх за гордість і заздять їм.

Якось Грохотов показав Євсєєві на вулиці одного з таких людей.

— Дивіться, Климков!

По тротуару йшов високий огрядний мужчина з білявим волоссям. Волосся він зачесав назад, воно красиво падало з-під капелюха на плечі, обличчя у нього було велике, благородне, з пишними вусами. Одягнений солідно, він залишав враження статечного, ситого барина.

— От який! — з гордістю сказав Грохотов. — Хороший? Гвардія наша, он як! Дванадцять чоловіка бомбистів виказав, сам з ними бомби готував — хотіли міністра вбити — сам їх всього навчив і виказав. Ловко?

— Еге-еж! — сказав Євсей, здивований солідністю цієї людини.

— Он вони які, справжні! — говорив Грохотов. — Він сам в міністри годиться, — має постать і обличчя. А ми що? Голодного пана злиденний народ...

Готовий служити всім і кожному за добрий погляд і ласкаве слово, Климков покірливо бігав по місту, стежив, розпитував, доносив, і якщо догоджав, то щиро радів. Працював він багато, дуже стомлювався, думати йому було ніколи.

Серйозний Маклаков здавався Євсєєві кращим, чистішим за всіх людей, яких він бачив до цього часу. Його завжди хотілося про щось спитати, хотілося щось розказати йому про себе — таке привабливе обличчя було у цього молодого шпигуна.

Іноколи він питав:

— Тимофію Васильовичу, а революціонери скільки одержують на місяць?

Світлі очі Маклакова вкривалися легкою тінню.

— Дурниці ти говориш! — неголосно, але сердито відповідав він.

ХІІ

Дні йшли швидко, метушливо, одноманітно; Євсєєві здавалося, що так вони і підуть далеко в майбутнє, сповнені вже звичної біганини, знайомих розмов.

Але посеред зими раптом все здригнулося, похитнулося, люди тривожно розплющили очі, замахали руками, почали люто сперечатися, лаятися і якимось розгублено затоптали на одному місці, неначе важко прибиті і осліплі від удару.

Почалося це з того, що якимось увечері, прийшовши в охранный відділ терміново доповісти про свої розпитування, Климков зустрів там незвичне і незрозуміле: чиновники, агенти, писарі і філери неначе понадівали нові обличчя, всі були дивно не схожі самі на себе, чомусь дивувалися і неначе раділи, говорили то дуже тихо,

таємниче, то голосно і злісно. Безглуздо бігали з кімнати в кімнату, прислухуючися до слів один одного, підозріло примружували тривожні очі, похитуючи головами, зітхали, раптом зупинялися і знову всі зразу починали сперечатися. Здавалося, що в кімнаті широкими колами літав вихор страху і подиву, він носить людей, як сміття, змітає в купи і розкидає у всі кутки, граючися безсиллям їх. Климков, стоячи в кутку, дивився порожніми очима на це сум'яття і напружено слухав.

Зігнувши міцну шию, витягаючи вперед голову, Мельников хапає людей за плечі волохатою рукою.

— Чому ж це народ? — розлягається його низький, глухий голос.

— Понад сто тисяч, сказано...

— Вбитих — сотні! Поранених! — кричить Соловйов.

І звідкись долітає гідкий, краючий вухо Сашин голос:

— Попа треба було піймати. Насамперед, ідіоти!

Розкидаючи косі очі на всі боки, іде Красавін, він заклад руки за спину і кусає губи. Поруч Євсея став тихенький Веков і, перебираючи пальцями гудзики свого жилета, сказав:

— От до чого дійшли, — господи боже мій! Кровопролиття, га?

— Що трапилось? — також тихо спитав Євсей.

Веков обережно озирнувся, взяв Климкова за рукав і півголосом повідомив:

— Вчора в Петербурзі народ із священником і коровами пішов до государя імператора — розумієте — а його не допустили, військо виставлене було, і сталося кровопролиття...

Повз них пробіг красивий, солідний пан Леонтєв, він глянув на Векова крізь скельця пенсне і спитав:

— Де Пилип Пилипович?

Веков, здригнувшись, побіг за ним. Євсей заплющив очі і, в п'ятмі, намагався зрозуміти зміст сказаного. Він легко уявив собі масу народу, що йде по вулиці хресним ходом, але не розумів — навіщо військо стріляло, і не вірив у це. Хвилювання людей захоплювало його, було незручно, тривожно, хотілося метушитися разом з ними, але, не наважуючися підійти до знайомих шпигунів, він просувався все глибше в куток.

Повз нього шмигали агенти, здавалося, що всі вони

теж шукають затишного куточка, щоб стати в ньому і зібратися в думками.

Маклаков, засунувши руки в кишені, спідлоба дивився на всіх. До нього підійшов Мельников.

— Це через війну?

— Не знаю...

— Чого вони просили?

— Конституції! — відповів Маклаков.

Похмурий шпигун заперечливо похитав головою.

— Не вірю...

Мельников, як ведмідь, повернувся, пішов геть, бурмочучи:

— Нічого не розуміє ніхто...

Євсей наблизився до Маклакова, той глянув на нього.

— Що?

— Рапорт...

Маклаков відмахнувся від нього рукою.

— Які сьогодні рапорти!

— Тимофію Васильовичу, що значить — конституція?

— Інший порядок життя! — неголосно відповів шпигун. До нього підбіг Соловйов, пітний, червоний.

— Не чув — будуть командировки в Петербург? Я думаю — повинні бути, — така подія! Адже це бунт, га? Справжній бунт! Крові скільки пролито! Що таке?

В голові Євсея повільно переверталися, повторючися, слова Маклакова:

«Інший порядок життя...»

Вони вразили його в серце, викликавши гостре бажання увійти в їх смисл. Та все навколо вертілося, мигтіло, і остогидло звучав сердитий, гулкий голос Мельникова:

— Треба знати — який народ? Одна річ — робочі люди, інша — просто жителі. Це треба розрізняти...

А Красавін чітко говорив:

— Якщо навіть і народом почато бунт проти государя, то вже — народу немає, а тільки бунтарі...

— Стривай... а якщо тут обман?..

— Гей, чорт! — зашепотів Зарубін, підбігаючи до Євсея. — От так я попав у діло!.. Ходім розкажу!

Климов мовчки рушив за ним, але спинився.

— Куди йти?

— В. портерну в одну: Розумієш, — там є дівчина Маргарита, а в неї знайома модистка, а в цієї модистки:

на квартирі щосуботи книжки читають, студенти і різні подібні...

— Я не піду! — сказав Євсей.

— Ех ти, — у!

Стрічка дивних вражень швидко облутувала серце, заважаючи зрозуміти те, що відбувається. Климков непомітно пішов додому, несучи з собою передчуття близького лиха. Воно вже причаїлося десь, простягає до нього невідхильні руки, наливаючи серце новим страхом. Климков намагався іти в тіні, ближче до парканів, згадуючи тривожні обличчя, збуджені голоси, незв'язні розмови про смерть, про кров, про широкі могили, куди, неначе сміття, звалювали десятки трупів.

Дома він став біля вікна і довго дивився на жовтий вогонь ліхтаря, — в смугу його світла поквапливо входили якісь люди і знову пірнали в пільму. У голові в Євсея теж кволо засвітилася бліда вузька смужка боязкого вогню, через неї повільно і невміло проповзали обережні, сірі думки, немічно чіпляючись одна за одну, неначе низка сліпих.

В марінні йшли дні, наповнені страшними розповідями про люте винищення людей. Євсєєві здавалося, що дні ці повзуть по землі, як чорні, безокі потвори, набряклі від крові, спожитої ними, повзуть, широко порозкривавши величезні пащі, труячи повітря душним, солоним запахом. Люди біжать і падають, кричать і плачуть, мішаючи сльози з кров'ю своєю, а сліпі потвори знищують їх, давлять старих і молодих, жінок і дітей. Їх штовхає вперед на винищення життя володар його — страх, сильний, як течія широкої ріки.

Це трапилось далеко, в місті, невідомому для Євсея, але він знав, що страх живе всюди, він відчував його всюди навколо себе.

Ніхто не розумів події, ніхто не міг пояснити її, вона стала перед людьми величезною загадкою і лякала їх. Шпигуни в ранку до вечора стирчали на місцях своїх побачень, читали газети, товклися в канцелярії охрани, сперечалися і тісно тулилися один до одного, пили горілку і нетерпляче чекали чогось.

— Хто-небудь може пояснити правду? — питав Мельников.

Через кілька днів, увечері, вони зібралися в охранный відділі, і Саша різко сказав:

— Досить молоти дурниці! Це японський план, японці дали вісімнадцять мільйонів попові Гапону, щоб підняти в народі бунт,— зрозуміли? Народ напоїли по дорозі до палацу, революціонери наказали розбити кілька горілчаних крамниць — зрозуміло?

І він окидав усіх червоними очима, наче шукав серед слухачів не згодних з ним.

— Вони думали, що государ, люблячи народ, вийде до нього, а в цей час вирішено було вбити його. Ясно?

— Ясно! — крикнув Яків Зарубін і став щось записувати в свою книжку.

— Йолоп! — суворо сказав Саша.— Я не тебе питаю. Мельников, розумієш?

Мельников сидів у кутку, схопивши голову руками, і хитався, неначе у нього боліли зуби. Не міняючи пози, він відповів:

— Обман! — Голос його тупо вдарився в підлогу, неначе впало щось важке і м'яке.

— Авжеж, обман! — повторив Саша і знову почав говорити швидко і плавно. Іноді він обережно торкався до свого лоба, потім, подивившись на пальці, витирав їх об коліно. Євсеєві здавалося, що навіть слова його просочені гнилим запахом; розуміючи все, що говорив шпигун, він відчував, що ця промова не стирає, не може стерти в його мозкові темних днів свята смерті. Всі мовчали, зрідка похитуючи головами, ніхто не дивився один на одного, було тихо, нудно, Сашині слова довго плавали по кімнаті над постатями людей, нікого не зачіпаючи.

— А коли було відомо, що народ обдурено,— навіть що ж його убивати? — несподівано спитав Мельников.

— Дурень! — крикнув Саша.— Тобі скажуть, що я коханець твоєї жінки, а ти нап'єшся і полізеш з ножом на мене,— що я повинен робити? На, бий, хоч тобі набредали і я не винен...

Мельников раптом встав, випростався і заричав:

— Не гавкай, собако!

Євсей похитнувся від його слів, а тонкий і кволий Веков; який сидів поруч нього, боязко прошепотів:

— О, господи! Держить його...

Саша вишкірив зуби, засунув руку в кишеню, відсахнувся назад. Всі інші — їх було багато — сиділи мовчки, нерухомо і чекали, стежачи за Сашиною рукою. Мельников махнув шапкою і не поспішаючи пішов до дверей.

— Не боюся я твого пістолета...

Він гучно грюкнув дверима, Веков устав, замкнув їх і, повертаючись на своє місце, промовив:

— Який небезпечний мужчина...

— Отже,— продовжував Саша, вийнявши з кишені револьвер і розглядаючи його,— завтра зранку кожен повинен бути біля свого діла — чули? Майте на увазі, що тепер діла у всіх буде більше,— частина наших поїде в Петербург, це раз; по-друге — саме тепер ви всі повинні особливо насторожити і очі й вуха. Люди почнуть плескати різне з приводу цієї історії, революціонерчики стануть менше обережні — зрозуміло?

Благообразний Грохотов голосно зітхнув і промовив:

— Якщо так — японці, гроші великі,— то, звичайно, це пояснює!

— Без пояснення дуже тяжко! — сказав хтось.

— Всі дуже цікавляться цим бунтом...

Голоси звучали мляво, з натугою.

— Ну, тепер ви знаєте, в чім річ і як треба говорити з бовдурами! — сердито сказав Саша.— А коли якийсь осел почне патякати — за барки його, свисти городского і—в участок! Туди дані вказівки, що треба робити з цим народом. Гей, Веков, або хто там, подзвоніть, хай мені принесуть сельтерської!

До дзвінка кипувся Яків Зарубін.

— Ум-гу,— задумливо протяг Грохотов.— А все ж таки вони — сила! Сто тисяч народу підняти...

— Дурість — легка, підняти її не тяжко! — перебив його Саша.— Підняти було чим — були гроші. А дайте мені такі гроші, я вам покажу, як треба робити історію! — Саша вилаявся брутальною лайкою, звівся на дивані, простяг вперед жовту, худу руку з револьвером у ній, примружив очі і, націляючись у стелю, крикнув крізь зуби, жадібно схлипнувшим голосом: — Я б показав...

Євсееві все здавалося безсилим, непотрібним, як рідкі краплі дощу для полум'я пожежі; все це не гасило страху, не могло зупинити тихого наростання передчуття лиха.

В ці дні, непомітно для нього, в ньому склалося нове ставлення до людей,— він дізнався, що одні можуть зібратися на вулицях десятками тисяч і піти просити допомоги собі у багатого і сильного царя, а інші люди мо-

жуть знищувати їх за це. Він згадав усе, що говорив Дудка про злидні народу, про багатство царя, і був переконаний, що ті й другі діють так во страху — одних лякає злиденне життя, другі бояться зубожіти. Але все ж люди здивували його своєю одчайдушною сміливістю і викликали в ньому почуття, до цього часу незнайоме йому.

Тепер, ходячи по вулиці з ящиком на грудях, він як і раніше обережно давав дорогу зустрічним пішоходам, сходячи з тротуара на брук або притискаючися до стін будинків, але став дивитися в обличчя людей уважніше, з почуттям, яке було подібне на шану до них. Людські обличчя раптом змінилися, стали значніші, різноманітніші, всі почали охочіше й простіше заводити розмови один з одним, ходили швидше, твердіше.

ХІІІ

Євсей часто бував в одному будинку, де жив лікар і журналіст, за якими він повинен був стежити. У лікаря служила годівниця Маша, повна і кругла жінка з веселим поглядом блакитних очей. Вона була ласкава, говорила швидко, а деякі слова розтягала, неначе співала їх. Чисто одягнена в білий або блакитний сарафан, з намистом на голій шиї, пишноготуда, сита, здорова, вона подобалася Євсєєві.

Він побачив її днів через п'ять після того, як Саша пояснив причини бунту. Маша сиділа на постелі в кімнаті куховарки, обличчя у неї опухло, нижня губа смішно відкопилилася.

— Здрастуй! — сердито сказала вона. — Не треба нічого — іди! Не треба...

— Хазяї скривдили? — спитав Євсей.

Він почував, що це не так, але вважав себе зобов'язаним службою спитати саме про це. Змушено зітхнув і дав:

— На них усе життя працюй...

Худа, сердита куховарка раптом закричала:

— Зятя у неї вбили!.. А сестру нагаями сполосували, у лікарню лягла...

— В Петербурзі? — тихо поцікавився Климков.

— Егеж...

Маша набрала повні груди повітря і протяжно застогнала.

— Господи! Палітурник; смирний, непитуший,— по сорок карбованців на місяць виробляв. Таню побили, а вона — на останніх днях. Чоловіковому товаришеві... ногу прострелили... Всіх повбивали, всіх покалічили, щоб їм ні сна ні спочинку!

Вона довго, злісно верещала, розпатлана, жалюгідна, а потім повалилася на постіль і, сховавши в подушку голову, глухо застогнала, здригаючись.

— Дядько прислав їй листа,— говорила куховарка, бігаючи від плити до стола і назад.— Що пише! Вся наша вулиця лист цей читає, ніхто не може зрозуміти! Ішов народ з іконами, із святими, попи були — все похристиянському... Ішли до царя вони,— мовляв, государю, батьку, зменш начальства, немає змоги нам жити при такій силі начальників, і податків невістачає на платню їм, і волю вони взяли над нами без краю, що схочуть, те й деруть. Чесно, відкрито все було, і вся поліція знала, ніхто не заважав... Пішли, ідуть, і раптом — почали по них стріляти! Оточили їх з усіх боків і стріляють, і рубають, і кіньми топчуть. Два дні били насмерть, ти подумай!

Її неприємний голос знизився до шепоту, стало чути, як шкварчить масло на плиті і булькає, закипаючи, вода в казані, глухо виє вогонь і стогне Маша. Євсей відчув себе зобов'язаним відповісти на гострі запитання куховарки, йому хотілося втішити Машу, він обережно покашляв і сказав, не дивлячись ні на кого:

— Кажуть — японці це улаштували...

— Та-ак,— іронічно крикнула куховарка.— Еге-еге, японці, аякже! Знаємо ми тих японців. Пан наш пояснив, хто вони такі, егеж! А скажи ти братові моему про японців, він теж знає, як їх звати. Падлюки, а не японці...

З розповідей Мельникова Євсееві було відомо, що куховарчин брат, Матвій Зимін, служить на мебльовій фабриці і читає заборонені книжки. І раптом Євсееві захотілося сказати, що поліції відома неблагонадійність Зиміна.

Але в цю хвилину Маша схопилася з постелі і,правляючи волосся, закричала:

— Нічим виправдатися — вигадали японців!..

— На-аволоч — протягла куховарка.— Вчора, на базарі, теж якийсь про японців проповідь говорив... Ста-

ричок один послухав його, та як почав сам—і про генералів і про міністрів,— без церемонії! Ні, народ не обдуриш!

Дивлячись на підлогу, Климков мовчав. Бажання сказати куховарці про нагляд за її братом зникло. Мимоволі думалося, що кожен убитий має рідних, і тепер вони — отак само — не розуміють, питають один в одного: за що? Плачуть, а в серцях у них зростає ненависть до убивць і до тих, хто намагається виправдати злочин. Він зітхнув і сказав:

— Страшно річ зроблено...

Думаючи про себе:

«А мені теж треба захищати начальство...»

Маша штовхнула ногою двері в кухню, і Євсей залишився сам з куховаркою. Вона глянула скоса на двері і буркотливо заговорила:

— Побивається жінка, молоко навіть зіпсувалося в неї, третій день не годує! Ти от що, торговче, в четвер, на тому тижні, народження її,— до речі я теж іменини свої святкуватиму,— так ти приходь в гості до нас, та подаруй їй хоч намісто гарне. Треба якось утішити!

— Я прийду!

Климков пішов, зважаючи в голові все, що говорили жінки. Кухарчина мова була надто галаслива, жвава, зразу відчувалося, що вона говорить не від себе, а чуже; Машине горе не зворушувало його. Але він розумів, що ця мова була незвичайна, не по-людському смілива. У Євсея було своє пояснення події: страх штовхнув людей одне проти одного, і тоді озброєні і знавіснілі знищили беззбройних і безумних. Та це пояснення не заспокоювало душі,— він бачив і чув, що люди неначе починають визволяти себе з полону страху, наполегливо шукають винних, знаходять їх і засуджують. Всюди з'явилося безліч таємних листівок, у них революціонери описували криваві дні в Петербурзі і лаяли царя, переконуючи народ не вірити урядові. Євсей прочитав кілька таких листівок, їх мова здалася йому незрозумілою, але він відчув у цих папірцях небезпечно, таке, що непоборно входило в серце, насичуючи його новою тривоگوю. І вирішив більше не читати їх.

Було суворо наказано знайти друкарню, в якій друкувалися листівки, переловити людей, які розкидали їх; Саша лаявся і навіть ударив за щось Векова в обличчя. Пилип Пилипович став запрошувати вечорами агентів

і розмовляв з ними. Звичайно він сидів серед кімнати за столом, поклавши на нього руки, розкидав по столу свої довгі пальці і весь час тихенько рухав ними, мацаючи олівці, пера, папір; на пальцях у нього різнобарвно виблискували якісь камені, з-під чорної бороди виглядала жовта велика медаль; він повільно повертав коротку шию, і бездонні, сині скельця його окулярів по черзі присмоктувалися до облич людей, які смирно і мовчки сиділи біля стін. Він ніколи майже не підводився з крісла, у нього рухалися тільки пальці та шия; товсте обличчя здавалося намальованим, борода приклеєною. Пухлий і білий, він був солідний, коли мовчав, але як тільки лунав його тонкий, верескливий голос, схожий на спів залізної пилки, коли її точить терпуг, все на ньому — чорний сюртук і орден, камені й борода — ставало чужим і зайвим. Інколи Євсей думав, що перед ним сидить майстерно зроблена лялька, а в ній схований маленький, зморщений чоловічок, схожий на чортика, і що, коли на цю ляльку голосно крикнути, чортик злякається, вискочить з неї і втече, стрибнувши у вікно.

Але він боявся Пилипа Пилиповича і, щоб не повернути на себе заковтуючого погляду його синіх окулярів, сидів якомога далі від нього і також весь час намагався не ворушитися.

— Панове! — тремтів у повітрі тонкий голос. — Ви повинні запам'ятати слова мої. Кожен повинен увесь свій розум, всю душу вкласти в боротьбу з таємним, хитрим ворогом. В боротьбі за життя вашої матері Росії всі засоби дозволені. Революціонери не гребують нічим, не церемоняться і в убивством. Згадайте, скільки загинуло ваших товаришів від їх руки. Я не кажу вам — убивайте, ні, звичайно, убити людину річ немудра, але це може зробити кожен дурень. Закон — з вами, ви йдете проти беззаконників, щадити їх — злочин, їх треба викоріювати, як шкідливу траву. Ви повинні самі догадуватися про те, як певніше і краще задушити революцію, що народжується... Цього вимагає цар і батьківщина...

Помовчавши, він глянув на свої персні.

— У вас мало енергії, мало любові до справи. Наприклад: ви прогавили старого революціонера Сайдакова; мені відомо, що він прожив у нас у місті три з половиною місяці. Друге, ви до цього часу не можете знайти друкарні...

Хтось ображено сказав:

— Без провокаторів — тяжко...

— Прошу не перебивати! Я сам знаю, що тяжко і що легко! Ви до цього часу не можете зібрати серйозних доказів проти цілого ряду осіб, відомих своїм крамольним духом, не можете дати підстав для їх арешту...

— А ви — без підстав! — сказав Петро і засміявся.

— До чого ці жарти? Я кажу серйозно. Якщо ми заарештуємо їх без підстав, ми повинні будемо випустити їх, — тільки й усього. А особисто вам, Петре Петровичу, я зауважу, що ви вже давно обіцяли мені щось — пам'ятаєте? Так само і ви, Красавін, говорили, що вам пощастило познайомитися з людиною, яка може провести вас до терористів, — ну що ж?..

— Шахрай вона, людина ота! Але ви почекайте, я своє діло зроблю!... — спокійно обізвався Красавін.

— Не сумніваюся, але прошу всіх вас зрозуміти, що ми повинні працювати енергійніше. Треба поспішати!

Говорив він довго, інколи цілу годину, не відпочиваючи, спокійно, одним і тим самим голосом і тільки слова: — мусиш, мусите — вимовляв якимось особливо, за два удари: спочатку дзвінко вигукував: — «мууу...» — і, шиплячим голосом закінчуючи: — «ссишш», — обводив усіх синіми променями скляного погляду. Це слово хапало Євсея за горло і душило.

А шпигуни після розмови говорили один з одним:

— Хрещений жид, а дивись-но ти...

— Йому з Нового року ще додали шістсот карбованців...

Інколи замість Пилипа з шпигунами розмовляв вродливий, багато одягнений пан Леонт'єв. Він не сидів, а ходив по кімнаті, держачи руки в кишенях, ввічливо сторонився від усіх, його гладеньке обличчя було холодне і гидливе, тонкі губи рухалися неохоче, він завжди хмурився, і очей його не було видно. Приїжджав з Петербурга пан Ясногурський, широкоплечий, низенький, лисий, з орденем на грудях. У нього був величезний рот, дрябле обличчя, важкі очі, неначе два маленьких камені, і довгі руки. Говорячи, він голосно цмокав губами, щедро сипав міцні брутальні лайки, і Євсеєві особливо глибоко запам'яталася одна його фраза:

— Вони кажуть народові: ти можеш побудувати для себе інше, легке життя. Брешуть вони, діти мої! Життя

будує государ імператор і свята наша церква, а люди нічого не можуть змінити, нічого!..

Всі говорили про одне — треба служити старанніше, треба бути спритнішим, тому що революціонери стають дедалі сильніші. Іноді розповідали про царів, про те, які вони розумні й добрі, як бояться і ненавидять їх іноземці за те, що російські царі завжди визволяли різні народи з іноземного полону — визволили болгарів і сербів з-під влади турецького султана, хівінців, бухар і туркменів з-під руки перського шаха, маньчжурів від китайського царя. А німці, англійці і японці незадоволені цим, вони хотіли б забрати визволені Росією народи під свою владу, але знають, що цар не дозволить їм зробити цього, — от чому вони ненавидять царя і, бажаючи йому всякого зла, намагаються зробити в Росії революцію.

Євсей, слухаючи цю мову, чекав, коли будуть говорити про російський народ і пояснять: чому всі люди неприємні і жорстокі, люблять мучити один одного, живуть таким неспокійним, незатишним життям, і чому такі злидні, страх скрізь і всюди злий стогін? Але про це ніхто не говорив.

Після однієї з розмов Веков сказав Євсєєві, ідучи з ним по вулиці:

— Значить, — входять вони в силу, чув ти?.. Неможливо зрозуміти — що таке? Таємні люди, живуть негласно — і раптом починають все тривожити, — так би мовити — все життя розхитують. Тяжко уявити — звідки ж сила?

Мельников, тепер ще похмуріший і мовчазніший, змарнілий і розкудланий, одного разу ударив кулаком по коліні й заревів:

— Бажаю знати — де правда?

— Що таке? — сердито спитав Маклаков.

— Що? От що — я так розумію — одно начальство ослабло, наше начальство. Тепер зводиться проти народу друге. Більш нічого!..

— І вийшла дурниця! — сказав Маклаков, сміючися.

Мельников подивився на нього і зітхнув.

— Не бреш, Тимофію Васильовичу... Брешеш ти... Розумний, а брешеш.

Розмови про революціонерів западали в голову Климкову, створюючи там тонкий шар нового ґрунту для зростання думок; ці думки непокоїли, кудись тихо манили...

Ідучи в гості до Маші, він раптом зміркував:
«Познайомлюся із столяром сьогодні... Революціонер...»

Він прийшов перший, подарував Маші блакитне намисто, Анфісі роговий гребінець; вони, задоволені подарунками, одна поперед одної частували його чаєм і наливною. Маша, красиво вигинаючи повну білу шию, зазірала в обличчя йому з лагідною посмішкою, і очі її м'яко пестили його серце. Анфіса, наливаючи чай, питала:

— Ну, купче наш щедрій, коли ж ми на твоєму весіллі гуляти будемо?

Євсей конфузився і, намагаючися не виявляти цього, довірливо розповідав:

— Женилися я не наважуся,— це дуже трудно...

— Трудно? Ах ти, скромниця... Мар'є, чуєш? Трудно, каже, женитися...

Маша посміхалася у відповідь на голосний куховарчин сміх, скоса позираючи на Климкова.

— Може, вони трудність по-своєму розуміють...

— Я — по-своєму!..— сказав Євсей, підводячи голову.— Я, бачите, про те, що людину знайти трудно — щоб жити душа в душу і одне одного не боятися. Щоб вірити людині...

Маша сіла поруч нього, він глянув скоса на її шию, груди, зітхнув...

«А коли сказати їм, де я служу?..»

Зляканий цим бажанням, він швидким зусиллям задавив його і, підвищивши голос, покvapливо говорив далі:

— Якщо чоловік не розуміє життя, то краще нехай сам залишається...

— Одному — дуже тяжко! — сказала Маша і налила йому в чарку наливки.— Пийте!

Євсєєві хотілося говорити багато й одверто, він бачив, що його слухають охоче, і це, разом з двома чарками наливки, збуджувало його. Але прийшла покоївка журналіста, Ліза, теж збуджена, і зразу заволоділа увагою Анфіси і Маші. Коса на ліве око, жвава, красиво зачесана і до ладу одягнена, вона здавалася гарненькою і безсоромною.

— Мої ідоли скликали гостей на сьогодні і не хочуть мене відпускати,— говорила вона, сідаючи.— Е, ні, кажу, вже як вам завгодно...

— Багато гостей? — нудно спитав Климков, згадавши про свої обов'язки.

— Ба-агато! Але ж це які гості? Ніколи ніхто гривеника в руку не всуне. Навіть на Новий рік і то два карбованці тридцять копійок зібрала я на чай з них...

— Небагаті, значить? — спитав Євсей.

— Е, яке багатство? Ні в кого галош міцних немає...

— Хто ж вони, службовці?

— Всякі. Котрий в газеті пише, інший просто студент,— ой, який один гарненький є! Чорнобривий, кучерявий, з вусиками, зуби білі, рівні, веселий-првеселий. Недавно приїхав із Сибіру, все про мисливство розповідає...

Євсей глянув на Лізу і опустив голову; хотілося сказати їй:

«Перестаньте!..»

Та замість того він тихо спитав:

— Засланий був?

— Хто його знає! Мої хазяї теж були засланцями.

— Кого тепер не засилають! — вигукнула куховарка.— Жила я у Попова, інженера; багатий чоловік, свій будинок мав, коней, женитися збирався,— раптом прийшли вночі жандарми — хап!.. І заслали його в Сибір...

— Я панів своїх не осуджую! — перебила її Ліза.— Анітрохи. Вони хороші люди, не лаються, не зажерливі... І все вони знають, про все говорять...

Євсей безпорадно подивився на рум'яне Машине обличчя і подумав:

«Мовчала б, дурна...»

— І у нас хазяї теж усе розуміють! — сказала Маша з гордістю.

— Коли трапилося оте — бунт у Петербурзі,— жваво почала Ліза,— так у нас цілі ночі говорили...

— І наші ж були у вас! — знову зауважила годівниця.

— Були, були! Багато народу було! І говорили вони, і писали скарги, а один навіть заплакав, їй-богу!

— Заплачеш! — сказала куховарка, вітхаючи.

— Схопив себе за голову і ридає — бідолашна, го-

ворить, Росія! Води йому давали. Навіть мені шкода його, теж заплакала...

Маша злякано озирнулася.

— Господи,— як згадаю я сестричку...

Підвелася і пішла в кімнату куховарки. Жінки співчутливо подивилися вслід їй, а Климов полегшено вітхнув і проти свого бажання спитав у Лізи, нудно і силувано:

— Кому ж вони скаргу писали?

— От і не знаю! — відповіла Ліза.

— А Мар'я плакати пішла! — промовила куховарка.

Двері відчинилися, і, покашлюючи, увійшов куховарчин брат.

— Холодненько! — сказав він, знімаючи з шиї червоний шарф.

— А от, випий мерщій...

— Та слід! Здрастуй і поздоровляю.

Тонкий, він рухався вільно, не кваплячись, а в голосі у нього звучало щось поважне, що не зливалося з його світлою борідкою і гострим черепом. Обличчя у нього було маленьке, худе, скромне, очі великі, карі.

«Революціонер!» — нагадав собі Євсей, мовчки потискуючи руку столярів. І сказав: — Мені час іти...

— Куди? — закричала куховарка, схопивши його за руку.— Ти, купче, не ламай компанії...

Зимін глянув на Євсея і задумливо сказав:

— Вчора у нас на фабриці ще замовлення взяли. Вітальню, кабінет, спальню. Все — військові замовляють. Понакрадали грошей і хочуть жити в новому стилі...

«Ну, от! — з досадою вигукнув у думці Євсей.— Одразу почав,— ах господи!»

Не здаючи собі звіту, до чого приведе його запитання, він спитав у столяра:

— А у вас на фабриці революціонери є?

Неначе опечений, Зимін швидко повернувся до нього і подивився у вічі. Куховарка нахмурилася і сказала негласно і невдоволено:

— Кажуть, вони скрізь тепер є...

— Від розуму це чи від дурості? — спитала Ліза.

Не витримавши тяжкого і допитливого погляду столяра, Климов повільно опустив голову. Ввічливо, але суворо Зимін спитався:

— Вас чому це цікавить?

— Я — без інтересу! — мляво відповів Євсей.

— Навіщо ж ви тоді питаєте?

— Так! — сказав Євсей, а через кілька секунд додав: — Із чемності...

Столяр посміхнувся.

Євсееві здавалося, що три пари очей дивляться на нього підозріло і суворо. Було незручно, і щось гірке щипало в горлі. Вийшла Маша, винувато посміхаючись, оглянула всіх, і посмішка зникла з її обличчя.

— Що це ви?

«Це від вина!» — промайнуло у Євсея в голові. Він звівся на ноги, похитнувся і заговорив:

— Я спитав тому, що давно хотів сказати вашій сестрі про вас...

Зимін теж підвівся, обличчя його зморщилося, по-жовкло, він спокійно спитав:

— Що — сказати про мене?

Євсееві до слуху дійшов тихий шепіт Маші:

— За що це вони?

— Я знаю, — говорив Євсей, і йому здавалося, що він підлетів з підлоги в повітря, гойдається на ньому, легкий, як пір'їна, і все бачить, все помічає навдивовижу ясно, — що за вами стежить агент охранного відділу...

Куховарка похитнулася на стільці, здивовано і злякано вигукнувши:

— Ма-атвій?..

— Дозволь! — сказав Зимін, заспокійливо проводячи рукою перед її обличчям.

Потім він рішуче й суворо наказав:

— Ось що, юначе, — вам треба йти додому! І мені. Одягайтеся...

Євсей посміхався. Він все ще почував себе порожнім і легким, це було приємно. Він погано пам'ятав, як пішов, але не забув, що всі мовчали і ніхто не сказав йому — прощай...

На вулиці Зимін штовхав його плечем в плече і говорив тихо, чітким голосом:

— Прошу вас до сестри моєї більше не ходити...

— Хіба я вас образив? — спитав Євсей.

— Ви хто такий?

— Я торгую...

— А звідки вам відомо, що стежать за мною?

— Знайомий сказав...

- Шпигун?
— Так...
— А ви теж шпигун?
— Ні,— сказав Євсей.

Але, глянувши в обличчя Зиміна, бліде й худе, згадав глухуватий спокійний звук його голосу і без зусилля поправився:

— Теж...

Кілька кроків мовчали.

— Ну, ідіть! — сказав Зимін, раптом зупиняючися. Голос його прозвучав стиха, він дивно потряс головою.

— Ідіть...

Євсей прихилився спиною до паркана і дивився на столяра, кліпаючи очима. Зимін теж розглядав його, похитуючи праву руку.

— Але ж,— здивовано сказав Євсей,— вам сказав прииду, що за вами стежать...

— Іду?

— А ви сердитесь...

Столяр нахилився до нього і облив Климкова хвилею шпигунських слів.

— Та чорт з вами,— я й без вас знаю, що стежать, ну? Що — справи погано йдуть? Думав мене підкупити та в-за моєї спини запродувати людей? Ех ти, падлюко!.. Чи хотів совісті своїй милостиню подати? Іди ти к чорту, іди, а то в пику дам!

Євсей відвалився від паркана і пішов.

— Га-ади-на! — почув він позаду себе гидливе зітхання.

Климков повернувся і вперше в житті вилаяв людину на всю силу свого голосу.

— Сам гади-на! Сучий син...

Столяр не відповів, і кроків його не було чути. Десь їхав візник, під полозками санок звискував сніг, скреготіло каміння.

«Назад пішов туди», — міркував Климков, повільно йдучи по тротуару.

Він сплюнув, потім тихенько заспівав:

Ой ти, сад, ти, мій сад...

І знову зупинився біля ліхтаря, почувуючи, що треба втішити себе.

«От я йду і можу співати... Почує городовий — ти чого кричиш? Зараз я йому покажу свій квіток... Вибачте, скаже. А заспіває столяр — його відправлять в участок. Не порушуй тиші...»

Климков посміхнувся, дивлячися в п'їтьму.

«Так, брат? Ти — не заспіваєш...»

Це не заспокоїло, на серці було сумно, гірка, мильна слина обклеювала рот, викликаючи сльози на очах.

Ой ти, са-ад, ти, мій са-ад,
Та сад зелений мі-ій...

— заспівав він на всі груди, а очі міцно заплющив. Але й це не допомогло, — сухі, колючі сльози пробивалися кризь повіки і холодили шкіру щік.

— Віз-зник! — низьким голосом крикнув Климков, все ще бадьорячися. Та коли він сів у сани, в ньому неначе одразу лопнуло безліч туго понатягуваних жилок, голова опустилася, і, хитаючися в санях, він забурмотів:

— Добре образили, — дуже сильно!.. Спасибі! Е-ех, добрі люди, розумні люди...

Ця скарга була приємна, вона насичувала серце хмільними солодощами, яких Євсей часто зазнавав у дитинстві, — вона ставила його проти людей в страдницьку позу і робила більше помітним для себе самого.

XV

Вранці, лежачи в постелі, він, нахмурившись, дивився в стелю і, згадуючи пригоду, сумовито думав:

«Ні, треба не за людьми, а за собою стежити...»

Думка здалася йому дивною.

«Хіба я лиходій сам собі?»

Почав ліниво одягатися, змушуючи себе думати про завдання дня, — він повинен був іти в фабричну слободу.

Світило сонце, з дахів гомінливо текла вода, змиваючи брудний сніг, люди йшли швидко і весело. В теплом повітрі протяжно плавали лагідні удари великопісних дзвонів, широкі стрічки м'яких звуків підіймалися і лінули з міста у білдоблакітні далі...

... «Тепер іти б куди-небудь, — полями, пустинями!» — думав Євсей, входячи в тісні вулиці фабричної слобідки.

Навколо нього стояли червонуваті, замурзані стіни, небо над ними вибруднене димом, повітря насичене запахами теплого мастила. Все навколо було неласкаве, очі стомлювалися дивитися на прокопчені кам'яні клітки для роботи.

Климков зайшов у трактир, сів за столик біля вікна, замовив собі чаю і почав прислухатися до гомону людей. Їх було небагато, все робітники, вони їли й пили, ліниво перекидаючися короткими словами, і тільки звідкись з кутка долітав молодий, непогамовний голос:

— Ти подумай — звідки багатство?

Євсей з досадою відвернувся. Він часто чув розмови про багатство і завжди почував при цьому нудне здивування, вбачаючи в цих розмовах тільки ваздрощі і жадність. Він знав, що саме такі розмови вважають за шкідливі.

— Працюєш ти — дешево, а купуєш крам — дорого, правда ж? Всяке багатство нагромаджене з грошей, які за роботу нашу недоплачені. Ось узяти, наприклад...

«Жадні всі!» — думав Євсей.

Насичуючи себе приемною гіркотою осудження людей, він уже нічого не слухав, не бачив. Раптом над вухом у нього пролунав веселий голос:

— Климков, чи що?

Він швидко підкинув голову, перед ним стояв кучерявий парубок, — хто це?

— Не пізнаєш? А — Якова пам'ятаєш? Двоюрідні брати ми...

Парубок засміявся і сів до столу. Його сміх оповив Климкова теплою хмарою спогадів про церкву і тихий яр, про пожежу і ковалеві розмови. Мовчки, збентежено посміхаючись, він обережно потис братові руку.

— Не пізнав я...

— Зрозуміло! — вигукнув Яків. — А я тебе — відразу! Ти — який був, такий і zostався... що робиш?

Климков відповідав обережно — треба було зрозуміти, чим небезпечна для нього ця зустріч? Та Яків говорив за двох, розповідаючи про село так поквалливо, неначе йому потрібно було якомога скоріше покінчити з ним. За дві хвилини він повідомив, що батько осліп, мати все нездужає, а він сам уже три роки живе у місті, працюючи на фабриці.

— От і все життя.

Яків був якось особливо густо і чепуристо вибруднений сажею, говорив голосно, і, хоч одяг у нього був порваний, здавалося, що він багатий. Климков дивився на нього з задоволенням, беззлобно згадував, як цей дужий парубок бив його, і в той самий час боязко питав себе:

«Революціонер?»

— Ну, як живеться?

— А тобі — як?

— Працювати — тяжко, жити — легко! Так багато роботи — жити часу немає!.. Для хазяїна — цілий день, усе життя, а для себе — хвилини! Книжки прочитати ніколи, в театр пішов би, а — коли спати? Ти книжки читаєш?

— Я? Ні...

— Авжеж, — немає часу. Хоч я все ж таки встигаю. Тут такі є книжки — візьмеш її і весь замреш, неначе з любою коханкою обнімаєшся, їй-право.. Ти щодо дівчат — як? Щасливий?

— Нічого! — сказав Євсей.

— Мене — люблять! Дівчата тут теж, — ох ти ж! У театр ходиш?

— Бував...

— Я це люблю! Я все хапаю, неначе мені завтра вмирати треба. Зоологічний сад — от теж чудово де!

Крізь шар бруду на щоках у Якова виступив рум'янець збудження, очі у нього палали, він прицмокував губами, неначе всмоктував щось живодайне, відсвіжуюче. У Євсея ворушилася заздрість до цього здорового, жадібного тіла. Він уперто почав нагадувати собі про те, як Яків лупцював його дужими кулаками в боки. Але радісна мова звучала не стихаючи, навколо Євсея ширяли, неначе ластівки — дзвенячи, радісні слова і вигуки.

Він з мимовільною посмішкою слухав і відчував, що розколюється надвое, хотілося слухати і було незручно, майже совісно. Він вертів головою і раптом побачив за вікном обличчя Грохотова. На лівому плечі шпигуна і на руці у нього висіли порвані штани, брудні сорочки, піджаки. Непомітно підморгнувши Климкову, він закричав кислим голосом:

— Старий одяг продаю і купую...

— Мені час! — сказав Євсей, схоплюючись на ноги.

— Ти у неділю вільний? Приходь до мене... ні, краще я до тебе — це де?

Євсей мовчав, йому не хотілося назвати свою квартиру.

— Ти чого? З баришнею живеш? Подумаєш! Познайом, от і все, чого соромитися. Правда ж?

— Я, бач, живу не сам...

— Егеж...

— Тільки я не з баришнею, а — з стариком.

Яків зареготав.

— Який-бо ти недоладний! Чорт зна як говориш! Ну, старика нам не потрібно, звичайно. А я живу з двома товаришами, до мене теж незручно заходити. Давай умовимся, де зустрінемося...

Умовилися, вийшли з трактиру, і, коли Яків, прощаючися, ласкаво і сильно потис руку Климкову, Євсей пішов геть від нього так швидко, неначе чекав, що брат повернеться і відніме цей потиск. Ішов він і сумовито міркував:

«Тут дуже вловне місце, тут, кажуть, найбільше революціонерів — Яків буде заважати...»

По душі в нього пройшло сірою тінню зле роздратування.

— Старий одяг продаю! — проспівав Грохотов позад нього і зашепотів: — Купуй сорочку, Климков!

Євсей обернувся, взяв у руки якусь ганчірку і почав мовчки розглядати її, а шпигун, голосно вихваляючи крам, пошепки говорив:

— Дивися, — ти влучив у точку! Кучерявий — я днього придивився — соціаліст! Держися за нього, з ним можна багато зачепити. — І, вихопивши у Євсея з рук ганчірку, ображеним голосом закричав: — П'ять копійок? За таку річ? Смієшся, друже, даремно ображаєш... Іди своєю дорогою, йди! — І, вигукуючи, пішов через вулицю.

«От тепер я сам буду під наглядом!» — подумав Євсей, дивлячись у спину Грохотову.

Коли малодосвідчений шпигун знайомився з робітниками, він був зобов'язаний негайно донести про це своєму керівникові, а той або давав йому більше досвідченого в шпигунстві товариша, або сам з'являвся до робітників, і тоді заздрісно говорилося:

«Захлиснувся в провокацію».

Така роль вважалася небезпечною, але за видачу цілої групи людей відразу начальство давало грошові нагороди, і всі шпигуни не тільки охоче «захлистувалися».

але навіть інколи намагалися перебити один у одного щасливу нагоду і часом псували справу, підставляючи один одному ніжку. Не раз бувало так, що шпигун уже присмоктався до гуртка робітників, і раптом вони якимсь таємничим шляхом дізнавалися про його професію і били його, якщо він не встигав вчасно вислизнути з гуртка. Це називалося — «пересмикнути петлю».

Климкову було трудно повірити, що Яків соціаліст, і водночас йому хотілося вірити в це. Розбуджена братом задрість перероджувалася в роздратування проти Якова за те, що він став на дорозі. І згадувалися його побої.

Увечері він розповів Петрові про своє знайомство.

— Ну, й що ж? — сердито спитав Петро. — Не знаєш, що треба робити? На який же чорт вашого брата учать?

Він побіг кудись, розпатланий, худий, з темними плямами під очима.

«Мабуть, знову в карти програвся!» — нудно подумав Климков.

На другий день про Євсейв успіх дізнався Саша, докладно розпитав його, в чім річ, подумав, і, гнило посміхаючися, почав учити:

— Згодом трохи ти обережно скажеш їм, що став за конторника в друкарню, — чуєш? Вони питають — чи не зможеш ти дістати шрифту? Скажи — можу, але зумій сказати це просто, так, щоб люди бачили, що для тебе все одно: дістати — не дістати... Навіщо — не питай! Поводь себе дурником, який ти є. Якщо ти цю справу провалиш — тобі буде погано... Після кожного побачення — доповідай мені, що чув...

Євсейв почував себе перед Сашею маленькою собачкою на мотузці, дивився на його прищаве, жовте обличчя і, ні про що не думаючи, чекав, коли Саша випустить його з хмари гідких запахів, — від них нудило.

Він пішов на побачення з Яковом порожній, як труба, але коли побачив брата з цигаркою в зубах, у шапці набакир, — по-дружньому посміхнувся йому.

— Як справи? — весело крикнув Яків.

— Знайшов роботу, — відповів Євсейв і одразу ж подумав: «Це я сказав зарано...»

— Де?

— В друкарні, конторником...

Яків голосно свиснув.

— В друкарні?.. — Хочеш — в гості поведу? Хороша

компанія, дві дівчини — одна модистка, друга шпильниця. Слюсар один, молодий хлопець, гітарист. Потім ще двоє — теж народ хороший...

Він говорив швидко, очі його радо посміхалися всьому, що бачили. Зупиняючись перед вікнами магазинів, дивився поглядом людини, якій всі речі приємні, все цікаво,— показував Євсєєві на зброю і з захватом говорив:

— А револьвери? Неначе іграшки...

Підкоряючися його настроєві, Євсей обіймав речі розпливчастим поглядом і посміхався здивовано, неначе вперше він бачив красиву, ваблячу рясноту яскравих тканин, строкатих книжок, засліплюючу плутанину блиску фарб та металів. Йому подобалося слухати голос Якова, була приємна покваплива мова, насичена радістю, вона так легко проходила в темну пустку душі.

— Веселий ти! — схвально сказав він.

— Дуже! Танцювати навчився у козаків — у нас на фабриці два десятки козаків стоять. Чув ти, у нас бунтувати хотіли? А то ж як, в газетах про нас писали...

— Навіщо ж бунтувати? — спитав Євсей, вражений простою, з якою Яків говорив про бунт.

— Як — навіщо? Кривдять нас, робітників... Що ж нам робити?..

— А козаки що?

— Нічого. Спочатку думали, що вони нам — начальство, а потім кажуть: «Товариші, давайте листівочок...»

Яків раптом урвав мову, глянув в обличчя Євсєєві, нахмурих брови і з хвилину йшов мовчки. А Євсєєві листівочки нагадали про його обов'язок, він болісно зморщився і, бажаючи щось відштовхнути від себе і від брата, тихо промовив:

— Читав я ці листівочки...

— Ну? — спитав Яків, уповільнюючи крок.

— Незрозуміло мені...

— А ти почитай ще.

— Не хочу...

— Нецікаво?

— Так...

Якийсь час ішли мовчки. Яків задумливо посвистував, побіжно позираючи в обличчя братові.

— Ні, листівочки ці,— дорога справа, а читати їх потрібно всім полоненим праці,— задушевно і неголосно

почав він.— Ми, брат, полонені, прикували нас до роботи на все життя, зробили рабами капіталістів,— правда ж? А листівочки ці визволяють людський наш рдзум...

Климов пішов швидше, йому не хотілося слухати гладенької мови Якова, у нього навіть промайнуло бажання сказати братові:

«Про це ти не говори зо мною, будь ласка...»

Та Яків сам урвав свою мову.

— Ось він, Зоологічний...

Випили в буфеті пляшку пива, слухали гру військового оркестру, Яків штовхав Євсея в бік ліктем і питав його:

— Хороше?

А коли оркестр кінчив грати, Яків зітхнув і сказав:

— Це Фауста грали, оперу. Я її три рази бачив у театрі — красиво, дуже. Історія сама — дурна, а музика — хороша. Ходімо на мавп дивитися...

По дорозі до мавп він цікаво розповів Євсеві історію Фауста і чорта, спробував навіть щось проспівати, але це йому не вдалося,— він розсміявся.

Музика, розповідь про театр, сміх і гомін по-святковому одягненого натовпу людей, весняне небо, просочене сонцем,— сп'яняло Климова. Він дивився на Якова, здивовано думаючи:

«Який сміливий! І все знає, а — одних років зо мною...»

Климову починало здаватися, що брат покvapливо відчиняє перед ним ряд маленьких дверей і за кожними з них все більше приємного гамору й світла. Він озирався навколо, всмоктуючи нові враження, і часом тривожно розширяв очі — йому здавалося, що в натовпі промайнуло знайоме обличчя товариша по службі.

Стояли перед кліткою мавп, Яків з лагідною посмішкою в очах казав:

— Ти дивися — ну, чим не люди? Правда ж? Очі, морди — яке все розумне, га?...

Він раптом змовк, прислухався і сказав:

— Стривай, це наші! — зник і через хвилину підвів до Євсея панночку і молодого чоловіка в підд'ювці, радо вигукуючи:

— А сказали — не підете? Обманщики!.. Це мій двоюрідний брат Євсей Климов, я говорив про нього.

А це — Оля, — Ольга Костянтинівна. Його звали Олексій Степанович Макаров.

Опустивши голову, Климков незграбно і мовчки потискав руки нових знайомих і думав:

«Захльостує мене. Краще — піти мені...»

Але йти не хотілося, він знову озирнувся, спонукуваний страхом побачити кого-небудь з товаришів-шпигунів. Нікого не було.

— Він не дуже розв'язний, — говорив Яків панночці. — Не пара мені, грішному!

— Нас стіснятися не треба, ми люди прості! — сказала Ольга. Вона була вища за Євсея на голову, світле волосся, зачесане вгору, ще збільшувало її зріст. На блідому овалному обличчі спокійно посміхалися сіруватоблакитні очі.

У чоловіка в піддъовці обличчя лагідне, очі ласкаві, рухався він повільно і якось особливо безтурботно хитав на ходу своє, очевидно, сильне тіло.

— Довго ми будемо плутатися, як неровкаяні грішники? — м'яким басом спитав він.

— Посидіти б де-небудь, чи що...

Ольга, нахиливши голову, зазірала в обличчя Климкову.

— Ви були тут раніше?

— Вперше...

Він ішов поруч неї, намагаючись чомусь підіймати ноги вище, від цього йому було незручно йти. Сіли за столик, замовили пива, Яків жартував, а Макаров тихенько посвистував, розглядаючи публіку примруженими очима.

— У вас товариші є? — спитала Ольга.

— Ні, — нікого немає...

— Мені так зразу й здалося, що ви самотний! — сказала вона, посміхаючися.

— Дивіться — сищик! — тихо скрикнув Макаров.

Євсей схопився на ноги, знову швидко сів, глянув на Ольгу, бажаючи зрозуміти, чи помітила вона його мимовільний зляканий рух? Не зрозумів. Вона мовчки й уважно розглядала темну постать Мельникова; неначе з зусиллям сищик ішов по стежці повз столи і, вігнувши шию, дивився в землю, а руки його висіли вздовж тіла, неначе вивихнені.

— Іде, як Іуда на осіку! — неголосно сказав Яків.

— Мабуть — п'яний! — зауважив Макаров.

«Ні, він завжди такий», — мало не сказав Євсей і засовався на стільці.

Мельников, неначе чорний камінь, всунувся в натовп людей, і він сховав його в своєму строкатому потоці.

— Помітили, як він ішов? — спитала Ольга.

Євсей підвів голову, уважно і з чеканням глянув на неї...

— Я думаю, що кволу людину самотність на все може штовхнути...

— Так, — пошепки сказав Климков, щось розуміючи, і, вдячно глянувши в обличчя дівчині, повторив голосніше:

— Так!

— Я його знав років чотири тому! — розповідав Макаров. Тепер обличчя у нього неначе раптом видовжилося, висохло, стали помітні кістки, очі розкрилися і, темні, гвердо дивилися в далечинь. — Він видав одного студента, який книжки нам давав читати, і робітника Тихонова. Студента заслали, а Тихонов просидів близько року в тюрмі і помер від тифу...

— А ви хіба боїтеся шпигунів? — раптом спитала Ольга Климкова.

— Чому? — глухо обізвався він.

— Ви здригнулися, коли побачили його...

Євсей, міцно тручи горло і не дивлячися на неї, відповів:

— Це — так, — я його теж знаю...

— Ага-а! — протяг Макаров, посміхаючися.

— Тихенький! — вигукнув Яків, підморгуючи.

Климков, не розуміючи їх вигуків, ласкавих поглядів, — мовчав, боячися, що мимо своєї волі скаже слова, які зруйнують тривожний, але прийнятний напівсон цих хвилин.

Тихо й ласкаво підходив свіжий весняний вечір, пом'якшуючи звуки й фарби, в небі палала заграва, задумливо, неголосно співали мідні труби...

— Ось що, — сказав Макаров, — залишимося тут чи підемо додому?

Вирішили йти додому. По дорозі Ольга спитала Климкова:

— А ви сиділи в тюрмі?

— Так, — відповів він, але через секунду додав: — Недовго...

Сіли у вагон трамвая, потім Євсей опинився в маленькій кімнаті, обклеєній блакитними обоями,— в ній було тісно, душно і то весело, то сумно. Макаров грав на гітарі, співав якісь нечувані пісні, Яків сміливо говорив про все на світі, сміявся з багатих, лаяв начальство, потім став танцювати, сповнив усю кімнату тупотом ніг, верещанням і свистом. Дзвеніла гітара, Макаров вахоочував Якова примовками й вигуками:

— Ех, хто вміє веселиться, того горе боїться!

А Ольга дивилася на все спокійно і часом питала Климкова, посміхаючись:

— Гарно?

Сп'янілий від тихої, невідомої йому радості, Климков теж посміхався у відповідь. Він забув про себе, лише інколи, секундами, відчував всередині настирливі уколи, але перш ніж свідомість встигала перетворити їх в думку, вони зникали, нічого не нагадуючи.

І тільки дома він згадав про те, що зобов'язаний віддати цих веселих людей в руки жандармів, згадав, і, охоплений холодною тугою, безглуздо спинився серед кімнати. Стало тяжко дихати, він обливав губи сухим язиком, поквалливо скинув з себе одяг, залишився в білизні, підійшов до вікна, сів. Минуло кілька хвилин оціпеніння, він подумав:

«Я скажу їм,— цій скажу, Ользі...»

Але одразу ж йому згадався злий і гидливий вигук столяра:

«Гадина...»

Климков заперечливо похитав головою.

«Напишу їй: «Бережіться...» І про себе напишу...»

Ця думка обрадувала його, але наступної секунди він зміркував:

«При обшуку знайдуть мій лист, пізнають почерк,— загинув я тоді...»

Майже до світанку він сидів біля вікна: йому здавалося, що його тіло морщиться і стягається всередину, неначе гумовий м'яч, з якого виходить повітря. Всередині невідв'язно смоктала серце туга, зовні давила п'тьма, повна якихось чигаючих облич, і серед них, неначе червона куля, стояло зловісне Сашине обличчя. Климков стискався, гнувся. Нарешті обережно підвівся, підійшов до постелі і безщумно сховався під ковдру.

А життя, неначе застояний кінь, раптом пішло дивними стрибками, не піддаючися зусиллю людей, які хотіли правити ним так само безглуздо й жорстоко, як вони правили раніше. Кожного вечора в охранный відділі тривожно говорили про нові ознаки загального збудження людей, про таємну спілку селян, які вирішили відняти у поміщиків землю, про зібрання робітників, які відкрито починали засуджувати уряд, про силу революціонерів, яка явно зростала з кожним днем. Пилип Пилипович, не змовкаючи, дряпав агентів охрани своїм тонким голосом, який дратував вуха, обсилав усіх докорами в бездіяльності. Ясногурський сумно цмокав губами і просив, притискаючи руки до своїх грудей:

— Діти мої! Пам'ятайте — за царем служба не пропадає!

Та коли Красавін похмуро спитав його: «Що ж треба робити?» — він замахав руками, чудно роззявив глибокий чорний рот, довго не міг нічого сказати, а потім крикнув:

— Ловіть їх!

Євсей чув, як франтовитий Леонт'єв, сухо покашлюючи, говорив Саші:

— Очевидно, наші прийоми боротьби з крамолою не придатні в оці дні загального безумства...

— Егеж, плювком пожежі не загасиш! — відповів Саша шиплячими звуками, а обличчя його спотворено посміхалося.

Всі скаржилися, сердилися, кричали; Саша тягав свої довгі ноги і насмішкувато вигукував, глузуючи:

— Що-о? Перемагають вас революціонери?

Шпигуни металися день і ніч, щовечора приносили в охранию довгі рапорти про свої спостереження і похмуро говорили один одному:

— Хіба тепер так треба?

— Розчешуть нам кучері! — сказав Петро, ламаючи пальці так, що вони хрустіли.

— За штат відчислять, якщо живі зостанемося, — невесело вторив йому Солов'їов. — Хоч би пенсію дали — не дадуть?..

— Зашморг на шию, а не пенсію! — понуро сказав Мельников.

Люди, які ще недавно були в очах Євсея страшні, здавалися йому нездоланно сильними, тепер металися по вулицях міста, неначе торішне сухе листя.

Він з подивом бачив інших людей: прості й довірливі, вони сміливо йшли кудись, весело переступаючи через усі перешкоди на шляху своєму. Він порівнював їх з шпигунами, які стомлено і приховано повзали по вулицях і будинках, вистежуючи цих людей, щоб сховати їх у тюрму, і ясно бачив, що шпигуни не вірять у свою справу.

Йому подобалася Ольга, її живий, міцний жаль до людей, подобався галасливий, трохи задавакуватий балакун Яків, безтурботний Олексій, готовий віддати свій гріш і останню сорочку першому, хто попросить.

Спостерігаючи розпад сили, якій він покірливо служив до цих днів, Євсей почав шукати для себе стежку, котра дозволила б йому обійти необхідність зрадництва. Міркував він так:

«Якщо я буду ходити до них,— не зможу не видати їх. Передати їх іншому — ще гірше. Треба сказати їм. Тепер вони стають дужчі, з ними мені краще буде...»

І, підкоряючись потягу до нових для нього людей, він все частіше одвідував Якова, більш наполегливо шукав зустрічей з Ольгою, а після кожного побачення з ними — тихим голосом, докладно доповідав Саші про те, що вони говорили, що думають робити. І йому було приємно говорити про них, він повторяв їх розмови з потаємним вдоволенням.

— Е, кваша! — гугнявив Саша, сердито й насмішкувато, оглядаючи Климкова тьмяними очима. — Ти їх сам штовхай вперед. Ти сказав їм, що можеш дістати шрифт? Тебе питають, ідіоте!

— Ні, ще не сказав...

— Так чого ж ти мнешся? Завтра ж запропонує їм!

Климкову було легко виконати наказ Саші, — Яків і Ольга уже питали у нього, чи не зможе він дістати шрифт, він відповів їм невиразно.

На другий день, увечері, йдучи до Ольги, він ніс у грудях темну порожнечу, яка завжди в моменти нервового напруження охоплювала його. Намір виконати завдання був укладений в нього чужою волею, і йому не треба було думати про нього. Цей намір розповзався, роз-

ростався всередині нього і витісняв усі страхи, незручності, симпатії.

Та коли в маленькій, вбого освітленій кімнаті перед ним стала висока постать Ольги, а на стіні він побачив її велику тінь, яка тихо посувалася назустріч йому,— Климков злякався, збентежився і став біля дверей.

— Ви — що? Нездужаєте? — говорила Ольга, потискаючи йому руку.

Викрутила вогонь в лампі і, наливаючи чай, продовжувала:

— Дуже поганий вигляд у вас...

Климкову захотілося мерщій закінчити справу.

— От що,— ви казали, що шрифт потрібен вам.

— Казала! Я знаю, що ви його дасте.

Вона сказала ці слова просто і неначе вдарила ними Євсея. Здивований, він відкинувся на спинку стільця і глухо спитав:

— А звідки знаєте?..

— Ви тоді не казали ні так, ні ні — значить, подумала я, він напевне дасть...

Євсей не зрозумів і, намагаючись не зустрічатися поглядами з її очима, спитав знову:

— Чому ж?

— Може, тому, що я вважаю вас за серйозну людину, вірю вам...

— Не треба вірити! — сказав Євсей.

— Ну, що ви! Треба.

— А коли помилитеся?

Вона знизала плечима.

— Не вірити людині,— ваздалегідь думати про неї, що вона брехун, погана,— хіба це можна?

— Я можу дати шрифт,— сказав Євсей, зітхнувши. Завдання було закінчене. Він сидів, схиливши голову, стискаючи між колінами міцно зчеплені руки, і прислухався до слів дівчини.

Ольга, спершися ліктем на стіл, впівголоса говорила про те, коли й куди треба принести обіцяне ним. Тепер, коли він виконав обов'язок служби, зо дна його душі стала підійматися задушлива нудота, болісно прокидалося те вороже йому почуття, яке все глибше ділило його надвое.

— Помічаєте ви,— тихо говорила дівчина,— як швидко

люди знайомляться? Всі шукають друзів, знаходять їх, всі стають довірливіші, сміливіші.

Її слова неначе посміхалися. Не наважуючися подивитися в обличчя Ользі, Климков стежив за її тінню на стіні і малював на тині блакитні очі, невеликий рот з блідими губами, обличчя трохи стомлене, м'яке й лагідне.

«Сказати їй тепер, що все це фокус, щоб погубити її?» — питав він сам себе.

І відповідав:

«Вижене. Вилає і вижене».

— Ви Зиміна — столяра — не знаєте? — раптом спитав він.

— Ні. А що?

Євсей тяжко зітхнув.

— Так. Теж — хороша людина.

«Коли б вона знала столяра, — повільно думав Климков, — я б навчив її — хай спитає його про мене. Тоді б...»

Йому здалося, що стілець опускається під ним і нудота зараз хлипе в горло. Він відкашлявся, оглянув кімнату, біду, маленьку. У вікно дивився місяць, круглий, неначе обличчя Якова, вогонь лампи здавався прикрито зайвим.

«Загашу світло, стану перед нею на коліна, обніму ноги і все скажу. А вона мені дасть штурхана?..»

Але це його не спиноло. Він важко підвівся із стільця, простяг руку до лампи, рука мляво опустилася, ноги здригнулись, він похитнувся.

— Що ви? — спитала Ольга.

Бажаючи відповісти, Климков тихо завив, став на коліна і почав хапати її за плаття тремтячими руками. Вона вперлася в лоб його гарячою долонею, другою взяла за плече, сховала ноги під стілець і строго заговорила:

— Ні, ні! О-ой, як це негарно... Я не можу... Ну, встаньте ж!..

Теплота її тіла розбуркувала в ньому хтиве бажання, і поштовхи рук її він сприймав, як збуджуючу ласку...

«Не свята!» — промайнуло в голові у нього, і він почав обнімати коліна дівчини сильніше.

— Я кажу вам — встаньте! — крикнула вона, вже не переконуючи, а наказуючи.

Він устав, не встигши нічого сказати.

— Зрозумійте ж, — бубонів він, розводячи руками.

— Так, так, я розумію... Боже мій! Завжди це на шляху! — вигукнула вона і, подивившись йому в обличчя, суворо сказала: — Мені набридло це!

Вона стала біля вікна, між нею і Євсеєм стояв стіл. Холодне здивування стисло серце Климкову, образливий сором тихо палив його.

— Ви до мене не ходіть... Будь ласка...

Євсей узяв шапку, накинув на плечі пальто і, зігнувшись, пішов.

Через кілька хвилин він сидів на лавочці біля воріт якогось будинку і бурмотів, штучно напружуючися:

— Наволоч...

Пригадуючи ганебні для жінки слова, він укривав ними струнку високу постать Ольги, бажаючи вибруднити її грязюю всю, затемнити з ніг до голови. Та лайки не приставали до неї, і хоч Євсей уперто розбуркував у собі злість, але відчував тільки образу.

Дивився на круглу самотню кулю місяця — він рухався по небу поштовхами, неначе стрибав, як великий світлий м'яч, і він чув тихий звук його руху, подібний до вдарів серця. Не любив він цієї блідої тужливої кулі, що завжди в тяжкі хвилини життя неначе стежила за ним з холодною настирливістю. Було пізно, але місто ще не спало, звідусіль линули різні звуки.

«Раніше ночі були спокійніші», — подумав Климков, устав і пішов, не одягаючи пальта в рукава, зсунувши шапку на потилицю.

«Ну, гаразд, — почекай! — думав він. — Видам їх і попрошу, щоб мене перевели в інше місто...»

За три заходи він передав Макарову кілька пакетів шрифту, дізнався про квартиру, де буде влаштована друкарня, і удостоївся від Саші прилюдної похвали:

— Молодець! Дістанеш нагороду...

Євсей поставився до похвали байдуже, а коли Саша пішов, йому впало в вічі гостре, змарніле обличчя Маклакова — шпигун, сидячи в темному кутку кімнати на дивані, дивився звідти в обличчя Євсеві, крутячи свої вуса. У погляді його було щось, що зачепило Євсея, він одвернувся набік.

— Климков, іди сюди! — покликав шпигун.

Климков підійшов, сів поруч.

— Правда, що ти брата свого видаєш? — спитав Маклаков неголосно.

— Двоюрідного...

— Не жаль?

— Ні...

І згадавши слова, які часто говорило начальство, Євсей тихо повторив їх:

— У нас — як у солдатів — немає ні матері, ні батька, ні братів, тільки вороги царя і вітчизни...

— Ну, звісно! — сказав Маклаков і посміхнувся.

По голосу і посмішці Климков почував, що шпигун глузує з нього. Він образився.

— Може, мені й жаль, та коли я повинен служити чесно і вірно...

— Я ж не сперечаюся, чудний!

Потім він закурив цигарку і спитав Євсея:

— Ти чого сидиш тут?

— Так, — робити нічого...

Маклаков лягнув його по коліні й сказав:

— Нещасний ти чоловічок!

Євсей підвівся.

— Тимофію Васильовичу...

— Що?

— Скажіть мені...

— Що сказати?

— Я не знаю...

— Ну, і я теж.

Климков пошепки пробурмотів:

— Мені жаль брата!.. І ще одна дівчина там... Вони всі — кращі за нас, їй-богу!

Шпигун теж став на ноги, потягся і, йдучи до дверей, холодно промовив:

— Іди ти к чорту...

XVII

Надійшла ніч, коли вирішено було заарештувати Ольгу, Якова і всіх, хто був зв'язаний з ними в справі друкарні. Євсей знав, що друкарня міститься в саду у флігелі, — там живе великий рудобородий чоловік Костя з дружиною, рябуватою і товстою, а за прислугу у них — Ольга. У Кості голова була гладенько пострижена, а у дружини його сіре обличчя і блукаючі очі; вони обоє здалися Євсєєві людьми не при своєму розумі і ніби довго лежали в лікарні.

— Які страшні! — зауважив він, коли Яків показав йому цих людей в квартирі Макарова.

Яків, люблячи похвастатися знайомствами, гордо труснув кучерявою головою і поважно пояснив:

— Від свого трудового життя! Працюють у підвалах, ночами, вогкість, повітря мало. Спочивають — у тюрмах, — від цього всяк навиворіт вивернеться.

Климкову захотілося востаннє глянути на Ольгу; він дізнався, якими вулицями повезуть заарештованих в тюрму, і пішов назустріч їм, намагаючись переконати себе, що його не обходить все це, і думаючи про дівчину:

«Мабуть, злякається. Плакати буде...»

Ішов він, як завжди, тримаючися в тіні, пробував безтурботно свистіти, але — не міг зупинити стрункої течії спогадів про Ольгу, — бачив її спокійне обличчя, віруючі очі, чув трохи надірваний голос, пам'ятав слова:

«Ви даремно так негарно говорите про людей, Климков. Хіба вам нічого вакинути собі?»

Слухаючи її, він завжди почував, що Ольга говорить вірно. І тепер у нього теж не було причин сумніватися в цьому, але було голе бажання бачити її зляканою, жалюгідною, в сльозах.

Вдалині заторохтіли по каменю колеса екіпажа, застукали підкови. Климков притулився до воріт і чекав. Повз нього проїхала карета, він байдуже подивився на неї, побачив двоє похмурих облич, сиву бороду кучера, великі вуса околоточного рядом з нею.

«От і все! — подумав він. — І не довелося побачити її...»

Але в кінці вулиці знову деренчав екіпаж, він котився покvapливо, чути було удари батога по тілу коня і його стомлене сопіння. Йому здалося, що звуки нерухомо зависли в повітрі і будуть висіти так завжди.

Кутаючися в хустку, в прольотці сиділа Ольга поруч з молодим жандармом, на козлах, поруч з візником, стирчав городовий. Промайнуло знайоме обличчя, біле і лагідне; Євсей швидше зрозумів, ніж побачив, що Ольга зовсім спокійна, анітрохи не злякана. Він чомусь раптом зрадів і, неначе заперечуючи неприємному співбесідникові, в думці сказав:

«Вона — не заплаче!»

Заплющивши очі, простояв ще якийсь час, потім по-

чув кроки, дзвін шпор, зрозумів, що це ведуть заарештованих мужчин, зірвався з місця і, намагаючися не гупати ногами, швидко побіг по вулиці, завернув за ріг і, стомлений та заюшений потом, прийшов до себе додому.

Ввечері другого дня Пилип Пилипович, обливаючи його синіми променями, говорив урочисто, ще тоншим голосом, ніж завжди:

— Поздоровляю тебе, Климков, з добрим успіхом і бажаю, щоб цей успіх був першим кільцем у довгому ланцюгу удач!

Климков переступив з ноги на ногу і тихенько розвів руками, неначе бажаючи звільнити себе від невидимих пут.

В кімнаті було кілька шпигунів, вони мовчки слухали звуки пілки і дивилися на Євсея, він почував їх погляди на своїй шкірі, і це було неприємно.

Коли начальник кінчив говорити, Євсей тихо попросив його про перевод в інше місто.

— Ну, дурниця, браті! — сухо сказав Пилип Пилипович. — Сором бути боягузом. Що такс? Перша вдала справа — і тікати? Я сам знаю, коли треба перевести... Иди!

Нагороду йому дав Саша.

— Гей, ти, сморчок! — покликав він його. — На от, одержуй...

Торкнувшись своєю вогкою, жовтою рукою до Євсевої руки, він ткнув йому папірець і пішов геть.

Підскочив Яків Зарубін.

— Скільки?

— Двадцять п'ять карбованців, — відповів Климков, розгортаючи білет неслухняними пальцями.

— А скільки людей було?

— Семеро...

Зарубін підвів очі на стелю і забурмотів:

— Тричі по сім — двадцять один, чотири на сім — по три з полтинником!

Він тихенько свиснув і, озирнувшись, пошепки повідомив:

— Саші — півтораستا дали, та рахунок видатків він подав у цій таки ж справі на шістдесят три карбованці. Обманюють нас, дурнів! Ну, що ж, угощай з радощів...

— Ходім, — сказав Климков, скоса позираючи на гроші і не наважуючись їх покласти в кишеню.

Пішли, і дорогою Зарубін діловито заговорив:

— А все ж, видно, твої люди погань були...

— Чому це? — образливо спитав Климков. — Зовсім не погань...

— Мало дали за них, мало! Я ж знаю порядки, мене не обманеш, ні! Красавін одного революціонера піймав, — сто карбованців одержав тут, та з Петербурга прислали сто! Соловйову — за нелегальну панію — сімдесят п'ять. Бачиш? А Маклаков? Правда, він ловить адвокатів, професорів, письменників, на них ціна особлива...

Він говорив невтомно, Климков був задоволений його патяканням, воно заважало йому думати.

Прийшли в публічний дім. Зарубін крикливим голо-сом постійного відвідувача почав питати у високої, худої і сліпої на одно око економки:

— Ліда здорова? А — Капа? От, Євсею, ти познайомся з Капою, — це така дівця! Звір! Вона тебе такого навчить, що ти за сто років без неї не дізнаєшся. Дайте нам лимонаду й коньяку. Насамперед, Євсею, треба хильнути коньяку з лимонадом — це ніби шампанське, зразу піднімешся на диби!

— Мені все одно, — відповів Климков.

Дім був дорогий, на вікнах висіли розкішні занавіски, меблі здавалися Євсеєві надзвичайними, гарно одягнені дівці — гордими і неприступними; все це бентежило його. Він тулився в куток, даючи дорогу дівцям, вони ніби не помічали його, проходячи повз нього і торкаючись своїми спідницями його ніг. Ліниво пропливало пригнічуючими масами напівголе тіло, повертались в орбітах підведені очі.

— Студенти? — спитала руда дівця подругу, товсту брюнетку з високими голими грудьми і блакитною стрічкою на шиї. Та щось шепнула у вухо їй, руда зробила Євсеєві гримасу, він одвернувся від неї і сказав Зарубіну незадоволено:

— Знають, хто ми...

— А то ж як! Звичайно! Тому й беруть за вхід половину ціни, і скидка в рахунок двадцять п'ять процентів.

Євсей випив два бокали шипучого, смачного напою, і хоч йому не стало веселіше, але довколишнє стало бай-дужішим.

З ними до стола сіли дві дівці — висока міцна Лідія і величезна, важка Капітолїна. Голова у Лідії була невідповідно до тіла маленька, лоб вузький, гострий, сильно випнуте підборіддя і круглий рот з дрібними зубами риби, очі темні й хитрі, а Капітолїна, здавалося, була складена з кількох куль різного розміру; витріщені очі її були теж кулясті й мутні, як у сліпої.

Чорненький, непогамовний, неначе муха, Зарубін вертів головою, совав ногами, його тонкі, темні руки літали над столом, він усе хапав, мацав, обнюхував. Євсей раптом відчув, що Зарубін викликає у нього тяжке, тупе роздратування.

«Мерзотник! — думав він.— За мої гроші привів мені потвору, а собі красиву вибрав».

Він налив чарку коньяку, проковтнув її і, облечений, відкрив рот, поводячи очима.

— Ловко? — вигукнув Яків.

Дівці засміялися, і на хвилину Євсей оглух і осліп, неначе заснув.

— От, Євсею, Ліда мій вірний друг, умниця й розумниця! — розбудив його Зарубін, смикаючи за рукав.— Коли я заслужу увагу начальства, я її візьму звідси, одружуся з нею і пристрою до своєї торговельної справи. Так, Лідочко?

— Поживемо — побачимо,— відповіла дівця, томно скосивши на нього свої масляні очі.

— Ти чого мовчиш, дружочку? — басом спитала Капітолїна, ляскаючи по плечу Євсея важкою рукою.

— Вона всім говорить — ти,— вауважив Яків.

— Це мені все одно! — сказав Євсей, не дивлячись на дівцю і відсуваючись від неї.— Тільки — скажи їй, що вона мені не подобається і хай собі йде...

Кілька секунд усі мовчали.

— Чорт з вами! — густо і спокійно сказала Капітолїна і, впираючися рукою у стіл, повільно підвела із стільця своє важке тіло.

Євсеві стало досадно, що вона не образилася, він глянув на неї і промовив:

— Ніби слон, якась...

— О, як це неввічливо! — з жалем скрикнула Лідія.

— Так, Євсею, це, брат, неввічливо! — переконливо підтвердив Зарубін.— Капітолїна Миколаївна дівця надзвичайна, і всі, хто розуміє, її цінять.

— А мені все одно,— сказав Євсей.— Я хочу пива!

— Гей, пива! — крикнув Зарубін.— Капочко, будьте люб'язні, потурбуйтеся про пиво.

Товста дівиця повернулася і, човгаючи ногами по підлозі, мовчки пішла, а Зарубін, нахилившись до Євсея, вкрадливо і повчально почав:

— Бач, Євсею, звичайно, тут заклад і таке інше. Але дівиці такі ж люди, як ми з тобою,— навіщо їх ображати непотрібною грубістю?

— Відчепись! — сказав Климков.

Йому хотілося, щоб навколо було тихо, щоб дівиці перестали плавати в повітрі, як нудні клапті весняної хмари, і голений тапер з темносинім обличчям втопленого не тикав пальцями в жовті зуби рояля, схожого на шелепу потвори, яка гучно і верескливо реготала. Хотілося, щоб усі мовчки сіли на стільці і сиділи нерухомо, щоб занавіски на вікнах не ворушилися так дивно, не наче з вулиці їх смикає невидима неприязна рука. І хай на дверях стане Ольга, одягнена в біле, тоді він підведеться, обійде всю кімнату і кожну людину з розмаху ударить в лице,— хай Ольга бачить, що йому огидні всі вони.

У вуха йому настирливо сідали жалібні слова Зарубіна:

— Ми приїхали веселитися, а ти зразу починаєш скандал...

Євсей, хитаючись, мутно подивився в обличчя йому і раптом з холодною ясністю екавав собі:

«Через цього, сукиного сина. Через нього я попав у петлю. Все через нього!»

Він взяв у руки пляшку пива, налив собі склянку, випив її і, не випускаючи пляшки, підвівся з місця.

— Гроші мої, а не твої, сволого! — сказав він.

— Що ж із того? Ми — товариші...

Чорна, стрижена і колюча голова Зарубіна вакинулася назад, Євсей побачив гострі блискучі очиці на смагловому обличчі з вишкіреними зубами.

— Ти сядь,— сказав він.

Климков замахнувся пляшкою і вдарив нею по обличчі, націляючись в очі. Масно заблищала червона кров, збуджуючи у Климкова люту радість,— він ще замахнувся рукою, обливаючи себе пивом. Все ахнуло, заверещало, похитнулося, чийсь нігті вп'явся в щокі

Климкову, його схопили за руки, за ноги, підняли з підлоги, потягли, і хтось плював у обличчя йому теплою, клейкою слиною, давив горло і рвав волосся.

Він очунявся в участку, обшарпаний, подряпаний, мокрий, зразу все згадав і вперше без ляку подумав:

«Що ж тепер буде?»

Знайомий поліцейський чиновник порадив Євсееві умитися і їхати додому.

— Судитимуть мене? — спитав Климков.

— Не знаю,— сказав поліцейський, зітхнув і заздро додав: — Навряд чи будуть, бережуть вас...

Через кілька днів Євсея покликав Пилип Пилипович і довго пронизливо кричав на нього.

— Ти, ідіоте, повинен давати людям приклади доброї поведінки, а не скандали робити! Якщо я почую ще щось подібне про тебе — я тебе посаджу на місяць під арешт,— чув?

Климков злякався, зігнувся і став жити тихенько, мовчки, непомітно, памагаючись якомога більше стомлюватися, щоб ні про що не думати.

Коли він зустрівся з Яковом Зарубіним, то побачив у нього над правим оком невеличкий червоний шрам; ця нова риса на рухливому обличчі сищика була йому приємна, і усвідомлення, що він знайшов у собі силу і сміливість ударити людину, підносила його у власних очах.

— За що ти мене? — спитав Яків.

— Так,— сказав Євсей.— П'яний був я...

— Ех ти, чорт! Ти ж знаєш, що таке обличчя для нашої роботи! Хіба можна його псувати?

Зарубін зажадав від Євсея, щоб той почастивав його добрим обідом.

XVIII

Серед шпигунів пролетіла чутка, що деякі міністри теж були підкуплені ворогами царя і Росії. Вони зробили вмову, щоб відібрати у царя владу, замінити існуючий, добрий російський порядок життя іншим, взятим у іноземних держав, шкідливим для російського народу. Тепер вони випустили маніфест, в котрому нібито в волі царя та в його згоди сповіщали народ про те, що йому скоро буде дана свобода збиратися в натовпи, де він хоче, говорити про те, що його цікавить, писати і друку-

вати в газетах все, що йому потрібно, і навіть буде дано свободу не вірити в бога.

Пилип Пилипович годинами таємно розмовляв з Красавиним, Сашею, Соловйовим та іншими досвідченими агентами, після цих розмов усі вони ходили нахмурившись, заклопотані, відповідаючи на запитання своїх товаришів коротко і непереконливо.

Якось, крізь нещільно причинені двері кабінету Пилипа Пилиповича, в канцелярію просочився Сашин голос, що переривався від збудження:

— Та не про конституцію, не про політику треба говорити з ними, а про те, що новий порядок знищить їх, що при ньому смирні подохнуть з голоду, буйні погниють в тюрмах. Хто нам служить? Виродки, дегенерати, психічно хворі, дурні тварини..

— Ви говорите бог зна що! — голосно закричав Пилип Пилипович.

І пролунав сумний голос Ясногурського:

— А планчик у вас — який? Незрозумілий мені, хороший ви мій, намір ваш...

В канцелярії сидів Петро, Грохотов, Євсей і ще два нові шпигуни — один рудий, горбоносий, з густим ластовинням на обличчі і в золотих окулярах, другий — голений, лисий і червонощокий, з широким носом і багровою плямою на шиї коло лівого вуха. Уважно слухаючи Сашину розмову, вони косилися один на одного і мовчали. Петро кілька разів уставав, підходив до дверей, нарешті він голосно кашлянув біля них — одразу ж невидима рука щільно причинила їх. Лисий шпигун обережно помацав товстими пальцями свій ніс і тихо спитав:

— Це кого ж він називає виродками?

Спочатку ніхто не відповів йому, потім Грохотов, покірно зітхнувши, сказав:

— Він усіх так називає...

— Розумна bestія! — вигукнув Петро, мрійливо посміхаючись. — Гнилий увесь, а дивіться, все більшу вабирає силу. От що значить освіта!..

Лисий оглянув усіх підсліпуватими очима і знову роздумливо поцікавився:

— Адже це він про нас говорить?

— Політика річ мудра, нічим не гидує, — сказав Грохотов.

— Коли б я мав освіту, я б — показав козирів! — заявив Петро.

Рудий безтурботно похитувався на стільці і часто позіхав, широко відкриваючи рот.

З кабінету вийшов Саша, багровий і розкуйовджений, зупинився біля дверей, оглянув усіх, насмішкувато спитав:

— Підслухували?

Один по одному входили сищики, пітні, запилені, стомлено й невесело перекидаючися різними зауваженнями. З'явився Маклаков, сердитий, нахмурений, очі у нього були гострі і ображаючі. Мружачись, швидко пройшов у кабінет Красавін і голосно хряпнув дверима.

Саша говорив Петрові:

— Станеться переміна місця — ми будемо таємним товариством, а вони залишаться явними ідіотами, от що буде! Гей! — крикнув він. — Нікому не розходитися!

Всі присмиріли, замовкли. З кабінету вийшов Ясногурський, його відстовбурчені м'ясисті вуха прилягли до потилиці, і весь він здавався слизький, неначе кусок мила. Ходячи в юрмі шпигунів, він потискував їм руки, ласкаво і смирно кивав головою і раптом, зайшовши кудись у куток, заговорив звідти плачучим голосом:

— Добрі слуги цареві! До вас моя мова від серця, тугою напоеного, до вас, люди безстрашні, люди бездоганні, вірні діти царя-батька і православної церкви, неньки вашої...

— Завив!.. — прошепотів хтось біля Євсея, а Климову вчулося, що Ясногурський погано вилаявся.

— Ви вже знаєте про нову хитрість ворогів, про нову згубну витівку, ви читали сповіщення міністра Булигіна про те, що цар наш нібито побажав зректися влади, врученої йому господом богом над Росією і народом російським. Все це, дорогі товариші і брати, диявольська гра людей, які запродали душі свої іноземним капіталістам, нова спроба занепасти Русь святу. Чого хочуть досягти обіцяною ними Державною думою, чого бажають досягти — цією самою — конституцією і свободою?

Шпигуни збилися тісніше.

— Во ім'я отця і сина і святого духа, розглянемо підступи дияволів при світлі правди, торкнемося їх нашим

простим російським розумом і побачимо, що вони розсиплються на порох у нас перед очима. От дивіться — хочуть відняти у царя його божественну силу і волю керувати країною за вказівкою з неба, хочуть вибори улаштувати в народі, щоб народ послав до царя своїх людей і щоб ці люди закони видавали, вкорочуючи цареву владу. Сподіваються, що народ наш, темний і п'яний, дозволить підкупити себе горілкою і грошима і проведе в покої царя тих, кого йому вкажуть зрадники ліберали і революціонери, а вкажуть вони народові жидів, поляків, вірменів, німців та інших інородців, ворогів Росії.

Климков помітив, що Саша, стоячи позад Ясногурського, посміхався глузливо, як чорт, і, не бажаючи, щоб хворий шпигун помітив його, нахилив голову.

— Оточить ця згряя продажних шахраїв світлий трон царя нашого і затулить йому мудрі очі його на долю батьківщини, продадуть вони Росію в руки інородцям та іноземцям. Жида влаштують в Росії своє царство, поляки своє, вірмени з грузинами, латиші та інші жебраки, котрим притулок дала Русь під сильною рукою своєю, свої царства влаштують, і коли зостанемося ми, росіяни, самі... тоді... тоді,— значить...

Саша, стоячи поруч з Ясногурським, почав шепотіти йому на вухо. Старик сердито відмахнувся, заговорив голосніше:

— Тоді хлинуть на нас німці і англійці і заберуть нас у свої важерливі пазури... Зруйнування Русі чекає нас, дорогі друзі мої,— бережіться!

Він вигукнув останні слова промови, змовк на хвилину, а потім звів руки над головою і почав знову:

— Але у царя нашого є вірні слуги, вони стережуть його силу і славу, як пси невідкупні, і от вони заснували товариство для боротьби проти підлих витівок революціонерів, проти конституцій і всякої гидоти, згубної для нас, істинно руських людей. В товариство це входять графи і князі, знамениті заслугами царю і Росії, губернатори, покірні волі царевій та заповітам святої старовини, і навіть, можливо, самі великі...

Саша знову зупинив Ясногурського, старик вислухав його, почервонів, вамажав руками і раптом закричав:

— Ну, й говоріть,— що це таке? Яке у вас право? Не хочу...

Він дивно підстрибнув і, розштовхуючи юрму шпигунів, пішов. Тепер на його місці стояв Саша. Високий і сутулий, він висунув голову вперед, мовчки озираючи всіх червоними очима і потираючи руки.

— Ну, ви зрозуміли що-небудь? — різко прозвучало його запитання.

— Зрозуміли... зрозуміли...— недружно і неголосно відповіло кілька голосів.

— Я думаю! — насмішкувато вигукнув Саша і різуче виразно, з злобою і силою заговорив:

— Слухайте,— і котрі розумніші, хай розтлумачать мої слова дурням. Революціонери, ліберали і взагалі наше російське панство — взяли верх,—зрозуміли? Уряд вирішив зробити поступку їх вимогам, він хоче дати конституцію. Що таке конституція для вас? Голодна смерть, тому що ви ледарі й нероби, до праці непридатні; тюрма — для багатьох, тому що чимало з вас заслужили її, для декотрих — лікарня, божевільня, бо серед вас ціла купа недоумкуватих, душевнохворих. Новий порядок життя, якщо його впровадять, негайно роздавить вас. Департамент поліції буде знищений, охранный відділи скасовані, вас викинуть на вулицю. Це вам зрозуміло? — Всі мовчали, немов закам'янівши. Климков подумав:

«Тоді б я пішов куди-небудь...»

— Я думаю — зрозуміло! — сказав Саша, помовчавши, і знову окинув усіх одним поглядом. Червоний вінець на лобі у нього неначе розплився по всьому обличчю, і обличчя вкрилося свинцевою синявою.

— Цей новий порядок життя невігідний вам,— значить, треба боротися проти нього — так? За кого, за чий інтерес ви будете боротися? За себе особисто, за свій інтерес, за ваше право жити так, як ви жили до цього часу. Ясно? Що ви зможете зробити?

В душній кімнаті раптом народився тяжкий шум, неначе вітхнули і захрипіли чийсь величезні, хворі груди. Частина сищиків мовчки і понуро виходила, похиливши голови, хтось роздратовано бурчав:

— Ніж говорити різне, набавили б платні...

— Лякають все... завжди лякають!..

В кутку біля Саші зібралось чоловіка десять, Євсей тихенько наближався до них і чув захоплений Петрів голос:

— От як треба говорити — двічі по два — чотири, і все — тузи!..

— Ні, я незадоволений, — слашаво і випитуюче говорив Соловйов. — Подумайте! Що значить — подумайте? Кожен може думати на свій лад, — ти мені скажи, що робити?

Красавін грубо і різко крикнув:

— Вказано це!

— Я не розумію! — спокійно промовив Маклаков.

— Ви? — крикнув Саша. — Брешете, ви зрозуміли!

— Ні.

— А я кажу — ви зрозуміли! Але ви — боягуз, ви дворянин, — я вас знаю!

— Можливо, — сказав Маклаков. — Але чи знаєте ви, чого хочете?

Він спитав так холодно і значуще, що Євсей здригнувся, подумав:

«Ударить його Сашко...»

Але той тихо і верескливо перепитав:

— Я? Чи знаю я, чого хочу?

— Егеж...

— Я вам це скажу! — загрозово, підвищуючи голос, крикнув Саша. — Я скоро вздохну, мені нікого боятися, я чужа людина для життя, — я живу ненавистю до хороших людей, перед якими ви, в думках ваших, на колінах стоїте. Не стоїте, ні? Брешете ви! Ви — раб, раб'яча душа, лакей, хоч і дворянин, а я мужик, прозрілий мужик, я хоч і сидів в університеті, але — нічим не підкуплений...

Євсей протисся наперед і став збоку від тих, що сперечалися, намагаючись бачити обличчя обох.

— Я знаю свого ворога, це ви — панство, ви і в шпигунах пани, ви скрізь огидні, скрізь ненависні, — чоловіки й жінки, письменники й сищики. І я знаю васіб проти вас, проти панства, я його знаю, я бачу, що треба зробити з вами, чим вас винищити...

— От саме це цікаво, а не істерика ваша, — сказав Маклаков, заклавши руки в кишені.

— Так, вам цікаво? Добре — я скажу...

Саша, очевидно, хотів сісти і, розхитуючись, неначе маятник, озирався навколо, говорячи безугавно і задихаючись від швидкої мови:

— Хто буде життя? Панство! Хто зіпсував милу тварину — людину, зробивши її брудним бидлом, хво-

рим звіром? Ви, панство! Так от, все це — все життя — треба обернути проти вас, так от,— треба порозтинати всі гнійники життя і втопити вас в потоці мерзоти, блювоти людей, отруених вами,— і будьте ви прокляті! Настав час вашої страти й загибелі, підіймається проти вас все понівечене вами і задушить, задавить вас. Зрозуміли? Так, от як буде. Вже в деяких містах пробували — чи міцні панські голови. Вам відомо це? Так?

Він похитнувся назад, спираючись спиною об стіну, простяг руки вперед і зайшовся сміхом. Маклаков поглянув на людей, які стояли поруч нього, і, теж посміхаючись, голосно спитав:

— Ви зрозуміли, що він говорить?

— Говорити все можна! — відповів Соловйов, але одразу ж швидко додав: — У своїй компанії! Та найцікавіше — дізнатися б напевно, що в Петербурзі таємне товариство утворилося і навіщо воно?

— Це нам треба знати! — вимогливо сказав Кравсін.

— А й справді, братця, революція на іншу квартиру переїжджає! — вигукнув Петро весело і жваво.

— Якщо там, в тому товаристві, справді князі,— роздумливо і мрійно говорив Соловйов,— то справи наші повинні покращати...

— У тебе й так двадцять тисяч в банку лежить, старий чортяко!

— А може — тридцять? Рахуй ще раз! — скривджено сказав Соловйов і відійшов набік.

Саша кашляв глухо й хрипко, Маклаков дивився на нього похмуро.

— Чого ви на мене дивитеся? — крикнув Саша Маклакову.

Той обернувся і пішов геть, не відповівши; Євсей несвідомо пішов за ним.

— Ви зрозуміли що-небудь? — спитав Маклаков у Євсея.

— Мені це не подобається...

— Так? Чому?

— Злоститься він усе. А злови і без нього багато...

— Так! — сказав Маклаков, киваючи головою.— Злови вистачає...

— І нічого не можна зрозуміти,— обережно озираючись, продовжував Євсей,— всі говорять по-різному...

Шпигун задумливо струшував хусткою пилку з свого капелюха і, мабуть, не чув небезпечних слів.

— Ну, до побачення! — сказав він.

Євсєєві хотілося йти з ним, але шпигун надів капелюх і, крутячи вус, вийшов, не глянувши на Климкова.

А в місті нестримно швидко зростало щось дивне, неначе сон. Люди зовсім утратили страх; на обличчях, ще недавно пласких і покірливих, тепер гостро і явно виступив заклопотаний вираз. Всі нагадували собою теслярів, які лагодяться поламати старий будинок і діловито міркують, з чого почати роботу.

Майже щодня на околицях фабричні відкрито влаштовували збори, приходили революціонери, відомі і поліції і охрані в обличчя; вони різко засуджували порядки життя, доводили, що маніфест міністра про скликання Державної думи — спроба уряду заспокоїти розбурханий нещастями народ і потім обманути його, як завжди; переконували не вірити нікому, крім свого розуму.

І одного разу, коли бунтівник крикнув: «Тільки народ — справжній і законний господар життя! Йому все життя і вся воля!» — у відповідь пролунав торжествуючий рев: «Вірно, брат!»

Євсєй, приглушений цим ревом, обернувся — позад нього стояв Мельников; очі його палали, чорний і розтріпаний, він ляскав долонями, неначе ворон крилами, і кричав:

— Вір-рно-о!

Климков здивовано смикнув його за полу піджака і тихенько прошепотів:

— Що ви? Це соціаліст говорить, піднаглядний...

Мельников закліпав очима, спитав:

— Він?

І, не дочекавшись відповіді, знову гукнув:

— Урра! Вірно...

А потім з тяжкою злобою сказав Євсєєві:

— Забирайся ти... Все одно, хто правду говорить...

Слухаючи нові промови, Євсєй боязко посміхався, безпорадно озираючись, шукав навколо себе в натовпі людини, з якою можна було б відверто говорити, але, знайшовши приємне обличчя, яке викликає довіру, зітхав і думав:

«Заговориш, а він зразу й зрозуміє, що я сищик...»

Він чув, що в промовах своїх революціонери часто говорять про необхідність побудувати на землі інше життя, ці слова розбуджували його дитячі мрії. Але на хиткому ґрунті його душі, засміченої поганими враженнями, отруєної страхом, віра зростала кволо, вона була подібна до хворої на рахіт дитини, кривоногої, з великими очима, які завжди дивляться вдалину.

Єрсей вірив словам, але не вірив людям. Лякливий глядач, він ходив берегом потоку, не маючи бажання кинутися в його відсвіжуючі хвилі.

Шпигуни ходили мляво, стали чужі один одному, похмуро змовкли, і кожен дивився у вічі товаришеві підозріло, ніби чекаючи чогось небезпечного для себе.

— А про петербурзький союз із князів — нічого не чути? — питав Красавін майже щодня.

Одного разу Петро радісно сказав:

— Хлопці, Сашу в Петербург викликали! Він там налагодить гру, побачите!

Вяхірев, горбоносий і рудуватий шпигун, ліниво зауважив:

— Союзіві руського народу дозволено мати бойові дружини для того, щоб убивати революціонерів. Я туди піду. Я добре стріляю з пістолета...

— З пістолета — зручно, — сказав хтось. — Вистрілив та й утік...

«Як вони просто говорять про все!» — подумав Євсей, мимоволі згадавши інші розмови, Ольгу, Макарова, і з досадою відштовхнув все це геть від себе...

Саша повернувся з Петербурга неначе здоровим, у його тьмяних очах зосереджено блискотіли зелені іскри, голос знизився, і все тіло ніби випросталося, стало бадьоріше.

— Що будемо робити? — спитав його Петро.

— Скоро знатимеш! — відповів Саша, вискаливши зуби.

XIX

Надійшла осінь, як завжди, тиха і тужна, та люди не помічали її приходу. Вчора зухвалі й галасливі, сьогодні вони виходили на вулиці ще зухвалішими.

Потім настали казково страшні, чудесні дні — люди

перестали працювати, і звичне життя, якє так довго гнітило всіх своєю жорстокою, безцільною грою, зразу зупинилося, завмерло, неначе здавлене чиїмись могутніми обіймами. Робітники відмовили місту — своєму володареві — в хлібі, вогні і воді, і кілька ночей воно стояло у пїтьмі, голодне, спрагле, похмуре й ображене. В ці темні образливі ночі робочий народ ходив по вулицях з піснями, з дитячою радістю в очах, — люди вперше ясно бачили свою силу і самі дивувалися значенню її, вони зрозуміли свою владу над життям і благодушно раділи, розглядаючи посліплі будинки, нерухомі, мертві машини, розгублену поліцію, зачинені паші магазинів та трактирів, злякані обличчя, покірні фігури тих людей, які не вмiли працювати, навчилися багато їсти і тому вважали себе за найкращих людей у місті. В ці дні влада над життям вирвалася з їх безси-лих рук, але жорстокість та хитрість zostалися з ними. Климков бачив, що ці люди, які звикли командувати, тепер мовчки коряться волі голодних, бідних, невмитих, він розумів, що панам кривдно стало жити, але вони приховують свою кривду і, посміхаючись робітникам схвально, брешуть їм, бояться їх. Йому здавалося, що минуле не повернеться — з'явилися нові господарі, і якщо вони могли зразу зупинити хід життя, значить, зможуть тепер побудувати його інакше, вільніше і легше для себе, для всіх, для нього.

Старе, жорстоке і зле відходило геть з міста, воно тануло в пїтьмі, сховане нею, люди помітно ставали добріші, і хоч ночами у місті не було вогню, але й ночі були гамірно-веселі, неначе дні.

Всюди збиралися юрби людей і з похвалленням говорили вільною, сміливою мовою про близькі дні перемоги правди, палко вірили в неї, а невіруючі мовчали, придивляючись до нових облич, вапам'ятовуючи нові розмови. Часто посеред натовпу Климков помічав шпигунів і, не бажаючи, щоб вони бачили його, похапцем ішов геть. Частіше за інших зустрічався Мельников. Цей чоловік збуджував у Євсея особливу цікавість до себе. Біля нього завжди збиралася тісна купа людей, він стояв посередині і звідти темним струмком тік його густий голос.

— От — гляньте! Схотів народ, і все спинилося, схоче і візьме все в свої руки! От вона, сила! Пам'ятай це

народе, не випускай з своїх рук, чого домігся, бережи себе! Найбільше бійся хитрощів панів, геть їх, жени їх, будуть суперечити — бий насмерть!

Коли Климков чув ці слова, він думав:

«За такі розмови саджали в тюрму,— скількох посадили! А тепер — самі так само говорите...»

Він з ранку до пізньої ночі вештався в натовпі, часом йому нестерпно хотілося говорити, але, відчуваючи це бажання, він негайно ішов кудись у безлюдний провулок, у темний куток.

«Заговориш — пізнають тебе!» — настирливо загрожувала йому тяжка думка.

Якось вночі, йдучи по вулиці, він побачив Маклакова. Сховавшись під ворітьми, шпигун підвів голову і дивився в освітлене вікно будинку з другого боку вулиці, мов голодна собака, чекаючи подачки.

«Не кидає діла!» — подумав Євсей і спитав Маклакова: — Хочете, я вас зміню, Тимофію Васильовичу?

— Ти? Мене? — неголосно вигукнув шпигун, і Климков відчув щось недобре: вперше шпигун звернувся до нього на «ти», і голос у нього був чужий.

— Не треба — іди! — сказав він.

Завжди гладенький і пристойний, тепер Маклаков був розкуйовджений, волосся, яке він дбайливо і красиво зачісував за вуха, безладно лежало на лобі і на скронях; від нього пахло горілкою.

— Прощайте! — скинувши шапку, сказав Євсей і не поспішаючи пішов. Та через кілька кроків позад нього почулося тихе гукання:

— Слухай...

Євсей обернувся; безшумно наздогнавши його, шпигун стояв поруч нього.

— Ходім разом...

«Дуже, мабуть, п'яний!» — подумав Євсей.

— Знаєш, хто живе в тому будинку? — спитав Маклаков, подивившись назад.— Миронов — письменник — пам'ятаєш?

— Пам'ятаю.

— Ну, ще б тобі не пам'ятати,— він так просто пошив тебе в дурні...

— Так,— погодився Євсей.

Йшли повільно і не стукали ногами. В маленькій вузькій вулиці було тихо, безлюдно й холодно.

— Повернімося назад! — запропонував Маклаков. Потім поправив шапку, застібнув гудзики пальта і задумливо повідомив: — А я, брат, виїжджаю. В Аргентину. Це в Америці — Аргентина...

Климков почув у його словах щось безнадійне, тужне, і йому теж стало сумно і ніяково.

— Чого це так далеко? — спитав він.

— Треба...

Він знову спинився проти освітленого вікна і мовчки подивився на нього. На чорному підсліпуватому обличчі будинку вікно, неначе велике око, кидало в п'ятьму спокійний промінь світла, світло було подібне до маленького острова серед темної важкої води.

— Це його вікно, Миронова, — тихо сказав Маклаков. — Ночами він сидить і пише...

Навустріч ішли якісь люди, неголосно співаючи пісню:

Чуеш, сурми заграли,
Час розплати настав...

— говорила пісня задумливо, неначе запитуючи...

— Треба б перейти на той бік! — пошепки запропонував Євсей.

— Боїшся? — спитав Маклаков, але перший рушив з тротуара на замерзлу грязь вулиці. — Даремно боїшся, — ці люди, з піснями про розплату, смирні люди. Звірі не серед них... Добре б зараз посидіти в теплі, в трактирі... а все позачиняно! Все зупинено, брат...

— Ходімо додому! — запропонував Климков.

— Додому? Ні, дякую...

Євсей залишився, покірливо скоряючися сумному чеканню чогось неминучого.

— Слухай, який ти в чорта шпигун, га? — раптом спитав Маклаков, штовхаючи Євсея ліктем. — Я стежу за тобою давно, і завжди обличчя у тебе таке, неначе ти блювотного випив.

Євсей зрадів з можливості одверто поговорити про себе і покvapливо забубонів:

— Я, Тимофію Васильовичу, покину службу! От як тільки налагодиться все, я й покину. Візьмуся помаленьку торгувати і буду жити тихо, сам...

— Що налагодиться?

— А от все це,— з новим життям. Коли народ візьметься сам до всього...

— Е-е...— протягнув шпигун, махнувши рукою; засміявся і урвав своїм сміхом бажання у Євсея говорити.

Було тужно.

— От що! — несподівано грубо і сердито заговорив Маклаков, коли знову підходили до будинку, де жив письменник.— Я справді виїжджаю,— назавжди з Росії. Мені треба передати цьому... письменникові папери. Ба-чиш, ось — пакет?

Він помахав у повітрі перед Євсеєвим обличчям білим чотирикутником і швидко продовжував:

— Сам я не піду до нього. Я другий день стежу за ним — чи не вийде він? Він — хворий, не виходить. Я віддав би йому на вулиці. Послати поштою не можна, його листи розпечатують, викрадають на пошті і віддають нам в охрану. А йти до нього — я не можу...

Шпигун притис пакет до грудей, нахилився, зазираючи у вічі Євсеєві.

— Тут в пакеті — моє життя, я написав про себе оповідання,— хто я й чому. Я хочу, щоб він прочитав це,— він любить людей...

Взявши Євсея за плече міцною рукою, шпигун труснув його і наказав:

— Іди ти, віддай йому це! В руки прямо, особисто йому. Іди! Скажи...— Маклаков спинився, помовчав.— «Один агент охоронного відділу прислав йому ці папери і уклінно просить» — так і скажи, не забудь — «уклінно просить! — прочитати їх». Я тебе почекаю тут,— іди! Але, дивися, не кажи йому, що я тут. А якщо він питає — скажи: «утік, виїхав у Аргентину». Повтори!

— Виїхав у Аргентину...

— Так, і — не забувай! — уклінно просить! Іди мерщій...

Тихенько підпихуючи Климкова в спину, він провів його до дверей будинку, відійшов набік і там спинився, стежачи.

Схвильований, охоплений дрібним дрожем, втративши усвідомлення своєї особи, пригнічене владною мовою Маклакова, Євсей тикав пальцем у дзвінок, бажаючи якомога скоріше сховатися від шпигуна, готовий лізти крізь двері. Двері відчинилися, в смузі світла став якийсь чорний чоловік, сердито питаючи:

— Чого вам треба?

— Письменника, пана Миронова. Особисто його, в руки йому призначено лист — пакет, будь ласка, скоріше! — говорив Євсей, мимоволі наслідуючи швидку і незв'язну мову Маклакова.

В голові у нього запаморочилося, там лежали тільки слова шпигуна, білі й холодні, мов мертві кістки, і коли над його головою пролунав глухуватий голос: «Чим можу служити вам?» — Євсей промовив байдужим голосом, неначе автомат:

— Один агент охоронного відділу прислав ці папери і уклінно просить прочитати їх. Він виїхав у Аргентину...

Незнайоме, дивно чуже слово збентежило Євсея, і він тихіше додав:

— Котра в Америці...

— А де ж папери?

Голос звучав ласкаво. Євсей підвів голову, пізнав солдатське обличчя з рудими вусами, вийняв з кишені товстий пакет і подав його.

— Ну, присядьте...

Климков сів, опустивши голову.

Звук розриваного паперу змусив його здригнутися. Не підводячи голови, він боязко подивився на письменника, той стояв перед ним, розглядаючи пакет, і ворухив вусами.

— Ви кажете — він виїхав?

— Так...

— А ви самі теж агент?

— Теж, — тихенько сказав Євсей.

І подумав:

«Зараз почне лаяти...»

— Обличчя ваше мені ніби знайоме.

Євсей намагався не дивитися на нього, але відчував, що той посміхається.

— Так, знайоме, — промовив він, зітхаючи.

— Ви теж — стежили за мною?

— Один раз. А ви помітили мене з вікна, вийшли на вулицю і дали мені лист...

— Так, так, — пам'ятаю! Ах, чорт забери, так це ви? Я вас, здається, вилаяв тоді, га?

Євсей устав із стільця, недовіжливо глянув в усмінене обличчя, подивився навколо.

— Це нічого! — сказав він.

Йому було нестерпно ніяково чути грубувато ласкавий голос і боязно, що письменник ударить його і вижене геть.

— Дивно ми з вами зустрілися цього разу, га?

— Більше нічого? — збентежено спитав Євсей.

— Нічого. Але ви, здається, стомилися? Посидьте, спочиньте...

— Я піду...

— Як хочете. Ну, спасибі, — до побачення!

Він простяг руку, велику, з рудою шерстю на пальцях. Євсей обережно торкнувся до неї і несподівано для себе спитав:

— Дозвольте і мені життя своє розповісти вам...

І коли чітко сказав ці слова, то подумав услід їм:

«От в ким треба мені говорити! Якщо сам Тимофій Васильович, такий розумний і кращий за всіх котрий, його поважає...»

Згадавши Маклакова, Євсей глянув у вікно, на секунду стривожився, потім сказав собі:

«Нічого — йому не первина мерзнути...»

— Ну, що ж, розкажіть, якщо хочеться... Та ви б скинули пальто... Може, чаю вам дати? Холодно!

Євсееві хотілося посміхнутися, але він не дозволив собі цього.

І через кілька хвилин, напівзаплющивши очі, монотонно і докладно, тим самим голосом, яким він доповідав в охранный про свої спостереження, Климов розповідав письменникові про село, Якова, коваля.

Письменник сидів на широкому важкому табуреті біля великого стола, він підігнув одну ногу під себе і, впираючися ліктем у стіл, нахилився вперед, крутячи вус швидким рухом пальців. Його кругла, гладенько пострижена голова була освітлена вогнями двох свічок, очі дивилися зірко, серйозно, але кудись далеко, через Климова.

«Не слухає», — подумав він і трохи підвищив тон, непомітно продовжуючи оглядати кімнату і ревниво стежачи за обличчям письменника.

В кімнаті було темно — і похмуро. Тісно набиті книгами полиці, збільшуючи товщину стін, мабуть, не пропускали в цю маленьку кімнату звуків з вулиці. Між полицями матово блищали шибки вікон, заклеєні холодною пільмою ночі, проступала біла вузька пляма дверей. Стіл, накритий сірим сукном, стояв посеред кімнати,

і від нього все навколо здавалося пофарбованим у темносірий тон.

Євсей примостився в кутку на стільці, оббитому гладенькою, шорсткою шкірою, він чомусь міцно впирався потилицею у високу спинку стільця і тому з'їжджав з нього. Йому заважало полум'я свічок, жовті язички вогню весь час неначе вели поміж собою німу розмову — повільно нагиналися один до одного, тремтіли і, знову випрямляючися, тяглися вгору.

Письменник став крутити вус повільніше, але погляд його, як і раніше, виходив кудись за межі кімнати, і все це заважало Євсєєві, розбивало його спогади. Він здогадався заплющити свої незрячі очі, і коли його тісно огорнула п'тьма, легко зітхнув і раптом побачив себе розділеним на людину, яка жила й діяла, і на другу, котра могла розповідати про першу, як про чужу їй. Його розповідь полилася плавніше, голос зміцнів, події життя зв'язно потяглися одна за одною, розвиваючись, неначе клубок сірих ниток, і звільняючи маленьку, кволу душу від брудного і важкого лахміття пережитого нею. Розповідати про себе було приємно, Климков слухав свій голос з подивом, він говорив правдиво і ясно бачив, що ні в чому не винен — адже він дні свої прожив не так, як хотілося йому! Його завжди змушували робити те, що було неприємно йому, він широко жалів себе, майже готовий плакати, і милувався собою...

Коли письменник спитав його про щось, Євсей не зрозумів запитання і, не розплющуючи очей, сказав тихо: — Почекайте,— я по порядку...

Він говорив без втоми, а коли дійшов до моменту зустрічі з Маклаковим, раптом спинився, як перед ямою, відкрив очі, побачив у вікні тьмянний погляд осіннього ранку, холодну сіру бездонність неба. Важко зітхнувши, випростався, відчув себе неначе вимитим зсередини, незвично легко, приємно порожньо, а серце своє — готовим покірливо прийняти нові накази, нові насильства.

Письменник шумно підвівся на ноги, високий, міцний. Він стис руки, пальці його голосно і неприємно хруснули, і повернувся до вікна.

— Що ви думаєте робити тепер? — спитав він, не дивлячись на Климкова.

Євсей теж устав із стільця і впевнено повторив сказане ним Маклакову:

— Як тільки налагодиться нове життя, я тихенько стану торгувати. Виїду в інше місто. Грошей у мене на-збирано, карбованців півтораєста...

Письменник повільно повернувся до нього.

— Так! — сказав він. — У вас немає якихось інших бажань?

Климков подумав і відповів:

— Ні...

— А ви вірите в нове життя? Думаєте — налагодиться воно?

— А то ж як, — якщо весь народ хоче цього?.. А що? Не налагодиться?

— Я нічого не кажу...

Він знову одвернувся до вікна, розправив вуса обома руками і помовчав. Євсей, чекаючи чогось, стояв не рухаючись і прислухався до порожнечі в своїх грудях.

— Скажіть мені, — спитав письменник неголосно і повільно, — вам не шкода тих людей, — дівчини, брата, його товаришів?

Климков опустил голову, обсмикнув поли піджака.

— Адже тепер ви дізналися, що вони були праві, — так?

— Раніше було шкода. А тепер — не шкода...

— Ні? Чому?

Не одразу, неголосно Климков сказав:

— Що ж? Вони люди хороші і свого домоглися...

— А вам не думалось, що ви займаєтесь поганим ділом? — спитав письменник.

Євсей вітхнув і відповів:

— Адже воно мені не подобається, — роблю, що велють...

Письменник обережно зробив крок до нього, потім відійшов в бік від нього, Климков побачив двері, в які він увійшов, тому, що очі письменника дивилися на них.

«Треба йти», — подумав він.

— Ви хочете спитати мене про щось? — сказав письменник.

— Ні. Я йду...

— Прощайте...

І письменник відступив від нього набік. Ступаючи на носки, Євсей вийшов у прихожу і став одягати пальто, а з дверей кімнати пролунало неголосне запитання:

— Слухайте — навіщо ви розповіли все це про себе?

Мнучи в руках шапку, Євсей, подумавши, відповів:
— Тимофій Васильович дуже поважає вас,— той, що
послав мене...

Письменник посміхнувся.

— Тільки?

«А навіщо я йому розповів справді?» — раптом здивувався Климков і, кліпаючи очима, пильно глянув в обличчя письменникові.

— Н-ну, прощайте! — потираючи руки, сказав господар і відступив від гостя.

Євсей поклонився йому.

Коли він вийшов на вулицю і озирнувся, то в кінці її, в сірому сутінку ранку, одразу помітив чорну постать людини, яка, опустивши голову, тихо ходила вздовж паркана.

«Чекає! — зміркував Климков, зіщулився і подумав: — Вилає, скаже — довго...»

Шпигун, мабуть, почув у ранковій тиші глухий звук кроків по мерзлій землі, він підвів голову і швидко пішов, майже побіг назустріч Євсеєві.

— Віддав?

— Віддав...

— Чому ти так довго? Він говорив з тобою?

Маклаков тремтів. Схопив Євсея за лацкан пальта і одразу ж випустив його, подув собі на пальці, неначе попик їх, і затупав ногами об землю.

— Я теж розповів йому все своє життя! — голосно повідомив Євсей. Йому приємно було сказати про це Маклакову.

— Ну? А про мене він не питав?

— Спитав — чи виїхали ви?

— Що ж ти?

— Виїхав,— сказав...

— Більше нічого?

— Нічого...

— Ну, ходім,— я змерз.

І він швидким кроком кинувся вперед, засунувши руки в кишені пальта і вігнувши спину.

— Так ти розповів своє життя?

— Все цілком, до сьогоднішнього дня! — відповів Євсей, знову відчуваючи щось приємне, що підіймало його на одну височину з шпигуном, якого він поважав.

— Що ж він сказав тобі?

Чомусь зніяковіло і не зразу Климков промовив:

— Нічого не сказав...

Маклаков спинився, притримав Євсея за рукав і тихо, строго спитав:

— Ти мої папери віддав?

— Обшукайте мене, Тимофію Васильовичу! — щиро гукнув Євсей.

— Не буду, — сказав Маклаков, подумавши. — Ну, от що — прощай! Зваж на мою пораду — я її даю, шкодуючи тебе, — вилазь мерщій з цієї служби, — це не для тебе, ти сам розумієш. Тепер можна залишити — бачиш, які дні тепер! Мертві воскресають, люди вірять одне одному, вони можуть простити в такі дні багато чого. Все зможуть простити, я думаю. А головне, уникай Сашка — це хворий, божевільний, він вже раз змусив тебе брата видати, — його треба б убити, як паршивого собаку! Ну, прощай!

Він схопив Євсейову руку холодними пальцями і, міцно потискаючи її, спитав ще раз:

— Так ти віддав папери йому, не помилився, ні?

— Йй-богу, віддав!

— Я вірю. Кілька днів не говори про мене там.

— Я туди не ходжу. Двадцятого по платню піду...

— Потім — скажеш...

Він швидко повернув за ріг. Євсей подивився вслід йому, підозріло думаючи:

«Мабуть, зробив щось проти начальства і злякався...»

Йому стало шкода себе від думки, що він більше не побачить Маклакова, і водночас було приємно згадати, яким кволим, змерзлим, метушливим бачив він шпигуна, завжди спокійного, твердого. Він навіть з начальством охрани говорив сміливо, як рівний, але, мабуть, боявся піднаглядного письменника.

«А от я, маленький чоловік, — думав Євсей, самітно йдучи по вулиці, — і всіх боявся, а письменник мене не налякав».

І Климков, задоволений собою, посміхнувся.

«Нічого не міг сказати таки письменник...»

Йому раптом стало чи то — сумно, чи то — кривдно, він, уповільнивши кроки, заглибився в здогади — чому це? І знову думав:

«Краще б Ользі розповісти тоді...»

Десь опівдні його розбудив похмурий Веков, в пальті і шапці, він держався рукою за спинку ліжка, тряс його і впівголоса, монотонно говорив:

— Климков, гей, вставайте, кличуть в канцелярію всіх, гей, Климков,— конституцію оголошено, всіх агентів збирають по квартирах, чуєте, Климков...

Слова його падали, неначе великі краплі дощу, повні суму, обличчя зморщилося, як від зубного болю, і очі, часто кліпаючи, здавалося, готувалися плакати.

— Що таке? — спитав Євсей, схоплюючися з постелі.

Веков сумовито відкопав губи і сказав:

— Маніфест... А у нас, в охрані, як у божевільні стало... Саша — такий грубий чоловік — надзвичайно! Кричить, знаєте: бий, ріж! Дозвольте! Та я навіть за п'ятсот карбованців не наважуся людини убити, а тут пропонують за сорок карбованців в місяць убивати! Дико слухати такі слова...

Натягаючи штани, Климков задумливо спитав:

— Кого ж це вбивати?

— Революціонерів... А — які ж тепер революціонери, якщо за указом государя імператора революція закінчилася? Вони кажуть, щоб збирати на вулицях народ, ходити з прапорами і «Боже царя храни» співати. Чому ж не співати, якщо дано свободу! Але вони кажуть, щоб при цьому кричали — геть конституцію! Дозвольте... я не розумію... адже отак ми, значить, проти маніфесту і волі государя?

Голос його звучав протестуюче, ображено, ноги зачіпалися одна за одну, і увесь він був якийсь м'який, неначе з нього виїнято кістки.

— Я туди не піду,— сказав Климков.

— Як не підете?

— Так. Я спочатку походжу по вулицях, подивлюся, що будуть робити.

Веков зітхнув.

— Звісно,— ви людина самотня. Та коли маєш сім'ю, тобто — жінчину, котра вимагає того, цього, п'ятого, десятого, то — підеш, куди й не хочеш,— підеш! Нужда в існуванні змушує людину навіть по канату ходити... Коли я це бачу, то в мене голова паморочиться і під грудьми біль відчуваю,— але думаю собі: «А от коли

буде потрібно для існування, то ти, Іван Веков, на канат полізеш»...

Він метався по кімнаті, зачіпаючи за стіл, стільці, бурчав і надимав щоки, його маленьке обличчя з рожевими щоками ставало схоже на пузир, непомітні очі зникали, червоненький ніс ховався між буграми щік. Скорботний голос, понура постать, безнадійні слова його — все це викликало у Климкова досаду, він неприязно зауважив:

— Незабаром все владнається по-іншому, — так що тепер скаржитися ні до чого...

— Але ж не хочуть у нас цього! — вигукнув Веков, махнувши руками і спиняючись проти Євсея. — Розумієте?

Євсей, занепокоений, повернувся на стільці, бажаючи заперечити щось, але не міг знайти слів і став, сопучи носом, зав'язувати черевики.

— Саша кричить — бийте їх! Вяхірев револьвери показує, — буду, каже, стріляти прямо у вічі, Красавін підбирає зграю якихось людей і теж все говорить про ножі, щоб різати і таке інше. Чашин збирається якогось студента вбити за те, що студент у нього полюбовницю віддав. Прийшов ще якийсь новий, з одним оком, і все посміхається, а зуби в нього спереду повибивані — дуже страшне обличчя. Зовсім дико все це...

Він знизив голос до шепоту і таємниче сказав:

— Всяк мусить захищати своє існування в житті — це зрозуміло, — однак бажано, щоб без убивства. Адже якщо ми будемо різати, то й нас будуть різати...

Веков здригнувся, прихилив голову до вікна, прислухався і, піднявши руку вгору, пополотнів.

— Що це? — спитав Євсей.

Гулкий гомін м'якими нерівними ударами штовхався у шибки, немов бажаючи повидавлювати їх і налитися в кімнату. Євсей звівся на ноги, запитливо і тривожно дивлячись на Векова, а той здаля простяг руку до вікна, мабуть, побоюючись, щоб його не побачили з вулиці, відчинив кватирку, відскочив набік, і в ту ж секунду широкий потік звуків увірвався, оточив шпигунів, штовхнув двері, відчинив їх і поплив по коридору, владний, торжествуючий, могутній.

Та Веков визирав із кватирки і щохвилини, швидко повертаючи шию, говорив поквалливо і уривисто:

— Народ іде,— червоні прапори,— сила-силенна народу,— без ліку,— різного звання... Офіцер навіть... і під Успенський... без шапок... Мельников... Мельников наш — гляньте!

Євсей підскочив до кватирки, глянув униз, там текла, заповнюючи всю вулицю, густа юрба. Над головами людей маяли прапори, подібні до червоних птахів, і приглушений вируючим гомоном Климков бачив у перших лавах натовпу бородагу постать Мельникова,— він держав обома руками коротке древко, махав ним, і часом тканина прапора оповивала йому голову червоною чалмою. З-під шапки в нього вибилися темні пасма волосся, вони падали на лоб і щоки, змішувалися з бородою, і мохнатий, як звір, шпигун, мабуть, кричав — рот його був широко відкритий.

— Куди вони йдуть? — пробурчав Климков, обернувшись до товариша.

— Радіють! — сказав той, впираючись лобом у шибку вікна.

Обидва змовкли, пропускаючи повз свої очі строка-тий потік людей, ловлячи чуйними вухами в глибокому морі гомону голосне хлюпання окремих вигуків.

— Яка сила, га? Жили люди кожен окремо — раптом рушили всі разом,— неприродна подія! А Мельников — бачили ви?

— Він завжди стояв за народ! — пояснив Євсей повчальним голосом і одійшов від вікна, почувавши себе бадьоро і ново.

— Тепер — все піде добре,— ніхто не хоче, щоб ним командували. Всяк бажає жити, як йому треба,— тихо, мирно, в хороших порядках! — солідно говорив він, розглядаючи в дзеркало своє гостре обличчя. Бажаючи посилити приємне почуття задоволення собою, він подумав — чим би піднести себе вище в очах товариша, і таємниче повідомив:

— А знаєте — Маклаков утік в Америку...

— Он як! — байдуже обізвався шпигун.— Що ж, він холоста людина...

«Навіщо я сказав?» — докорив собі Євсей, потім з легкою тривоگوю і неприязню попросив Векова: — Ви про це не говоріть нікому, будь ласка!

— Про Маклакова? Добре. Мені треба йти в охрану. Ви не підете?

— Вийдемо разом...

На вулиці Веков впівголоса, з похмурым роздратуванням, сказав:

— Дурний народ все ж таки! Замість того, щоб ходити з прапорами та піснями, він мусив би, вже коли почуває себе в силі, вимагати від начальства негайного припинення всякої політики. Щоб усіх обернути в людей, і нас і революціонерів... видати кому належить — і нашим і їхнім — нагороди і строго заявити — політика більше не допускається!..

Він раптом зник, завернувши за ріг.

По вулиці збуджено метався народ, всі говорили голосно, у всіх обличчя радісно посміхалися, похмурий осінній вечір нагадував собою світлий день великоддя.

То в кінці вулиці, завішеної присмерком, то десь близько люди заспівували пісню і гасили її гучними вигуками:

— Хай живе свобода!

І всюди лунав сміх, звучали ласкаві голоси.

Це подобалося Климкову, він чемно давав дорогу зустрічним, дивився на них схвально, з посмішкою вдоволення.

З-за рогу вискочили, тихо сміючись, двоє людей, один з них штовхнув Євсея, але одразу ж зірвав з голови шапку і вигукнув:

— Ах, вибачте, будь ласка!

— Нічого...— люб'язно відповів Климков.

Перед Євсеєм стояв Грохотов. Чисто виголений і неначе вимашений маслом, він увесь сяяв посмішками, і його солодкі очиці грали, бігаючи довкола.

— Ну, Євсею, от вже попав я в кашу. Коли б не мій талант... Ти знайомий? Це Пантелеєв, теж наш...

Грохотов задихався, говорив швидким шепотом і поквапливо витирав піт з обличчя.

— Розумієш,— іду бульваром, бачу — юрба, в середині оратор, ну, я підійшов, стою, слухаю. Говорить він так, знаєш, зовсім без церемонії, я на всяк випадок і спитав сусіда: хто це такий розумник? Знайоме, кажу, обличчя — чи не знаєте прізвища його? Прізвище — Зимін. І тільки це він назвав прізвище, раптом якісь двоє хап мене під руки. «Панове,— шпигун!» Я слова сказати не встиг. Бачу себе в центрі, і така тиша навколо, а очі у всіх, як шила... Пропав, думаю...

— Зимін? — збентежено спитав Євсей, оглянувшись назад, і пішов швидше.

Грохотов рвучко підвів голову до неба, перехрестився і продовжував ще поквапливіше:

— Та господь напоумив мене, зразу я опам'ятався і голосно так кричу: «Панове, цілковита помилка! Я не шпигун, а відомий наслідувач знаменитих людей і звуків... Чи не завгодно перевірити на ділі?» Ті, що схопили мене, кричать: «Бреше, ми його знаємо!» Але я вже зробив обличчя, як у обер-поліцмейстера, і його голосом кричу: «Хто д-дозволив зборище юрби?» І чую — господи! — сміються вже!.. Ну, тут я як почав зображувати все, що вмію — губернатора, пилку, поросю, муху, — регочуть! Навіть ті, котрі держать мене, засміялися, окаянні, випустили... І почали мені аплодувати, слово честі, — от Пантелеєв посвідчить, він усе бачив!..

— Правильно! — хрипким голосом сказав Пантелеєв, кремезний чоловік в окулярах і підьовці.

— Еге, брат, аплодували! — в захватом вигукнув Грохотов, застукав кулаком по своїх вузьких грудях і закашлявся. — Тепер кінець, — я себе знаю! Артист, ось він — я! Можу сказати — завдячую своєму мистецтву життям, — а що? Дуже просто! Народ жартувати не любить...

— Народ став довірливий, — зауважив Пантелеєв роздумливо і дивно, — і дуже пом'якшав серцем...

— Це вірно! Що роблять, га? — тихенько вигукнув Грохотов і вже пошепки продовжував: — Все відкрилося, скрізь на першому плані піднаглядні, старі знайомі наші... Що таке, га?

— Столярове прізвище Зимін? — спитав Євсей ще раз.

— Зимін Матвій, в справі пропаганди на мебльовій фабриці Кнопа, — відповів Пантелеєв значуще і суворо.

— Він мусить бути в тюрмі! — сказав Євсей невдоволено.

Грохотов весело свиснув.

— В тюрмі-і? Ти не знаєш, що з тюрми всіх випустили?

— Хто?

— Та народ-таки!..

Євсей мовчки пройшов кілька кроків, потім спитав:

— Навіщо ж це?

— От і я кажу: не треба було дозволяти цього! — сказав Пантелеев, і окуляри зарухалися на його широкому носі.— Яке у нас становище тепер? Аніскілечки не думає начальство про людей...

— Всіх випустили? — спитав Климков.

— Всіх...

Пантелеев сипло і суворо продовжував, роздуваючи нідри:

— І вже було кілька зустрічей, зовсім неприємних і навіть небезпечних,— так що Чашин, наприклад, мусив був загрозувати револьвером, бо його вдарили в око. Він стоїть спокійно, як стороння людина, раптом підходить дама і оголошує публіці: ось — шпигун! Через те, що Чашин наслідувати тварин не вміє, то довелося боротися зброєю...

— До побачення! — сказав Євсей.— Я додому піду...

Він пішов завулками, а коли бачив, що назустріч ідуть люди, то переходив на другий бік вулиці і намагався сховатися в тіні. У нього народилося і вперто зростало передчуття зустрічі з Яковом, Ольгою або з кимось з їх компанії.

«Місто велике, людей багато...» — умовляв він себе, але щоразу, коли попереду лунали кроки, серце його болісно завмирало і ноги тремтіли, втрачаючи силу.

«Випустили! — з сумовитою досадою міркував він.— Нічого не сказали й випустили... А як же ж мені... хіба мені все одно, де вони?..»

Було вже темно. Перед ворітьми поліцейської частини самотно горів ліхтар. Євсей порівнявся з ним, і раптом чийсь голос тихо сказав:

— На задній двір...

Він зупинився, злякано дивлячись у темряву під ворітьми. Вони були зачищені, а біля маленьких дверей, в одній з важких стулок, стояв темний чоловік і, очевидно, чекав його.

— Скоріше! — незадоволено наказав він.

Климков зігнувся, пролізаючи в маленькі двері, і пішов по темному коридору під склепінням будівлі на вогонь, що кволо блимав десь в глибині двору. Звідти назустріч підповзало шарудіння ніг по каменю, тихі голоси і знайомий, гугнявий, огидний звук... Климков зупинився, послушав, тихо повернувся і пішов назад до воріт, піднявши плечі, бажаючи сховати обличчя за коміром паль-

та. Він уже підійшов до дверей, хотів постукати в них, як вони відчинилися самі, і з них виринув чоловік, спіткнувся, зачепив Євсея рукою і вилаявся:

— Чорт забери... хто це?

— Климков...

— Ага... Ну, показуйте дорогу...

Климков мовчки рушив у двір, де очі його вже розрізняли багато чорних постатей. Облиті пільмою, вони підносилися в ній нерівними горбками, повільно переходячи з місця на місце, неначе великі незграбні риби в темній холодній воді. Слащаво звучав ситий голос Соловйова:

— Це мені не личить. Ви зловіть мені дівчинку, дівчинку,— я вам її відшмагаю...

Звідкись з-за рогу безугавно, неначе вода в даху в дощовитий день, і монотонно, як читання дячка в церкві, лився, подібний до звуку кларнета, Сашин голос:

— Щоразу, як зустрінуться вам ті з червоними прапорами, бийте їх, бийте насамперед тих, котрі несуть прапори, інші розбіжаться...

— А коли ні?

— У вас будуть револьвери! Так само, якщо побачите людей, знайомих вам, тих, за якими ви стежили в свій час і котрі сьогодні випущені з тюрми свавіллям розперезаної юрби,— знищуйте...

— Резонно! — сказав хтось.

— Одним свободу дали, а других — куди? — різко вигукнув Вяхірев.

Євсей відійшов у куток, прихилився там до стосу дров і, здивовано озираючись, слухав.

— Тіло — тільце — телятинка — м'ясце, — розпливалися, як густі масні плями, безглузді слова Соловйова.

Темні стіни різної височини оточували двір, над ним повільно пливли хмари, на стінах розкидано й тьмяно світилися квадрати вікон. В кутку на невисокому ганку стояв Саша в пальті, застібненому на всі гудзики, з піднятим коміром, у зсунутій на потилицю шапці. Над його головою похитувався маленький ліхтар, тремтів і коптів боязкий вогонь, неначе намагаючись скоріше догоріти. За спиною в Саші чорніли двері, кілька темних людей сиділи на східцях ганку у нього біля ніг, а один, високий і сірий, стояв на дверях.

— Ви повинні зрозуміти, що свободу вам дано для боротьби! — говорив Саша, заклавши руки за спину.

Чути було шарудіння підшов по каменю, сухе металеве клацання і часом неголосні, заклопотані вигуки й поради:

— Обережніше...

— Заряджати не велено!..

Невиразні в п'ятьмі, дивно схожі один на одного, по двору розсипалися якісь тихі, чорні люди, вони стояли тісними групами і, слухаючи липкий Сашин голос, беззвучно похитувалися на ногах, неначе під сильними поштовхами вітру. Сашина промова насичувала груди Климкова сумним холодом і гострою ворожнечею до шпигуна.

— Вам надано право виступити проти бунтівників у відкритому бою, на вас покладається обов'язок захищати обдуреного царя всіма засобами. Вас чекають щедрі милості. Хто не одержав револьвера?..

Почулося кілька неголосних вигуків:

— Я... Мсп!... Я...

Люди рушили до ганку, Саша відступив набік, сірий чоловік присів навпочіпки.

— Чи не можна два? — питав ниючий голос.

— Навіщо?

— Для товариша...

— Іди, йди...

Знайомі для Євсея голоси шпигунів звучали гучніше, сміливіше і веселіше...

Хтось, жалібно прицмокуючи, бурчав:

— Патронів мало, треба б по цілій коробці...

— В двох частинах я налагодив справу сьогодні! — говорив Саша.

— Цікаво буде завтра...

Слова і звуки спалахували перед Євсейовими очима, як іскри, спалюючи надію на близькість спокійного життя. Він відчував усім тілом, що з п'ятьмі, яка оточує його, від цих людей насувається сила, ворожа йому, ця сила знову схопить його, поставить на старий шлях, приведе до старих страхів. У серці його тихо закипала ненависть до Саші, гнучка ненависть кволого, непримиренне, мстиве почуття раба, якого раз мучили надією на свободу.

Люди похапцем, по троє і по двоє, виходили з двору,

зникаючи під широкою аркою, що чорніла в стіні. Вогонь над головою шпигуна затремтів, посинів, загас. Саша неначе сплигнув з ганку кудись у яму і звідти сердито гугнявив:

— Сьогодні в охрону не прийшло сім чоловік,— чому? Багато хто, здається, думає, що настали якісь свята? Дурошів не потерплю, ліні — також... Так і знайте... Я тепер запроваджу порядки серйозні, я — не Пилип! Хто говорив, що Мельников ходить з червоним прапором?

— Та ось я бачив його...

— З прапором?

— Так. Ішов і кричав: «Свобода!»

Климов пішов до воріт, ступаючи, як по льоду, і неначе боячися провалитися кудись, а чіпкий Сашин голос наздоганяв його, обдаючи потилицю моторошним холодом.

— Ну, цей дурень перший буде різати, я його знаю! — Саша засміявся тонким виючим сміхом.— У мене на нього є слово: бий ва народ! А хто сказав, що Маклаков кинув службу?

«Все знає, сволота!» — відзначив Євсей.

— Це я сказав, а мені Веков, він чув від Климова...

— Веков, Климов, Грохотов, це все — паразити, вродки і ледарі! Хто-небудь із них тут?

— Климов,— відповів Вяхірев.

Саша гукнув:

— Климов!

Євсей простяг руку вперед і пішов швидше, ноги у нього підгиналися.

Він чув, що Красавін сказав:

— Пішов, видно. Ви б не вигукували прізвиська...

— Прошу не вчити мене! Я скоро знищу всі прізвиська та інші дурниці...

Коли Євсей вийшов з воріт, його оповила свідомість свого безсилля й нікчемності. Він давно не зазнавав цих почуттів з такою пригноблюючою ясністю, злякався їх тягара і, знемагаючи під їх гнітом, поспробував підбадьорити себе:

«Може, ще все обійдеться... не вдасться йому...»

І не вірив у це.

Другого дня він довго не наважувався вийти з дому, лежав у постелі, дивлячись у стелю; перед ним плавало свинцеве Сашине обличчя з тьмяними очима і вінцем червоних прищів на лобі. Це обличчя сьогодні нагадувало йому дитинство і зловісний місяць, в тумані, над болотом.

Згадавши, що хто-небудь з товаришів може прийти до нього, він похапцем одягся, вийшов з будинку, швидко пробіг кілька вулиць, зразу стомившись, і зупинився, чекаючи вагон конки. Повз нього безперервно йшли люди, він відчув, що сьогодні в них є щось нове, став придивлятися до них і швидко зрозумів, що нове — добре знайома йому тривога. Люди озиралися навколо недовірливо; підозріло, дивилися один на одного вже не такими добрими очима, як за останній час, голоси звучали тихіше, в словах виблискувала злість, досада, сум... Говорили про страшне.

Біля нього стали двоє прохожих, і один з них, низенький, товстий і голений, спитав у другого:

— Скільки вбито, кажете?

— П'ятеро. Шістнадцять поранено...

— Козаки стріляли?

— Так. Хлопчика вбито, гімназиста...

Євсей, глянувши на співрозмовців, сухо поцікавився:

— За що?

Чоловік з великою чорною бородою знизав плечима і відповів неохоче і неголосно:

— Кажуть, — п'яні були вони, козаки...

«Це Сашка влаштував!» — впевнено сказав собі Климков.

— А на Спаському мосту патовп побив студента і кинув у воду, — повідомив голений, віддуваючися.

— Який патовп? — знову і наполегливо спитав Євсей.

— Не знаю.

Чорнобородий пояснив:

— Сьогодні зранку по вулицях ходять невеликі купки якихось обірванців з трикольоровими прапорами, носять з собою портрети царя і б'ють пристойно одягнених людей...

«Сашка!» — повторив Євсей сам собі.

— Кажуть — це організовано поліцією і охороною...

— Звісно! — крикнув Климков, але одразу ж міцно стиснув губи, покосився на чорнобородого і вирішив одійти геть. В цей час підійшов вагон, Євсейві співбесідники подалися до нього, він подумав:

«Треба і мені сісти, а то догадаються, що я сищик, чекав вагона разом з ними, а не поїхав».

У вагоні публіка здалася Климкову спокійнішою, ніж на вулиці.

«Все-таки закрито, хоч і склом», — пояснив собі Климков цю зміну, прислухаючись до жвавої розмови пасажирів.

Високий чоловік в кістлявим обличчям жалісно говорив, розводячи руками:

— Я теж господаря люблю і поважаю, я йому широко вдячний за маніфест і готовий кричати ура скільки завгодно, і готовий вдячно молитися, але вікна бити з патріотизму і щелепи вивертати людям — навіщо ж?

— Варварство, звірство в такі дні! — сказала повна дама.

— Ах, цей народ, скільки в ньому жахливого!

З кутка пролунав упевнений і твердий голос:

— Все це — справа поліції!

Всі на хвилину стихли.

З кутка знову сказали:

— Готують контрреволюцію по-російському... Придигайтесь — хто командує патріотичними маніфестаціями? Переодягнена поліція, агенти охрани.

Євсей, з радістю слухаючи ці слова, непомітно розглядав молоде обличчя, сухорляве й чисте, з хрящуватим носом, маленькими вусами і пучком світлого волосся на упертому підборідді. Чоловік сидів, впираючися спиною в куток вагона, закинувши ногу за ногу, він дивився на публіку розумним поглядом блакитних очей і говорив, як маючий владу над словами й думками, як віруючий в їх силу.

Одягнений в коротку теплу куртку і високі чоботи, він був схожий на робітника, але білі руки і тонкі зморшки вздовж лоба видавали його.

«Переодягнений!» — подумав Євсей.

Він з великою увагою став стежити за твердою мовою білявого юнака, розглядаючи його розумні, прозоро-блакитні очі і погоджуючись з ним... Та раптом скулився, охоплений гострим передчуттям, — на площадці вагона,

рядом з кондуктором, він побачив крізь скло чорну опуклу потилицю, опушені плечі, вузьку спину. Вагон трясло, і знайома Євсеєві постать хиталася, вдержуючися на ногах.

«Яшка Зарубін».

Климков неспокійно глянув на молодого чоловіка, той скинув капелюх і, поправляючи біляве хвилясте волосся, говорив:

— Поки в руках нашого уряду є солдати, поліція, шпигуни, воно не віддасть народові і суспільству своїх прав без бою, без крові, ми повинні пам'ятати це!

— Неправда, сударю мій! — закричав кістлявий чоловік, — государ дав повну конституцію, дав, так, і ви не смієте...

— Але хто ж улаштовує побиття на вулицях і хто кричить «геть конституцію»? — холодно спитав молодий чоловік. — Та ви краще гляньте на захисників старого порядку — ось вони йдуть...

Вагон заскрипів, заверещав, зупинився, і коли змовк дратуючий гуркіт його руху, стало чути неспокійні голосні вигуки:

— Бо-оже царя храни...

— Ур-ра-а...

З-за рогу вулиці попереду вагона вибігло багато хлопчаків, вони галасливо розсипалися по бруку, неначе кинуті зверху, а за ними покvapливо й безладно, чорним клином висунувся на вулицю натовп людей з трикольоровими прапорами над ним, і розляглися три-вожні вигуки:

— Ур-ра! Стій, хлопці...

— Геть конституцію...

— Не бажаємо...

— Боже царя храни...

Люди штовхалися, забігаючи один поперед одного, розмахували руками, кидали в повітря шапки, попереду всіх, нагнувши голову, неначе бугай, ішов Мельников з важкою палицею в руках і національним прапором-над нею. Він дивився в землю, ноги підіймав високо, і, мабуть, з великою силою тупав об землю, — від кожного удару тіло його здригалось і голова хиталася. Його рев густо виділявся в безладного хаосу ріденьких неспокійних криків ряснотою охаючих звуків.

— Не хочемо обману...

За ним, підстрибуючи і вертячи шиями, котилися по бруку якісь темні й сірі розтріпані люди, вони підводили голови і руки вгору, дивлячись у вікна будинків, наскакували на тротуари, збивали шапки з прохожих, знову підбігали до Мельникова і кричали, свистіли, хапалися один за одного, звиваючись у купу, а Мельников, розмахуючи прапором, охав і гудів, неначе великий дзвін.

— Сті-й! — високо підіймаючи прапор і голову, командував шпигун. — Співа-ай!

Із його широкого рота хлинув дикий і тужний рев:

— Бо-о...

Але одразу ж у повітрі безладно й хижо, як згряя голодних птахів, захлюпотіли збуджені вигуки, вчепилися шпигунові у голос і вкрили його поквапливою жадібною масою:

— Ур-а, государеві! Шапки геть... Православні! Геть зраду!

У вагоні було тихо, всі стояли, поскидавши шапки, і мовчки, бліді, дивилися на юрбу, що охоплювала їх хвилястим, брудним кільцем. Але переодягнений чоловік не зняв шапки. Євсей глянув на його строге обличчя, подумавши: «Форсить...» — і став дивитися на вулицю крізь скло, криво посміхаючись. Він добре відчував нікчемність цих неспокійно підстрибуючих людей, ясно розумів, що їх хльоскає зсередини темний страх, це страх штовхає їх з боку на бік, з ним вони борються, оп'яняючи себе гучним криком, бажаючи довести собі, що нічого не бояться. Вони бігали навколо вагона, як згряя собак, щойно спущених з ланцюга, повні неусвідомленої радості, не встигши звільнитися від звичного страху, і, очевидно, не могли наважитися рушити вздовж широкої світлої вулиці, — не вміли зібрати себе в одне тіло, метушилися, репетували і тривожно озиралися навколо, чогось чекаючи.

Ось біля вагона стоїть худенький, гостробородий мужичок в порваному ковшу, він заплющив очі, підвів обличчя вгору і, роззявивши голодний рот з жовтими зубами, кричить тонким голосом:

— Г-ге-еть... не треба...

Від напруження по щоках у нього течуть сльози, на лобі блищить піт; перестаючи кричати, він згинає ший, недовірливо озирється, піднявши плечі, і, знову заплющивши очі, кричить, неначе його б'ють...

— Го-оді-і!

Євсей бачив знайомі, похмурі обличчя двірників, вусату пику благочестивого і сердитого Климича, церковного сторожа, голодні очі підлітків-босяків, здивовані морди якихось боязких селян і серед них кілька постатей, які всіх штовхають, всім указують, насичуючи безвольні, сліпі тіла своєю волею, своєю хворою злістю.

Серед юрби в'юном звивався Яків Зарубін, от він підбіг до Мельникова і, смикаючи його за рукав, почав щось говорити, киваючи головою на вагон. Климков швидко озирнувся на чоловіка в шапці, той уже встав і йшов до дверей, високо піднявши голову і нахмуривши брови. Євсей ступив за ним, але на площадку вагона стрибнув Мельников, він загородив двері, всунувши в них своє велике тіло, і заричав:

— Шапку геть!

Чоловік круто повернувся і пішов до другого виходу, а там стояв Зарубін і високим голосом кричав:

— Ось оцей, у шапці! Я його знаю! Він бомби робить, бережіться, хлопці!

В руці Зарубіна виблискував револьвер, він махав ним, неначе каменем, і тикав уперед; на площадку лізли люди з вулиці, назустріч їм штовхалися пасажири вагона, дама верескливо ридала:

— Шапку — зняти — що ви!

Всі верещали, ревли, давили один одного і витріщали безумно стрибаючі очі на людину в шапці.

— Я буду стріляти, геть! — гучно сказав він, просуваючися до Зарубіна. Сищик позадкував, але його штовхнули в спину, він упав на коліна, впираючися однією рукою в підлогу, витяг другу. Злякано ляснув постріл, другий, задзвеніли шибки, на секунду всі вигуки неначе застигли, а потім твердий голос презирливо сказав:

— Мерзотники!

Повітря і шибки знову затремтіли від пострілу, а Зарубін голосно крикнув:

— У!

І стукнувся головою об підлогу, неначе кланявся у ноги комусь.

Стало просторіше, тихіше. Климков, затиснутий в кутку, зібгавшись на лавці, байдуже подумав:

«Могло мене вбити...»

Він стомлено оглянувся, чоловік у шапці стояв на площадці вагона, до нього, повз Євсея, ступав Мельников, а Зарубін лежав вниз обличчям на підлозі і не рухався.

— Я вас перестріляю — забирайтеся геть! — сухо і гучно пролунало на площадці, але Мельников переступив через Якова, схопив білявого юнака поперек тіла, кинув його на брук і диким голосом несамовито закричав:

— Би-ий!

Поквапливо тричі вистрелив револьвер, забухали глухі удари, хтось заскимлів протяжно і жалісно, неначе дитина:

— О-ой, ніженька...

І хтось хрипко, з натугою вигукував:

— А-а... по голові його... а-а...

А тонкий істеричний голос піднесено дзвенів:

— Шматуй його, голубчики, — дави його!.. Годі, минув їх час, — тепер — ми їх... Наша черга...

І всі вигуки раптом накрив гучний, повний тужного презирства вигук:

— Ідіоти!

Євсей, похитуючись, вийшов на площадку і побачив з неї темну купу людей. Позгинавши спину, розмахуючи руками й погами, натужно крекчучи, стомлено хриплячи, вони діловито вовтузилися на бруківці, як великі мохнаті черв'яки, тягаючи по каменю розчавлене і пошматоване тіло білявого юнака, били його ногами, розтоптуючи обличчя й груди, хапали за волосся, за ноги й руки і одночасно шарпали в різні боки. Напівголе, залите кров'ю, воно м'яко, як тісто, вдарялося об камені, з кожним ударом дедалі більше втрачаючи подібність до постаті людини, люди заклопотано трудилися над ним, а худенький мужичок, намагаючись роздавити че реп, наступав на нього ногою і верещав:

— Прийшов н-наш час...

Вже кінчали діло, один по одному відходили з бруку на тротуари, рябий парубок витирив руки овчиною кожуха і хазяйновито питав:

— Хто взяв його пістолет?

Тепер голоси звучали стомлено, неохоче. Але на тротуарі, в маленькій групі людей біля ліхтаря, було чути сміх. Ображений голос палко доводив:

— Брешеш — я перший! Як він упав — тут я його чоботом у пику...

— Перший візник Михайло навалився, а потім я...

— Михайлові куля в ногу влучила...

— Якщо не в кістку, то нічого!..

Ці, спробувавши на смак крові, очевидно, стали сміливіші, вони озиралися навколо себе неситими очима, в жадобу і чеканням.

Серед вулиці лежав безформний темний горбок, від нього в западини між камінням, не поспішаючи, розтікалася кров.

«От як вони!» — тупо думав Євсей, стежачи за червоними узорами на камені. В темночервоному тремтязому тумані перед очима Євсея з'явилося волохате обличчя Мельникова, неголосно і стомлено прогудів його голос:

— От — убили...

— Швидко як...

— Вранці теж одного вбили...

— За що?

— Говорив... Чаши у живіт йому випалив...

— За що? — повторив Євсей.

— Обманюють вони... Фальшивий маніфест... Народові нічого немає..

— Це все Сашка вигадав! — сказав Климков тихо і переконано.

Мельников труснув головою, подивився на свої великі руки і якимсь п'яним голосом пробурмотів:

— Хто-небудь завжди обманює... Яшка — помер?

Він увійшов у вагон, нахилився і, легко піднявши Зарубіна, поклав його на лаву обличчям вгору.

— Помер... Он куди влучило...

Євсей шукав на обличчі Зарубіна шрам від удару пляшкою, але не знаходив його. Тепер над правим оком шпигуна була маленька червона дірка, Климков не міг одірвати від неї погляду, вона ніби всмоктувала в себе його увагу, збуджуючи гострий жаль до Якова.

— У тебе пістолет є? — спитав Мельников.

— Ні...

— Ось, візьми у Яшки...

— Не хочу, не треба мені...

— Тепер усім це треба! — просто сказав Мельников і опустив револьвер у кишеню Євсейового пальта. — От, — був Яшка і нема Яшки...

«Це я його помітив для смерті!» — думав Климков, розглядаючи обличчя товариша. Брови Зарубіна були строго нахмурені, чорні вусики настовбурчилися на піднятій губі, він здавався роздратованим, і можна було чекати, що з напіввідкритого рота схвильовано поллеться швидка мова.

— Ходім! — сказав Мельников.

— А він, — вони ж як? — спитав Євсей, з зусиллям відриваючи очі від Зарубіна.

— Поліція прибере, — вбитих підбирати не можна — закон це забороняє! Ходім куди-небудь — розважимося... Не їв я сьогодні... не можу їсти, от вже третю добу... І спати теж. — Він тяжко зітхнув і докінчив з похмурою байдужістю: — Мене б слід покласти на pokій замість Якова.

— Все нищить Сашка! — крізь зуби промовив Євсей.

Вони йшли по вулиці, нічого не помічаючи, і говорили кожен про своє пригніченими голосами, обидва неначе п'яні.

— Де вірне? — питав Мельников, простягаючи вперед руку, неначе мацав повітря.

— От бач — вбили двох, — говорив Євсей, напружено ловлячи неслухняну думку.

— Сьогодні, треба гадати, багато вбито...

Мельников довго мовчав, потім раптом погрозив у повітря кулаком і сказав рішуче, голосно:

— Годі! Взяв я гріхів на себе досить. За Волгою є у мене дядько, старезний дід, — вся моя рідня на землі. Піду до нього! Він — пасічник. Молодий був — за фальшиві папірці судився...

І, знову помовчавши недовго, шпигун тихенько засміявся.

— Чого ти? — з досадою спитав Євсей.

— Все забуваю, — три роки тому дядько помер...

Непомітно дійшли до знайомого трактиру; біля дверей Євсей зупинився і, задумливо глянувши на освітлені вікна, невдоволено пробурмотів:

— Знову люди... Не хочеться мені йти туди.

— Ходім, все одно! — сказав Мельников і, взявши його за руку, повів за собою, кажучи: — Мені одному нудно буде. І боязкий я став... Не того боюся, що уб'ють, коли пізнають сищика, а так просто — моторошно.

Вони не пішли в кімнату, де збиралися товариші,

а сіли в загальному залі в кутку. Було багато публіки, але п'яних не помічалось, хоч розмови звучали голосно і ясно, почувалось незвичне збудження. Климков за звичкою став прислухатися до розмов, а думка про Сашу, не залишаючи його, тихо розвивалася в голові, приголомшеній враженнями дня, але відсвіжуваній припливами їдкої ненависті до шпигуна і страху перед ним.

«Погубить він мене,— погубить...»

Мельников неохоче пив пиво, мовчав і чухався.

Недалеко від них за столом сиділо троє, всі, очевидно, прикажчики, молоді, модно одягнені, в строкатих галстуках, з характерною мовою. Один з них, кучерявий і смуглий, схвильовано говорив, виблискуючи темними очіцями:

— Використовують здичавілість різних голодних обірванців і бажають показати нам, що свобода неможлива з причини безлічі таких диких людей. Одначе,— дозвольте,— дикі люди не вчора з'явилися, вони були завжди, і на них знаходилася управа, їх уміли держати під страхом законів. Чому ж сьогодні їм дозволяють всяке неподобство і звірство?

Він переможно оглянув зал і відповів на своє запитання з палким переконанням.

— Тому, що бажають показати нам: «Ви за свободу, панове? Ось вона, будь ласка! Свобода для вас — убивства, грабунки і всяке неподобство юрби...»

— Чуєш? — сказав Євсей.— Це Сашків план.

Мельников похмуро глянув на нього і не відповів.

Кучерявий підвівся з стільця і продовжував, плавно поводячи рукою із склянкою вина в ній:

— Неправда, і — протестую! Свобода потрібна чесним людям не для того, щоб душити один одного, але щоб кожен міг захищати себе від поширеного насильства беззаконного нашого життя! Свобода — богиня розуму, і — досить вже пили нашу кров! Я протестую! Хай живе свобода!

Публіка закричала, загупала ногами...

Мельников глянув на кучерявого оратора і пробурмотів:

— Який дурень...

— Він вірно говорить! — заперечив Євсей, сердячись.

— А ти почім знаєш? — байдуже спитав шпигун і по-вільними ковтками став пити пиво.

Євсєєві захотілося сказати цьому важкому чоловікові, що він сам дурень, сліпий звір, якого хитрі й жорстокі хазяїни його життя навчили полювати за людьми, але Мельников підвів голову і, дивлячись в обличчя Климкову темними, страшно вираженими очима, заговорив гулким шепотом:

— Мені тому моторошно, знаєш ти, що коли я сидів у тюрмі, був там один випадок...

— Стривай!...— сказав Євсей.— Не заважай!

Крізь м'яку масу гомону переможно пробивався тонкий, свердлятий вухо голос:

— Чули?.. Богиня, каже він. А тимчасом, у нас, російських людей, є одна богиня— прєсвята богородиця Марія діва. От як говорять ці кучеряві молодчики, егеж!

— Геть його!

— Мовчать!..

— Ні, дозвольте! Якщо свобода, то кожен має право...

— Бачите? Вони, кучеряві, по вулицях ходять, народ побивають, котрий за государеву правду проти зради повстає, а ми, росіяни, православні люди, навіть говорити не смій. Це— свобода?

— Будуть битися!— сказав Климков, здригаючись,— уб'ють котрого-небудь! Я піду...

— Ех, який ти,— ну, ходім! Чорт з ними,— що тобі?

Мельников кинув на стіл гроші, рушив до виходу, низько нагнувши голову, мовби приховуючи своє примітне обличчя.

На вулиці, в п'їтмі і холоді, він заговорив, стишуючи свій голос:

— Коли сидів я в тюрмі,— було це за майстра одного, задушили у нас на фабриці майстра,— так от і я теж сидів,— кажуть мені: каторга; всі кажуть, спочатку слідчий, потім жандарми втрутилися, лякають,— а я молодий був і на каторгу не хотілося мені. Плакав, було...

Він почав кашляти бухикаючими звуками і уповільнив крок.

— Одного разу приходить помічник наглядача тюрми Олексій Максимич, хороший старик, любив він мене, все журився. «Ех, каже, Ляпін,— моє прізвище справжнє Ляпін,— ех, каже, брат, шкода мені тебе, такий ти нещасний є...»

Мова його задумливо й рівно розстигалася перед Євсеєм м'якою смугою, а Климов тихо спускався по ній, як по вузькій стежці, кудись униз, в п'тьму, до моторошно цікавої казки.

— Приходить. «Хочу, каже, тебе, Ляпін, врятувати для хорошого життя. Справа твоя каторжна, але ти можеш її уникнути. Тільки треба тобі для цього людину стратити. Людина ця — засуджений за політичне вбивство, вішати його будуть по закону, з священником, хрест дадуть цілувати, так що ти не стісняйся». Я кажу: «Що ж, якщо з дозволу начальства і мене за це простять, то я його повішу, тільки ж я не вмю...» — «Ми, каже, тебе навчимо, у нас, каже, є один знаючий чоловік, його параліч розбив, і сам він не може». Ну, вчили вони мене цілий вечір, в карцері було це, напхали в мішок ганчірок, перев'язали його мотузком, мовби шию зробили, і я його на гак вішав, учився. А рано-вранці дали мені випити півпляшки, вивели мене в двір, з солдатами, з рушницями, бачу: поміст побудований — шибениця, значить, — різне начальство перед нею. Кутаються всі, скулюються, — осінь була, листопад. Сходжу я на поміст, а дошки хитаються, скриплять під ногами, як зуби. Від цього стало мені неприємно, кажу: «Дайте ще горілки, а то я боюся». Дали. Потім привели його...

Мельников знову почав глухо кашляти, хапаючи себе за горло, а Євсей, притискаючись до нього, намагався йти в ногу з ним і дивився на землю, не наважуючись глянути ні вперед, ні набік.

— Бачу — молодий, міцний, стоїть твердо, все волосся гладить так з лоба на потилицю. Став я одягати на нього саван і, видно, вщипнув його або зачепив як, він і каже мені тихенько, без злоби: «Обережніше». Егеж. Піп хрест йому дає, а він: «Не турбуйся, каже, я не вірую»... І обличчя у нього таке, неначе йому відомо все, що буде після смерті, напевне відомо... Сяк-так задушив я його, трясуся увесь, руки заніміли, ноги не стоять, страшно стало від нього, що спокійно він все це... Паном над смертю стоїть...

Мельников змовк, озирнувся і пішов швидше.

— Ну? — спитав Євсей пошепки.

— Ну, задушив і все... Тільки з того часу, як побачу або почую — вбито людину, — згадую його... По-моєму, він один знав, що вірно... Тому й не боявся... І знав він—

головне — що завтра буде... чого ніхто не знає. Євсею, ходім до мене ночувати, га? Ходім, будь ласка!

— Гаразд! — сказав Климков.

Він був радий пропозиції; він тепер не міг іти до себе сам, по вулиці, в п'ятьмі. Йому було тісно, тяжко тиснуло кістки, неначе не по вулиці він ішов, а повз під землею і вона давила йому спину, груди, боки, обіцяючи попереду неминучу, глибоку яму, куди він повинен скоро зірватися і безконечно летіти в бездонну, німу глибину...

— От — добре! — сказав Мельников. — А то мені одному нудно.

Євсей з тугою порадив йому:

— От ти б Сашку убив...

— Ну тебе! — відмахнувся Мельников. — Що ти думаєш, — я це люблю, вбивати? Мені потім два рази говорили теж повісити, жінку і студента, ну, я одмовився. Наткнешся знову на кого-небудь, так замість одного двох будеш пам'ятати. Адже вони привиджуються, вбиті, вони приходять!

— Часто?

— По-різному. Від них — чим боронитися? Богові молитися я не вмю. А ти?

— Я молитви пам'ятаю...

Увійшли в якийсь двір, довго йшли в глибину його, спотикаючись на дошки, каміння, сміття, потім спустилися кудись сходами. Климков хапався руками за стіни і думав, що цим сходам кінця немає. Коли він опинився в квартирі у шпигуна і при світлі лампи оглянув її, його здивувала сила яскравих картин і паперових квітів; ними були пообліплювані майже суцільно всі стіни, і Мельников одразу став чужим у цій маленькій, затишній кімнаті, з широкою постіллю в кутку за білим пологом.

— Це все коханка моя мудрувала, — говорив він, роздягаючись. — Втекла, наволоч, один жандарм, вахмістр, переманив. Незрозуміло мені — удівець він, сивий, а вона — молода, на мужчину пожадлива, одначе — втекла! Це вже третя тікає. Давай ляжемо спати...

Лягли рядом, на одній постелі, вона гоїдалася під Євсеем хвилеподібно, опускаючись все нижче, у нього завмирало серце від цього, а на груди йому важко лягали слова шпигуна:

— Одна була — Ольга...

— Як?

— Ольга. А що?

— Нічого.

— Маленька така, худа, весела. Було сховає шапку мою або щось інше,— я кажу: «Олько, де діла?» А вона: «Шукай, адже ти сищик!» Любила жартувати. Але була розпусна, тільки одвернешся набік, а вона вже в другим. Бити її боязно було — квола. Все ж таки за коси скуб,— треба ж як-небудь...

— Господи! — тихо вигукнув Климков.— Що ж я буду робити?..

А його товариш помовчав і потім сказав, глухо і повільно:

— От і я інколи так само вию...

XXII

Прокинувся Климков з якимсь таємним рішенням, воно туго оперезало йому груди невидимою широкою смугою. Він почував, що кінці цього пояса держить хтось наполегливий і уперто веде його до невідомого, неминучого; прислухався до цього бажання, обережно обмацував його незграбною і боязкою думкою, але водночас не хотів, щоб воно визначилося. Мельников, одягнений і вмитий, але не причесаний, сидів за столом біля самовара, ліниво, неначе віл, жував хліб і говорив:

— Ти добре спиш. А я — задрімав трохи, вночі прокинувся,— раптом тіло поряд! Пам'ятаю, що Таньки нема, а про тебе забув. Тоді вдалося мені, що це той лежить. Прийшов і ліг — погрітися схотів...

Він засміявся дурним сміхом.

— Одначе — це не жарт,— сірника я засвічував, дивився на тебе. Нездоровий ти, по-моєму, обличчя у тебе сине, як...

Він урвав мову кашлем, але Євсей догадався, яке слово не сказав його товариш, і нудно подумав:

«Раїса теж казала, що я повішуся...»

Ця думка злякала його, ясно натякаючи на те, чого він не хотів зрозуміти.

— Котра година?

— Одинадцята...

— Рано ще! — тихо сказав Климков.

— Рано! — підтвердив господар, і обидва змовкли.
Потім Мельников запропонував йому:

— Давай жити разом — га?

— Я не знаю,— відповів Євсей.

— Чого?

— Що буде,— сказав Климков, подумавши.

— Нічого не буде. Ти смирний, говориш мало, і я теж не люблю говорити. Спитаєш про що-небудь — один скаже одно, другий друге, третій ще що-небудь, ану вас к чорту, думаю! Слів у вас багато, а справжніх нема...

— Так,— сказав Євсей, щоб відповісти.

«Треба щось зробити! — думав він, боронячися, і раптом вирішив: — спочатку я — Сашку...» І, не бажаючи уявити, що буде потім, спитав Мельникова:

— Куди підемо?

— На службу підемо,— байдуже відповів шпигун.

— Я не хочу! — сказав Євсей сухо і твердо.

Мельников почухав бороду, помовчав, одсунув від себе посуд і, поклавши лікті на стіл, заговорив роздумливо і впівголоса:

— Служба наша тепер тяжка, всі стали бунтувати, а — котрі справжні бунтівники? Розбери-но!

— Я знаю, хто перший падлюка і злочинець! — пробурмотів Климков.

Мельников став одягатися, голосно сопучи носом і питаючи:

— Значить, разом живемо?

— Егеж...

— Речі сьогодні перевезеш?

— Не знаю...

— А ночувати тут будеш?

— Тут.

Коли шпигун пішов, Климков схопився на ноги, злякано озирнувся і затрусився під цьвохкими ударами підозри.

«А що, як він мене замкнув знадвору, а сам пішов сказати Сашці — зараз прийдуть, схоплять мене...»

Кинувся до дверей — вони були не замкнені. Тоді він в думці сказав, з боєм переконуючи когось:

«Ну,— хіба можна так жити? Нікому не віриш...»

Потім довго сидів за столом не ворушачись, напружуючи увесь свій розум, всю хитрість, щоб побудувати ворогові безпечно для себе пастку, і нарешті склав план.

Треба чимсь виманити Сашу з охрани на вулицю, йти з ним і, коли зустрінеться велика юрба народу, крикнути: «Це шпигун! Бий його!» Мусить статися те ж саме, що було в Зарубіна з білявим чоловіком. Якщо люди не візьмуться біля Саші так серйозно, як вони вчора взяли біля переодягненого революціонера, Євсей подасть їм приклад, він перший вистрелить, як це зробив Зарубін, але він влучить у Сашу. Він буде цілити в живіт йому.

Климков відчув себе сильним, сміливим і став квапитися, йому хотілося зробити діло негайно ж. Та спогад про Зарубіна заважав йому, сплутуючи вбогу простоту задуманого. Він мимохіть повторив свою думку:

«Це я його позначив для смерті...»

Він не дорікав, не обвинувачував себе, але йому здавалося, що якась нитка зв'язує його з чорненьким сищиком і що треба щось зробити, хай ця нитка обірветься.

«Не попросився я з ним. А де його знайдеш тепер?»

Одягнувши пальто, він намацав у кишені револьвер, зрадів, знову відчув приплив рішучості і вийшов на вулицю твердими кроками.

Та чим ближче підходив він до охранный відділу, тим помітніше танув і линяв настрої бадьорості, розпливалося відчуття сили, а коли він побачив вузький тупий провулок і в кінці його похмурий будинок на три поверхи, йому раптом непереборно захотілося знайти Зарубіна, попроситися з ним.

«Я його образив»,— пояснив він собі це бажання, швидко звертаючи кудись вбік від своєї мети.

І водночас він неясно відчував, що не може вислизнути від того, що схопило його за серце і давить, тягне за собою, вказуючи єдиний вихід із страшної плутанини.

Завдання дня, рішення знищити Сашу не заважало темній і владній силі зростати і насичувати його серце, як зараз перешкодило цьому завданню раптове бажання знайти труп маленького шпигуна.

Штучно роздмухуючи це бажання, побоюючись, що й воно зникне, Євсей кілька годин їздив на візнику по поліцейських частинах, з напруженою діловитістю розпитуючи про Зарубіна, і тільки ввечері дізнався, де його труп. Іхати туди було вже пізно, і Климков пішов додому, таємно задоволений тим, що день минув.

Мельников не прийшов ночувати, Євсей пролежав

цілу ніч сам, намагаючись не ворушитися. З кожним рухом полог над ліжком хитався, в обличчя віяв запах вогкості, а ліжко співуче рипіло. Скориставшись тишею, в кімнаті бігали й шаруділи кляті миші, шерех розривав тонку сіль думок про Якова, Сашу, і крізь ці розриви Євсей бачив мертву, спокійно чекаючу порожнечу навколо себе,— з нею наполегливо хотіла злитися порожнеча його душі.

Рано-вранці він уже стояв в кутку великого двору біля жовтої конурки з хрестом на даху. Сивий, горбатий сторож, відмикаючи двері, казав:

— Іх тут двоє — одного впізнано, а другого ні, і зараз його повезуть у яму, невпізаного отого...

Потім Євсей побачив сердите обличчя Зарубіна. Воно тільки посиніло трохи, але не змінилося. Ранку на місці шраму обмили, тепер вона стала чорною. Маленьке зграбне тіло його було голе й чисте, він лежав горілиць, натягнений, як струна, і, склавши на грудях смуглі руки, неначе запитував, сердитий:

«Ну, що?»

А поряд нього був покладений темний труп, весь пошматований, запухлий, в червоних, синіх і жовтих плямах. Хтось закрит обличчя його блакитними і білими квітами, але Євсей бачив з-під них кістку черепа, пасмо волосся, зліпленого кров'ю, і відірвану раковину вуха.

— Цього не можна пізнати — голови немає майже, а пізнали його, вчора прийшли дві панночки, от квіти принесли, прикрили квітами людське неподобство. А другий — невідомо хто...

— Я знаю! — твердо сказав Євсей. — Він — Яків Зарубін, служив у охранным відділі.

Сторож глянув на нього і заперечливо похитав головою.

— Ні, це не він. Нам поліція теж говорила — Зарубін, і контора наша охрону запитувала, виявилось — не він!

— Я ж знаю! — тихо і ображено вигукнув Євсей.

— А з охрани сказали — не знаємо, не служив такий...

— Неправда! — вигукнув Євсей тужно і розгублено.

Знадвору ввійшли два молоді парубки, і один спитав сторожа:

— Котрий невідомий?

— Оцей.

Климков вийшов у двір, всунувши сторожеві монету і повторюючи з безсилою упертістю:

— А все ж таки це Зарубін...

— Як хочете! — сказав старик, струшуючи горбом. — Тільки, коли б так, то його пізнали б інші, от вчора ходив агент, теж шукав когось убитого, а не пізнав вашого, хоч чому його не впізнати?

— Який агент? — спитав Євсей.

— Гладкий, лисий, ласкавий з голосу...

«Соловійов!» — догадався Євсей, тупо дивлячись, як тіло Зарубіна кладуть у білу непофарбовану труну.

— Не влазить! — пробубонів один з парубків.

— Зігни ноги, чорт...

— Віко не закритється...

— Боком клади, ну!

— А ви не бешкетуйте, хлопці! — спокійно сказав старик.

Парубок, що держав голову трула, засопів носом і сказав:

— Це сищик, дядьку Федоре...

— Мертва людина — ніхто! — повчально зауважив горбатий, підходячи до них.

Парубки змовкли, продовжуючи впахати пружне смугле тіло в вузьку коротку труну.

— Та ви, дурні, візьміть другу труну! — сердячись, вигукнув горбатий.

— Хіба не все одно! — сказав один з парубків, а другий похмуро додав:

— Не великий пан...

Євсей пішов з двору, несучи в душі гірке почуття образи за Якова. І вслід йому — він ясно чув це — горбань говорив парубкам, що прибирали труп:

— Теж щось негаразд. Прийшов, каже: знаю! Може, він цього діла хазяїн? Хлопці!

І майже одночасно два голоси відповіли:

— Теж шпигун, видно...

— А нам що?..

Климков швидко вскочив у прольотку, крикнувши візникові:

— Швидше...

— Куди тепер?

Не відразу і тихо Євсей сказав:

— Прямо...

В голові у нього тупо стукали кривдні думки:
«Як собаку закопають його... І мене так само...»

Назустріч йому рухалася вулиця, здригалися, похитуючись, будинки, блищали шибки, галасливо йшли люди, і все було чуже.

«Знищу Сашку... зараз піду і застрелю...»

Відпустивши візника, він увійшов у ресторан, в якому Саша бував рідко, рідше, ніж в інших, зупинився перед дверима кімнати, де збиралися шпигуни, і сказав собі:

«Зразу, як побачу, вистрелю...»

Тихенько, тремтячою рукою, він постукав у двері і, обмацуючи в кишені револьвер, застиг в холодному чеканні.

— Це хто? — спитали в-за дверей.

— Я,— сказав Євсей.

Тоді двері трохи прочинилися, в щіліні промайнуло око і червонястий маленький ніс Соловйова.

— А-а-а? — здивовано протяг він.— А була чуточка, що тебе вбили...

— Ні, не вбили! — сердито обізвався Климов, скидаючи пальто.

— Замкни двері... Говорили, що, ніби, йшов ти з Мельниковим...

Він уважно жував шинку, це заважало йому говорити, масні губи повільно випускали байдужі слова і цмокали.

— Значить, невірно, що ти з Мельниковим ходив?

— Чому невірно? — спитав Євсей.

— Та от... живий собі ти, а йому погано... Бачив я його вчора...

— Де?

Шпигун назвав лікарню, в якій Євсей щойно був.

— Чому він там? — байдуже поцікавився Климов.

— А така історія, ударив його козак шашкою по голові, і коні потоптали. Як це трапилось і чому — невідомо. Сам він лежить непритомний, лікар сказав — не встане...

Соловйов налив маленьку чарку якоїсь зеленої горілки, подивився на неї проти світла, примруживши око, випив і спитав Євсея:

— Де ж це ти ховаєшся, га?

— Я не ховаюся...

Десь в коридорі впала тарілка, Євсей здригнувся і,

згадавши, що забув витягти револьвер з кишені пальта, підвівся на ноги.

— Саша дуже на тебе зуби гострить...

В очах у Євсея проплив лихий і червоний диск місяця, оточений хмарою пахучого лілового туману, йому згадався гугнявий, командуючий голос, жовті пальці кістлявих рук.

— Він не прийде сюди?

— Не знаю...

Обличчя у Соловйова лисніло, він, очевидно, був чимось задоволений, посміхався частіше, ніж завжди, в голосі його звучала недбала ласка пана, це було гидко Євсейві.

Металися, розбиваючи одна одну, незв'язні думки:

«Всі ви сволота. Мельникова шкода. Значить, цей гладкий не хотів упізнати Якова. Чому?»

— Ви Зарубіна бачили?

— Це якого? — підвівши брови, спитав Соловйов.

Знаєте.

— Так, так, так... А то ж які! Бачив...

— А чому ж ви не сказали там, що знаєте його? — суворо спитав Євсей.

Старий шпигун підвів лису голову і з подивом, на-смішкувато спитав:

— Я-ак?

Євсей повторив запитання, але вже м'якше.

— Це справа не твоя, любий мій, ти так і знай! Жаліючи твою дурість, я тобі скажу, що нам дурні не потрібні, ми їх не знаємо, не розуміємо, не впізнаємо. Це тобі треба пам'ятати нині, і присно, і на все життя. Зрозумій і прив'яжи язик мотузком...

Маленькі очиці Соловйова світилися холодно, як дві срібні монетки, і голос обіцяв зле, жорстоке. Шпигун грозив коротким, товстим пальцем, жадібні, синюваті губи суворо надулися, але це було не страшно.

«Все одно,— думав Євсей,— всі вони — одна згряя,— всіх треба...»

Він підскочив до свого пальта, вихопив з кишені револьвер, спрямував дуло на Соловйова і глухо крикнув:

— Ну...

Старик похитнувся, сповз з крісла на підлогу, однією рукою він схопив ніжку стола, другу простяг до Євсея і голосним шепотом забурмотів:

— Не... не треба!.. Милостивий пане... не чіпайте!

Климков натискав пальцем курок все тугіше, тугіше, і від зусилля у нього холонула голова, ворушилося волося.

— Я — одружуюся завтра... Ніколи не буду...— шаруділи в повітрі важкі, боягузливі слова. На підборідді в шпигуна блищав жир, і салфетка на грудях його тремтіла.

Револьвер не стріляв, Євсееві було боляче в палець, і жах, владно охоплюючи його з голови до ніг, утруднював дихання.

— Можу дати вам грошей! — швидше зашепотів Соловйов, — нічого не скажу...

Климков замахнувся, кинув револьвер в обличчя шпигунові, схопив пальто, побіг. Його наздогнали два кволі вигуки:

— Ой, ой...

І, неначе п'явки, вчепилися йому в потилицю, окрилюючи шаленою силою жаху.

Вони гнали його довго, і весь час йому здавалося, що позад нього зібралася юрба людей, беззвучно, не торкаючися землі, біжить за ним, простягаючи до його шиї десятки довгих, чіпких рук, торкаючись ними до волосся. Вона гралася ним, глумилася, зникаючи і знову з'являючись, він наймав візників, їхав, зскакував з прольотки, біг і знову їхав, вона ж увесь час була близько, невидима і від того страшніша.

Стало легше, коли він побачив перед собою темну узорну стіну дерев і голе гілля, простягнене назустріч йому. Він швидко пірнув у їх юрбу, що міцно стояла на землі, і пішов серед неї, рухаючи руками позад себе, ніби бажаючи щільніше зсунути дерева за своєю спиною. Спустився у яр, сів там на холодний пісок, знову підвівся і пішов уздовж яру, важко дихаючи, пітний і п'яний від страху. Та скоро побачив попереду просвіт, обережно прислухався, безшумно зробив ще кілька кроків, виглянув, — перед ним тяглося полотно залізниці, за насипом знову стояли дерева, але вони були ріденькі, дрібні, і крізь їх сіті просвічувався сірий дах якоїсь будівлі.

Він швидко пішов назад, вгору по руслу яру, назад, де ліс був густіший і темніший.

«Піймають... — штовхала його холодна впевненість. — Вони піймають...»

Лісом блукав тихий, повільний дзвін, він лунав десь близько, ворухив тонкі гілки, зачіпаючи їх, і вони хиталися в сутінку яру, сповнюючи повітря шарудінням, під ногами сухо тріщав тонкий лід струмка, вода його вимерзла, і лід вкривав білою плівкою сірі, сухі ямки.

Климков сів, нагнувся, поклав у рот кусок льоду і одразу ж схопився на ноги, виліз на крутий схил яру, скинув пояс, підтяжки і почав зв'язувати їх, заклопотано розглядаючи гілляки над головою і без жалю до себе міркуючи:

«Пальта не треба скидати. Важче — скоріше...»

Він поспішав, пальці тремтіли, і плечі його мимохіть підіймалися вгору, неначе бажаючи сховати ший, а в голові лякливо билосся:

«Не встигну...»

Промчав поїзд, дерева невдоволено загули, задрожала земля, між гіллям з'явилася біла пара.

Прилетіли синиці. Жваво посвистуючи, вони мигтіли в темних сітях гілок, їх покvapлива метушня прискорювала рух холодних неслухняних Євсейових пальців.

Закинувши пояс петлею за сучок, Климков потяг його вниз, було міцно. Тоді він, так само покvapливо, став робити другу петлю, скрутивши підтяжки джгутом, і, коли все було готове, зітхнув...

«Тепер треба помолитися...»

Та слова молитов не приходили на пам'ять. Він задумався на кілька секунд.

«Раїса знала мою долю», — несподівано згадав він і, всунувши голову в петлю, тихо, просто, без трепету в грудях сказав:

— Во ім'я отця і сина і святого духа...

Штовхнувши ногами землю, він підстрибнув вгору і зігнув ноги в колінах. Його боляче смикнуло за вухами, вдарило в голову якимсь дивним, внутрішнім ударом; приголомшений, він усім тілом упав на тверду землю, перекинувся і покотився вниз, чіпляючися руками за коріння дерев, стукаючися головою об стовбури, втрачаючи свідомість.

А коли опритомнів, то побачив, що сидить у яру і на грудях у нього теліпаються порвані підтяжки, штани тріснули, крізь тканину жалібно дивляться до крові подряпані коліна. Все тіло повне болю, особливо боліла шия, і холод неначе шкіру з нього здирав. Відкинувшись

назад, Євсей подивився на урвище,— там, під білою гіллякою берези у повітрі, гойдався пояс тоненькою змією і вабив до себе.

«Не можу!» — в розпачі думав Євсей.

І, заплакавши сльозами безсилля, образи, ліг на землю спиною. Крізь сльози бачив однотонне мутне небо, покреслене сухими узорами чорних гілок.

Лежав довго, страждаючи від холоду й болю, кутався у пальто, перед ним, поза його волею, проходило ланцюгом димно-темних кілець його безглузде життя.

Кілька разів поїзди, проходячи повз гай, сповнювали його гуркотом, хмарами пари і променями світла; ці промені ковзали по стовбурах дерев, неначе обмацуючи їх, бажаючи знайти когось між ними, і поквапливо зникали, швидкі, тремтячі і холодні.

Коли вони знайшли Євсея, торкнулися до нього, він з зусиллям звівся на ноги і пішов у сутінку гаю слідом за ними. На узліссі спинився і, прихилившись до дерева, став чекати, слухаючи віддалений, сердитий гомін міста. Уже був вечір, небо посиніло, над містом тихо розгорялася матова заграва.

Вдалині народився виючий шум і гул, заспівали, зазвеніли рейки; в присмерку, блимаючи червоними очима, мчав поїзд; присмерк швидко плив за ним, стаючи все густішим і темнішим. Євсей поквапливо, як тільки міг, зійшов на колію, опустився на коліна, потім ліг впоперек колії на бік, спиною до поїзда, поклав шию на рейку і міцно закутав голову полою пальта.

Кілька секунд йому було приємно відчувати палючий дотик заліза, воно тамувало біль в шиї, але рейка тремтіла і співала гучніше, тривожніше, вона сповнювала тіло нюючим стогоном, і земля, теж здригаючися дрібним дрожжем, неначе стала рухатися, впливаючи з-під тіла, відштовхуючи його від себе.

Поїзд котився важко й повільно, але вже приглушував брязкотом зчеплень, розміреними вдарами коліс на стиках рейок, його важке дихання ревіло і штовхало Климкова у спину, і все навколо Євсея і в ньому трялося, бурхливо хвилювалося, відриваючи його від землі.

Він не міг більше чекати, схопився на ноги, побіг вздовж рейок і закричав високим, верескливим голосом: — Я все буду... я буду... буду...

По гладенько відшліфованому металу рейок ковзали,

наздоганяючи Климкова, червонясті промені вогню, вони розгорялися яскравіше, дві червоні смуги заліза здавалися розпеченими і швидко тікали вздовж обіруч Євсея, спрямовуючи його біг.

— Я — буду!..— верещав він, розмахуючи руками.

Щось тверде штовхнуло його в зад, він ткнувся на шпали між червоними струнами рейок, і залізний суворий гуркіт роздушив його кволий вереск...

СЛОВІДЬ

Федорові Шаляпіну присвячую.
М. ГОРЬКИЙ

...Дозвольте розповісти життя моє; часу ця повість забере у вас небагато, а знати її — треба вам.

— Я — кропив'яник, знайда, незаконна людина; ким народжений — невідомо, а підкинутий був я в економію пана Лосева, в селі Соколлім, Красноглинського повіту. Поклала мене мати моя — чи хто інший — у парку панському, на сходи каплиці, де була похована стара пані Лосева, а знайдений я був Данилом Вяловим, садівником. Прийшов він рано-вранці до парку та й бачить: біля дверей каплиці дитя ворухиться, в ганчір'я завинене, а довкола кіт димчастий ходить.

У Данила прожив я до чотирьох років, але він сам багатодітний був, годувався я де попало, а коли їжі не знайду, — попищу, попищу та голодний і засну.

Чотирьох літ узяв мене до себе дячок Ларіон, чоловік самотній і чудесний; узяв він мене заради нудьги своєї. Був він невеликий на зріст, круглий і обличчя кругле; волосся руде, а голос тонкий, подібний до жіночого, і серце мав теж немов жіноче — до всіх ласкаве. Полюбляв вино пити й пив багато; тверезим бував мовчазний, очі напівзаплющені завжди, і вигляд мав людини винуватої перед усіма, а напідпитку — голосно їрмоси й тропарі співав, голову тримав прямо й до кожного посміхався.

Від людей осторонь стояв, жив бідно, наділ свій попові оддав, а сам, узимку і влітку, рибу ловив та — задля

втіхи — птахів співочих, до чого й мене привчив. Любив він птиць, і вони не боялись його; без зворушення не згадаеш, як бувало бігає повзик — птиця дуже дика — порудій голові його й плутається в огнистому волоссі. Або сяде на плече і в рота йому заглядає, нахилиючи розумну голову свою. А то ляже Ларіон на лаву, понасипає конопель у голову та в бороду собі, і от позлітаються чижі, щиглята, синиці, снігурі — порпаються у волоссі в дячка, по щоках лазять, вуха клюють, на ніс йому сідають, а він лежить і регоче, мружачи очі та ласкаво розмовляючи з ними. Заздрив я йому в цьому — птиці мене боялись.

Нижньої душі чоловік був Ларіон, і всі тварини розуміли це; про людей того не скажу — не в осуд їм, а тому, що, знаю, — людини ласкою не нагодуеш.

Взимку трудненько бувало йому: дров нема й купити ні за що, гроші попропивав; у хатинці, наче в погребі, холодно, тільки пташки щебечуть і співають, а ми з ним, лежачи на холодній печі, усім, чим можна, повкутуємось і слухаємо пташиний спів... Ларіон їм підсвистує — добре вмів! — та й сам був схожий на шишкаря: ніс великий, закамандзюблений, і червона голова. А то бувало скаже мені:

— От, слухай, Мотько, — мене Матвієм охрестили, — слухай!

Ляже на спину, руки під голову, заплющить очі й заведе своїм тонким голосом що-небудь з літургії заупокійної. Птиці замовкнуть, прислухаються, та потім і самі наввипередки співати почнуть, а Ларіон дужче їх, а вони розпаляться, особливо чижі та щиглята або дрозди й шпаки. До того він доспівається бувало, що через повіки з очей йому сльози течуть, щоки мочать йому, і, омите слізьми, стане сірим обличчя його.

Від такого співання інколи й моторошно ставало, і якось я сказав йому тихенько:

— Чому ти, дядьку, все про смерть співаєш?

Замовк він, поглянув на мене й каже, сміючись:

— А ти не бійся, дурний! Це нічого, що смерть, зате — гарно! В богослуженні найкрасивіше — заупокійна літургія: тут ласка до людини є, жалощі до неї. У нас, крім покійників, нікого не вмюють жаліти!

Слова ці — добре пам'ятаю, як і всі його розмови, але розуміти їх на ту пору я, звичайно, не міг. Дитяче

тільки перед старістю стає зрозумілим, у наймудріші роки людини.

Пам'ятаю також — спитав я в нього: чому бог людям мало допомагає?

— Не його це діло! — пояснив він мені. — Сам собі допомагай, на те тобі й розум дано! Бог — для того, щоб помирати не страшно було, а як жити — це твоє діло!

Рано забув я ці розмови його, а згадав — пізно, і від того багато горя зайвого зазнав.

Дивний був чоловік! Усі люди, коли рибу вудять, не кричать, не розмовляють, щоб не полахати, — Ларіон співає безугавно, а то розповідає мені життя всякі чи говорить про бога, і завжди до нього риба йшла. Птахів ловлять також обережно, а він увесь час свистить, дражнить їх, розмовляє з ними, і — нічого! — йде птиця і в сильце і в сіть. Знов же щодо бджіл — рої відсаджувати або що інше, — старі пасічники з молитвою це роблять, і то не завжди їм таланить, покличуть дячка — він б'є бджіл, давить їх, лається матірно, — а все зробить найліпше. Не любив він бджіл: вони йому дочку осліпили. Зайшла на пасіку дівчинка — три роки було їй, — а бджола їй у око й жигонула; розболілось вічко та й осліпло, за ним — друге, потім дівчинка вмерла від болю головного, а мати її збожеволіла...

Так, усе він робив не як люди, до мене ласкавий був, наче мати рідна; в селі не дуже мене полюбляли: життя — тісне, а я — всім чужий, зайва людина. Щоб як чий-небудь шматок незаконно з'їм...

Привчив мене Ларіон до храму, став я допомагати йому в службі, співав з ним на криласі, кадило розводив, усе робив, що було треба; сторожеві Власію допомагав порядку в церкві додержувати, і любив усе це, особливо взимку. Церква-бо дерев'яна, топили її добре, тепло було в ній.

Всеношна відправа більше від утрени приємна мені була; до ночі, трудом очищені, люди одходять від турбот своїх, стоять тихо, благоліпно, і світяться душі, мов свічі воскові, малими вогниками; видно тоді, що хоч обличчя в людей різні, а горе — одне.

Ларіон любив службу в храмі: заплющить очі, голову руду вгору закине, кадик випне й — заллється, заспіва. До того доходив, що й зайвину часом співав, — уже піп йому з вітваря знаки подає — куди, мовляв, тебе занесло?

І читав також чудово, співуче, дзвінко, з ласкою в голосі, з трепетом і радістю. Піп не любив його, він попа — теж, і не раз, бувало, говорив мені:

— Який це священик! Він не піп, а барабан, по якому злидні й звичка палицями б'ють. Був би я попом, я так би правив, що не тільки люди — святі ікони плакали б!

І це правда — поганий був піп на своєму місці: обличчя кирпате, чорне, мов порохом обсмалене, рот широкий, беззубий, борода куйовджена, волосся — рідке, з лоба — лисина, руки довгі. Голос мав хрипкий і задихався, немовби не до снаги ношу ніс. Загребущий був і завжди сердитий, бо — великосімейний, а село злиденне, земля в селян погана, промислів нема ніяких.

Влітку, коли й комар багатий, ми з Ларіоном днюємо й ночуємо в лісі, чатуючи на птиць, або на річці, рибу ловлячи. Траплялось — раптом, якась треба, а дячка нема, і де знайти його — невідомо. Всіх хлоп'яків із села порозганяють — шукати його; бігають вони, як зайчата, й гукають:

— Дяче! Ларивоне! Гайда додому!

Насилу знайдуть... Піп лається, поскаржитись обіцяє, а мужики — сміються.

Був у нього один друзяка, Савелко Мигун, злodyа відомий і п'яниця заливний, не раз битий бував за крадіж і навіть в острозі сидів, але, в усьому іншому, — виняткова людина! Пісень він співав і казки розповідав так, що не можна згадати без подиву.

Безліч разів я чув його, і тепер ось він передо мною живий стоїть: сухенький, в'юнкий, борідка в три волосини, увесь обшарпаний, пика маленька, клином, а лоб великий, і під ним злодійкуваті превеселі очі часто кліпають, як дві темні зорі.

Бувало притягне він пляшку горілки, а то Ларіона присилує купити, посідають вони один проти одного до столу, і каже Савелко:

— Ану, дяче, шквар «Покаяння»!

Вип'ють... Ларіон поконфузиться трохи та й заспіває, а Савелко сидить, як пришитий, кліпає, борідкою трясє, сльози на очах у нього, лоб рукою погладжує й посміхається, зганяючи пальцями сльозинки з лица.

Потім підстрибне, як м'яч, кричить:

— Дуже гарно, Ларю! Ну, та й заздрю я господу богіві — гарно пісні поскладано йому! Людина-бо, Ларю,

га? Що то є людина, яка вона добра й багата душею, га? Хіба ж їй не трудно перед богом ходити! А вона — ось як — на! Ти мені, господи, — нічого, а я тобі — всю душу!

— Не блюзни! — скаже Ларіон.

— Я? — кричить Савелко. — Нітрохи! Навіть і в гадці нема! Де ж я блюзню? Аж ніяк! Радію за бога — та й більш нічого! Ну, а тепер я тобі заспіваю!

Встане, руку витягне та й почне чарувати. Співав він тихо, таємниче співав, очі широко розкриє, запалить їх якимось особливим вогнем, і на витягненій руці його сухі пальці ворухаться завжди, ніби шукають чогось у пустоті. Ларіон до стіни відкинеться, спираючись руками об лаву, роззявить рота й дивиться здивовано; я на печі лежу, а серце мені мліє печально-солодко. Потемніє весь Савелко, тільки мишачі зуби його блищать, та сухий язик ворухиться, наче в зміюки, та ще піт на лобі виступить великими краплинами. Голосові його — краю нема, так і ллється, так і світиться, ніби ручай у полі. Скінчить, похитується, витре обличчя долонею, вип'ють обидва й довго мовчать. Потім Савелко просить:

— Ану-бо, Ларю, «Хвилею морською».

І так вони цілий вечір один одного тішать, поки не сп'яніють обидва; тоді Мигун починає казки соромітницькі розповідати про попів, поміщиків, царів; дячок рече і я теж, а Савелко без утоми казку за казкою в'яже, і так смішно, що можна задихнутись од сміху.

А ще краще він у свята біля шинку іноді співав: стане перед народом, зажмуриться кріпко, так що по скронях зморшки ляжуть, та й заведе; дивишся на нього — і наче пісня йому в груди з самої землі підіймається: і слова йому земля підказує, і силу голосові дає. Стоять і сидять довкола мужики; хто голову похилив і соломинку гризе, інший дивиться в рота Савелкові й світиться весь, а жінота навіть плаче, слухаючи.

Скінчить він — просять:

— Катай, брате, ще!

Випити піднесуть.

Було про Мигуна таке оповідання: украв щось таке на селі, спіймали його мужики та й кажуть:

— Ну, — край тобі! Тепер ми повісимо тебе, терпець нам увірвався з тобою!

А він ніби відповідає:

— Облиште, мужики, не діло затіяли! Крадене ви в мене відняли, отже — нічого ви не втратили, — майно завжди нове нажити можна, а такого чоловіка, як я, — де вам узяти? Хто вас потішить, як не буде мене?

— Гаразд, — кажуть, — базікай!

Повели його в ліс вішати, а він дорогою й заспівав. Спочатку йшли — поспішали, потім уже й не квапились, а прийшли до лісу — і мотузка готова, але дожидають, поки він скінчить останню пісню свою, а потім кажуть одне одному:

— Нехай іще одну заспіває, це йому замість відхідної буде!

Заспівав він іще, а тут сонечко зійшло, оглянулись люди — ясний день зі сходу йде, Мигун серед них посміхається, дожидає смерті без страху. Сконфузились мужики.

— Ну його, хлопці, до всіх чортів! — кажуть. — Повісиш — гріха й мороки всякої не збудешся.

І вирішили не чіпати Мигуна.

— За твій хист, — кажуть, — ми тобі й у пояс уклонимось, а за злодійство все-таки мусимо боки полатати.

Попобили його трохи та з ним разом і пішли назад.

Все це, може, й вигадано, але вже приємно дуже про людей говорить і Савелка добре ставить. А ще й те подумайте: коли люди так до ладу казки кажуть, отже — не вельми погані вони, а в тому й уся суть!

Не тільки пісень співали, а й про всячину розмовляли Савелко з Ларіоном, часто — про диявола: не в шані він був у них.

Пригадую, якось каже дячок:

— Диявол є образ злоби твоєї, відбиток духовної темноти...

— Дурість моя, значить? — питає Савелко.

— Саме вона — й більше нічого!

— Мабуть, та і є! — сміючись, каже Мигун. — А то, якби живий він був, давно б йому злапати мене треба!

Зовсім не вірив Ларіон у чортів; пригадую, на току, сперечаючися з мужиками-розкольниками, кричав він їм:

— Не диявольське, але — скотиняче! Добро і зло — в людині суть: хочете добра — і єсть добро, зла хочете — і буде зло від вас і вам! Бог не спонукує вас на добро й на зло, самовладних створено вас волею його, і вільно чините і зло, й добро. Диявол же ваш — злидні й тем-

нота! Добре суть воістину людське, бо воно — боже, зле ж ваше — не диявольське, але скотиняче!

Вони йому кричать:

— Єретик рудий!

А він — своє.

— Тому,— каже,— диявола й малюють рогатого й козлогого, що він є скотиняче начало в людині.

Найкраще про Христа Ларіон говорив: я бувало плакав завжди, бачивши гірку долю сина божого. Увесь він — від спору в храмі з ученими аж до Голгофи — стояв передо мною, як дитя чисте й прекрасне в невимовній любові своїй до народу, з доброю посмішкою до всіх, з ласкавим словом розради,— скрізь дитя,— яке сліпить красою своєю!

— І з мудрецами храму,— говорив Ларіон,— як дитя, розмовляв Христос, тому видався їм вищим од них у простій мудрості своїй. Ти, Мотю, пам'ятай це й намагайся зберегти в душі дитяче твоє на все життя, бо в ньому — істина!

Питав я в нього:

— А чи скоро знову Христос прийде?

— Скоро вже! — каже.— Скоро,— чувати, що люди знов шукають його!

Пригадую тепер я Ларіонові слова, здається мені, що бачив він бога великим майстром найчудовіших речей, і людину вважав за невмілу істоту, яка заблукала на шляхах земних, і жалів її, безталанну спадкоємницю великих багатств, богом їй заповіданих на сій землі.

У нього й у Савелка одна віра була. Пригадую, ікона чудесно явилась у нас на селі, Якось рано-вранці восени прийшла баба до колодязя по воду і — раптом бачить: у тьмі на дні колодязя — сяйво. Зібрала вона народ, земський з'явився, піп прийшов, Ларіон прибіг, спустили в колодязь чоловіка, і підняв він звідтіль образ «Неопалимої купини». Тут же почали молебень правити й вирішено було капліцю над колодязем поставити. Піп кричить:

— Православні, жертвуйте!

Земський також наказує, і сам троячку дав. Мужики порозв'язували гамани, баби старанно полотно несуть і всяке збіжжя, по селу радіння пішло, і я був радий, як у день світлого Христового воскресіння.

Але ще під час молебня бачив я, що обличчя Ла-

ріонове сумне, і не дивиться він ні на кого, а Савелко, наче миша та шастаючи в юрбі, посміхається. Вночі я ходив дивитись на явлінну: стояла вона над колодязем, випромінюючи на дим схоже голубуватосвітле сяйво, ніби хтось невидимий ласкаво хукав на неї, гріючи світлом і теплом; було і моторошно й приємно мені.

А прийшов я додому, чую — Ларіон сумно говорить:

— Нема такої божої матері!

І Савелко тягне, сміючись:

— Я зна-аю! Десь, певно, Мойсей задовго до Христа був! Які шахраї? Чудо, га? Ах ви, чудаки!

— В тюрму б за це й земського й попа! — тихо-тихо каже Ларіон.—Щоб не вбивали вони, задля користі своєї, бога в людях!

Я відчуваю — неприємна мені ця розмова, і питаю з печі:

— Ви про що говорите, дядьку Ларіоне?

Замовкли вони, шепочуться обидва, видимо, стурбовані. Потім Савелко кричить:

— Ти — чого? Сам на людей скаржишся — дурні, і сам же, без сорому, дурня робиш із Матвійка? Навіщо?

Підскочив і каже мені:

— Дивись-но, Мотько, ось — сірники! Ось — я їх розтираю в руках... Бачиш? Гаси світло, Ларіоне!

Погасили лампу, і, бачу я, в темноті дві Савелкові руки сяють тим же димом голубим, як і явлінна ікона. Страшно й досадно було бачити це.

Савелко щось говорить, а я в куток на печі заліз і вуха собі пальцями затулив. Тоді вилізли вони обидва до мене — горілки теж узяли — і довго, один поперед одним, розповідали мені про істинні чудеса й про шахрайську наругу над вірою людей. Так я й заснув, поки вони розмовляли.

А через два-три дні прибуло чимало попів та чиновників, ікону заарештували, земського з посади змістили, попа також настрахали судом. Тоді і я повірив у обман, хоч і важко було мені погодитись, що все це тільки для того зроблено, щоб у бабів полотно, в мужиків п'ятаки витягти.

Ще коли минуло мені шість років, почав Ларіон мене письма навчати по-церковному, а через дві зими школу в нас відкрили, — він мене до школи одвів. Спочатку я трохи одсахнувся від Ларіона. Вчитися сподобалось

мені, взявся я до книжок гаряче, так що він бувало спитає урок у мене і, прослухавши, скаже:

— Славно, Мотько!

А одного разу сказав:

— Хороша кров у тобі горить, видно, не дурень був твій батько!

Я питаю:

— А де він?

— Хто ж це знає!

— А він — мужик?

— Напевне одне тільки можна сказати — мужчина.

А щодо стану — невідомо. Навряд чи мужик одначе! З обличчя твого та й зі шкіри — крім характеру — з панів либонь!

Запали ці випадкові слова його в пам'ять мені й не принесли добра. Назвуть мене в школі підкидьком, а я — дибки й гукаю товаришам:

— Ви мужицькі діти, а мій батько — пан!..

Дуже я утвердився в цьому — треба оборонятись чим-небудь проти кепкування, а іншої оборони не було на умі. Незлюбили мене і вже стали негоже звати, а я — битись почав. Хлопчисько кріпкий був, бився добре. Пішли на мене скарги, кажуть дячкові люди, батьки й матері:

— Вгамуй-но свого приبلуду!

А деякі, й не скаржачись, власноруч вуха м'яли, скільки хотілось.

Тоді Ларіон сказав мені:

— Може, ти, Матвію, навіть генеральський син, тільки це — не велике цабе! Всі родяться однаково, отже й честь одна для всякого.

Але вже спізнався він — мені о тій порі було років дванадцять, і образи мені дошкуляли кріпко. Потягло мене геть од людей, знову я наблизився до дячка, цілу зиму ми з ним у лісі лазили, птиць ловили, а вчитись я гірше став.

Скінчив я школу на тринадцятому році; задумався Ларіон, що йому далі робити зі мною? Бувало пливемо ми з ним у човні, я — на веслах, а він — на кермі, і водить він мене в мислях своїх по всіх стежках долі людської, розповідає всякі плани життя.

І попом він мене бачить, і солдатом, і прикажчиком, а скрізь недобре для мене!

— Як же, Мотько? — питає.

Потім погляне на мене й скаже, сміючись:

— Нічого, не бійсь! Якщо не зірвешся, то вилізеши! Тільки солдатчини уникай, там людині — край!

У серпні, скоро після першої пречистої, поїхали ми з ним на Любушин вир соменят ловити, а був Ларіон трохи напідпитку, та й із собою теж горілку мав. Дудлить із пляшки потроху, крикає й співає на всю річку.

Човен у нього поганий був, маленький і хиткий, повернувся він у ньому рвучко, зачерпнув він бортом, — і опинились ми обидва у воді. Не вперше трапилось це, і не злякався я. Виринув — бачу, Ларіон поруч зі мною плаває, трясє головою й каже:

— Пливи на берег, а я окаянне корито буду гнати туди!

Не далеко від берега було, течія слабка, я пливу зовсім спокійно, але раптом, наче за ноги мене смикнуло чи в студений струмінь попав, обернувся назад: іде наш човен догори дном, а Ларіона — нема. Нема його ніде!

Наче каменем, ударило мене страхом у серце, сіпонуло судорогою, й пішов я на дно.

На той час їхав полем прикажчик з економії, Єгор Титов, бачив він, як перекинулись ми, бачив, як Ларіон зник; коли я став тонути — Титов уже роздягався на березі. Він мене й витяг, а Ларіона тільки вночі знайшли.

Погасла мила душа його, і зразу стало мені темно й холодно. Коли його ховали, хворий я лежав і не міг провести на цвинтар дорогу людину, а звівся на ноги — мерщій пішов на могилу до нього, сів там — і навіть плакати не міг у тузі. Дзвенить у пам'яті голос його, оживають розмови, а людини, яка б ласкаву руку на голову мені поклала, більше немає на землі. Все стало чуже, далеке... Заплющив очі, сиджу. Раптом — підводить мене хтось: узяв за руку й підводить. Дивлюсь — Титов.

— Нема чого, — каже, — тобі робити тут, ходім!

І повів мене. Я — йду.

Каже він мені:

— Видно, серце в тебе, малий, хороше, добро пам'ятає.

А мені від цього не легше. Мовчу. Далі каже Титов:

— Ще в той час, коли підкинули тебе, думав я — чи не взяти дитину до себе, та не встиг тоді. Ну, а видно, що господь цього хоче, — ось він знову вручив життя твоє до рук мені. Значить, будеш ти жити зі мною!

Мені тоді все одно було — жити, не жити, і як жити, і з ким... Так я й став з однієї точки на другу непомітно для себе.

За який час оглядівся. Титов цей — чоловік високий, понурий, стрижений, як солдат, з великими вусами й бри-тою бородою. Розмовляв не кваплячись, наче побоюючись зайвину сказати або сам своєму слову не вірячи. Руки завжди за спиною, а то в кишенях тримав, ніби соромився їх. Знав я, що мужики на селі — та й по всій окрузі — не люблять його, а років зо два тому, в сільці Малиніне, навіть кілком ударили. Казали — він з пістолетом ходить завжди. Дружина його, Настасія Василівна, була жінка красива, тільки — хворіла; худа, ледве ходить, обличчя без кровинки, а очі великі, горять сухо й боязко так. Дочка в них, Оля, на три роки молодша від мене, теж квола й бліденька.

І все круг них тихо: на підлозі товсті доріжки лежать, кроків не чути, розмовляють люди мало, півголосом, — навіть годишник на стіні обережно цокає. Перед образами негасимі лампади світяться, всюди картинки понаклеювано: страшний суд, муки апостольські, мучення святої Варвари. А в кутку на лежанці старий кіт лежить, товстий, димчастий, і зеленими очима дивиться на все — стереже тишу. В тиші цій обережній ні Ларіонового співу, ні птиць наших довго не міг я забути.

Одвів мене Титов до контори й став привчати до паперового діла. Живу. Бачу — наглядає за мною Титов, придивляється, мовчить, немов жде чогось від мене. Ніяково мені.

Веселим я ніколи не був, а на ту пору й зовсім похмурий став; розмовляти нема з ким та й не хочеться.

Каламутно було на душі в мене, не подобались мені Титові підозрілою тишею життя свого. Став я ходити до церкви, допомагати сторожеві Власію та новому дячкові, — цей був молодий, красивий, з учителів якийсь; до служби ледар, з попом підлабузник, руку йому цілує, цуциком бігає за ним слідком. На мене гримає, а — дарма, бо я відправу знав не згірш од нього й робив усе як треба.

О тій порі я й почав трудне життя мое — бога полюбив.

Поправляючи одного разу перед всеношною свічки біля ікони богородиці, бачу — і вона, і младенець дивляться на мене серйозно й задушевно так... Заплакав я

й став на коліна перед ними, молячись про щось — за Ларіона, мабуть. Чи довго молився — не знаю, але стало мені легше — зігрівся серцем і ожив я.

Власій у вівтарі порався, бурмоче там свої незрозумілі слова. Ввійшов я до нього, поглянув він на мене, питає:

— Чого зрадів, чи копійку знайшов?

Знав я, чому він так спитав, — часто я гроші на підлозі знаходив, — але тепер неприємними видались мені слова його, наче він мене за серце вщипнув.

— Богові я помолився, — кажу.

— Которому? — питає. — Їх тут, у нас, більше як сто, богів отих! А ось де — живий? Де — який справжній, а не з дерева, еге! Пошукай-но його!

Ціна його слів була мені відома, та образили вони мене в той час. Власій — чоловік древній, уже ледве ноги волочив, у колінах вони в нього зігнені, ходить завжди як по жердині, хитаючись ввесь, зубів у роті — жодного, обличчя темне й немов ганчірка стара, дивляться з неї божевільні очі. Ангел смерті Власія також древній був — не міг зняти руку на старого, а вже розум утрачала людина: за який час до смерті Ларіонової охопило його марення.

— Не церкві, — каже, — я сторож, а скотині: пастух я, пастухом народився й так помру! От — незабаром одійду від церкви в поле.

Відомо було — худоби він ніколи не пас.

— Церква, — каже, — таке ж саме кладовище, місце мертве, а я — до живого діла хочу, скотинку пасти потрібно мені, всі мої діди пастухами були, і я теж до сорока двох років.

Ларіон сміявся з нього і одного разу, сміючись, спитав:

— Був у давнину Велес, скотинячий бог, — чи не пращур твій?

Примусив його Власій про Велеса розповісти докладно, а вислухавши, каже:

— Так і є! Я давно знаю, хто я такий, та боюсь попа! Ти підожди, дяче, не кажи йому! Настане час — я сам скажу, так...

На цьому й став старий.

І от, хоч я й знаю безумство його, а бентежить він мене.

— Дивись,— кажу,— поб'є тебе бог!

А він шамкотить:

— Я сам — бог! Он як!

І зненацька, зачепившись за підніжжя, мало не впав, а я зрозумів це як знамення.

Щиро полюбив я церковне; з усім жаром серця хлоп'ячого поринув я в нього, так, що все священним стало для мене, не тільки ікони та книги, а й ставники, й кадило, саме вугілля в нім — і ті любі! До всього торкаюся з трепетом, з моторошною радістю, у вітвар увійду — серце мліє, каміння підлоги ладен цілувати. Відчуваю себе в промені ока всевидючого, і спрямовує воно кроки мої, обіймаючи силою нетутешньою, гріючи світлом яскравим, від якого очі сліпнуть і не бачить людина нічого крім, як тільки себе. Стою, бувало, сам у храмі, тьма навкруги, а на серці — ясно, бо в ньому — бог і немає місця ні дитячим печалям, ні обидам моїм і нічому, що довкола, що єсть життя людське. Близькість до бога відводить далеко від людей, але в той час я, звісно, не міг цього зрозуміти.

Почав книги читати церковні — всі, що були; читаю — і сповнюється серце моє дзвоном краси божественного слова; жадібно п'є душа солодкість його, і відкрилося в ній джерело вдячних сліз. Бувало прийду до церкви раніш од усіх, стану на коліна перед образом Трійці і ллю слюзи, легко й покірно, без дум і без молитви: нічого було просити мені в бога, некорисливо поклонявся я йому.

Пам'ятаю Ларіонові слова:

— Іже уста твої моляся — повітрю моляться, а не богіві; бог-бо мислям вчуває, а не словам, яко люди.

А в мене-бо навіть і думок не було: просто стою на колінах і ніби мовчки радісної пісні співаю, а радуюсь тому, що розумію — не сам я в світі, а під охороною божею та близько до нього.

Був цей час хороший для мене, час тихо-радісного свята. Любив я на самоті в храмі бути, і щоб ні шуму, ні шелесту навкруги — тоді, в тиші, пропадав я, немовби злітав на хмари, з висоти їх усі люди непомітні ставали для мене і людське — невидиме.

Але Власій заважав мені: човгає ногами по плитах підлоги, дрижить, мов тіль дерева проти вітру, і бурчить беззубим ротом:

— Нема для чого мені тут бути, хіба це моє діло! Сам я бог, пастир усієї скотини земної, так! І піду я завтра в поле! Навіщо загнали мене сюди, в холод, у темряву? Чи моє діло?

Тривожив він мене блюзнірством своїм,— думалось мені — порушує він чистоту храму, і богові досадно бачити його в домі своїм.

О тій порі помітили моє благочестя й старання моє, так що й піп став, зустрічаючи, якимось особливо носом сопти й благословляв мене, а я повинен був руку йому цілувати — була вона завжди холодна, в поті. Заздрив я його близькості до таїн божих, але не любив і боявся.

А Титов усе зіркіше дивився на мене маленькими, тьмяними, мов гудзики, очима. Всі вони поводитись зі мною обережно, ніби я скляний був, а Ольгунька не раз тихенько питала в мене:

— Ти святий?

Торопіла вона передо мною, навіть коли я ласкавий до неї бував і розповідав їй житія або що інше, церковне. Взимку вечорами я пролог або мінею вголос читав. За вікнами метелиця безпритульна по полю кидається, в стіни стукає, стогне та виє, змерзла. В кімнаті тихо, всі сидять, не ворухнуться; Титов голову низько похилить, не видно його обличчя, Настасія непорушними очима дивиться на мене, Ольгунька куняє, вдарить мороз — вона здригнеться, оглянеться й тихенько усміхнеться мені. Інколи, не зрозумівши якого-небудь слова церковного, перепитає вона — продзвенить м'який голосок її, і знов тихо, тільки метелиця крилата жалібно співає, шукає спочинку, по полю літаючи.

Ті святі мученики, які боролись за господа, життям і смертю знаймуючи силу його,— ці були від усіх найближчі душі моїй; милостивці й блаженні, які людям віддавали любов свою, також зворушували мене, а оті, що бога ради відходили од світу в пустині й печери, стовпники й самітники, незрозумілі були мені: надто вже сильний був для них сатана.

Ларіон відкидав сатану, а треба було прийняти його, житія святих примусили — без сатани незрозуміле падіння людини. Ларіон бачив бога єдиним творцем світу, всесильним і непереможним,— а звідки ж тоді потворне? За життями святих виходило, що майстер усього потворного і є сатана. Я й прийняв його на такій посаді: бог

створює вишню, сатана — лопух, бог — жайворонка, сатана — сову.

Але вийшло якось так, що хоч я й визнав сатану, а не повірив у нього й не убоявся; він мені пояснював буття зла, але разом і заважав мені, принижуючи велич божу. Намагався я про це не думати, але Титов завжди наводив мене на думки про гріх та силу диявола.

Читаю я, а він, раптом і не показуючи очей, питає:
— Матвію, що значить — камо?

Відповідаю:

— Куди...

Помовчавши, він каже:

— Камо гряду від лица твого і від гніву твого камо біжу?

Жінка його глибоко зітхне і ще з більшим острахом дивиться на мене, чогось чекаючи. І Ольга, кліпаючи сніми очима, пропонує:

— А — до лісу?

— Гряду — значить іду? — питає Титов.

— Так.

Витяг він, пригадую, руки з кишень і став крутити обома свої довгі вуса, а брови на лобі йому дрижать. Потім хутко сховав руки й каже:

— То цар Давид питав — камо біжу! Цар, а боявся! Видно, диявол той набагато дужчий від нього був. Помазаник божий, а сатана здолав... Камо гряду? До чорта в лапи грядеш — і питати нема чого! Ось воно як! Значить — нам, холопам, нічого й борсатись, коли царі туди попадають.

Ходив він цією стежкою часто, і хоч я розмов його не розумів, — неприємні вони мені були завжди. Про благочестя моє все більше говорили, і ось Титов почав утовкмачувати мені:

— Молись старанно за мене і за всю мою сім'ю, Матвію! Дуже я тебе прошу — молись! Нехай це буде платою твоєю за те, що я дав тобі притулок у теплі та в ласці.

А мені що? Молитва моя без змісту була, щось наче пташина пісня сонцю, — став я молитись за нього й за дружину, а найбільше за Ольгуньку, — дуже гарна дівчинка росла, тиха, красива, ніжна. Звертався я до бога словами псалмів Давидових, а також усіма іншими молитвами, які знав, і було приємно мені твердити самому

собі складні, співучі слова, але тільки-но згадаю Титова, скажу: «Помилуй, господи, велією милістю твоєю раба твого Георгія...» — і раптом прохолоне серце, і немовби висхне ручай молитвослов'я мого, скаламутиться яснота радості, наче соромно мені перед богом, — не можу більше! І, потупивши очі, щоб не бачити лику на іконі, підвондзусь, — засмучений, а чи — сконфужений. Непокіло це мене — чому так трапляється? Намагався зрозуміти й не міг, а шкода було мені, коли щезала радість моя, розбиваючись об цю людину.

Як помітили мене люди, то і я став їх помічати.

Бувало в свято вийду на вулицю — дивляться люди на мене з цікавістю, вітаються зі мною деякі статечно, а хто — кепкуючи, але всі бачать.

— Ось, — кажуть, — молитовник наш!

— Гляди, Матвію, святим будеш, чого доброго?

— А ви не смійтесь, хлопці, — він не піп, не за гроші в бога вірує!

— А чи мужиків серед святих не бувало?

— Від нас — усяка душа, та нам користі ні гроша!

— Хіба він мужик? Він потаємний баринок!..

І приємно говорять і образливо.

Був у мене о тій порі особливий лад душі — хотілося мені з усіма тихо жити і щоб до мене також усі приятні були; старався я досягти цього, але кепкування заважало мені.

Особливо допікав мені Мигун: побачить бувало, стане на коліна, кланяється й голосить:

— Вашій святості — земний уклін! Помоліться-но за Савелка свого, чи не буде йому толку від бога? Навчіть, як богові догодити — на крадіжку мені не ходити, або — як накраду собі досхочу — поставити пудову свічу?

Люди регочуть, а мені й дивно і досадно чути Савелкові кпини.

А він своє:

— Православні, кланяйтесь праведникові! Він мужика в конторі обшитає — в церкві книгу зачитає, богові й не чути, як мужик реве.

Мені тоді років шістнадцять було, і міг би йому я піку розбити за ці кпини, але замість того, став уникати Мигуна, а він це помітив і ще гірше мені проходу не дає. Пісню склав; у свята ходить по вулиці та й співає, бринькаючи на балалайці:

Бари дівок обнімають,
Дівки брюхо наживають,
І від барських ласочок
Родять сухих діточок!
Підкидають діток барам,
Та — не щедрі бари даром;
І саджають їх в конторі
На мужицькеє на горі!

Довга пісня була, всім у ній перепадало, а Титову й мені — найбільше. Доводив мене Савелко до того, що, як побачу, бувало, його погану цю борідку, шапку, збиту набакир, і лисий лоб, — починаю весь тремтіти; так би кинувся й порвав би його на шматки.

Але хоч і малий юнак був я тоді, а серце вмів держати кріпко; він іде за мною, бринькає, а я вдаю, ніби й не гірко мені, виступаю повагом і наче й не чую нічого.

Молитися ще більше став — відчуваю, що, крім молитви, нема чим мені захистити себе, але тепер з'явилися в молитвах моїх скарги та гіркі слова:

— За що, господи? Чи винен я, що батько-мати мої зрклись мене і, мов кошеня, в кущі кинули немовлям?

А іншої провини не бачив за собою — люди в житті змішано стоять, кожен до діла свого звук, звичку звів у закон, — де ж таки одразу зрозуміти, проти кого чужа сила спрямовує тебе?

— Ну, а все-таки почав я придивлятись, бо все неспокійніше й нестерпніше ставало мені.

Наш пан, Костянтин Миколайович Лосев, багатий був і чимало землі мав; до нашої економії він не часто приїздив: вважали її за нещасливу в їхньому сімействі, у ній матір панову хтось задушив, дід його з коня впав, убився, і жінка втекла. Двічі бачив я пана: чоловік високий, огрядний, у золотих окулярах, у підльовці й у картузі з червоною околичкою; говорили, буцім важний він цареві слуга і вельми вчений — книги пише. Титова одначе він двічі налаяв матірню і кулак до носа наставляв йому.

В Соколій економії Титов був — уся влада й сила. Маєток — невеликий, хліба сіяли скільки було потрібно для господарства, а решта землі мужикам в оренду йшла; потім наказали оренду скорочувати й сіяти льон, — неподалік фабрика відкрилась.

Крім мене, в куточку сидів у конторі Іван Макарович Юдін, чоловічок німої душі й завжди п'яненький. Теле-

графістом він був, та за п'ятику вигнали його. Вів усі книги він, писав листи, договори з мужиками й мовчав так багато, що навіть дивно було; говорять до нього, а він тільки головою киває, хихоче тихенько, а часом скаже: — Так.

І тут — увесь.

Маленький він був, худий, а обличчя кругле, набрякле, очей майже не видно, голова лиса, а ходив навшпиньках, без шуму й непевно, наче сліпий.

В день Казанської обпоїли мужики Юдіна горілкою, а коли вмер він, — лишився я в конторі сам для всього: поклав мені Титов платні сорок карбованців на рік, а Ольгу примусив допомагати.

І раніш бачив я, що мужики ходять біля контори, наче вовки над капканом: вони капкан бачать — та їсти охота, а принада вабить, ну, вони й попадаються.

Коли ж лишився я сам в конторі, розгорнулись передо мною всі книги, плани, то, звичайно, і при малому розумі моему я зразу побачив, що все в нашій економії — ясний грабунок, мужики кругом обложені, всі в боргу і працюють не на себе, а на Титова. Сказати, що здивувався я чи соромно стало мені, — не можу. І хоч зрозумів, за що Савелко лається, але не прийняв його правди, — адже не я грабунок вигдавав!

Бачу, що й Титов не чистий перед хазяїном — напихає він кишню собі якнайтугіше. Тримав я себе перед ним і раніше сміливо, розуміючи, що потрібен йому для чогось, а тепер подумав: для того й потрібен, щоб перед богом його, злодія, прикривати.

Любим сином тоді називав він мене і жінка його теж; одягали добре, я їм, звісно, спасибі кажу, а душа не лежить до них, і серцю од ласки їхньої ніяк не тепло. А з Ольгою все більше дружився: подобалась мені тиха по-смішка її, ласкавий голос і любов до квітів.

Титов із жінкою ходили перед богом похнюпившись, як стриножені коні, і наче ховали в покірливій несміливості своїй гріх якийсь, важчий від злодійства. Руки Титова не подобались мені — він усе ховав їх і цим на-штовхував мене на думки нехороші — може, його руки людину задушили, може, в крові вони?

І завжди — і він і вона — просять мене:

— Молись за нас, грішних, Мотю!

Якось я, не стерпівши, сказав:

— Чи ви набагато грішніші за інших?

Настасія зітхнула й пішла, а сам одвернувся, не відповівши мені.

Дома він завжди задумливий, розмовляє з жінкою та дочкою мало й тільки про діла. З мужиками ніколи не лаявся, але був пихатий — це гірше від матірщини виходило в нього. Ніколи ні в чому не поступався перед ними: як скаже, так і стоїть, наче по пояс у землю вгруз.

— Поступитись би для них! — сказав я йому яюсь. Одказав він:

— Ніколи ні на вершок не поступайся перед людьми, інакше — пропадеш!

Другим разом, — силував мене неправильно рахувати — я йому кажу:

— Так не можна!

— Чому?

— Гріх.

— Не ти мене силуєш грішити, а я тебе. Пиши, як велю, не з тебе одвіт, ти — лише рука моя! Праведність свою не порушиш цим, не бійся! А за десять карбованців на місяць ні я, ні хто інший не приловчиться правильно жити. Це — зрозумій!

«Ах ти, — думаю, — сміття без пуття!»

— Годі! — кажу. — Все це треба припинити. А якщо ви не перестанете дуріти, то я кожен раз викриватиму ваші діла на селі.

Підняв він вуса під ніс, вишкірив зуби й витріщив круглі очі свої. Мірємо один одного, хто вищий.

Тихо питає він:

— Справді?

— Справді!

Засміявся Титов, наче пригорщ двогривених на підлогу брязнув, і каже:

— Добре, праведнику! Воно, гляди, так і слід мені — набридло вже біля карбованців копійки ловити. Стало злодіям тісненько — зажили чесненько!

І пішов, грюкнувши дверима, аж навіть шибки у вікнах занили.

Здалось мені, буцім скоротився Титов з того дня, до мене перестав чіплятись.

Був він страшенний скнара, і хоч ні в чому себе не обмежував, але ціну копійці знав. У їжі ласолюбний і до жінок жадний незвичайно, — влада в нього велика, від-

мовити йому баби не сміють, а він і радий; дівиць не займав, видимо — боявся, а жінки — мабуть, кожна хоч раз, та була наложницею його.

І мене до цього кілька разів заохочував:

— Чого ти, — каже, — Матвію, соромишся? Жінку по-яти — як милостиню подати! Тут кожній бабі помилуватись кортить, а чоловіки — люди кволі, стомлені, що з них візьмеш? А ти ж хлопець дужий, красивий, — що тобі важко бабу приголубити? Та й сам приемність матимеш...

Він до всякої підлоти збоку заходив, негідник.

Одного разу питає в мене:

— Ти як, Матвію, гадаєш — чи сильний є праведник у господа?

Не любив я запитань його.

— Не знаю, — кажу.

Подумав він — та й знову:

— От вивів бог Лота із Содома і Ноя врятував, а тисячі загинули від вогню й води. Одне сказано — не убий? Інколи мені здається — тому й загинули тисячі людей, що були поміж ними праведники. Бачив бог, що й при таких його суворих законах можуть деякі праведно жити. А коли б жодного праведника не було в Содомі — бачив би господь, що, значить, ніхто не може додержувати законів його, і, може, пом'якшив би закони, не занапашаючи безлічі людей. Говорять про нього: многомилостивий, — а де ж це видно?

Не розумів я тоді, що людина ця шукає собі свободи гріха, але дратували мене слова його.

— Блюзнірствуєте ви! — кажу. — Боїтесь бога, а не любите його!

Висмикнув він руки з кишень, кинув їх за спину, посів, видно, що розлютився.

— Так чи ні — не знаю! — відповідає. — Тільки думається мені, що служите ви, богомоли, богові вашому задля міри чужих гріхів. Не будь вас — заплутався б господь, оцінюючи гріх!

Довго по тому він не помічав мене, а в душі моїй стала рости нестерпна ворожнеча до нього, — гірший за Мигуна став він для мене.

Вночі на молитві спом'янув я ймення його — спалахнула душа моя гнівом, і, може, в ту годину сказав я першу людську молитву мою:

— Не хочу, господи, милості твоєї для злодія: відплати, прошу, йому! Хай не обкрадає він злидарів безкарно!

І так гаряче говорив я проти Титова, що навіть страшно стало мені за долю його.

А скоро по тому здивався я з Мигуном — прийшов він до контори лика просити, а я сам був у ній.

Питаю:

— Ти, Савеле, за що знущаєшся з мене?

Він показує зуби свої, увіткнувши мені в обличчя гострі очі.

— Моя,— каже,— справа невелика, прийшов просити лика!

Ноги мені тремтять і пальці самі собою в кулак стуляються; взявши за горло, струсонув я його трохи.

— В чому я винен?

Він не злякався, не образився, а просто взяв мою руку й одвів її од шиї своєї, наче не я за нього, а він за мене дужчий.

— Коли,— каже,— людину душать, їй незручно говорити. Ти мене не займай, я вже всякі побої бачив — твої для мене зайві. Та й битись тобі не треба, бо так ти всі заповіді перекинеш.

Говорить він спокійно, жартома, легко.

Я кричу йому:

— Чого тобі треба?

— Лика.

Бачу — на словах мені його не здолати, та й злість моя минулась, тільки обидно мені перед ним.

— Звірота,— кажу,— всі ви! Хіба можна з людини сміятися за те, що його батько-мати покинули?

А він у мене примовками, наче камінням, лучає:

— Не вдавай жебрака, коли правда допіка: ти їси крадений хліб не тому, що осліп.

— Брешеш,— мовляв,— я за свій шматок працюю...

— Без праці й курку не вкрадеш, це відомо!

Дивиться на мене з чортячою посмішкою в очах і каже жалісливо:

— Ех, Матвію, хороший ти був дитям! А став книгогризом, богоїдом і, як усі нашої землі злодії, будуєш божий закон на тій біді, що не всім дано руки однакові завдовжки.

Випхав я його з контори. Примовки його не хотів я

зрозуміти, бо, вважаючи себе за вірного богові слугу, і думки свої мав за вірніші від думок інших людей. Ставало мені самотньо й тоскно, відчуваю — слабне душа моя.

Скаржитись на людей — не міг, не допускав себе до цього, чи то від гордості, чи тому, що хоч і був я дурний, а фарисеем не був. Стану на коліна перед знаменням Абаляцької богородиці, дивлюсь на образ її, на рученьки, до небес піднесені, — вогник у лампаді моїй блимає, тиха тінь гладить ікону, а на серце мені ця тінь холодом лягає, і стає межи мною та богом щось невидиме, невідчутне, пригнічуючи мене. Втратив я радість молитви, засмутився і навіть з Ольгою недобрый став.

А вона дивиться на мене все ласкавіше: мені тоді вісімнадцять років минуло, хлопець показний і кучерявий такий. І хотів я, і ніяково було мені ближче до неї піти, я тоді ще невинним перед жінками жив; молодиці на селі глузували за це з мене; інколи мені здавалося, що й Ольга недобре посміхається. Не раз уже солодко думав про неї:

«Ось — дружина мені!»

Сидів я з нею в конторі мовчки цілими днями, питає вона в мене що-небудь про діло, відповім їй — ось і вся наша розмова.

Тонка вона, біла, очі сині, задумливі, але була вона гарна й легка в тихій і невідомій мені печалі своїй.

І якось вона спитала в мене:

— Чого ти, Матвію, став похмурий?

Ніколи я про себе ні з ким не розмовляв і не думав, не хотів розмовляти, а тут раптом відкрилось серце — і все перед нею, всі колючки мої повидирав. Про сором мій за батьків і глузування з мене, про самотність і збіднення душі, і про батька її — все! Не те, щоб скаржився я, а просто вивів думи зсередини назовні; багато їх набралось, і все — негідь. Досадно мені, що — негідь.

— Краще в монастир іти! — кажу.

Затуманилась вона, похилила голову й нічим не відповіла мені. Була мені приємна печаль її, а мовчання — засмутило мене. Але днів через три — тихенько вона каже мені:

— Марно ти на людей стільки уваги звертаєш; кожен живе сам собою — бачиш? Звичайно, тепер ти сам

на землі, а коли заведеш собі сім'ю, і нікого тобі не треба, житимеш, як усі, за своєю стіною. А папашу мого не суди; всі його не люблять, бачу я, але чим він гірший за інших — не знаю! Де є любов?

Втішають мене її слова. Я завжди все зразу роблю — так і тут учинив:

— Ти, — кажу, — пішла б заміж за мене?

Одвернулась вона, шепоче:

— Пішла б...

Тепер усе! Другого дня я сказав Титову: так і так, мовляв.

Посміхнувся він, вуса розгладив і став душу мені шкребти.

— В сини до мене — пряма путь тобі, Матвію: треба думати, це від бога призначено, я не спорю! Хлопець ти серйозний, скромний і здоровий, богомолець за нас, і з усіх поглядів — скарб, без лестошів скажу! Але, щоб сито жити, треба вміти діла робити, а нахил до діловитості слабкий у тебе. Це — одне. Друге — через два роки в солдати тебе покличуть, і повинен ти йти. Були б у тебе грошенята приховані, карбованців п'ятсот, можна б відкупитись від солдатчини, я вже це влаштував би... А без грошей — підеш ти, тоді лишиться Ольга ні заміжня, ні вдова...

Пиляє він мені серце тупими словами своїми, вуса йому тремтять і в очах зелений вогник виграє. Встає передо мною солдатство, страшно й гидко душі — який я солдат? Уже тільки те, що в казармі треба жити завжди з людьми, — не для мене. А пиятика, матірщина, зуботичини? В цій службі все проти людини, знав я. Приголомшили мене слова Титова.

— Значить, — кажу, — в ченці піду!..

— Тепер — запізнився! — сміється Титов. — Зразу не пострижуть, а послушника — візьмуть у солдати. Ні, Матвію, крім грошей, нічим долю не підкупиш!

Тоді я кажу йому:

— Дайте ви грошей, адже у вас багато!

— Ага! — каже. — Це ти просто придумав. Тільки чи добре отак для мене це? Зміркуй: я мої гроші, може, великим гріхом купив, може, я за них чортові душу продав. Поки я в гріхах паскудився, — ти праведно жив, та й тепер того ж хочеш, коштом моїх гріхів? Легко праведному в рай потрапити, коли грішник його на своєму хребті

везе,— тільки я не згоден тобі за коня бути! Ти вже краще сам погріши, бог тобі простить,— певно,— ти бо вперед у нього заслужив!

Дивлюсь — вигляд у Титова такий, наче він зненацька на сажень вищий від мене виріс, і я десь біля ніг його повзу. Зрозумів я, що глумиться він надо мною, скінчив розмову, а ввечері переказав Ользі слова її батька. Заблицькали сльози на очах у дівчини, а біля вуха затремтіла в неї якась мала синенька жилка, і трепет цей жалісний відгукнувся в серці мені. Каже Ольга, посміхаючись:

— От і не вийде, як ми хочемо...

— Ні,— мовляв,— вийде!

Сказав, не думаючи, але ніби слово цим дав і їй і собі,— слово, відступити від якого не можна.

З того дня нечисто зажив я: почалась для мене якась темна й п'яна смуга, заметався хлопець, як голуб на пожежі в хмарі димній. І Ольгу мені шкода, і хочеться її жінкою мати, люблю дівчину, а головне — бачу, що Титов у чомусь кріпший і стійкіший за мене, а це нестерпно для гордості моєї. Зневажав я злодійські діла і всю темну душу його, а раптом відкрилося, що живе в цій душі якась сила і — владно дивиться вона на мене!

На селі стало відомо, що я сватав і одмовлено мені; дівчата посміхаються, молодиці базікають, Савелко жарти жартує, і все це зводить мене дибки, скаламутило душу до повної тьми.

Стану я молитись, а Титов наче ззаду стоїть і в потилицю мені дихає, тому й молюсь я безглуздо, по-блюзнірському, не за господа радію, а думаю про діла свої — як мені бути?

— Допоможи,— кажу,— господи, і навчи мя, хай не втрачу шляхів твоїх і хай не вгрузне душа моя в гріху! Сильний ти і многомилостивий, вбережи ж раба твого від зла і обдаруй міццю в боротьбі проти спокуси, хай не буду подоланий хитрощами ворога і хай не візьме сумнів у силі любові твоєї до раба твого!

Так звів я господа з висоти невимовних красот його на посаду захисника дрібних ділець моїх, а бога принизивши, й сам занепав до нікчемності.

Ольга ж день за днем тане в печалі, як воскова свіча. Думаю, як вона буде жити з іншим чоловіком, і не можу поставити поряд з нею нікого, крім себе.

Силою любові своєї людина створює подібну собі, і тому думав я, що дівчина розуміє душу мою, бачить мислі мої й потрібна мені, як я сам собі. Мати її стала ще сумніша, дивиться на мене з сльозми, мовчить і зітхає, а Титов ховає погані руки свої і також мовчки ходить круг мене; в'ється, як ворон над псом, що здихає, щоб у хвилину смерті вирвати йому очі. З місяць часу минуло, а я все на тому ж місці стою, немов дійшов до крутого яру й не знаю, де перейти. Тяжко було.

Одного разу приходять Титов до контори й каже мені негелосно:

— Ось, Матвію, на твоє щастя трапилась нагода — хапай її, коли хочеш людиною бути!

Нагода була така, що мужики мали багато програти, економія дещо виграла б, а Титову могло перепастися карбованців з двісті.

Розповів мені й питає:

— Що, не пасмілишся?

Спитав би інакше, — може, я й не пішов до рук йому, а від цих слів — скинів я.

— Красти не пасмілюсь? — кажу. — Тут сміливості не треба, тільки підлота сама. Нумо, будемо красти!

Посміхається він, мерзотник, питає:

— А гріх?

— А гріхи мої — я сам полічу.

— Ну й гаразд! — каже. — Тепер — знай: що не день, то до весілля ближче!

Наче вовка на козеня, ловив він мене, дурня, в пастку.

І — почалось. У ділах я був не дурень, а зухвальство завжди велике мав. Почали ми з ним грабувати люд, ніби в дамки граємо, — він зробить хід, а я — ще лютіший. Обидва мовчимо, тільки зиркаємо один на одного, він — із смішком зеленим в очах, я — зі злістю. Здолав мене цей чоловік, але, і програвши йому все, навіть у поганому ділі не міг я перед ним поступитись. Льон приймаючи, став обважувати, штрафи за спаш затаював, як міг, копійку скуб з мужиків, але грошей не лічив і до рук не брав, — все Титову йшло; звісно, легше мені від того не було, і мужикам також.

Одне слово, був я о тій порі мов скажений, в грудях холодно; бога згадаю — мов опече мене. Не один раз усе-таки докоряв йому:

— Чому,— мовляв,— не підтримаєш силою твоєю падіння мое; чому наклав на мене випробування не по розуму мені, чи не бачиш, господи, гине душа моя?

Були години, що й Ольга чужою ставала мені; дивлюсь на неї і вороже думаю:

«Тебе заради душею торгую, нещасна!»

А після цих слів стане мені соромно перед нею, стану я тихий та ласкавий з дівчиною, як тільки можу.

Але — зрозумійте — не від жалю до себе чи до людей мучився я й зубами скреготав, а від великої тої досади, що не міг Титова здолати й віддав себе на волю його. Пригадаю, бувало, слова його про праведників — похолону увесь. А він, видимо, все це розумів.

Торжествує. Каже:

— Ну, святеннику, треба тобі про келійку думати,— з нами жити буде тісно тобі з жінкою, діти у вас підуть! Святенником назвав. Я змовчав.

І все частіше став він так називати мене, а дочка його все любіша, ласкавіша зі мною — розуміла, як трудно мені.

Биканючив Титов клопоть землі,— управителеві Лосева поклонявся,— дали йому хорошу місдинку за економією; став він будувати хату для нас, а я все надолужую, шахраюю. Діло йде швидко, дім будується, блищить проти сонця, мов золота коробочка для Ольги. От уже й під дах підвели його, пора піч класти, до осені й жити в ньому можна б.

Тільки якось, надвечір, іду я з Якимівки,— худобу в мужиків цінував за борги,— вийшов з гаю до села, дивлюсь — а проти заходу сонця горить мій будинок,— як свічка, горить!

Спочатку я подумав, що це сонце жартує — охопило його червоним промінням та й підіймає вгору, в небеса до себе, однак бачу — народ метушиться, чую — вогонь свище, дерево тріщить.

Спалахнуло серце в мене, бачу бога ворогом собі, був би камінь у руці в мене — шпурнув би його в небо. Дивлюсь, як злодійська моя праця димом та попелом по землі йде, сам увесь палаю разом з нею й кажу:

— Чи ти хочеш указати мені, що заради праху та попелу занапастив я душу мою,— ти цього хочеш? Не вірю, не хочу приниження твого, не з твоєї волі горить, а мужики це підпалили, люті на мене й на Титова! Не

тому не вірю в гнів твій, що я не вартий його, а тому, що такий гнів не вартий тебе! Не хотів ти подати мені помічі твоєї в потрібну годину, безсилому, проти гріха. Ти винуватий, а не я! Я ввійшов у гріх, як у темний ліс, до мене він виріс, і — де мені знайти свободу від нього?

Не те, щоб утішали мене ці дурні слова... І нічого не виправдували вони, але будили в душі якусь люту впертість.

Догорів мій дім раніше, ніж погасло обурення мое. Я все стою на узліссі, припавши до дерева, і веду мою суперечку, а біле Ольжине обличчя мріє передо мною, в сльозах, у горі.

Кажу я богові зухвало, як рівному:

— Якщо ти сильний, то і я сильний,— так повинно бути по справедливості!

Погас пожар, стало тихо й темно, але в п'їтьмі ще поблискують язики вогню,— немов дитина, заморившись плакати, тихо схлипує. Ніч була хмарна, блищала річка, мов той ніж кривий, серед поля загублений, і хотілось мені підняти ніж той, розмахнутись ним, щоб аж свиспуло над землею.

Десь опівночі прийшов я до села — біля воріт економії Ольга з батьком стоять, дожидають мене.

— Де ж ти був? — каже Титов.

— На горі стояв, на пожар дивився.

— Чому ж не біг гасити?

— Чудотворець я, чи що,— плюну в огонь, а він і погасне?..

У Ольги очі заплакані, вся вона сажею вимазана, в диму закоптіла — смішно мені бачити це.

— Працювала? — питаю.

Вмилась вона слізьми.

Титов похмуро каже:

— Не знаю, що й робити...

— Знову,— мовляв,— треба будувати!

У мені тоді така впертість появилась, що я своїми руками зразу ж ладен був колоди котити й вінця в'язати, й до завершення всю роботу одним духом міг довести, бо хоч я волю бога й заперечував, а мені треба було напевне знати,— він оце супроти мене чи ні?

І знов пішов крадіж. Яких тільки хитрощів не вигадував я! Бувало, колись ночами я, богові молившись, себе не чув, а тепер лежу й думаю, як би його зайвий

карбованець до кишені вкинути, весь у це поринув, і хоч знаю — багато хто в ту пору плакав од мене, у багатьох я шматок із горла вирвав, і малі діти, може, голодом загинули від загребущості моєї,— гидко й паскудно мені знати це тепер, а й смішно,— надто вже я дурний та зажерливий був!

Ікони святі дивляться на мене вже не печальними й добрими очима, як раніш, а — чигають, як Ольжин батько. Якось я в старости з конторки півкарбованця поцупив — ось до якої краси дійшов!

І раз випало мені щось особливе — підступила до мене Ольга, поклала руки свої легкі на плечі мені й каже:

— Матвію, господь з тобою, люблю я тебе більше за все на світі!

На диво просто сказала вона ці світлі слова,— так дитина не скаже «мама». Збагатився я силою, мов у казці, і стала вона мені з тої години неоцінимо дорога. Вперше сказала, що любить, вперше тоді обняв я її й так поцілував, що весь перестав бути, як це траплялось мені в час гарячої молитви.

До покрови будинок наш був готовий — строкатий виїшов, деякі колоди чорні, обгорілі. Незабаром і весілля справили ми; тєсть мій п'яний надудлився і весь час реготав, як чорт в удачі; тєща дивилась на нас, плакала,— мовчить, посміхається, а по щоках сльози течуть.

Титов горлає:

— Гей, не плач! Який у нас зять, га? Праведник!

І матірно лається.

Гості були поважні,— піп, звичайно, становий, двоє волосних старшин і ще всякі осетри, а попід вікнами сільський люд зібрався, і в ньому Мигун — веселий чоловік. Балалайка його бринькає.

Я біля вікна сидів, тонкий голос Савелків чути мені, хоч і боїться він сміливіше жартувати, а, чую я, виспівує:

Напились би ви скоріше та й полопались,
А наїлись би ви вдосталь та й полускались!

Кепкування його сподобалось мені тоді, хоч не до нього було,— горнеться до мене Ольга й шепоче:

— Кінчалось би вже швидше все оце, їжа й питво!

Огідно було їй дивитись на зажерливість людську, та й мені противно.

Як пізнали ми з нею одне одного, то обоє заплакали, сидимо на постелі обнявшись, і плачемо, і сміємось від великої й не сподіваної нами радості подружнього життя. До ранку не спали, цілувалися все й розмовляли, як будемо жити; щоб одне одного могли бачити — свічку за-світили.

Говорила вона мені, обіймаючи теплими руками:

— Будемо жити так, щоб усі любили нас! Добре з тобою, Матвію!

Обоє ми були як п'яні від невимовного щастя нашого, і сказав я їй:

— Нехай мене поб'є господь, якщо ти, Ольго, коли-небудь з вини моєї інакшими слізьми заплачеш!

А вона:

— Я,— каже,— від тебе все прийму, буду тобі за матір і за сестру, самотній ти мій!

Зажили ми з нею, мов у солодкім маренні. Діло я роблю абияк, нічого не бачу та й бачити не хочу, поспішаю завжди додому, до жінки; по полю гуляємо з нею, ходимо в ліс.

Згадав старовину — птахів завів, будинок у нас світлий, веселий, всюди на стінах клітки висять, птиці співають. Дружина, тиха, полюбила їх; прийду, бувало, додому, вона розповідає, що синиця робила, як шур співав.

Вечорами я мінею чи пролог читав, а більше про дитинство своє розповідав, про Ларіона й Савелка, як вони богові пісень співали, що говорили за нього, про божевільного Власія, який на той час помер уже, про все говорив, що знав,— виявилось, знав я багато про людей, про птиць і про риб.

Всієї сили щастя мого словами не вичерпати, та й не вміє людина розповідати про радості свої, не привчена до того,— нечасті є радощі її, короткі в часі.

Ходимо до церкви з жінкою, станемо поруч у куточку й разом молимося. Молитви мої вдячні звертав я до бога з похвалою йому, але й із гордощами — таке було почуття в мене, ніби подолав я силу божу, проти волі його примусив бога наділити мене щастям; поступився він передо мною, а я його й похваляю: добре, мовляв, ти, господи, зробив, справедливо, як і слід!

Ех, язичество жебрацьке!

Зиму прожив я непомітно, як один ясний день; похвалилась мені Ольга, що вагітна вона,— нова радість у нас. Тесть мій похмуро крекче, теща дивиться на жінку мою жалісливо й усе щось нашіптує їй. Затівав я своє діло розпочати, думав пасіку поставити, назвати її, на щастя, Ларіоновою, розвести горід і взятись до птахоловства — все це діла без усякої кривди для людей.

Одного разу Титов каже мені суворо так:

— Ти, Матвію, надто рано обсахарився, гляди — скоро прокиснеш! Літом дитина народиться в тебе — чи забудь?

Мені давно хотілось правду сказати йому, як я в той час розумів її, от і говорю:

— Скільки треба було мені гріха зробити — зробив я, порівнявся з вами, чого вам хотілось,— ну, а нижче від вас не буду стояти!

— Не розумію,— каже,— що ти хочеш мені довести! Я тобі кажу просто: сімдесят два карбованці на рік для сімейного не гроші, а доччине придане я тобі не дозволю проїдати! Думай! А мудрість твоя — просто злість проти мене, що я за тебе розумніший, і користі з неї — ні тобі, ні мені. Всяк — святий, поки сплять чорти!

Трудно було, а, жаліючи Ольгу, стримався я, не побив його.

На селі відомо стало, що я з тестем не в злагоді живу, почав народ приязніше дивитись на мене. Сам же я від радощів моїх м'якший став, та й Ольга добра серцем була — захотілось мені розплатитися з мужиками по змозі. Став я потроху потурати їм: тому допоможеш, цього прикриєш. А в селі — мов під склом, кожен твій помах руки видно всім. Лютує Титов:

— Знов,— каже,— хочеш бога підкупити?

Вирішив я покинути контору, кажу дружині:

— Шість карбованців на місяць — та й більше — я на птахів візьму!

Засмутилась подруга моя.

— Роби, як знаєш, тільки не лишитись би жebraками! Жаль,— каже,— папашу: хоче він тобі добра й багато гріха прийняв на душу заради нас...

«Ех, думаю, любя! Сіло мені його добро попід дев'яте ребро!»

І другого ж дня сказав тестеві, що йду собі.

Посміхнувся він, питає:

— В солдати?

Обпik! Розумію я, що нашкодити мені — легко йому: знайомства він має великі, скрізь йому шана, і вскочу я в солдати, як у воду камінь. Дочки своєї він не пожа-ліє,— в нього також велика гра з богом була.

І — петля за петлею на руки мені! Жінка нишком плакати стала, очі в неї завжди червоні. Спитаєш у неї:

— Ти чого, Олю?

А вона каже:

— Нездужаю.

Пам'ятаю клятву мою перед нею, ніяково, соромно мені. Один би крок ступити,— і рішучість є,— шкода жінку кохану! Не будь її, пішов би я в солдати, аби тільки від Титова втекти.

У кінці червня хлопчик у нас народився, і знов оду-рив я на час. Пологи були важкі, Ольга кричить, а мені од страху серце крається. Титов потемнів увесь, дрижить, припав у дворі до ганку, руки сховав, голову похилив та й бурмоче:

— Помре — все моє життя ні до чого, господи, поми-луй!.. Будуть діти в тебе, Матвію, може, зрозумієш ти горе моє й життя моє, перестанеш вимудровувати себе на гріх людям...

Пожалів я його в ті години. Сам ходжу по двору — думаю:

«Знову погрожуєш ти мені, господи, знов наді мною рука твоя! Дав би чоловікові оговтатись, допоміг би йому відійти геть! А чи скупий став на милість і не в доброті сила твоя?»

Пригадуючи тепер ці слова, соромлюсь дурості своєї.

Народилась дитина, перемінилась жінка моя: і голос у неї дужчий став, і тіло все наче випросталось, а до мене вона, бачу — якимсь боком стоїть. Не те, щоб загре-буща стала, а почала шматки враховувати; вже й мило-стиню не так часто подає, згадує, хто з мужиків та скільки винен нам. Борги — п'ятаки, а їй интересно. Спо-чатку я думав — минеться це; я тоді вже спритно пта-ством торгував, разів два на місяць їздив до міста з кліт-ками; бувало, карбованців п'ять і більше за поїздку візь-меш. Корова була в нас, курей з десятків — чого б іще треба?

А в Ольги очі блищать неприємно. Привезу їй дару-нок з міста — ремствує:

— Навіщо це? Ти б гроші беріг.

Нудно стало мені, і від цієї нудьги захопився я пташою ловитвою. Піду в ліс, поставлю сіть, повішу сильця, ляжу на землю, посвистую, думаю. В душі — тихо, нічого тобі не потрібно. Народиться думка, зачепить серце й кане в невідомість, мов камінчик в озеро, підуть жмури в душі — хвилювання за бога.

У ці години бог для мене — небо ясне, сині далі, гаптований золотом осінній ліс або зимовий — храм срібляний; ріки, поля й горби, зорі й квіти — все красиве божественне єсть, все божественне рідне душі. А згадаєш про людей, стрепенеться серце, як птиця, вві сні сполохана, і з подивом дивишся в життя — не зливається воедино краса божа з темним злиднним життям людським. Світлий бог десь далеко в силі й гордості своїй, люди — теж окремо в нуднім та прискорбнім житті. Нащо віддано дітей божих у жертву суєті, і голодні вони, й принижені, й пригнічені до землі, як черв'яки в болоті, — навіщо це допускає бог? Яка радість йому бачити приниження творинь своїх? Де єсть люди, які бога бачать і відчувають красу його? Осліплена душа людини чорними злиднями повсякденними. Ситість мають за радість, а багатство — за щастя, шукають люди свободи гріха, а свободи від гріха не мають. І де в них сила батьківської любові, де божа краса? Живий господь? Де ж — господне?

Зненацька шугне димом якийсь здогад чи натяк, усе собою вкриє, все спустошить, і в душі, як у полі зимою, пусто, холодно. Тоді я не смів доторкнутися словами до цієї думки, але, хоч вона й не вставала наді мною прибрана в слова, — силу її відчував я й боявся, як мала дитина темряви. Скочу на ноги, заспішу додому, позбираю свою снасть і піду хутко та пісень співаю, щоб відіпхнути себе геть од немічного страху свого.

Стали люди кепкувати з мене, — птахоловів не шанують по селах, — та й Ольга тяжко зітхає, видно, і їй негожим видається заняття моє. Тесть мені притчі вичитує, я мовчу собі, чекаю осені; здається мені, якщо обійде солдатчина мене, — цю яму я обмину.

Жінка знов завагітніла і разом з тим стала журитись.
— Чого ти, Ольго?

Спочатку відмовлялась — нічого, мовляв, та раз якось обняла мене, заплакала.

— Помру я,— каже,— від пологів помру!

Знав я, що жінки часто кажуть отак, але злякався. Втішаю — не слухає.

— Знову ти сам зостанешся,— каже,— нелюбимий ніким. Незлагідний ти, зухвалий у всьому,— прошу я тебе, задля дітей: не гордись, усі перед богом винні, і ти — не правий...

Часто вона стала говорити мені такі ось речі, і збен-тежився я від жалощів до неї, від страху за неї. З тес-тем у мене щось ніби схоже на мир вийшло, він зразу ж скористався з цього по-своєму: тут, Матвію, підпиши, там — не пиши. Приводи важливі — солдатчина під но-сом, друга дитина близько.

А вже рекрути гуляти стали, мене кличуть; відмо-вився — шибки повибивали.

Настав день, поїхав я до міста жеребок тягти, жінка вже боялася виходити з дому. Тесть мене проводжав і всю дорогу розповідав, які труди він поклав заради мене й скільки грошей витратив і як добре все влашто-вано в нього.

— Може, марно ви старались,— кажу.

Так і вийшло; жеребок мені випав з останніх. Титов навіть не повірив щастю моєму, а потім хмуρο засміявся:

— Видно, й справді бог за тебе!

Я — мовчу, а невимовно радий; для мене це свобода від усього, що обтяжувало душу, а головне — від доро-гого тестя. Дома — радість Ольжина; плаче й сміється, люба, хвалить мене й пестить, наче я ведмедя вбив.

— Слава тобі, господи,— каже,— тепер я спокійно вмру!

Посміююсь я з неї, а самому—моторошно, бо чую— вірить вона в смерть свою, розумію, що віра ця згубна, знищує вона життєву силу в людині.

Днів через три почалися в неї пологи. Дві доби му-чилась вона страшними муками, а на третю перестави-лась, обродившись мертвеньким; переставилась, як упев-нила себе, любий друг мій!

Похорону її не пам'ятаю, бо який час і сліпий і глу-хий був.

Розбудив мене Титов,— було це на могилі Ольжиній. Як тепер бачу — стоїть він наді мною, дивиться в об-личчя мені й каже;

— Ось, Матвію, вдруге сходимось ми з тобою біля

мертвих; тут народилась наша дружба, тут і знов би зміцнити її...

Озираюсь, немовби я вперше на землю потрапив: дощик накрапає, туман довкола, хитаються в нім голі дерева, пливуть і ховаються надмогильні хрести, все пограбоване холодом, огорнене важкою вогкістю, дихати нема чим, немов дощ і туман усе повітря зжерли.

Я кажу Титову:

— Чого тобі треба?

— Треба мені, щоб зрозумів ти горе моє. Може, і за тебе, за те, що не дав я тобі жити по волі твоїй, скарав мене господь смертю дочки...

Тане земля під ногами, перетворюючись на липке багно, і, чмокаючи, присисає ноги мої.

Зграбастав я його, кинув на землю, мов лантух висівок, кричу:

— Будь ти проклят, окаянный!

І почалась для мене пора безумна й безглузда,— не можу голови своєї вгору підняти, теж ніби кинутий об землю гнівною рукою і без сил простерся на землі. Болить душа обидою на бога, погляну на ікони й відійду геть мерщій: спорити я хочу, а не кається. Знаю, що по закону повинен смиренно покаєння скласти, повинен сказати:

«Так, господи! Тяжка рука твоя, а справедлива, і гнів твій великий, але милостивий!»

А по совісті моїй — не можу сказати цих слів, стою, загубившись між усякими мислями, й не знаходжу себе.

Подумаю:

«Чи не за те мені цей удар, що я нишком сумнівався в бутті твоєму?»

Лякає мене це, виправдовуюсь:

«Адже не в бутті, а тільки в милосерді твоєму мав я сумнів, бо здається мені, що всіх людей покинув ти без допомоги й без путі!»

І все це — не те, що тліє в душі моїй, тліє й нестерпно пече її. Спати не можу, нічого не роблю, ночами тіні якісь душать мене, Ольгу бачу, моторошно мені, і немає сил жити.

Вирішив повіситись.

Було це вночі, лежав я на постелі вдягнений і нудив світом: у пам'яті дружина стоїть, ні в чім неповинна;

сині очі її тихими вогнями сяють, кличуть. У вікна місяць дивиться, на підлозі ясні стежини лежать — на душі ще темніш од них. Схопився, взяв мотузок від птичої сітки, забив гвіздок у сволок, зашморг зробив і стільця підставив. Захотілось мені піджак скинути, скинув, комір у сорочці порвав і враз бачу, на стіні таємно промайнуло чиясь маленьке невиразне обличчя. Мало не закричав од страху, але зрозумів, що це мое обличчя в круглому Ольжиному дзеркалі. Дивлюсь — вигляд безумний і жалісний, волосся скуйовджене, щоки запали, ніс гострий, рот напівроззявлений, наче задихається людина, а очі дивляться відтіля замучено, з гіркотою великою.

Шкода стало мені людського обличчя, колишньої його краси, сів я на лаву та й заплакав над собою, як дитина скривджена, а до сльозах петля вже стала стидним ділом, глумом наді мною. Розлютився я, зірвав її й шпурнув у кутки. Смерть — також загадка, а я — пояснити життя хотів.

Що ж мені робити? Поминули ще якісь дні, здалось мені, що миру я хочу й треба присилувати себе до покаяння, зціпив зуби, до попа пішов.

У неділю, надвечір, з'явився я до нього. Сидить він з попадею біля столу, чай п'ють, четверо дітей з ними, на чорному обличчі поповому блищить піт, мов риб'яча луска. Зустрів мене благодушно.

В кімнаті світло й тепло, все в ній чисто, акуратно; згадав я, з яким недбальством піп у храмі службу править, і думаю:

«Ось де його храм!»

Нема потрібної покори в мені.

— Що, Матвію, тужиш? — питає піп.

— Так, — мовляв, — тужу...

— Ага!.. Сорокоуст замовити треба. Чи вві сні не ввижається?

— Ввижається, — мовляв.

— Неодмінно — сорокоуст!

Мовчу. Не могу я при попаді говорити, не любив я її дуже; широка вона така була, обличчя велике, масне, дихає жінка важко й коливається вся, як болото. Гроші віддавала на проценти.

— Молись щиро! — повчає піп. — І не журись — це буде супроти господа, він знає, що робить...

Питаю я:

— Чи знає ж?

— Аякже? Гей,— каже,— хлопче, відомо мені, що ти проти людей гордий, але — не дерзай перенести гордощі твої й на господень закон,— сто крот тяжче вражений будеш! Чи не Ларіонова закваска шумує в тобі? Pokій-ник, з п'яних очей, у еретицтво впадає, пам'ятай се!

Попадає втрутилась:

— Його б, Ларіона б то, в монастир треба було вислати, та ось отець надто вже добрий, не скаржився на нього.

— Неправда це,— кажу,— скаржився, але — не за погляди його, а за недбальство по службі, в чім батюшка й сам винен.

Почалася в нас суперечка. Спочатку під зухвальством мене корив, говсрив слова, відомі мені не гірш від нього, та ще й перебрівував їх, у досаді на мене, а потім і він і попадає просто лаятись почали:

— І ти,— кажуть,— і твій тесть — обидва грабіжники, церкву обікрали: Мокрий діл — здавна був церковною синожаттю, а ви її відсудили в нас, от і порішив вас господь...

— Це так,— кажу,— Мокрий діл неправильно відняли у вас, а ви — в мужиків!

Підвівся, хочу йти собі.

— Стій! — кричить піп.— А гроші за сорокоуст?

— Не треба,— мовляв.

І пішов собі, думаючи:

«Не туди ти, Матвію, душу приніс!»

Днів через три вмер малий мій, Саша; узяв миш'як замість цукру, полизав його й переставився. Це навіть і не здивувало мене, збайдужів якось я до всього, отупів.

Надумався йти до міста. Був там протопоп, благочестивого життя й вельми вчений,— з розкольниками заппадливо за діла віри змагався й славу прозорливця мав. Сказав тестеві, що йду собі, будинок і все, що належить мені, залишаю йому, а він хай дасть мені за все сто карбованців.

— Так,— каже,— не можна! Напиши мені вексель на півроку на триста карбованців.

Написав, виправив паспорт, пішов. Навмисне пішки йду, чи не вгамується дорогою сум'яття душі. Але хоч каються йду, а про бога не думаю — чи то боюсь, чи

то досадно мені — викривилися всі мислі мої, розлазяться, як гниле рядно, темні й неясні небеса для мене.

Добився до протопопа на превелику силу, не пускають. Якийсь служебник приймав одвідувачів, молодий і щупленький чепурун, разів чотири він мене відводив:

— Я,— каже,— секретар, мені треба три карбованці дати.

— Я,— мовляв,— тобі трьох копійок не дам.

— А я тебе не пушу.

— Сам пройду!

Побачив він, що не відступлюсь.

— Ходім,— каже,— це я жартую, дуже вже ти кумедний.

І привів мене до маленької кімнатки, сидить там на дивані в кутку сивий дідок у зеленій рясі, кашляє, обличчя виснажене, очі суворі й посаджені глибоко під лоба.

«Ну,— думаю,— цей мені що-небудь скаже!»

— З чим прийшов? — питає він.

— Збентежився,— мовляв,— душею я, батюшко.

А секретар цей, стоячи позад мене, шепоче:

— Говори: ваше преподобіє!

— Звеліть,— кажу,— вийти служебникові, він мені заважає...

Поглянув на мене протопоп, пожував губами, наказує:

— Вийди за двері, Олексію! Ну, говори, що зробив?

— Маю сумнів,— мовляв,— щодо милосердя господнього.

Він руку до лоба приклав, подивився на мене й протягло шепоче:

— Що? Що-о таке, га? Ах ти, бовдур!

Ображатись мені не час був, та й не ображає згичка властей наших ляяти людей, адже вони не так зо зла, як з дурного розуму.

Говорю йому:

— Послухайте мене, ваше преподобіє!

Та й присів був на стілець — але замажав старенький руками, кричить:

— Устань! Устань! На коліна повинен впасти передо мною, окаянный!

— Навіщо ж,— кажу,— на коліна? Коли я винуватий, то не перед вами, а перед богом!

Він — дужче сердиться:

— А я хто? Хто я тобі? Хто я богами?

Про дурницю мені з ним соромно сперечатись. Впав на коліна — маєш! А він, пальцем на мене сварячись, сичить:

— Я тебе навчу священство поважати!

Щезає в мене охота розмовляти з ним, і покінь зовсім не щезла — почав я говорити; почав, та скоро й забув про нього — вперше-бо вголос висловлюю думки мої, дивуюся словам своїм і весь — наче в огні.

Раптом чую — кричить старенький:

— Мовчи, нещасний!

Я — немов об стінку з розгону вдарився. Стоїть він наді мною й шепоче, потрясаючи руками:

— Чи ти розумієш, дурна тварина, слова твої? Чи ти відчуваєш веліє окаянство твоє, потворо? Брешеш, еретику, не на покаяння прийшов ти, а задля спокуси моєї посланий дияволом!

Бачу я — не гнів, а страх на обличчі в нього. Трясється борода, і руки, простерті до мене, часто дрижать.

Я теж перелякався.

— Що ви, — кажу, — ваше преподобіє, в бога я вірую!

— Брешеш, собако заблудний!

І почав він мене страхати гнівом божим і помстою його, — став говорити тихим голосом; говорить і весь здригається, ряса немов ручаями тече з нього й димом зеленим береться. Встає господь передо мною грізний та суворий, на виду — темний, серцем — гнівний, милосердя — скнарий, і жорстокістю подібний до іегови, бога древнього.

Я й кажу протопопові:

— Самі ви в ересь упадаєте, — хіба це християнський бог? Куди ж ви Христа ховаєте? Навіщо, замість друга й помічника людям, тільки судію над ним ставите?..

Тут він мене за волосся вхопив, скубе й шепоче, схлипаючи:

— Проклятий, ти хто такий, хто? Треба тебе в поліцію приставити, в острог, у монастир, у Сибір...

Тоді я схаменувся. Ясно, коли людина поліцію кличе бога свого підтримати, виходить, ні сам він, ані бог його ніякої сили не мають, а тим паче — краси.

Підіймаюся з колін і кажу:

— Пустіть-но мене...

Відсахнувся старий, задихається:

— Що хочеш зробити?

— Піти собі хочу! Навчитися,— мовляв,— мені у вас нема чого, слова бо ваші мертві, та й бога ними вмертвляете ви!

Він знову став говорити про поліцію, ну, мені це все одно: поліція більше за те не відніме, скільки він хотів.

— Славі божій,— кажу йому,— служать ангели, а не поліція, але якщо ви інакше віруете — чинить по вірі вашій.

Налітає він на мене, зелений:

— Олексію,— гукає,— жени його геть!

Олексій той з великою старанністю випхав мене на вулицю.

Вечір був, години дві розмовляв я з протопопом. Хмуρο на вулиці, погано. Люди скрізь гуляють, гомін і сміх — о тій порі свята були, різдвяні. Іду розслаблено, дивлюсь на всіх, прикро мені й хочеться кричати:

«Гей, народе! Чого радуєшся! Бога тобі спотворюють гляди!»

Іду — мов п'яний, тужно мені, куди йти не знаю. До себе, на постояле,— не хочеться, галас там і пиятика. Прийшов кудись на околицю міста, стоять будиночки маленькі, жовтими вікнами в поле дивляться; вітер снігом бавиться, замітає їх, посвистує. Пити мені хочеться, напитись би п'яному, тільки — без людей. Чужий я всім і перед усіма винен.

«А що,— думаю,— піду вздовж по полю, куди прийду?»

Раптом з воріт жінка вискочила, в самому платті, ледве шаллю запнена; поглянула мені в лице, питає:

— Як звуть?

Зрозумів, що ворожить вона, говорю:

— Не скажу, бо — нещасливий чоловік.

Вона сміється:

— У свята б то?

А мені не до веселощів.

— А що,— питаю,— є десь поблизу трактир який-небудь, посидів би я там, а то — холодно!

Дивиться вона на мене пильно й каже ласкаво так:

— Он там трактир, а хочеш — іди до мене, чаєм напою!

Не подумав і — без волі — пішов за нею. Ось я в кімнаті; на стіні лампа світиться, в кутку, під образами,

стара товстуля сидить, кутуляє щось, на столі — самовар. Затишно, тепло. Посадила мене ця жінка до столу; молода, рум'яна вона, груди високі. Стара з кутка дивиться на мене й сопе. Обличчя в неї велике, пухляве й наче без очей. Ніяково мені — чого прийшов? Хто такі?

Питаю в молодиці:

— Чим живете?

— Мереживо плетемо.

Справді: з полиці гронами коклюшки звисають.

А вона раптом задержувато посміхнулася і каже просто в очі мені:

— А ще — гуляю я!

Стара засміялася масненько:

— Яка ж бо ти, Танько, безсоромна!

Не сказала б стара цього — я не зрозумів би Тетяниних слів, а зрозумів — сконфузився. Вперше в житті гулящу дівицю так близько бачу, а звісно, погано думаю про них.

Тетяна сміється.

— Дивись-но, Петрівно, почервонів він!

А мене вже й зло бере: оце-то попав! Просто з покаяння та в окаяння!

Кажу дівчині:

— Хіба таким ділом хвастають?

Вона зухвало відповідає:

— Я от — хвастаю!

Стара знов сопе:

— Ех ти, Тетяно, Тетяно!

А я — не знаю, що сказати, і як піти від них, — на думку не спадає! Сиджу — мовчу. Вітер у вікна постукує, самовар пищить, а Тетяна вже й дражнить мене:

— Ой, жарко мені!

І кофту свою біля коміра розхристала. Обличчя в неї хороше, і очі, хоч вони й зухвалі — ваблять мене. Поставила стара на стіл вина, простого пляшку та наливки.

«От, думаю, вип'ю я чарку, грошей дам — та й піду!»

Тетяна жваво питає:

— Чого тужиш?

Не встиг я вдержатись і відповів:

— Дружина вмерла.

Тоді вже тихенько спитала вона:

— Чи давно?

— П'ять тижнів тільки.

Застібнула дівця кофтинку свою і вся якось підтяглась. Дуже це сподобалось мені; поглянув у обличчя їй мовчки, а сам собі кажу: спасибі! Хоч як тяжко було мені, але ж молодий я, і вже звичка до жінчини є,— два роки в подружжі прожив.

Стара, задихаючись, каже:

— Жінка вмерла,— нічого! Ти молодий, а од жіночої доброти — аж по вулиці не пройти.

Тоді Тетяна суворо звеліла їй:

— Іди-но ти, Петрівно, лягай та спи! Я сама проведу гостя й ворота замкну.— А коли стара пішла, питає в мене серйозно й ласкаво:

— Рідні є у вас?

— Нікого нема.

— А товариші?

— І товаришів нема.

— Що ж ви хочете робити?

— А не знаю.

Подумала, встала.

— От що,— каже,— видно, що ви дуже збентежені душею, і самому вам іти не раджу. Ви на перше слово до мене зайшли, отак ось можна туди потрапити, що й не видерешся: адже тут місто! Ночуйте-но в мене, ось — постіль, лягайте з богом! Коли задурно не хочете, заплатіть Петрівні, скільки не шкода. А коли я вам заважаю, скажіть, не соромлячись — я піду...

Сподобалась мені й мова її і очі, і не стримав я якоїсь дивної радості, посміхнувся та й кажу:

— Ех, протопопе!

Здивувалась Тетяна:

— Який протопоп?

Зовсім біда мені — знову сконфузився.

— Це,— мовляв,— приказка в мене така... Тобто — не приказка, а вві сні часом протопопа бачу я...

— Ну,— каже,— прощайте!

— Ні вже,— мовляв,— будь ласка, не йдіть ви, посидьте, коли вам не трудно, зі мною!

Сіла, посміхається.

— Дуже рада; який же труд?

Просить мене випити наливки або чаю, питає, чи не хочу я їсти. В мене після її серйозної ласки сльози на очах, радіє моє серце, як рання птиця весняному сонцю.

— За щире слово — пробачте,— кажу,— але хочеться

мені знати: чи правду ви сказали про себе, чи так подражнити вам хотілось мене?

Насупила вона брови, відповідає:

— Правда. Я — з таких. А що?

— Вперше в житті бачу таку дівчицю — соромно мені.

— Чого ж вам соромитись? Адже я не гола сиджу.

І тихенько, приязно сміється.

— Мені, — мовляв, — не за вас соромно, за себе, за дурість мою!

Розповів їй, не криючись, свої думки про гулящих дівчиць.

Слухає вона уважно, спокійно.

— Між нами, — каже, — всякі є, знайдуться й гірші від ваших слів. Надто вже ви легко людям вірите!

Дивно мені змиритися з тим, що така дівчиця — продавня. Знову питаю в неї:

— Що ж це ви — од скрути?

— Спочатку, — каже, — один красень обманув, я ж на зло йому другого завела, та ось так і загралась... А тепер, інколи, й заради хліба доводиться мужчину прийняти.

Говорить просто, і жалю до себе не чути в її словах.

— А до церкви ходите?

Тут вона здригнулася, почервоніла вся.

— До церкви, — каже, — дороба нікому не заказана.

Розумію, що я зачепив її, й мершій кажу:

— Ви не так мене зрозуміли! Я євангеліє знаю і Марію Магдалину пам'ятаю, і грішницю, якою фарисеї спокушали Христа. Я спитати у вас хотів, чи не маєте ви обиди на бога за життя своє, чи нема сумніву в доброті його?

Вона насупила брівки, подумала й здивовано питає:

— Не бачу я, при чім тут бог?

— Як же, — мовляв, — він наш пастир і отець, у його владній руці людська доля!

А вона каже:

— Але ж я людям зла не роблю, в чому ж я винна? А від того, що я себе не чисто держу, — кому горе? Тільки мені!

Відчуваю — каже вона щось гарне, щире, а зрозуміти не можу.

— За свої гріхи — я в одвіті! — говорить вона, нахилиючись до мене і вся посміхається. — Та й не здається

мені великим гріх мій... Може, це й недобре кажу я, а— правду! До церкви я люблю ходити; вона в нас недавно збудована, світла така, дуже мила! Півчі співають чудово. Інколи так серце зворушать, аж навіть заплачеш. У церкві спочиваєш душею від усякої суєти...

Помовчала й додала:

— Звичайно, і інший інтерес єсть — мужчини бачать.

Дивує вона до того, аж мені навіть піт па скронях виступив, не розумію я, як це в неї все тісно й дружно поєднується.

— Ви,— питає вона,— дуже любили дружину?

— Дуже,— говорю. І все більше подобається мені її хороша простота.

І почав я розповідати їй про своє душевне діло — про обиду мою на бога, за те, що допустив він мене до гріха й несправедливо скарав потім смертю Ольги. То полотніе вона й хмуриться, то раптом спалахують щокі її рум'янцем і очі вогнем, збуджує це мене.

Вперше в житті обгорнув я думкою своєю все коло життя людського, як бачив його,— встало воно передо мною неодоладне й поруйноване, ганебне, брудом заляпане, в злобі й немочі своїй, у криках, стогоні й скаргах.

— Де тут божеське? — говорю.— Люди одне на одному сидять, одне в одного кров ссуть, усюди звіряча сутичка за шматок — де тут божеське? Де є добро й любов, сила й краса? Хай молодий я, але я не сліпий народився,— де Христос, дитя боже? Хто потоптав квіти, посіяні чистим серцем його, хто вкрав мудрість його любові?

І розповів їй про того протопопа, як він мене чорним богом лякав, як на поміч богові своєму хотів поліцію гукати. Засміялась Тетяна, та й мені смішний став протопоп, схожий на цвіркуна зеленого,— цвірчить цвіркун та скаче, наче діло робить, а либонь і сам не кріпко вірить у правду діла свого!

А посміявшись, затуманилася хороша дівчиця.

— Всього я не зрозуміла,— каже,— а дещо навіть страшно слухати: про бога зухвало ви думаете!

Я кажу:

— Не бачачи бога — жити не можна!

— Так,— каже,— але ж ви з ним наче навкулачки битись зібралися, хіба так можна? А що життя важке людям — правда! Я теж інколи думаю — чому? Знаєте, що я скажу вам? Тут недалечко монастир жіночий, у ньому

пустинниця, дуже мудра бабуся! Добре вона про бога говорить — сходили б ви до неї!

— Що ж, я піду! Я тепер скрізь піду, по всіх праведниках, треба мені заспокоїтись!

— А я тепер спати, та й ви лягайте,— каже вона, простягнувши руку мені.

Схопив я її, трясу й від душі висловлюю:

— Спасибі вам! Скільки ви мені дали, не знаю я, і як це дорого — не ціню в сей час, але почувую — хороша ви людина, спасибі вам!

— Що ви,— каже,— бог з вами!

Зніяковіла, почервоніла.

— Я така рада, якщо легше вам!

І бачу я, що, справді, рада вона. Що я їй? А вона — рада тому, що людину заспокоїла трохи.

Погасив я світло, ліг та й думаю:

«Ось, на свято ненароком попав!»

Тому що хоч і нелегко на серці, а все-таки є в ньому щось нове, хороше. Бачу Тетянині очі: то задерикуваті, то серйозні, людського в них більше, як жіночого; думаю про неї з чистою радістю, а ось так от подумати про людину — хіба не свято?

Вирішив, що завтра подарую їй перстень з голубим камінцем. А потім — забув, не купив... Тринадцять років мнюло з тої пори, а от згадаю цю дівчину — і завжди жалкую, що не купив їй персня.

Вранці стукає вона в двері.

— Вставати пора!

Зустрілися з нею, як старі друзі, посідали пити чай, а вона все вмовляє, щоб я до пустинниці сховався, слово взяла з мене. Душевно розпрощались, провела вона мене за ворота.

У місті я, мов у степу,— сам. До монастиря тридцять три версти було, я зараз же майнув туди, а на другий день уже відправу стояв.

Довкола черниці чорною юрбою — наче гора розвалилась і уламками в храмі лягла. Монастир багатий, сестер чимало, і все гладкі такі, обличчя товсті, м'які, білі, наче з тіста зліплені. Піп службу править старанно, а скорочено, і теж добре годований, огрядний, басовитий. Клірошанки одна до одної — красуні, співають чудово. Свічки плачуть білими сльозами, тремтять їх вогниці, жалюючи людей.

«Дух мій ко храму, ко храму святому твоєму...» — покірно проголошують молоді голоси.

А я за звичкою повторюю сам собі слова богослуження, оглядаюсь, хочу збагнути, котра тут пустинниця, і немає в мені благоговіння. Зрозумів це — збентежився... Адже не гратись прийшов, а в душі — порожньо. І ніяк не можу зосередитись, все в мені роз'єдналось, думки одна через одну скачуть. Бачу кілька схудлих облич, древні, напівмертві старухи дивляться на ікони, ворушать губами, а шепотіння не чути.

Відстояв службу, ходжу круг церкви. День ясний, по снігу сонце іскрами розсипалось, на деревах ценькають синиці, іній з гілля струшуючи. Підійшов до огради й дивлюсь у глибокі далі земні; на горі стоїть монастир, і перед ним розмахнулась, розкинулась мати-земля, щедро вдягнена в голубе срібло снігів. Сільця зажурені; ліс рікою прорізаний; дороги лежать, як стрічки загублені, і над усім — сонце сіє зимове косе проміння. Тиша, спокій, краса...

А через якийсь час був я в келійці матері Февронії. Бачу: маленька старушка, очі без брів, на обличчі, в усіх його зморшках, добра посмішка незмінно тремтить. Мову веде вона тихо, майже пошепки й співуче.

— Не їж,— каже,— молодче, яблучка до спасівки, пожди, коли господь миленький його зростить, коли зернятка почорніють в ньому!

Думаю — до чого це вона?

— Шануй,— каже,— вітця й неньку твою...

— Немає,— мовляв,— їх у мене!

— Молись за упокій їх душеньок...

— А може, вони живі?

Дивиться вона на мене й жалісно усміхається. Потім знову киває головою й співає:

— Господь-бо наш добренький, до всіх справедливий, усіх наділяє щедротою своєю!

— А я,— мовляв,— маю сумнів у цьому.

Дивлюся — злякалась вона, руки опустила й мовчить, часто кліпаючи очима. Оговталася — знов тихенько заспівала:

— Пам'ятай, що молитва крилата й швидша за всіх птиць, і завжди вона сягне до престолу господнього! На коні в царство небесне ніхто не в'їздив...

Розумію, що бог для неї панком стоїть — добренький

га любовенький, а закону в старенької нема для нього. І все вона збивається на притчі, а я не розумію їх, до-садно мені це.

Уклонився їй та й пішов.

«От,—думаю,—розділили люди бога на частки, кожен на потребу собі,— у одного — добренький, у другого — страшний, попи його в наймити взяли до себе й кадиль-ним димом платять йому за те, що він сито годує їх. Тільки Ларіон неосяжного бога мав».

Черниці сніг на саях возять, проїхали повз мене, хихочуть, а мені тяжко й не знаю, що робити. Вийшов за ворота — тиша. Сніги блищать, інеєм зодягнені дерева не ворухнуться, все задумалось. І небо й земля дивляться ласкаво на тихий монастир. Мені ж боязко, що ось я порушу оцю тишу якимось криком.

До вечірні задзвонили... Славний дзвін! М'яко й ви-разно кличе, а мені до церкви йти не хочеться. В голову наче дрібних цвяхів насипано.

І яюсь раптом вирішив я: піду жити в монастир, де устав суворіший, поживу ось один, у келії, подумаю, книг почитаю... Чи не зберу я на самоті поруйновану душу мою в кріпку силу?

Через тиждень у Саватіївській пустині перед ігуменом стою,— подобається він мені. Чоловік благовидий, сиву-ватий і лисий, червоношокий і кріпкий, але обличчя сер-йозне і очі обіцяючі.

— Чому,— питає він,— сину мій, од світу тікаєш?

Пояснюю, що збентежений душею після смерті дру-жини, а більше нічого не можу сказати, щось мені за-важає.

Він, бороду поскубуючи, пильно дивиться на мене й знов каже:

— Внести вклад можеш?

— Єсть,— мовляв,— у мене карбованців сто.

— Давай! Іди в прочанську, завтра після обідні я ще побалакаю з тобою.

Прочанами отець Нифонт завідував, він теж сподо-бався мені.

— У нас,— каже,— обитель проста, воістину братська, всі однаково на бога працюють, не як по інших місцях! Єсть, правда, панок один, та він ні вві що не втручає-ться й не заважає нікому. Тут ти спочинок і спокій душі знайдеш, тут — обрящеш!

За день я вже оглянув обитель. Раніш, видимо, вона в лісі стояла, та — вирубались, де-не-де перед ворітьми й тепер пеньки стирчать, а з боків огорожі ліс заходить, двома чорними крилами обіймаючи голубоверху церкву та білі корпуси будинків. Насупроти Синь-озеру в кризі лежить півмісяцем,— дев'ять верст із кінця в кінець та чотири завширшки,— і заозер'я видно: три церкви Кудеярова, золоту баню Миколи в Толоконцеві, а по цей бік, біля монастиря, Кудеярівські висілки притулились, двадцять три двори. Довкола — могутній ліс.

Добре. Розчулення тихо зійшло на душу. Ось де я побалакаю з господом, розгорну перед ним потаємність душі моєї і з смиренною наполегливістю попрошу вказати мені шляхи до пізнання законів його!

Ввечері всеношну стояв; правлять строго по чину, старанно, спів одначе не суголосний, гарних голосів нема.

Молюсь я:

— Господи, прости, якщо зухвало мислив про тебе, не від невір'я це, але від любові й жадання, як ти знаєш, всевидючий!

Зненацька монах, що стояв попереду, озирнувся на мене й посміхається. Видно, голосно прошепотів я покайні слова мої! Посміхається він — і яке прекрасне обличчя бачу я!.. Навіть похилив голову й заплющився — ні доти, ані по тому — такого красеня не бачив. Поступився вперед, став поряд з ним і зазираю в його чудове лице — біле, наче піна, в чорній бороді з легкою сивною. Очі в нього великі, горді, стрункий він і високий. Ніс трохи загнутий, мов у кібчика, і в усій постаті видно щось таке благородне. Так він вразив мене, що навіть уві сні тої ночі бачив я його.

Рано-вранці розбудив мене Нифонт.

— Призначено,— каже,— тобі послушання від отця ігумена; іди в пекарню, от сей смиренний ченчик одведе тебе, він же й начальство твоє! На ось тобі одягу казенну!

Одягаюсь я в монастирське, одяжина прийшлась по мені, але все ношене й брудне, а в чоботі підметка відстала.

Дивлюсь на свого начальника: широкоплечий, незграбний, лоб і щоки в бородавках і вуграх, із них кущики сірого волосся ростуть, і все обличчя немовби овечю

вовною обкидано. Був би він кумедний трохи, але його лоб величезний — глибокими зморшками зораний, губи суворо стулені, маленькі очі хмурі.

— А ти жвавіш! — наказує він.

Голос грубий, але надсаджений, наче дзвін із трициною.

Нифонт, посміхаючись, каже:

— Звуть його — брат Миха! З богом!

Вийшли на подвір'я, темно; Миха спіткнувся на щось — по-матірному лається. Потім питає:

— Тісто місити вмієш?

— Бачив,— кажу,— як баби місять.

Бурчить:

— Баби! Вам усе баби, всюди баби! Через них світ проклято, треба пам'ятати!

— Богородиця,— мовляв,— жінщина була.

— Ну?

— І багато є святих угодниць.

— Поговори! До чорта в пекло й ускочиш!

«Одначе,— думаю,— це серйозний чоловік!»

Прийшли до пекарні, засвітив він світло. Стоїть дві великі діжі, лантухами понакривані, і довга скриня; лежать лантухи житнього борошна, пшеничне — в мішках. Насмічено й брудно, всюди павутиння й сірий пил осів. Зірвав Миха з одної діжі лантухи, кинув додолу, командує:

— Учись! Ось — опара! Бульки — бачиш? Значить — готова, зійшла!

Взяв лантух борошна, як трилітню дитину, скинув на край діжі, розпорів ножем, кричить, мов на пожарі:

— Лий води чотири відра! Міси!

І вже весь білий, наче в інеї.

Скинув ряску, засукав рукава.

Він каже:

— Це — нікуди! Скидай штани... Ногами!

— Я,— мовляв,— у лазні давно не був...

— А тебе про це питають?

— Як же з брудними ногами?

Він як загорлає:

— Ти мені під руку даний чи я тобі?

Рот у нього великий, зуби здорові, руки довгі, і він ними неприязно вимахує.

«Ну,— думаю,— чорт з тобою!»

Витер ноги мокрою ганчіркою, заліз у діжу, топчусь, а начальник мій сновигає по пекарні й гарчить:

— Я тебе зігну, матінчин синочок!.. Я тебе навчу смиренномудрія!

Вимісив я одну діжу — друга готова; цю замісив — пшеничне поспіло; це вже руками треба було місити. Міцний був я хлопець, а до роботи не звик: борошно мені налізло і в ніс, і в рот, і в вуха, і в очі, оглух, нічого не бачу, потом обливаюсь, а він у тісто капає.

— Чи немає ганчірки,— кажу,— піт витирати?

Сердиться Миха:

— Оксамитні рушники заведемо для тебе. Двісті тридцять два роки обитель стояла — все твоїх порядків дожидала!

Мені — смішно.

— Та ж я,— мовляв,— не для себе! Люди ж хліб їстимуть!

Підійшов він до мене, настовбурчився, мов їжак, і дрижить увесь, і реве.

— Мішком утирайся, коли бридливий! А про зухвалість твою я ігуменові доповім!

Дивує мене цей чоловік до того, що я й ображатись не можу. Працює він, не покладаючи рук, мішки-п'ятерики, мов подушки, в руках у нього, увесь борошном обсипався, бурчить, лається і все підганяє мене:

— Хутчіш порайся!

Стараюсь так, що голова йде обертом.

Трудно дались мені перші дні послушання. Пекарня під трапезною була, в підвалі, стеля в ній склепінням, низька, вікно — одне тільки й наглухо зачинене; повітря мало, туманом густим пил од борошна стоїть, гасає в ньому Миха, як ведмідь на ланцюзі, мутно виблискує вогонь у печі. І весь час нас тільки двоє,— зрідка скаррають кого послушанням, звелять нам допомагати. За службою до церкви ніколи ходити. Миха щодня повчає мене — ніби міцним мотузком туго в'яже; горить він увесь, димить люття проти світу, а я дихаю з його розмовами і вже весь зсередини густо сажею вкритий.

— Люди для тебе скінчилися,— каже,— вони там у миру гріх плодять, а ти від миру одійшов. А коли тілом відсахнувся від нього — повинен і думкою відійти, забути про нього. Станеш про людей думати, неминуче

згадаеш жінчину, а від неї ж світ повергнутий у тьму гріха й навіки зв'язаний!

Я, бувало, тільки рота роззявлю, а він уже кричить:

— Мовчи! Слухай досвідченого уважно, старшого за тебе з повагою! Знаю я — ти все про богородицю бурмочеш! Але тому й прийняв Христос хресну смерть, що жінкою був народжений, а не свято й чисто з небес зійшов, та й у дні життя свого потурав їм, паскудам тим, жіноті! Йому б ото самарянку в колодязь укинути, а не розмовляти з нею, а розпусницю оту камінюкою в лоб,— от, гляди, й урятовано світ!

— Але ж це не церковна думка!

— І ще говорю — мовчи! Що ти знаєш — церковне, не церковне? Церква вся в руках білого духовництва, в полоні блудників, чепурунів; вони он самі в шовкових рясках ходять, на зразок жіночих спідниць! Єретики вони всі до одного, їм у кадрилих гасати, а не устами писати! Хіба жонатий чоловік може чисто мислити про господні діла? Не в силі він — бо продовжує велій гріх прелюбодіяння, за нього ж людей прогнав господь із садів райських! Тим гріхом ми всі ганебно кинуті в скорботу вічну й приречені на скрегіт зубовний і на судороги диявольські, й осліплені, та й не бачимо лица божого на віки вічні! Священство — яке саме мережу гріха плете, породжуючи дітей від жінчини, — укріплює цим світ на стезі загибелі і, щоб виправдати відступництво своє від закону, перебрехало всі закони!

Все тісніше зсуває чоловік цей довкола мене каміння стін, опускає він склепіння будівлі на голову мою; тісно мені й тяжко в пилюзі його слів.

— Як же, — мовляв, — господь сказав: плодітьесь і множитесь?

Аж посинів мій наставник, ногами тупає, реве:

— Сказав, сказав!.. А ти знаєш, як він сказав, ти, дурню? Сказав він: плодітьесь, множитесь і населяйте землю, віддаю вас у власть диявола, і будьте ви прокляті нині й повсякчас і на віки вічні, — от що він сказав! А блудники прокляття боже перетворили на закон його! Зрозумів, мерзота й брехня?

Звалиться він на мене, мов гора, й задавить; потемніє все круг мене. Вірити не можу я, але й заперечити бузувірство його не в силі — розгубився під натиском пристрасті його. Наведу йому текст із письма святого,

а він мені — три, і обеззброїть думку мою. Святе письмо — барвистий луг квітів; хочеш червоних — є червоні, білих хочеш — і вони цвітуть. Приголомшено мовчу перед ним, а він торжествує, горять його очі, як у вовка. І весь час крутимось ми в роботі: я мішу, він хлібини ліпить, в піч саджає; спечуться — витягати їх почне, а я на полиці кладу, руки собі обпікаючи. Тістом я обклеєний, борошном обсипаний, сліпий і глухий, погано розумію від втоми.

Приходять до нас усякі ченці, говорять про віщось патяками, сміються; Миха люто гавкає на всіх, жене геть із пекарні, а я — як варений: і понурий став і тяжко мені з Михайлом, не люблю я його, боюсь.

Кілька разів він питав у мене:

— Голих бабів бачиш уві сні?

— Ні, — мовляв, — ніколи.

— Брешеш ти! Навіщо брешеш?

Сердиться, зуби вишкірив, кулаком мені погрожує, кричить:

— Брехун і паскудник!

Я тільки дивуюся з нього. Які там баби голі? Людина з третьої ранку до десятої години вечора працює, ляжеш спати, то кістки нють, наче старці зимою, а він — баби!

Одного разу пішов я до комори по дріжджі — тут же в підвалі проти пекарні темна комора була — бачу, двері не замкнено, і ліхтар там горить. Одчинив двері, а Миха лазить на животі по підлозі й гарчить:

— Оджени, молю тя, господи! Оджени... Визволь.

Я, звісно, мерщій вийшов, але не догадався, в чім річ.

Ненависно говорив він про жінок і завжди похабно, називаючи все жіноче брутально, по-мужичому, плювався при цьому, а пальці скрючував і водив ними в повітрі, немовби думкою рвав і шипав жіноче тіло. Нестерпуче мені чути це, задихаюсь. Згадаю дружину свою й щасливі сльози наші в першу шлюбну ніч, збентежений і тихий подив одного перед одним, велику радість...

«Хіба це не твій солодкий дар людині, господи?»

Згадаю добре серце Тетяни, простоту її, — обидно мені за жінчину до сліз. Думаю:

«Коли ігумен покличе мене для розмови, все йому скажу!»

А він не кличе. Дні йдуть, як сліпі лісом по тісній

стежині, наштовхуючись одне на одного, а ігумен не кличе мене. Темно мені.

В той час — у двадцять два роки з роду — перше сиве волосся з'явилося в мене.

Хочеться з прекрасним монахом поговорити, але бачу я його зрідка й мигцем — пропливе де-небудь горде обличчя його, і потягнеться слідом за ним туга моя невидимою тінню.

Питав я в Михайла про нього.

— Ага-а!..— кричить Миха.— Цей? Так, цей праведного життя скот, як же! За гру в карти з військових вигнано, за скандали з бабами — з духовної академії! З офіцерів до академії потрапив! В Чудовім монастирі всіх монахів обіграв, сюди з'явився — сім з половиною тисяч вклад зробив, землю пожертвував і цим велику почесть собі купив, так! І тут у карти грає — ігумен, келар, казначей та він з ними. Дівка до нього їздить... О, сволота! Келія ж у нього окрема, ну, він там і живе, як йому хочеться! О, велика погань!

Не вірив я цьому, не міг.

Якось раз прошу келаря, вітця Ісидора, допустити мене до ігумена для бесіди.

— Про що бесіда?

— Про віру,— мовляв.

— Що таке — про віру?

— Всякі запитання маю.

Дивиться на мене згори вниз; він був на голову вищий од мене, худий, кістлявий, очі розумні, насмішкуваті, ніс кривий і довга та гостра борода.

— Прямо кажи — плоть перемагає?

Далась їм оця плоть!

Неохота мені, але все-таки сказав я йому коротко деякі сумніви мої. Насупився, посміхається.

— Проти цього, сину мій, молитва — засіб, молитвою вилікуй недугу душі твоєї! Але — з уваги до працьовитості твоєї, а також через незвичайність прохання твого — я ігуменові доповім. Чекай.

Слово «незвичайність» здивувало мене, відчув я в ньому порожнечу, ворожу мені.

І от кличуть мене до отця ігумена, дивиться він пильно, як я поклони б'ю, і владно говорить:

— Переказав мені отець Ісидор бажання твоє змагатись за віру зі мною...

— Я,— мовляв,— не спорити хочу...

— А — не перебивай мову старшого! Всяке міркування двох про один предмет є вже суперечка, і всяке запитання — спокуса мислі,— якщо, звісно, предмет не стосується повсякденного життя братського, діла поточного! Тут у нас робоча співдружба, працюємо ми для підтримання плоті, аби душа, яка тимчасово в ній перебуває, могла здійматись до господя, молячись і благаючи про милість його до гріхів світу. У нас-бо не є училище мудрствування, а робота; і не мудрість потрібна нам, а простота душі. Суперечки твої з братом Михайлом відомі мені, похвалити їх не можу! Зухвалість думки твоєї вгамовуй, аби не впасти в спокусу, бо розбещена, не зв'язана вірою думка є найгостріша зброя диявола. Розум — від плоті, а ся — від диявола, сила ж душі — часточки духу божого; одкровення дарується праведному через споглядання. Брат Михайло, начальник твій,— суворий монах, але істинний подвижник і брат, якого всі тут люблять за труди його. Накладаю я на тебе епітімю: по закінченні денної праці твоєї будеш ти в лівому боковому вітарі перед розп'яттям акафіст Іісусові читати тричі за ніч і десять ночей. По сьому призначаються тобі також бесіди із схимонахом Мардарієм,— час тобі вкажуть і число оних. Ти ж бо в економії за прикажчика був? Іди з миром, я про тебе подумаю! Рідних, здається, не маєш у миру? Ходи, я помолюсь за тебе! Надійся на краще!

Повернувся я до себе в пекарню, став цю мову зважувати в душі — мало важить!

Може, розум і помиляється в шуканнях своїх, але бараном жити — навряд чи достойно й праведно для людини. Споглядання ж молитовне я о тій порі розумів як заглиблення в надра духу мого, де все коріння закладено й звідки думка прагне рости вгору, як дерево плодове. Ворожого собі й незрозумілого в душі моїй я нічого не знаходив, а відчував незрозуміле в бозі й вороже в світі, значить — поза собою. А що братія Михайла любить — це пряма неправда була; я хоч і осторонь від усіх стояв, до розмов не втручався, але — до всього придивляючись — бачив, що й рясофорні й послушники зневажають Михайла, бояться його й гидують ним.

Бачу також, що обитель по-хазяйському поставлено: лісом торгує, землі в оренду мужикам здає, рибальство

на озері; млина має, городи, великий плодовий сад; яблука, ягоди, капусту продає. У стайнях вісімнадцятеро коней, братії більше як півста, і все — народ міцний, робочий, старих небагато,— для параду, для богомольців ледве вистачає. Ченці й вино п'ють і з жінками старанно лигаються; які молодші, ті на висілки ночами бігають, до старших жінки ходять у келії, немовби підлогу мити; ну, звісно, прочанками також не гребують. Все це діло не мое, і осуджувати я не можу, гріха в цьому не бачу, але брехня є гидка. Послушників багато, послушання важкі, і не держиться народ — тікає. При мені, за два роки життя в обителі, одинадцять чоловік втекло; з місяць-два проживуть і — п'ятами накивають! Трудно!

Звичайно, і для прочан принади були: вериги схимонаха Іосафа, вже небіжчика, від ломоти в колінах допомагали; скуфійка його, бувши на голову покладена, від болю головного зціляла; в лісі джерело було дуже студене,— його вода, якщо обілляться нею, проти всякої хвороби помагала. Образ пречистої божої матері задля віруючих чудеса творив; схимонах Мардарій прорікав майбутнє і втішав горе людське. Все було як слід, і весною, в травні, до нас люд плавом плив.

Після розмови з ігуменом і мені схотілося в інший монастир іти, де бідніше, простіше було б і не так багато роботи; де монахи ближче до діла свого — пізнання гріхів світу — стоять, але захопили мене всякі події.

Зійшовся я несподівано з одним послушником, Гришею,— в конторі монастирській працював він. Помічав я його давно: ходить поміж братією завжди квапливо й безшумно юнак у димчастих окулярах, непоказне обличчя, сутулуватий, ходить, похиливши голову, немов не бажаючи бачити нічого іншого, крім шляху свого.

Другого дня після розмови моєї з ігуменом з'явився цей Гриша до пекарні,— Михайло на доповідь до отця казначея пішов,— з'явився, тихо привітався, питає:

— Були, братіку, в ігумена?

— Був.

— Розмовляли?

— Ні.

— Прогнав?

— За віщо?

Поправив він окуляри, знімає, каже:

— Простіть, Христа ради!

— А вас хіба проганяв?

Киває головою, стверджуючи.

Присів на скриню, зігнувся ввесь, сухо кахикає, стукає п'ятами по стінці скрині, а я йому переказую розмову ігумена. І раптом він скочив на ноги, випростався ввесь, як пружина, і заговорив дзвінко, гаряче:

— Чому ж називають це місце — місцем спасіння душі, якщо й тут усе на грошах побудовано, для грошей живемо, як і в миру? Я сюди від гріха торгівлі, а вона тут проти мене, — куди втечу тепер?

Тремтить увесь і швидко розповідає про себе: син купця, булочника, комерційне училище скінчив і його вже батько був приставив до торгівлі.

— Дрібничками якими-небудь, — каже, — я став би торгувати, а хлібом — соромно й незручно! Хліб є необхідне всім, не можна забирати його в одні руки, щоб вибивати бариш із нужди людської! Батько зломив би мене, та його самого жадливість зломил. Була в мене сестра, гімназистка, весела, моторна, зі студентами знайомилась, книжки читала, і раптом батько говорить їй: «Покинь учитись, Лизавето, я тобі жениха знайшов». Плаче вона, б'ється, кричить: «Не хочу!» А він її — за косу, і довів до того, що скорилась сестричка йому. Жених — син багатющого чайного торговця, косоокий, здоровенний парняга, грубіян, і все хизується багатством своїм. Ліза проти нього — як миша супроти собаки; гідкий він їй! А батько говорить: «Дурна, в нього торгівля в багатьох містах по Волзі!» Ну, і обвінчали її, а в час парадного обіду вийшла вона в свою кімнату й вистрілила з пістоleta в груди собі. Я ще живу застав її, каже мені: «Прощай, Гришо, дуже хочеться жити, а не можна — страшно, не могу, не могу!»

Пам'ятаю, говорив він швидко-швидко, немов тікаючи від минулого, а я слухаю й дивлюся в піч. Челюсті її проти мене — наче яке древне й сліпе обличчя, чорна пащека повна злих язиків буйного полум'я, жує вона, дрова свистять, сичать. Бачу в огні Гришину сестру й думаю: чого ради силують і занапащають люди одне одного?

І сипляться, мов сухе осіннє листя, часті Гришині слова:

— ...Батько знавіснів, тупотить ногами, кричить: «Зганьбила родителя, занапастила душу!» І лише після похорону, як побачив, що вся Казань прийшла проводити

Лізу й вінками могилу обсипали, отямився він. «Якщо, каже, ввесь народ за неї встав, значить, падлюка я перед дочкою!»

Плаче Гриша, витирає свої окуляри, а руки йому тру-сяться.

— А в мене ще до цієї біди мрія була піти в монастир, тут я й кажу батькові: «Відпустіть мене!» Він і лаявся й бив мене, але я твердо сказав: «Не буду торгувати, відпустіть!» Наляканий Лізою, він дав мені волю, і — от, за чотири роки в третій обителі живу, а — скрізь торгівля, нема душі моїй місця! Землею та словом бо-жим торгують, медом і чудесами... Не можу бачити цього!

Розбудила його історія душу мою, мало думав я, жи-вучи в монастирі, втомила мене праця, задрімали бен-тежні думки — і раптом усе знову спалахнуло.

Питаю в Гриші:

— Де ж наш господь? Нема круг нас нічого, крім свавільної й безумної дурості людської, крім дрібного шахрайства, яке великі нещастя породжує, — де ж бог?

Але тут з'явився Михайло й розігнав нас.

З того дня почав Гриша часто бігати до мене, я йому свої думки говорю, а він жахається й радить покірли-вість. Кажу я:

— Навіщо стільки горя людям?

— За гріхи, — відповідає. І все в нього від руки бо-жої — голод, пожари, нещасливі смерті, згубні розливи річок — усе!

— Хіба, — мовляв, — бог є сіяч нещастя на землі?

— Згадай Іова, безумний! — шепоче він мені.

— Іов, — кажу, — до мене не стосується! Я на його місці сказав би господу: не лякай, але дай ясну відпо-відь — де путі до тебе? Ібо аз єсьм син сили твоєї і ство-рений тобою за подобою твоєю, — не принижуй себе, від-штовхуючи дитя твоє!

Плаче, бувало, Гришуха від зухвальства мого, обій-має мене.

— Любий брате мій, — шепоче, — боюсь я за тебе, жак як! Слова й думки твої від диявола!

— В диявола не вірую — якщо бог всесильний...

Він іще більше схвилюється; чиста була й ніжна лю-дина, полюбив я його.

Я тоді епітимію відбував. Скінчу працювати — йду до церкви. Брат Никодим одчинить мені двері й замкне

мене, сповнивши тишу храму лунким гуркотом заліза. Подожду я біля дверей, поки не ляже цей гуркіт на камінні плити підлоги, підійду тихенько до розп'яття й сяду на підлозі перед ним — нема в мене сили стояти, кості й тіло болять від роботи, і акафіст читати не хочеться мені. Сиджу, обійнявши коліна, і дивлюсь навколо сонними очима, думаючи про Гришу, про себе. Літо було тоді, ночі гарячі, а тут — прохолодна сутінь, де-не-де лампадки блимають, переморгуються; синюваті вогники тягнуться вгору, ніби хочуть злетіти в баню й вище — в небо, до літніх зірок. Чутно тихе тріщання гнотів, звучить воно різно, крізь дрімоту здається мені, що в храмі хтось невидимо живе, таємно розмовляючи полохливим мигтінням лампад. У теплій тиші й тьмі вдумливо коливаються лики святих, наче й перед ними постало щось невіршене. Примарні тіні, тихо торкнувшись обличчя мого, обвівають солодким диханням оливи, кипариса й ладану. Золото й мідь стали м'якші, скромніші, срібло поблискує тепло, ласкаво, і все тоне, топиться, зливаючися в широкий потік великої про віщось мрії. Храм, як густа запашна хмара, хитається й плине в тихому шепоті неясної мені молитви. Закружляю я в танку тіней, і підіймає мене з підлоги ласкавий сон.

А перед тим, як ударити до утрені, підійде до мене мовчазний брат Никодим, розбудить, тихенько торкнувшись голови, і скаже:

— Іди з богом!

— Прости,— мовляв,— мені, я знову заснув!

Іду й хитаюсь на ногах, а Никодим, підтримуючи мене, ледве чутно каже:

— Бог тобі простить, кормителю мій!

Був Никодим непомітний дідок, що від усіх ховав обличчя своє, і всяку людину він називав «кормителем».

Якось я спитав у нього:

— Ти, Никодимушко, за обітницею мовчиш?

— Ні,— каже,— так просто.

І зітхнув:

— Коли б знав, що сказати,— говорив би!

— А чому світ покинув?

— Тому й покинув.

Почнеш його далі питати — не відповідає, іноді по-зирне в обличчя тобі винуватими очима й тихенько скаже:

— Не знаю я, кормителю!

Бувало подумаєш:

«Може, цей чоловік теж відповідей шукав...»

І захочеться тікати з монастиря.

А тут з'явився ще один судар — зненацька, ніби м'яч через ограду перескочив — кріпкий такий стрибунець, жвавий, маленький. Очі круглі, мов у сови, ніс горбом, кучері біляві, борідка пухнаста, зуби блищать у постійній посмішці. Веселить усіх ченців жартами, про жінок похабно розповідає, ночами водить їх у обитель, горілки без міри дістає і в усьому напрочуд спритний.

Подивився я на нього й кажу:

— Ти чого в монастирі шукаєш?

— Я? Попожерти!

— Хліб роботою здобувають!

— Це, — каже, — на мужиків богом покладено, а я — міщанин, та ще в казенній палаті два роки служив, так що ніби начальством вважаю себе!

Я й цього штукаря почав розкривати, — треба мені бачити всі пружини, які людьми рухають. Коли звук я до роботи моєї, Михайло лінуватися став, усе тікає кудись, а мені хоч і трудно самому, але приємніше: люди до пекарні вільно ходять, розмовляємо.

Найчастіше сходились ми троє: Гриша, я й веселий Серафим. Гриша хвилюється, махає руками на мене, Серафим свистить, скидаючи кучерями, посміхається.

Якось раз спитав я в нього:

— Серафиме, а ти, волощого, в господа віруєш?

— Потім, — говорить, — скажу, підожди років з тридцять. Стукне мені під шістдесят, я, напевне, буду знати, чи вірую, а зараз я цього не розумію; брехати ж — охоти нема!

І почне розповідати про море. Говорив він про нього, як про велике чудо, дивними словами, тихо й голосно, зі страхом і любов'ю, горить увесь від радості й стає схожим на зірку. Слухаємо ми його, мовчимо, і навіть сумно від оповідань його про цю величаву живу красу.

— Море, — палко говорив він, — сине око землі, звернене в далі небес, споглядає воно простори над світом, і у волозі його, живій і чуйній, як душа, відбиваються переливи зірок — таємний біг світил. І якщо довго дивитись на хвилювання моря, то й небеса видаються далеким океаном, а зорі — золоті острови в ньому.

Гриша, блідий, слухає його і, посміхаючись тихою, немовби місячною, посмішкою, сумовито шепоче:

— І перед лицем цих таємниць і красот ми — тільки торгуємо! Нічого більше... О, господи!

Або починає Серафим про Кавказ говорити — покаже нам країну похмуру й прекрасну, місце, до казки подібне, де пекло й рай обнялись, помирилися й красуються, побратерському рівні, горді величчю своєю.

— Бачити Кавказ,— повчає Серафим,— значить бачити істинне лице землі, на якому — без протиріччя — зливаються в одну посмішку і сніжна чистота душі дитини і горда усмішка мудрості диявольської. Кавказ — проба сил людини: слабкий дух пригнічується там і тріпоче в страху перед силами землі, а сильний, напоюючися ще більшою міццю, стає високий і гострий, наче гора, що підносить алмазну вершину свою в глибину небесних пустинь, а вершина ця — престол блискавок.

Зітхає Гриша й тихо питає:

— Хто вкаже душі путь її? До миру чи геть від нього йти треба? Що визнати й що відкинути?

Серафим розгублено й ясно посміхається.

— Не поменшає й не прибуде сили сонця від того, як ти, Гришухо, в небо поглянеш; не турбуйся про це, голубе!

Розумію я Серафима — і ні. Питаю з досадою:

— Ну, а люди як, по-твоему? До чого вони?

Знизує він плечима, посміхається.

— Що ж — люди? Люди, як трави, всі різні. Для сліпого й сонце чорне. Хто сам собі не рад, той і богові враг. А проте, молоді люди — в три роки Івана по батькові величати рано!

Примовок у нього, як у Савелка, повен рот був, він сипав ними, як яблуня цвітом. Тільки-но поставиш йому серйозне запитання, він зараз же накидає на нього слів своїх, як трав на труну немовляти. Зачіпає мене його ухильність, гніваюсь, а він, чорт, регоче.

Бувало в досаді скажеш йому:

— Марно ти швендяєш, ледащо! Даром чужий хліб їси!

— У нас,— каже,— хто їсть свій хліб, той і голодний. Он мужики цілий вік хліб сіють, а їсти його — не сміють. А що я працювати не люблю — правда! Але ж я бачу: від роботи пристанеш, а багатий не станеш, але хто лю-

бить поспати, слава богу — багатий! Ти б, Матвію, прий-
мав злодія за брата, адже і тобою чуже взято!

Засмієшся. Простий він був і цим приваблював, ніяк
не прикидався, а прямо говорив:

— Я комаха мала і шкоду людям не велику приношу
тим, що шмат хліба попрошу та з'їм.

Бачу я в цього чоловіка Савелків лад душі — й диву-
юсь: як можуть подібні люди зберігати серед кипіння
життя ясність духу свого й веселість ума?

Серафим супроти Гриші — як ясний день весни су-
проти вечора осені, а зійшлись вони один з одним ближче,
аніж зі мною. Це мене трохи ображало. Незабаром і пі-
шли вони разом, Гриша вирішив до Олонецька йти, а Се-
рафим каже:

— Проведу його, відпочину там з тиждень, та й знову
на Кавказ! І тобі, Матвію, з нами б рушати — в русі
швидше знайдеш, що тобі треба. Або загубиш... і те
добре! З землі бога не викопати!

Але я з ними не міг іти — в ту пору на бесіди до
Мардарія ходив, і дуже цікавий був для мене схимник.

З великим сумом проводив я їх, — тихий вечір мій і
веселий день!

Схимонах Мардарій жив у землянці, біля церковної
стіни за вітварем; у старовину ця яма криївкою була —
монастирські скарби від розбійників ховали в ній, і просто
з вітваря був у неї підземний хід. Розібрали над цією
ямою кам'яне склепіння, покрили її товстими дошками й
поставили над нею легку келійку з віконцем у стелі.
А в підлозі зробили ґрати, обгороджені бильцями, крізь
них прочани розглядали схимника. В кутку келії — під-
йомні двері, і сходи гвинтом опускалися вниз до Марда-
рія, — у того, хто сходив по них униз, обертом ішла го-
лова. Яма — глибока, дванадцять східців до дна, світла
в ній тільки один промінь, та й той не доходив до підлоги,
танув, розпливаючися в вогкій тьмі підземного житла.

Довго й пильно треба дивитися крізь ґрати, покіль
побачиш у глибині темноти щось темніше від неї, не-
мовби камінь великий чи горбок землі, — це і є схимник,
непорушно сидить.

Спустишся до нього, охопить тебе теплуватою па-
хучою вогкістю, і в перші хвилини не бачиш нічого. По-
тім впливає в тьмі аналой і чорна труна, а в ній, зіб-
гавшись, помістився маленький дідок у темному савані з

білими хрестами, черепами, тростиною й списом,— все це зім'ято й поламано на висхлому тілі його. В кутку сховалася залізна кругла пічка, від неї, мов товстий черв'як, димар угору повзе, а на цеглі стін пліснява наросла зеленою лускою. Промінь світла встромився в п'тьму, як меч білий, і проіржавів, і розсипався в ній.

На прим'ятих стружках беззвучно, як тінь, похитується схимник, руки в нього на колінах лежать, перебирають чотки, голова на груди схилена, спина зігнулася, наче коромисло.

Пам'ятаю, прийшов я до нього, впав навколішки й мовчу. І він також довго мовчав, і все навколо було насичене мертвим мовчанням. Обличчя його не видно мені, тільки темний кінець гострого носа бачу.

Шепоче він ледве чутно:

— Ну...

А я не можу говорити, охопили мене й давлять жалощі до людини, живцем у труну покладеної.

Почекавши, він знов питає:

— Що ж... говори...

І обернув до мене своє обличчя — темне воно, а очей я не бачу на ньому, лише білі брови, борідка та вуса, як пліснява на моторошному, стертому п'тьмою й непорушному лиці. Чую шелест голосу його.

— Ти там спориш... Навіщо ж спорити... Богові треба покірно служити. Чого з ним спорити, з богом, бога треба просто любити.

— Я,— мовляв,— люблю його.

— Ну, от. Він тебе карає, а ти ніби й не бачиш, і кажи: слава тобі, господи, слава тобі! І завжди це говори. Більше нічого.

Видимо, важко йому було від слабкості чи розучився він говорити,— слова його ледь живі, і голос подібен до тріпотіння крил птиці, що ось умирає.

Не можу я ні про що спитати в старого, шкода мені порушити спокій його чекання смерті та й боюсь я, коли б не сполохати чогось... Стою непорушно. Згори передзвін ледве чутно просочується, ворухить волосся на голові моїй, і нестерпно хочеться мені, підвівши голову, в небеса поглянути, але тьма тяжко згинає шию мені,— не ворухусь.

— Ти помолись-но,— каже він мені.— І я помолюся за тебе.

Завмер. Тихо. І струмить моторошний страх по шкірі моїй, обливаючи груди сніжним холодом.

А трохи згодом шепоче він:

— Ти ще тут?

— Так.

— Не бачу я. Ну, йди з богом! Ти — не сперечайся.

Пішов я потихеньку. Як піднявся на землю й дихнув чистим повітрям, сп'янів од радості, в голові запаморочилось. Вогкий увесь, наче в погребі був. А він, Мардарій, четвертий рік там сидить!

П'ять бесід було призначено мені, але я все мовчав. Не можу. Спускає до нього, прислухається він і нету-тешнім голосом питає:

— Прийшов. Чи не вчорашній?

— Так, це я.

Тут він починає шептати з перервами:

— Ти бога не ображай... Чого тобі треба?.. Нічого не треба... Шматочок хлібця хіба. А бога ображати гріх. Це від біса. Біси — вони всяко ногу підставляють. Знаю я їх. Ображені вони, біси. Люті. Ображені, від того й люті. Ось і не треба ображатись, а то станеш подібний бісові. Тебе образять, а ти їм скажи: спаси вас Христос! І відійти геть. Ну їх! Тлінність вони всі. Головне-бо — твоє. Душу не віднімуть. Сховай її, і не віднімуть.

Сіє він потихеньку слова свої, осипаються вони на мене, як попіл дальнього пожару, і не потрібні мені, не чіпають душі. Немов чорний сон бачу, незрозумілий, тяжко-нудний.

— Мовчиш ти, — роздумливо каже він, — це добре. Нехай вони, як хочуть, а ти мовчи. Інші ходять до мене, ті — говорять. Багато чого говорять. Не можна зрозуміти, про що вони. Про жінок якихось. А мені що? Про все говорять — а про що, про все? Незрозуміло. Ти знай мовчи. Я б також не говорив, та ігумен тут — утішай, — треба втішати! Ну, гаразд. А сам я дуже мовчав би. Ну їх усіх ік богу! У мене все віднято. Молитва тільки лишилась. Що тебе мучать — ти не зважай. Біси мучать. Мучили й мене. Брат рідний. Бив. А то — жінка. Миш'яком мене труїла. Був я для неї як миша, видно. Обікрали всього. Сказали — ніби я село підпалив. Ув огонь укинути хотіли. І в тюрмі сидів. Усе було. Судили — ще сидів. Бог з ними! Я всім простив. Не винен — а простив. Це — для себе. Лежала на мені гора обид. Дихати не

міг. А як простив,—нічого! Нема гори. Біси образились і відійшли. Ось і ти—прости всім... Мені—нічого не треба. І тобі те ж саме буде.

На четвертій бесіді просить він мене:

— Принеси-но ти мені хлібця шкоринку. Я посмоктав би... Немічний я—пробач ти мені, Христа ради!

Шкода мені його стало до болю в серці. Слухаю маячіння його й думаю:

«Навіщо це потрібно, о господи? Навіщо ж?»

А він шелестить висхлим язиком:

— Кості в мене болять. Ниють день і ніч. Шкоринку ось посмокчу—легше буде, може. А то сверблять кості, заважають. Адже треба молитися всі хвилини. І вві сні—треба. А то зараз і нагадає нечистий. Им'я твоє нагадає і де ти жив, усе. Він ось тут на печі сидить. Йому—байдуже, що інколи гаряча вона, червона. Він—звук. Сяде сіренький супроти мене й сидить. Я його захрещу та вже й не дивлюсь на нього. Набрид він. Ну його! А то по стіні лазить, павуком. А то ганчірочкою сірою метляє в повітрі. Він—по-різному може, мій ось. Нудно зі старим. А приставили—треба стерегти. Теж і йому не солодко, зі старим от. Я вже й не ображаюсь на нього. І чорт є підневільний. Звук я до нього. Ну тебе, кажу, набрид ти! І не дивлюсь. Він—нічого, не бешкетує. Тільки все нагадує, як мене звали.

Підвів старий голову й досить голосно сказав:

— А звали ж мене Михайло Петрович Вяхірев!

І знову осів увесь у труну свою, шепоче:

— Таки штовхнув нечистий... Ах, ти, біс! Ти тут, брате? Иди-но з господом!

Плакати я ладен був у той день зі зла... Ну, для чого старий оцей? Яка краса в подвигу його? Нічого не розумію! Цілий день і довго потім згадаю я про нього—наче й мене дражнить якийсь біс, пики глузливі корчить.

Коли встанне пішов я до нього, то напхав кишені м'яким хлібом—з досадою та злістю на людей поніс той хліб. І коли віддав йому—він зашепотів:

— Ого-го! Теплий. Ого-го-го...

Вовтузиться в труні, стружки попід ним шарудять, ховає хліб і все шепоче:

— Ого-го...

І тьма й пліснява стін—усе довкола ворухиться, повторюючи тихим стогоном шепіт схимника:

— О-о-о.

Чотири рази на тиждень їжу він приймав; звісно, годно було йому.

У той останній раз він уже нічого не говорив зі мною, а тільки цмокав, хліб смокчучи,— мабуть, зубів у нього зовсім уже не було.

Постоявши трохи, кажу йому:

— Ну, прости мені, Христа ради, отче Мардарію, піду я й більше не прийду! Спасибі мое приймай!

— Так, так,— похапцем відповідає він,— спасибі тобі, спасибі! Ти ченцям хоч не кажи. Про хліб ото. Віднімуть іще. Вони завидючі, ченці б то. Адже їх біси також знають. Біси все знають. Ти мовчи!

Після того скоро захворів і вмер він. Ховали урочисто — владику з міста із священством приїздив і соборно літургію правив. Потім чув я, що над могилою старого ночами синій вогник сам собою займається.

Як жалісно все це! І який сором людям!

Невдовзі по цьому життя моє круто повернулось.

Ще при Гриші була зі мною підла пригода: виходжу я одного разу до комори, а Михайло на мішках лежить і онановим гріхом зайнятий. Невимовно гидко стало мені; пригадав я паскудства, які він про жінок говорив, згадав ненависть його, плюнув, вскочив до пекарні, тремчу весь зо зла, і соромно мені, і гірко. Він за мною... Впав на коліна, благає мене, щоб я мовчав, гарчить:

— Адже й тебе вона бентежить ночами, знаю я! Сильна влада диявола...

— Брешеш,— кажу,— піди-но ти до всіх чортів! згинь! Адже ти — хліб печеш, собако!

Лаюсь, не можу стриматись. Коли б він жінок не каляв брудними словами своїми, то біс із ним!

А він усе плазує, просить, щоб я мовчав.

— Та хіба,— говорю,— про це скажеш? Адже сором же! Але — працювати з тобою не хочу! І ти скажи, щоб перевели мене на інше послушання...

На тому я й став.

О тій порі люди-бо всі ще не були живі й видні для мене, і дбав я тільки про одне — себе б одсунути вбік.

Михайло захворів і ліг до лікарні, працюю я за старшого, дали мені на підмогу двох помічників; минуло тижнів зо три, і раптом кличе мене келар і каже, що Михайло видужав, але працювати зі мною не бажає через

мій перекірливий характер, і тому призначили мене, поки що, в ліс пеньки корчувати. Це було покаранням.

— За що? — питаю.

І раптом до контори ввіходить красень-монах, отець Антоній, стає скромно остронь і слухає.

А келар пояснює мені:

— А саме за перекірливість характеру твого і за зухвалі міркування про братію; це в твої літа і в становищі твоему нерозумно, нетерпимо й має бути покаране! Ось отець настоятель, з добросердя свого, казав, що треба тебе до контори перевести, на легше послушання, а виходить — ось воно що...

Говорив він довго, гугняво й бездушно; бачу я, що не по совісті, а по своїй посаді плутає людина слова одне з одним. А отець Антоній, притулившись до лежанки, дивиться на мене і, погладжуючи бороду, посміхається прекрасними очима, ніби дражнить мене чимось. Захотілось мені показати йому свій характер, і кажу я келареві:

— Підвищення — не шукаю, пониження — не бажаю прийняти, бо — не заслужив, як ви знаєте це, але хочу справедливості!

Почервонів келар, патерицею стукає.

— Цить, дерзновенний!

Отець Антоній нахилився до вуха йому й щось сказав.

— Се — неможливо! — говорить келар. — Мусить він кару прийняти без ремства!

Знизав Антоній плечима й звернувся до мене, — голос у нього басовитий, теплий:

— Скорись, Матвію!

Переміг він мене двома словами й ласкавим поглядом своїм. Поклавши келареві земний уклін, уклонився я і йому, а потім питаю в келаря — коли мені йти в ліс?

— Через три дні, — каже, — а ці три дні ти в холодній посидиш! Так ось!

Не було б там Антонія, я б, мабуть, кістки келареві потрошив. Але його слова я прийняв за певний натяк на можливість наблизитись до нього, а заради цього я тоді готовий був руку собі одрубати і — на все.

І повели мене в карцер — у ямку під конторою; ні встати там, ні лягти, тільки сидіти можна. Долі солома лежить, мокра від вогкості. Тихо, як у могилі, навіть мишей нема, і така темрява, що руки тонуть у ній: протягнеш руку перед обличчям, і — нема її.

Сиджу — мовчу. І все в мені мовчить, як свинцем облите, важкий я, наче камінь, і холодний, як лід. Зціпив зуби, ніби цим хотів думки свої здержати, а думки розгоряються, мов жарини, печуть мене. Кусатись радий би, та нікого кусати. Схопився руками за волосся своє, хитаюсь, мов язик дзвона, і внутрішньо кричу, реву, бісуюсь.

«Де ж правда твоя, господи? Чи не граються оце нею беззаконники, чи не її попирають сильні в злостивому сп'янінні владою своєю? Хто я перед тобою? Для беззаконня жертва чи страж краси й правди твоєї?»

Пригадую уклад життя монастирського — непринадно й глумливо встає воно передо мною. Чому монахи — слуги божії? Чим вони святіші за мирян? Знаю я тяжке мужицьке життя в селах: суворо живуть мужики! Далеко вони від бога: пиячать, б'ються, злодіячать і всяк грішать, але ж їм невідомі путі його, і рухатись до правди немає сил, немає часу в них, — кожен прив'язаний до землі своєї й прикований до свого дому міцним ланцюгом страху перед голодом; чого вимагати від них? А тут люди вільно й сито живуть; тут відкриті перед ними мудрі книги, — а хто з них богові служить? Тільки кволі й безкровні, як от Гриша, а для решти бог — тільки захист у гріхах і джерело брехні.

Пригадую люту пожадливість ченців до жінки і всі пакудства їхньої плоті, яка й худобою не гребує, лінощі їх і прожерливість, і сварки, коли ділять братську карнавку, коли вони злобиво кричать один на одного, як ворони на кладовищі. Розповідав мені Гриша: хоч як багато працюють мужики на монастир цей, а борги їхні все ростуть і ростуть.

Про себе думаю: ось уже давно я поневіряюсь тут, а що придбав для душі? Тільки рани й садна. Чим збагатив розум? Тільки знанням гидоти всякої та відразу до людиськ.

А довкола — тиша. Навіть дзвонів не чути в мене, нічим час міряти, немає для мене ні дня, ні ночі, — хто ж сміє світло сонця в людини віднімати?

Гнила темрява душить мене, згоряє в ній душа моя. не освітлюючи мені шляхів, і топиться, тане люба серцю віра в справедливість, у всевідання боже. Але яскравою зіркою блищить передо мною обличчя вітця Антонія, і всі мислі, всі почуття мої — коло нього, наче метелики

нічні круг вогню. З ним розмовляю, йому творю скарги, в нього питаю та й бачу в п'яті два промені ласкавих очей. Дороженькі були для мене ці три дні: вийшов я з ями — очі сліпнуть, голова — як чужа, ноги тремтять. А братія сміється:

— Що, сподобився лазеньки духовної?

Ввечері ігумен покликав мене, поставив на коліна й довго промову казав.

— Сказано: зуби грішника сокрушу і вию його зігну додолу...

Мовчу, тримаю серце в руці. Антоній, умиряючи, наді мною стоїть і запечатує злостиві уста мої ласкавим поглядом.

І раптом — пом'якшав ігумен.

— Тебе, дурню, цінять, — каже, — про тебе думають, западливість твою в роботі помітили, розумові твоєму хочуть віддати належне. І от нині я пропоную тобі навіть на вибір два послухання: чи хочеш ти в конторі сидіти, чи — в келійники до вітця Антонія?

Наче теплою водою обілляв він мене, задихнувся я від радості й ледве мовив:

— Благословіть у келійники...

Зморщив він лице, задумався, допитливо дивиться на мене.

— Якщо, — каже, — в контору йдеш, я скину з тебе корчуння, а в келійники — додам роботи в лісі.

— Благословіть у келійники...

Він суворо питає:

— Чому, дурний? Адже в конторі легше й почесніше!

Стою на своєму.

Схилив він голову, подумав.

— Благословляю, — каже. — Чудний ти хлопець одначе — треба стежити за тобою... Іди з миром!

Пішов я в ліс.

Весна була тоді, квітень холодний.

Робота трудна, ліс — віковий, коріння редькою глибоко пішло, бокове — товсте, — риеш-риеш, рубаеш-рубаеш — почнеш пеньок конем тягти, старається він на всю силу, а тільки збрую рве. Уже до полудня кістки тріщать, і коняка дрижить, і замилена вся, поглядає на мене круглим оком і немов хоче сказати:

«Не можу я, братіку, важко!»

Погладжу її, поплещу по шиї.

— Бачу! — та й знову рити й рубати, а коняка дивиться, трусячи шкурою та киваючи головою. Коні — розумні; я гадаю, що безглуздість діянь людських їм видно.

В цей час була в мене зустріч з Михайлом; ледве-ледве вона погано не скінчилась для нас. Іду я одного разу після трапези полуденної на роботу, вже в ліс увійшов, раптом наздоганяє він мене, в руках — палиця, обличчя озвіріле, зуби вишкірив, сопе, як ведмідь... Що таке?

Зупинився, жду. А він, ні слова не кажучи, як розмахнеться палицею на мене! Я вчасно зігнувся, та в живіт йому головою; збив з ніг, сів на груди, палицю вирвав, питаю:

— Ти чого це? За віщо?

Він вовтузиться підо мною, харчить:

— Іди геть з обителі...

— Чому?

— Не можу бачити тебе, вб'ю... Іди!

Очі в нього червоні, і сльози виступають із них теж немов червоні, а на губах піна кипить. Рве він мені одяжу, щипає тіло, дряпається, все хоче обличчя дістати. Я його придавив легенько, з грудей зліз та й кажу:

— На тобі ж чин чернечий лежить, а ти, скотиняко, таку злобу носиш у собі! І — за що?

Сидить він у грязюці й наполягає:

— Підди геть! Не губи мою душу...

Нічого не розумію. Потім — здогадався, питаю його тихенько:

— Може, ти, Михо, думаєш, що я сказав кому-небудь про порок твій? Дарма; нікому я не говорив, далєбі!

Устав він, похитнувся, обійняв дерево, дивиться на мене з-за стовбура дикими очима й гарчить:

— Нехай би ти цілому світові сказав — легше мені! Перед людьми покаюсь, і вони простять, а ти, сволота, гірший за всіх, — не хочу бути зобов'язаним тобі, гордїй ти і еретик! Згинь, щоб не ввести мене в кривавий гріх!

— Ну, це вже, — мовляв, — ти сам іди геть, коли тобі треба, я — не піду, так і знай!

А він знову кинувся на мене, і впали ми обидва в грязь, перемазавшись, як жаби. Виявилось, що я набагато дужчий за нього, устав, а він лежить, плаче, нещасний.

— Слухай, Михайле,— кажу.— Я піду трохи згодом, а тепер — не можу! Не з упертості це, а нужда в мене, треба мені тут бути!

— Іди до диявола, батька твого! — стогне він і зубами скрегоче.

Одійшов я від нього, а через мало днів звеліли йому їхати до міста в заїзд монастирський, і більше не бачив я його.

Кінчив я послушання і от — стою одягнений у все нове в Антонія. З першого дня до останнього пам'ятаю цю смугу життя, всю, до слова, наче вона і всередині випалена й на шкірі моїй вирізана.

Водить він мене по келії своїй і спокійно, докладно вчить — як, коли й чим я повинен служити йому. Одна кімната вся шафами заставлена, і вони повні світських і духовних книг.

— Це,— каже він,— молільня моя.

Посеред кімнати стіл великий, біля вікна крісло м'яке, по один бік столу — диван, дорогим килимом покритий, а перед столом стілець з високою спинкою, шкірою оббитий. Друга кімната — спальня його: ліжко ширіше, шафа з рясами та білизною, умивальник з великим дзеркалом, багато щіточок, гребінчиків, пляшечок різнокольорових, а в стінах третьої кімнати — непоказної й порожньої — дві потаємні шафи вмуровано: в одній вина стоять і закуски, в другій чайний посуд, печиво, варення та всякі ласощі.

Скінчили ми цей огляд, він вивів мене в бібліотеку й каже:

— Сідай! Ось як я живу. Не по-чернечому, га?

— Так,— мовляв,— не за уставом.

— Ось ти,— каже,— осуджуеш усе, будеш і мене осуджувати.

І посміхається, наче з дзвіниці, гордовито. Дуже я його любив за красу обличчя, але посмішка ця не подобалась мені.

— Осуджувати вас чи буду — не знаю,— мовляв,— а зрозуміти неодмінно хочу!

Він засміявся тихо, басовито й зневажливо.

— Адже ти незаконнонароджений?

— Так.

— Є в тобі,— каже,— хороша кров!

— Що таке хороша кров? — питаю.

Сміється й виразно відповідає:

— Хороша кров — речовина, з якої створюється горда душа!

День ясний, у вікно сонце дивиться, і сидить Антоній увесь в його промінні. Зненацька одна несподівана для мене думка підняла голову, як змія, і вжалила серце моє — заволав я весь; як опечений, скочив з стільця, дивлюсь на монаха. Він також трохи підвівся; бачу — бере зі стола ніж, бавиться ним і питає:

— Що з тобою?

Питаю я в нього:

— Чи не ви мій батько?

Зіпсувалось обличчя його, стало непорушно-синювате, наче з криги вирізьблене; напівзаплющив він очі, й погасли вони. Тихо каже:

— Навряд! Де народився? Коли? Скільки років? Хто мати?

І коли я розповів йому, як кинули на землю мене, посміхнувся він, поклав ніж на стіл.

— У той час і в тих місцях не бував я, — каже.

• Стало мені тяжко й ніяково: наче милостиню попросив я, і — не подали.

— Ну, а коли б, — питає, — був я твій батько — що тоді?

— Нічого, — кажу.

— І я так само думаю. Ми з тобою живемо, де нема батьків і дітей по плоті, але тільки по духу. А з другої сторони, всі ми на землі підкидьки і, значить, брати по нещастю, яке зветься — життя! Людина є випадковість на землі, чи знаєш ти це?

З його очей бачу — глузує він з мене. Збентежений і пригнічений я незрозумілим мені запитанням моїм, хочеться мені якось виправдати його чи забути. Але питаю ще гірше:

— А навіщо це ви взяли в руку ніж?

Подивився на мене Антоній і тихенько сміється:

— Сміливий ти запитальник! — каже. — Взяв і взяв, а навіщо — не знаю! Люблю його, красивий дуже.

І подав ножа мені. Ніж кривий і гострий, по сталі золотом візерунок покладено, рукоять срібна, і червоний камінь врізано в неї.

— Арабський ніж, — пояснює мені він. — Я ним книги розрізую, а на ніч під подушку собі кладу. Є про мене

чутка, що я багатий, а люди довкола бідно живуть, келія ж моя остеронь стоїть.

Від ножа і від руки Антонія йде якийсь пряний запах,— п'янить він мене, і паморочиться мені голова.

— Погворімо далі,— продовжує Антоній вечірнім, темним і м'яким басом своїм.— Чи ти знаєш, що жінщина буває в мене?

— Чув.

— Неправда, що вона сестра мені. Я з нею сплю.

Питаю я в нього:

— Чого ради ви говорите все це мені?

— А щоб ти здивувався зразу — й перестав дивуватися назавжди! Ти книги світські любиш?

— Не читав.

Він взяв із шафи маленьку книжку в червоній шкірі, подав мені й наказав:

— Иди, став самовар і читай ось це!

Розгорнув я книжку, а на першій сторінці малюнок: жінка вище колін оголена й чоловік перед нею теж оголюється.

— Я,— кажу,— цього читати не буду.

Тоді він підсунувся до мене й суворо каже:

— А якщо твій наставник духовний наказує тобі? Ти знаєш, навіщо це потрібно?.. Иди!

В прибудові, де він дав мені місце, сів я на ліжко своє й завмер у страху й тузі. Почуваю себе наче отруєним, ослаб і ввесь тремчу. Не знаю, що думати; не можу зрозуміти, звідки з'явилася ця думка, що він — батько мені,— чужа мені думка, непотрібна. Пригадую його слова про душу — душа з крові виникає; про людину — випадковість вона на землі. Все це явне еретицтво! Бачу його перекивлене обличчя при запитанні моему. Розгорнув книгу, розповідається в ній про якогось французького кавалера, про дам... Навіщо це мені?

Дзвонить він, кличе. Приходжу — зустрічає ласкаво.

— Як же самовар?

— Навіщо ви мені дали книгу цю?

— Щоб ти знав, який є гріх!

Зрадив я — здалось мені, що зрозумів намір його — випробувати він хоче мене. Низько вклонившись, пішов, мерщій нагрів самовар, вніс до кімнати, а вже Антоній усе приготував до чаю своєю рукою і, коли я хотів вийти, сказав:

— Зостанься, будеш чай пити зі мною...

Вдячний я йому, бо до нестями хочеться мені зрозуміти що-небудь.

— Розкажи мені,— говорить,— як ти жив і навіщо прийшов сюди?

І став я розповідати про себе, не приховуючи жодного таємного помислу, жодної думки, пам'ятної мені; а він, напівзаплющивши очі, слухає мене так уважно, що навіть чаю не п'є. Поза ним у вікно вечір дивиться, на червоному небі чорні гілки дерев рисують свою повість, а я свою говорю. А коли я скінчив — налив він мені чарку темного й солодкого вина.

— Пий! Я,— каже,— тебе ще тоді помітив, коли ти в церкві молився вголос. Не допомагає монастир?

— Ні. На вас маю кріпку надію, допоможіть мені! Ви — вчена людина, вам усе має бути відоме.

Він тихо говорить, не дивлячись на мене:

— Мені одне відомо: на гору йдеш — до вершини йди, падаєш — падай до дна прірви. Але сам я цього закону не додержую, бо — я лінивий. Нікчемна є людина, Матвію, і незрозуміло, чому вона нікчемна? Бо життя прекрасне й світ звабливий! Скільки втіх дано, а — нікчемна людина! Чому? Сю загадку ще не розгадано.

Задзвонили до вечірні, здригнувся він і каже мені:

— З богом іди!

Був би я розумніший — в той же день і треба б мені піти від нього: зберігся б він для мене як хороша згадка. Але не зрозумів я змісту його слів.

Прийшов до себе, ліг — під боком книжка ця опинилась. Засвітив світло, почав читати з подяки до наставника. Читаю, що якийсь кавалер усе чоловіків обдурює, ночами лазить у вікна до жінок їх; чоловіки ловлять його, хочуть шпагами проштрикнути, а він тікає. І все це дуже нудно й незрозуміло мені. Тобто я, звичайно, розумію — жирує молодик, але не бачу, нащо про це написано, і не збагну — чому маю я читати ось таке марнослів'я?

І знов думаю: чому я раптом запідозрив, що Антоній — батько мені? Гризе ця думка душу мені, як іржа залізо. Потім заснув я. Вві сні відчуваю, штурхають мене; скочив, а він стоїть наді мною.

— Я,— каже,— дзвонив-дзвонив!

— Простіть,— мовляв,— Христа ради, дуже тяжко працював я!

— Знаю.

А «бог простить» — не сказав.

— Я,— каже,— йду до вітця ігумена, приготуй мені все, як сказано. Ага! Ти книгу цю читав? Жаль, що почав; це не для тебе, ти правий був! Тобі інше потрібно.

Готую я постіль: білизна тонка, ковдра м'яка, все багате й мною невидане, все пройнято духовитим солодким запахом.

Почав я жити в цьому п'яному тумані, як у сні,— нічого, крім Антонія, не бачу, але він сам для мене — весь у тіні й двоїться в ній. Говорить ласкаво, а очі — насмішкуваті. Ім'я боже нечасто вимовляє—замість «бог» говорить «дух», замість «диявол» — «природа», але для мене зміст словами не змінюється. З ченців та обрядів церковних потроху кепкує.

Багато він пив вина, але не бувало, щоб хитався на ногах,— тільки лоб у нього стає синюватий, та очі над прозорими щоками розгоряються темним вогнем, а червоні губи потемніють і зашерхнуть. Часто, бувало, прийде він од ігумена десь коло півночі й пізніш, розбудить мене, звелить подати вина. Сидить, п'є і глибоким своїм голосом говорить без упину й довго,— інколи аж до утрені.

Трудно мені було розуміти розмови його, і багато що забув я, але пам'ятаю — спочатку лякали вони мене, ніби розкривали якусь прірву й штовхали в неї з лица землі все суще.

Іноді від таких його розмов ставало мені пусто й моторошно, і ладен я був спитати в нього:

«А чи ви не диявол будете?»

Чорний він, говорив владно, а коли випивав, то очі його ставали ще двоїстіші, западаючи під лоба. Бліде обличчя поймалось посмішкою; пальці, тонкі й довгі, весь час швидко скубуть чорну, аж синю бороду, згинаються, розгинаються, і віє від нього холодом. Боязко.

Але, як сказано, в диявола не вірив я, та й знав зі святого письма, що диявол сильний гордістю своєю; він — завжди бореться, пристрать у нього є і вміння спокушати людей, а отець-бо Антоній нічим не спокушає мене. Життя вдягав він у сіре, показував мені його безглуздим; люди для нього — стадо скажених свиней, що з різною швидкістю мчать до прірви.

— Ви,— мовляв,— говорили, що життя прекрасне!

— Так, якщо воно визнає мене, воно прекрасне,— відповідає він і усміхається.

Тільки ця усмішка й лишалась у мене від його розмов. Ніби він на все з-за рогу дивився, кимось вигнаний звідусіль і навіть не дуже ображаючись, що вигнали. Гостра й догадлива була його думка, гнучка, мов змія, але безсила покорити мене,— не вірив я їй, хоч інколи захоплювався спритністю її, високими стрибками розуму людського.

Проте, інколи — хоч і нечасто — сердився він.

— Я,— кричить,— дворянин, нащадок великого роду людей; діди й прадіди мої Русь будували, історичні особи, а цей хам обриває слова мої, цей вошивий хам, га?!

Така мова не цікава була мені — я, може, і сам також найзнаменитішої фамілії, але ж не в прадіді сила, а в правді, і вчора — вже не повернеться, тоді як завтра — напевне — буде!

А то сидить у кріслі своєму, без кровинки в обличчі, і розповідає:

— Знову, Матвію, обіграли мене ці монахи. Що єсть монах? Людина, яка хоче сховати від людей мерзенність свою, боячись сили її. Або ж людина, що, обтяжена слабкістю своєю, в страху тікає від світу, щоб світ не пожер її. Це суть найкращі монахи, найцікавіші, а всі інші — просто люди без притулку, прах землі, мертвонароджені діти її.

— А ви,— кажу,— хто поміж ними?

Може, я його десять разів чи й більше так ось у лоба питаю, але він відповідав мені завжди таким чином:

— А ти — випадкова людина і тут, і всюди, й завжди!

І бог його був для мене таємницею. Намагався я допитати його про бога, коли він тверезий був, але він, посміхаючись, відповідав мені знайомими словами святого письма,— бог же для мене був вищий од письма. Тоді став я питати в п'яного, як він бачить бога?

Але й п'яний Антоній кріпкий був.

— А хитрий ти, Матвію! — каже.— Хитрий і впертий! Шкода мені тебе!

І я теж став жаліти його, бо його самотність бачив, цинив безліч усяких думок у ньому, і шкода було, що марнуються вони в келії.

Але, жаліючи, все впертіше наполягаю на нього, і колись він знехотя сказав:

— Але я, як і ти, Матвію,— не бачу бога!

— Я,— мовляв,— хоч не бачу, але відчуваю, і не про буття його питаю, а — як зрозуміти закони, за якими він буде життя?

— Закони,— каже,— в номоканоні дивись! А якщо відчуваєш бога, то — вітаю тебе!

Налив склянку вина мені, цокнувся зі мною й випив; бачу я, що хоч обличчя в нього й серйозне, як у мертвого, але очі красивого барина глузують з мене.

Те, що він барин, стало покривати собою мій потяг до нього, бо він уже кілька разів так розгортав барство, що тяжко ображав мене.

П'яненийкий любив він про жінок говорити.

— Природа, мов, бере нас у злий і тяжкий полон через жінчину, найсолодшу принаду свою, і не будь плотського потягу, який убирає в себе кращі сили духу людського,— може, людина й безсмертя досягла б!

Але тому, що брат Миха набагато густіше про це діло говорив, то я вже був насичений відразую до таких думок; до того ж Михайло відкидав жінку зі злогою, паплюжив її люто, а отець Антоній міркував бездушно й нудно.

— Пам'ятаєш,— каже,— я тобі книжку давав? Читаючи її, повинен був ти бачити, яка жінщина є хитра й брехлива й розпусна в природі своїй!

Дивно й гидко слухати, коли чоловік, народжений жінчиною і соками її випоений, бруднить, зневажає матір свою, заперечуючи в ній усе, крім похоті, зводить її до худоби бездумної.

Колись я сказав йому щось подібне, тільки — м'якше, не так прямо. Розлютився він, закричав:

— Ідіот! Хіба я про матір говорю!

— Всяка,— мовляв,— жінщина є мати.

— А яка,— кричить,— тільки розпусниця все життя!

— Деякі люди горбаті живуть, але для всіх горб — не закон.

— Іди геть, дурню!

Офіцер от не помер у ньому.

Кілька разів стинався я з ним голова в голову, питаючи про господа; стали мене лютити викрутливі кепкування його, і якимось уночі пустив я себе на нього з усією силою.

Вдача в мене погана стала тоді; дуже сумував я;

ходжу круг Антонія, як голодний біля комори замкненої,— хлібом пахтить за дверима,— і від цього звіріти я став, а в ту ніч дуже він розпік недомовками своїми.

Взяв я ніж зі стола й кажу:

— Розкажіть мені все, як думаєте, а то ось — різону себе по горлу, скандал учиню вам!

Стривожився він, хапнув мене за руку, видер ножа й заметушився — не схожий на себе.

— Треба,— каже,— покарати тебе за це, але фанатикові й покарання не на користь!

А потім говорить, наче гвіздки в голову мені вбиває:

— Я тобі ось що скажу: існує тільки людина, все ж інше є погляд. Бог же твій — сон твоєї душі. Знати можеш ти лише себе, та й то — не напевне.

Погойдують слова його, наче вітром, і спустошують мене. Говорив він довго, зрозуміло й ні, і почуваю я: немає в цій людині ані скорботи, ні радості, ні страху, ні образи, ні гордості. Наче старий цвинтарний піп пахаиду співа над могилою: всі слова добре знає, але душі його не зачіпають вони. Спочатку страшною здалась мені його мова, але потім догадався я, що нерухомі сумніви його, бо мертві вони...

Травень, вікно відчинене... ніч у саду тепло квітами дихає... яблуні — як дівчата до причастя йдуть, голубі в сріблі місяця. Сторож години б'є, і кричить у тиші мідь, скривджена ударами, а людина передо мною сидить з льодовим обличчям і спокійно плете безкровне мовлення; в'ються сірі, як попіл, слова, досадно й сумно мені — бачу фольгу замість золота.

— Іди собі! — каже мені Антоній.

Вийшов я в сад, а до утрені вдарили; пішов до церкви, вибрав темний куток, стою й думаю:

«Та й навіщо напівмертвому бог?»

Сходиться братія,— наче місячне світло пошматувало тьму ночі, і з тихим шерехом ховаються вони у храмі.

З тої пори почалося щось незрозуміле мені: говорить зі мною Антоній барином, сухо, супитьсся й до себе не кличе. Книги, які дав мені читати, всі одняв. Одна з книг була російська історія—дуже дивувала вона мене, але дочитати її не встиг я. Міркую, чим би я міг образити барина мого,— не бачу.

А початок його розмови осів у пам'яті моїй і тихенько живе там поверх усього, нічому не заважаючи.

«Бог є сон твоєї душі»,— повторюю я сам собі, але сперечатися проти цього потреби не відчуваю — легка думка.

Незабаром з'явилась і дама його; було це пізно вночі. Чую, дзвонить Антоній і кричить:

— Мерщій, самовар!

А коли я подав самовар, бачу, сидить на дивані жінка в рожевому широкому платті, біляве волосся по плечах розпущене; маленька, як лялька, обличчя теж рожеве, очі голубі; скромною та сумною здалась мені вона.

Ставлю я посуд на стіл, Антоній підганяє:

— Швидше порайся, швидше!

«Ач,— думаю,— запалився!»

Діло це любовне сподобалось мені; тобто приємно було бачити Антонія хоч на любов — діло немудре — здатним. Сам-бо я на ту пору холодний до цього був, та й чернецька розпуста одвертала вбік, ну, а отець Антоній — який же монах?.. Жінчина його, по-своєму красива, свіженька така, наче нова іграшка.

Вранці приходжу кімнати прибирати, його нема, до ігумена пішов, а вона сидить на дивані з книжкою в руках, ноги підібгавши, нечесана, напіводягнена. Спитала, як звуть, — сказав; чи давно в монастирі, — сказав.

— Не скучно?

— Ні,— мовляв.

— Дивно, коли правда!

— Чому,— кажу,— не правда?

— Такий ти молодий, красивий!

— А хіба монастир — для потвор?

Засміялась вона й голу ногу одну спустила з дивана. Розглядає мене й трохи негаразд поводить: руки голими до пліч показує, плаття на грудях не застебнене.

«Це ти дарма робиш,— думаю,— наготу треба для милого берегти!»

А вона, дурненька, питає:

— Невже тебе жінки не бентежать?

— Я,— мовляв,— їх не бачу, та й чим же вони можуть бентежити?

— Як — чим? — і регоче.— Як то — чим?

А на порозі Антоній стоїть і сердито питає:

— Що таке, Зою? Га?

— Ах,— кричить вона,— він такий забавний, оцей!

І защебетала, защебетала, розповідаючи, який я за-

бавний. Але Антоній, не слухаючи її, суворо наказує мені:

— Піди, розбери там кульки та ящики, потім треба частину ігуменові однести!

Ще обідаючи в той день, вони обоє досить випили, а ввечері після чаю жінка ця вже зовсім п'яна була, та й Антоній, видимо, сп'янів більше, як завжди. Ганяє мене з кутка в куток — те подай, це принеси, вино нагрій та остуди. Бігаю, мов лакей у трактирі, а вони все менше соромляться мене, — баришні-бо жарко, і вона по-троху роздягається, а барин раптом питає в мене:

— Матвію, вона красива?

— Нічого, — мовляв.

— Ні, ти поглянь гарненько!

А вона, п'яненька, регоче.

Я хочу вийти, але Антоній люто кричить:

— Куди? Стій! Зойко, покажись йому гола...

Думав я, що недочув, але вона зірвала з себе якийсь халатик і встала на ноги, погойдуючись. Дивлюсь на Антонія; він — на мене... Серце моє недобре стукає, і барина цього трохи жаль: свинство немовби не личить йому, і за жінку соромно.

І от він кричить:

— Іди геть, ти, хам!

Я йому відгукнувся:

— Ти сам!

Скочив він, пляшки зі столу попадали, посуд бряжчить, і щось полилось хапливо, печальним струмком. Вийшов я в сад, ліг. Ние серце моє, як застуджена кістка. Тихо, і чую я крики Антонія:

— Геть!

А жінка верескливо відповідає:

— Не смій, дурню!

Потім коней на подвір'ї запрягали, і вони, невдоволено форкаючи, гулко били копитами об суху землю. Грюкали двері, шаруділи колеса коляски, і рипіли ворота огорожі. Ходив по саду Антоній і неголосно волав:

— Матвію! Ти де?

Ось його високе тіло в чорному посувається між яблунями, хапаючись руками за віти, й бурмоче:

— Ду-урню... гей!

І тягнеться, в'ється по землі густа важка тінь за ним.

Пролежав я в саду до ранку, а вранці з'явився до отця Ісидора.

— Віддайте-но паспорт мій, іду я!

Здивувався, навіть підскаочив.

— Чому? Куди?

— По землі, але не знаю — куди,— кажу.

Він допитує.

— Я,— мовляв,— нічого не буду пояснювати.

Вийшов із келії його, сів біля неї на лаву під старою сосною — навмисне тут сів, бо на цій лаві — ті, кого виганяли чи хто йшов із обителі, немовби для огласу стирчали. Ходить мимо братія, косо поглядає на мене, деякі відпльовуються: забув я сказати, що пройшла чутка, буцім Антоній у полюбовники взяв мене; послушники мені заздрили, а монахи баринові моему,— ну й зводили наклеп на обох.

Ходить братія, подеймає:

— Ага, вигнали й цього, слава тобі, господи!

Отець Асаф, хитренький і злостивенький дідок, шпигун ігумена, що посаду Христа ради юродивого виконував у обителі, став паплюжити мене найпаскуднішими словами, так що я навіть сказав йому:

— Іди, старий, а то я тебе за вухо візьму й сам геть одведу!

Він хоча й блажен муж був, але слова мої зрозумів.

Покликав мене глава обителі й ласкаво говорить:

— Натякав я тобі, Матвію, сину мій, що було б краще, коли б ти до контори пішов, і — був я правий! І так завжди старші! Хіба, при непокірності твоїй, можна витримати послухання келійника? Ось ти погано обляяв шановного отця Антонія...

— Це він вам сказав?

— А хто ж? Ти ще не говорив.

— А сказав він, як показував мені голу жінку?

Отець ігумен з благочестивим страхом перехрестив мене й каже, махаючи руками:

— Що ти, що ти, господь з тобою! Яка жінка? Це, не інакше, видіння твоє, плоттю, дияволом спокушуваною, створене! Ай-ай-ай! Ти подумав би — звідки в чоловічому монастирі жінка?

Захотілось мені заспокоїти його.

— А хто ж,— кажу,— портвейн, сир та ікру вчора вам привіз?

Ще більше дивується він:

— Що ти, спаси тебе Христос! Як це вигдав таке неподобне?

Гидко. І можна збожеволіти.

Десь опівдні переїхав я через озеро, сів на березі, дивлюсь на монастир, де понад два роки трудову лямку тер.

Розмахнув ліс зелені крила й показує обитель на грудях своїх. На пишній зелені яскраво виткано зубчасті білі стіни, сині глави старої церкви, золоту баню нового храму, смуги червоних дахів; променисто й клично горять хрести, а над ними — голубий дзвін небес, дзвонить радісним гомоном весни, і сонце радіє перемогам своїм.

У цій красі, що хвилює душу захватом живим, сховались чорні люди в довгій одежі й гниють там, проживаючи пусті дні без любові, без радощів, у безглуздій праці й брудоті.

Жаль мені стало всіх і себе теж — мало не заплакав. Устав і пішов.

Дихає ароматами, співає вся земля і все живе її; сонце зрощує квіти на полях, підіймаються вони до неба, вклоняючись сонцю; молода зелень дерев шепоче й колишеться; птиці щебечуть, любов усюди горить — тучна є земля і п'яна силою своєю!

Зустріну мужика — привітаюсь, а він мені ледве головою кивне, жінку яку стріну — відступається. А мені охота говорити з людьми, і говорив би я з ними ласкаво.

Першу ніч свободи моєї в лісі ночував; довго лежав, дивлячись у небо, співав тихенько — і заснув. Уранці рано прокинувся від холоду й знову йду, мов на крилах, назустріч усьому життю. Кожен крок усе далі тягне, і ладен бігти бігцем удалину.

А люди, зустрічаючи, косо дивляться на мене: обридла, гидка й ворожа мужикам чорна одежа захребетників. А зняти мені її не можна: паспорт мій прострочений, але ігумен напис зробив на ньому, посвідчив, що я послушник Саватіївської обителі й пішов, щоб одвідати святі місця.

І от я подався по тих місцях, разом із тим самим мандрівним людом, який і нашу обитель сотнями сповнював у свята. Братія ставилась до нього байдуже чи вороже — мовляв, дармоїди — старалася злупити з них

усі п'ятаки, заганяла на монастирські роботи, і, всяко вичавлюючи соки з цих людей, зневажала їх. Я ж, зайнятий своїм ділом, мало зустрічався з прийшлими людьми, та й не шукав зустрічей, вважаючи себе за людину особливу в намірах своїх і внутрішньо ставлячи образ свій понад усіма.

Бачу: по всіх дорогах і стежках плентаються, хитаючись, сірі постаті з торбами за плечима, з костюрами в руках; ідуть не поспішаючи, але хутко, низько поскилявши голови; ідуть сумирні, задумливі й довірливо відкриті серцем. Стікаються в одне місце, подивляться, мовчки помоляться, попрацюють; єсть який-небудь праведник,— погомонять з ним тихенько про віщось і знов розтечуться по дорогах, бадьоро ступаючи до другого місця.

Ідуть,— ідуть старі й молоді, жінки й діти, наче всіх один голос покликав, і відчуваю я в цьому проходженні землі наскрізь по всіх її шляхах якусь силу,— захоплює вона мене, тривожить, ніби обіцяє щось відкрити душі. Дивує мене це неспокійне й покірне ходіння після нерухомого життя мого.

Немов сама земля відриває людину від грудей своїх і, відштовхуючи, владно внушає їй:

— Іди, спитай, пізнай!

Слухняно ходить людина; шукає, дивиться, чуйно прислухається і знову йде, йде. Гуде попід ногами в шукачів земля й жене їх далі— через ріки, гори, ліси й моря,— ще далі, всюди, де відлюдно обителі стоять, обіцяючи чудеса, всюди, де дихає надія на щось інше, ніж це гірке, трудне, тісне життя.

Вразило мене тихе збентеження самотніх душ і олюдинило; почав я вникати— чого шукають люди? І стало мені здаватися все довкола потривоженим, захитаним, як сам я.

Багато хто,— як і я,— шукають бога й не знають уже, куди йти; розсіяли всю душу на шляхах шукань своїх і вже ходять тільки тому, що не мають сил спинити себе; мають, як стрілки цибулі за вітром, легкі й непотрібні.

Ці— лінощів своїх подолати не можуть і носять їх на плечах своїх, принижуючись і живучи брехнею; ті ж— охоплені бажанням усе бачити, але немає в них сил будь-що полюбити.

Бачу ще багато пустого народу й брудних шахраїв,

безсоромних дармоїдів, зажерливих, як воші,— багато бачу,— але все це лише курява позаду юрби людей, охоплених тривогою богошукання.

І нестримно вабить мене за собою ця юрба.

А круг неї, ніби чайки понад рікою, з криком і жадливістю мечуться розмаїто окрилені людська, вражаючи потворністю своєю.

Одного разу на Білоозері бачу чоловічка середнього віку, вельми меткого; мабуть,— заможний, зодягнений чисто.

Розташувався в тіні під деревами; біля нього ганчір'я, банка мазі якоїсь, таз мідний,— і покрикує він, цей чоловік:

— Православні! В кого до болячок ноги натруджені— підходь, вилікую! Без грошей лікую, взявши на себе обітницю, заради господа!

Храмове свято в Білоозері, прочани з усіх усюд дощем ідуть; підходять до нього, сідають, розмотують онучі, він їм ноги мие, змашує рани, повчає:

— Ех, братіку, а й нерозумний же ти! В тебе лапоть не по носі великий — хіба можна в такому ходити!

Чоловік у великому лапті тихо одвічає:

— Мені й цей Христа ради подали!

— Той, хто подав,— він богові вгодив, а що ти в такому лапті йшов, це дурість твоя, не подвиг, і господом не залічиться тобі!

«От,— думає,— добре знає людина божі обороти!»

Підходить до нього жінка, шкутильгаючи.

— Ай, молодичко! — кричить він.— Це не мозоль у тебе, а либонь французька хвороба! Це, православні, заразна хвороба, цілі сім'ї гинуть від неї, причеплива вона!

Жіночка сконфузилась, устала, йде геть, спустивши очі, а він закликає:

— Підходь, православні, во ім'я святого Кирила!

Підходять люди, розбуваються, крекчучи, він їм ноги мие, а вони кажуть йому:

— Спаси тебе Христос!

Але бачу я, що його благообразне обличчя судороги судомлять і руки в чоловіка трусяться. Скоро він прикрив крамничку благочестя свого, хутко побігши кудись.

На ніч одвів мене ченчик у сарай, бачу — і цей чоловік там же; ліг я поряд з ним і почав тиху розмову:

— Чого це ви, шановний, разом з чорними людьми ночуєте? Судячи з одежі вашої, місце ваше — в гостиниці.

— А я,— відповідає,— обітницю таку дав: бути поміж останніх — останнім аж на три місяці! Бажаю подвиг богомільницький звершити цілком,— нехай разом з усіма й воша мене їсть! Ще й не те роблю! Я ось ран бачити не можу, нудить мене, а — як не гидко — щодня ноги прочанам мию! Трудна служба господу, велика надія на милість його!

Втратив я охоту розмовляти з ним, удаю, ніби заснув, лежу й думаю:

«Не тучна його жертва богові своєму!»

Зашаруділо сіно під сусідом, став він обережно на коліна й молиться, спочатку безмовно, а потім чую я шепіт:

— Ти ж, святителю Кириле, заступися перед господом за грішника, хай загоїть господь виразки й болячки мої, яко і я лікую виразки людям! Господи всевидющий, оціни труди мої й помилуй мене! Життя мое — в руці твоїй; знаю, шалений биша аз во страстех, але вже досить покараний тобою; не відкинь, яко пса, і хай не відженуть мя люди твої, молю тя, і хай сповниться молитва моя, яко кадило перед тобою!

Тут — чоловік бога з лікарем сплутав,— нестерпно гидко мені. Заткнув вуха пальцями.

А коли відмолвився він, то витяг з торби своєї їжу й довго чвакав, мов кабан.

Безліч бачив я таких людей. Ночами вони плазують перед богом своїм, а вдень без жалю ходять по грудях людей. Звели вони бога на посаду приховувача гидоти своєї, підкуплюють його й торгуються з ним:

— Не забудь, господи, скільки я дав тобі!

Незрячі раби пожадливості своєї, возносять вони її вище від себе, поклоняються потворному ідолові темної й боягузливої душі своєї й моляться йому:

— Господи! Та ні яростію твоєю не викриєш мене, ніжé гнівом твоїм не скараєш мене!

Ходять, ходять по землі, як шпіони бога свого та судді людей; зірко бачать усі порушення правил церковних, метушаться й мечуться, викривають і скаржаться:

— Гасне віра в людях, горе нам!

Один чоловік особливо смішив мене ревністю своєю.

Йшли ми з ним із Переяславля в Ростов, і цілу дорогу він гукав мені:

— Де святий устав Федора Студіта?

Чоловік він був ситий, здоровий, чорнобородий і рум'яний, грошенята мав і на нічлігах з жінотою лигався.

— Я,— каже,— бачивши руйнування закону й розпусту людську, душевний спокій утратив; діло мое — цегельний завод — покинув на руки синам, і ось уже чотири роки ходжу, спостерігаючи всюди,— жах обіймає душу мені! Завелись миші в ризниці духовній, і розлазяться під зубами їх кріпкі ризи закону,— озлоблюється народ супроти церкви, відпадає від грудей її в мерзенні ересі й секти,— а що проти цього робить церква, бога ради воїнствуючи? Призбирує маєтності й вирощує ворогів! Церква повинна жити в убозстві, яко бідний Лазар, щоб народисько бачив, що воістину священне єсть убозтво, заповідане Христом; бачив би він це й не рипався, не ліз би на чуже майно! Яка інша задача в церкви? Тримай народисько в добрих шорах — он як!

Думок своїх законники ці, бачивши несталість закону, приховувати не вміють і безсоромно виставляють таїну свою.

На Святих горах купець один — відомий мандрівник, що описує ходіння свої по святих місцях у духовних журналах,— проповідував прочанам смирення, терпіння й покірливість.

Палко говорив, аж до сліз. І благає, й погрожує, а люди слухають його мовчки, похиливши голови.

Встряв я в його мову, питаю:

— А коли явне беззаконня — також терпіти його?

— Терпи, голубе! — кричить він. — Обов'язково терпи! Сам Ісус Христос терпів, нас і нашого спасіння заради!

— А як же,— мовляв,— мученики й вітці церкви, до Івана Златоуста подібні,— не соромились вони, а навіть шельмували царів?

Знавів він, аж загорівся неширо, ногами тупоче на мене.

— Що верзеш, баламуте! Кого шельмували-бо? Язичників!

— Хіба,— мовляв,— цариця ота Євдоксія—язичниця? А Іван Грозний?

— Не про те річ! — кричить він і вимахує руками, як той охотник на пожарі.— Не про царів говори, а про на-

род! Народ — головне! Суемудрствує, страху в ньому нема!
Звір він, церква приборкувати його повинна — ось її діло!

Але хоч і просто говорив він, а — не розумів я тоді цієї турботи про народ, хоч ясно відчував у ній деякий страх; не розумів, бо—духовно сліпий—народу не бачив.

Після суперечки з цим письменником підійшли до мене кілька чоловік та й кажуть, ніби нічого доброго не сподіваючись од мене:

— Є тут один парняга,— чи не бажаєш із ним погомоніти?

І в час вечірні влаштували мені на озері в лісі бесіду з одним юнаком. Був він темний якийсь, наче блискавкою обпалений; волосся коротко обстрижене, сухе й цупке; обличчя — самі кістки, і між ними жарко горять карі очі; кашляє хлопець невпинно і весь тріпоче. Дивиться він на мене явно вороже і, задихаючись, мовить:

— Сказали мені про тебе люди сі, що заперечуєш ти терпіння й покірливість. Чого ради, з'ясуй?

Не пам'ятаю, що́ я тоді говорив і як сперечався з ним; пам'ятаю тільки його змучене обличчя й умираючий голос, коли він кричав мені:

— Не для сього життя ми, але — для майбутнього! Небо — місце нашого народження, ти це чув?

Висунувся супроти нього солдат кульгавий, що ногу втратив у текінській війні, й каже суворо:

— Мое слово, православні люди, таке: де менше страху, там і більше правди!

І, звертаючись до юнака, сказав:

— Коли тобі страшно перед смертю — це твоє діло, але інших — не лякай! Ми й без тебе налякані досить! А ти, рудуватий, говори!

Він скоро зник, юнак цей, а люди — чоловіка з півсотні — лишилися, слухають мене. Не знаю, чим я міг о тій порі увагу до себе привернути, але було мені приємно, що слухають мене, і говорив я довго, в сутінках, між високими соснами й серйозними людьми.

І тоді, пам'ятаю, злились для мене всі обличчя в одне велике сумне лице; задумливим воно й упертим видалось мені, на словах — німотне, але в таємних мислях — зухвале, і в сотні очей його — бачив я — негасимо горить вогонь, немовби рідний душі моїй.

Але потім стерлося це єдине обличчя багатьох із пам'яті моєї, і тільки згодом, через довгий час, зрозумів

я, що саме зосереджена на одній думці воля народу будить у хранителях закону турботи за нього й страх перед ним. Нехай іще не народилася ця думка й невловна вона, але вже запліднено дух сумнівом про непорушність ворожого закону — ось вона звідки, тривога законників! Бачать вони цей погляд, що так уперто запитує; бачать — ходять народ по землі тихий та німий, — і вже відчувають незримі промені думки його, розуміють, що потаємний вогонь безмовних дум перетворює на попіл закони їх і що можливий — можливий! — інший закон!

Відчувають вони це тонко, як злодії сторожкий рух пробудження власника, дім якого грабували вночі, і знають вони, що, коли народ розплющить очі, обернеться життя вгору лицем до небес.

Немає бога в людей, покіль вони живуть розпорошено й у ворогуванні. Та й навіщо він, бог живий, ситому? Ситий шукає тільки виправдання повноти шлунку свого в загальному голоді людей. Смішне й жалюгідне його життя, самотне й звідусіль оточене подихом страхіть.

От — помічаю я: наглядає за мною якийсь дідок — сивенький, маленький і чистий, як гола кість. Очі в нього заглиблені, немовби чогось настрахались; сухий він увесь, але кріпкий, мов козеня, і бистрий на ногах. Завжди горнеться до людей, влізає в юрбу, — бочком живе, — і зазирає в обличчя людям, ніби шукає знайомого. Хочеться йому чогось від мене, а не сміє спитати, і шкода мені стало цієї несміливості його.

Іду я до Лубен, до Афанасія Сидячого, а він, білою паличкою крок міряючи, безшумно стелеться по дорозі слідом за мною.

Питаю:

— Давно мандруєш, дідусю?

Зрадів він, звів голову, хихоче:

— Дев'ять літ уже, милий, дев'ять літ!

— А чи, — мовляв, — великий гріх несеш?

— Де, — каже, — вагу-міру на гріхи встановлено? Сам лишень господь знає мої гріхи!

— А все-таки чого накоїв?

Сміюсь я, і він посміхається.

— Та ніби й нічого! Жив взагалі, як усі. Сибірський я, тобольський, ямщиком замолоду був, а потім двір постійний держав, трактир також... крамниця була...

— Пограбував кого, чи як?

Злякався дід.

— Навіщо? Від цього бог милував... що ти!

— Я,— мовляв,— жартую. Бачу — йде маленький чоловічок, думаю — куди йому великий гріх учинити!

Прибрав поважного вигляду дідок, труснув голівкою.

— Душа-бо, гляди, у всіх однакова завбільшки,— каже,— і однаково дияволу любя! А скажи мені, як ти про смерть думаєш? Ось ти на ночівлі все говориш: «життя, життя», а де ж смерть?

— Тут,— мовляв,— де-небудь!

Насварився він пальцем на мене смішно так і каже:

— Ото-бо й воно! Завжди вона тут, еге!

— Ну й що ж таке?

— А — таке!

І, стаючи навшпиньки, майже шепоче мені в ухо: †

— Вона — всесильна ж! Сам Ісус Христос не уникнув. Пронеси, каже, мимо чашу цю, а отець його небесний — не проїс, не міг одначе! Сказано: смертонька припре і сопочко помре, еге!

Розбалакався мій дідок, ніби ручай з гори полився:

— Пад усім вона віє, а людина наче як по жердинці над прірвою йде; вона крилом мах!—і людини нема ніде! О, господи! «Силою твоєю хай укріпиться світ»,— а як йому укріпитись, коли смерть поставлено понад усім? Ти й розумом смілий, і до читання вміль, а живеш, поки цілий, еге!

Сміється він, а в очах у нього — сльози!

Що я йому поясню? Ніколи я про смерть не думав, та й тепер нема коли мені.

А він підстрибує, зазираючи в обличчя мені побілими очима, борідка в нього труситься, ліву руку за пазуху сховав, і все оглядається, ніби чекає, що смерть із-за куща схопить за руку його, та й шпурне в пекло.

Довкола — життя кипить: земля вкрита смарагдовим шумовишнім трав, невидимі жайворонки співають, і все росте до сонця в різнобарвних яскравих криках радості.

— Як,— мовляв,— ти дійшов до таких думок? — питаю в попутника.— Хворів сильно, чи як?

— Ні,— каже,— я до сорока семи років спокійно і вдоволено жив! А тут у мене дружина вмерла й невістка повісилась,— обидві в один рік пропали!

— А чи ти не сам ото,— мовляв,— невістку в петлю загнав?

— Ні,— каже,— це вона від розпусності! Я її нє займав, ні! Та коли б я й жив з нею — це вдівцеві прощайся: я — не піп, а вона — не чужа мені! А я й при дружині наче вдівець жив: чотири роки хворіла жінка-бо в мене, з печі не злязачи; вмерла — то я навіть перехрестився... слава богу — вільний! Іще раз одружитись хотів і раптом задумався: живу — добре, з усього вдоволений, а треба вмирати; це навіщо ж? Збентежився! Здав синові все й — пішов ось! На ходу-бо, думаю, не так помітно, що до могили йдеш,— строкате все, мелькає і ніби геть вабить од кладовища. Одначе — все одно!

Питаю я в нього:

— Тяжко тобі, діду?

— Ой, любий, так от страшно — й сказати не можу! Вдень намагаюсь поміж людей триматись,— усе наче й відгородишся ними, смерть — сліпа, може-таки не побачить мене чи помилиться, іншого візьме! А ось уночі, коли кожен лишається нічим не схований, моторошно лежати без сну! Так тобі й здається — має над тобою чорна рука, торкається грудей, шукає — чи тут ти? Грається серцем, як кішка мишею, а воно боїться, а воно тріпоче... ой! Підведешся, озирнешся — навкруги люди лежать, а чи встануть — невідомо! Це буває, вона й гуртом бере: у нас на селі ціла родина — чоловік, жінка й дві дівоньки — в лазні від чаду вмерли!

Губи йому дрижать, наче він посміхається, а з очей дрібні сльози течуть.

— Ще коли б за яку годину сконати, а чи — вві сні, а як нападе хвороба, та й почне потихеньку гризти!

Зморщився він, знітився, став на плісняву схожий; біжить, підстрибує, очі погасли, і тихенько бурмоче чи то мені, чи то собі:

— Господи! Хоч би комариком пожити на землі! Не убий, господи! Хоч би блощицею або малим павучком! «Ех ти, жалість!» — думаю.

А на привалі, серед людей,— ожив і зараз же знов про свою хазяйку — про смерть — заговорив, жваво так. Переконує людей: помрете, мов, шезнете в невідомий вам день, у невідому годину,— може, за три версти від цього місця громом уб'є.

На декого — тугу наганяє, інші — сердяться, лають його, а одна жіночка молода зауважила:

— Біля повного гаманà видима смерть страшна!

І так злостиво сказала вона цѣ, що помітив я її, а дідок, смерті відданий, затнувся.

Всю дорогу до Лубен утішав він мене і, воістину, до смерті набрид. Багато бачив я таких, що від смерті втікають, по-дурному гуляючи в піжмурки з нею. Пригнічені страхом і поміж молодими є — ці ще гидші за старих, і всі вони, звичайно, безбожники. В душі в них, мов у комині, чорно, і завжди страх там посвистує,— навіть і в тиху погоду свище. Мислі їх подібні до старих прощанок: топчуться по землі, йдуть, не знаючи куди, сліпо давлять живе на шляху, ім'я боже пам'ятають, але любові не мають до нього і нічого не можуть хотіти. Хіба лише одне їх цікавить: навіяти б свій страх людям, щоб люди прийняли й приголубили їх, злидарів.

Але вони підходять до людей не тому, що прагнуть скуштувати меду, а щоб вилити в чужу душу гнилу отруту тління свого. Самолюби й надто безсоромні вони в нікчемності своїй; схожі вони на тих жебраків-потвор, які в час хресних ходів край доріг сидять, оголюючи перед людьми рани та виразки й каліцтва свої, щоб, здививши жаль, мідну копійку одержати.

Ходять вони, намагаються всюди посіяти темні зерна сум'яття, стогнуть і бажають почути одвітний стогін, а круг них здіймається могутній вал скромних богошукачів і всіма барвами палає горе людське.

Ось хоч би й молодичка оця, хохлушка, що зауважила старому про повний гаман. Мовчить, зуби зціплені, темне засмагле обличчя її сердите і в очах гострий гнів. Спи-таеш її про що-небудь — відповідає гостро, наче ножем штрикне.

— Ти, любачка,— кажу,— не цуралась би мене, а сказала б горе... Може, легше буде тобі!

— Чого ви хочете від мене?

— Та нічого не хочу, не бійся!

Спалахнула вона:

— Я й не боюсь, а гидко мені!

— Чим же я гидкий?

— А чого чіпляєтесь? Я людей гукну!

І так вона всіх брикає — старих, молодих і жінок теж.

— Ти мені не потрібна,— кажу,— а потрібно мені горе твоє, хочу я знати все, чим люди мучаться.

Збоку поглянула на мене й відповідає:

— До інших ідіть! Усі бідують, будь вони прокляті!

— За що ж проклинати?

— А так я хочу!

Здається вона мені схожою на кликушу.

— За кого ж ти молитися йдеш? — кажу.

Посміхнулась вона всім обличчям, пішла повільніше й каже, наче не мені:

— Минулої весни чоловік на Дніпро подався, дрова сплавлати, і — пропав! Може — втопився, може — іншу жінку знайшов, хто зна? Свекор і свекруха — люди бідні, злостиві. Двоє діток у мене — хлопчик та дівчинка, — чим їх мені годувати? Я ж працювала, переломитись ладна була, а нема роботи, та й що баба може виробити? Свекор лає: «Ти нам з дітьми твоїми камінь на шию, об'їла ти нас, обпила!» А свекруха вмовляє: «Ти ж молода, іди по монастирях, монахи до бабів ласі, багато грошей набереш. Не можу я терпіти голоду діток, — от ходжу! Втопити їх, чи що? От і ходжу!

Говорить, як уві сні, крізь зуби, невиразно, а очі в неї кричать болем материнським.

— Синочкові вже четвертий рік. Осипом звать, а дочку Ганкою. Била я їх, коли вони хліба просили, біла! Я місяць ходжу — чотири карбованці набрала. Ченці — скупі. Чесно — більше заробила б! О, дияволи, дияволи! Якою водою відмию себе?

Треба що-небудь їй сказати, я й кажу:

— Заради дітей — бог тобі простить!

Як вона зойкне!

— А що ж мені з того? Не винувата я богів! Не простить — не треба; простить — сама не забуду, так! В пеклі — не гірше! Там дітей не буде зі мною!

«Ех, — думаю, — навіщо я її роз'ятрив!»

А вона вже й спинитись не може:

— Та й нема його — бога для бідних — нема! Коли ми за Зелений Клин, на Амур-ріку, збирались — як молебні правили, і просили, і плакали про допомогу, — допоміг він нам? Поневірялись там три роки, і хто не загинув од пропасниці, повернувся старцем. І батько мій помер, а матері по дорозі туди колесом ногу зламало, брати обидва в Сибіру загубились...

І обличчя в неї скам'яніло. Хоч і сувора вона, а така серйозна, красива, очі темні, волосся густе. Цілу ніч до ранку розмовляли ми з нею, сидячи на узліссі за будкою залізничною, і бачу я — все серце в людини вигоріло, навіть

і плакати не може; лиш коли дитячі роки свої згадувала, то посміхнулась неохоче разів два, і очі її м'якші стали.

Думаю, слухаючи її:

«Заріже вона, вб'є кого-небудь! Чи запеклою блудницею стане — нема їй вороття нікуди!»

— Бога не бачу й людей не люблю! — каже. — Які це люди, коли одне одному зарадити не можуть? Люди! Супроти сильного — вівці, супроти слабкого — вовки! Та й вовки зграями живуть, а люди — всі нарізно й одне одному вороги! Ой, багато я бачила та й бачу, загинути б усім! Родять діток, а ростити не можуть — чи добре це? Я ось — била своїх, коли вони хліба просили, била!

А вранці пішла вона геть від мене — продавати своє тіло монахам — і, відходячи, мовила люто:

— Чого ж ти, — разом спали і дужчий ти од мене, чого ж не скористався з дарового м'ясяця? Ех ти!

Наче по щоках б'є!

Я кажу їй:

— Дарма ти образила мене!

Потушилась вона, а потім сказала:

— Хочеться образити людину, хочеться навіть і невинувату! Он ти молодий ще, а висох увесь, і вже сиві скроні, — розумію, що й ти горе носиш... А мені — все одно! Нікого не шкода. Прощай!

Пішла.

За шість років мандрів моїх багато бачив я людей, озлоблених горем: тліє в них негасима зненависть до всього, і, крім зла, нічого не можуть вони бачити. Бачать лихе і, наче в жаркій лазні, паряться в ньому; як п'яниці вино — п'ють жовч і регочуть, торжествують:

— Наша правда: всюди зло, всюди нещастя, немає місця людині поза ним!

Впадають у дикий відчай і, запалені ним, живуть у розпусті і всяк бруднять землю, немовби мстячи їй за те, що породила вона їх і повинні вони, раби слабкості своєї, до дня смерті плазувати безсило по дорогах землі.

Підносять вони горе до висоти бога свого й поклоняються йому, не бажаючи бачити нічого, крім виразок своїх, і не чути нічого, крім стогону розпуки.

Шкода їх, бо вони вже як безумні, але й гидко душі з ними, коли бачиш, що в усяке обличчя ладні вони метнути жовчний свій плювок і сонце поганили б плювками, коли б могли.

Інші ж задавлені горем, залякані ним, мовчать, ховаються від життя, маленькі й несміливі, але не можуть схватись і стають глиною в руці сильного — ними він замазує щілини в стінах кріпості своєї.

Багато облич і сліз урізалось в пам'ять мені, великі сльози були проліті передо мною, і не раз бував я приголомшений страшним сміхом розпачу; всі отрути я скуштував, пив я води сотень річок. І не раз сам проливав гіркі сльози безсилля.

Встало життя передо мною, як страшне марення, як сніжний вихор тривожних слів і гарячий дощ сліз, невгамовний крик розпачу й болісна судорога всієї землі, недужої на недоступне розумові й серцю моєму прагнення.

Стогне душа моя:

— Не те!

Каламутно течуть потоки горя по всіх дорогах землі, і з великим жахом бачу я, що немає місця богам в цьому хаосі роз'єднання всіх з усіма; нема де проявитись силі його, нема на що зіпертись стопам,— з'їдене черв'яками горя й страху, злоби й одчаю, зажерливості й безсоромності — розсипається життя в прах, руйнуються люди, відокремлені одне від одного й знесилені самотністю.

Питаю:

— Невже ти справді — тільки сон душі людської й надія, створена одчаєм у темну годину безсилля?

Бачу — в кожного свій бог, і кожен бог не набагато вищий і красивіший за слугу й носія свого. Гнітить це мене. Не бога шукає людина, а забуття скорботи своєї. Витісняє горе звідусіль людину, і тікає вона від себе самої, хоче уникнути діяння, боїться участі своєї в житті й усе шукає тихого кутка, де б заховати себе. І вже відчуваю в людях не святу тривогу богошукання, але тільки страх перед лицем життя, не прагнення до радості за господа, а турботу — як збути печаль?

Кричить душа моя:

— Не те!

Бувало, бачиш людину: вона серйозно задумалась, і добре, чисто горять її очі... Зустрінеш її раз і два — все та ж, а на третій або четвертий раз, дивишся, — вона озлоблена чи п'яна, і вже не скромна, а нахабна, брутальна, богохульствує.

І не розумієш, чому розорилась людина, об віщо роз-

била себе? Всі наче сліпі й легкo спотикаються на шляху; рідко чуеш живе, натхненне слово, надто часто люди говорять за звичкою чужі слова, не розуміючи ні користі, ні шкоди від мислі, схованої в них.

Підхоплюють слова блаженних монахів, прорікання пустинників та схимників, діляться ними одне з одним, як діти черепками битого посуду в грі своїй. Нарешті, бачу не людей, а уламки життя зруйнованого,— брудний порох людський шугає по землі, і змітає його різними вітрами до папертів церков.

Без ліку юрмиться народ біля мощей, чудотворних ікон, купається в джерелах — і всюди шукає тільки самозабуття.

Пригнічували мене хресні ходи,— чудотворні ікони ще в дитинстві загинули для мене, життя в монастирі остаточно розбило їх. Дивлюсь, бувало, як люди величезним сірим черв'яком повзуть у пилу дорожнім, гнані невідомою мені силою, і збуджено гукають одне одному:

— Наддай ходи! Наддай!

А над ними, пригинаючи їхні голови до землі, пливе жовтим птахом ікона, і здається, що вага її надмірно велика для всіх.

У пил і грязь, під ноги юрбі, грудками падають кликуші, б'ються, як риби; чути дике верещання — ллються люди через трепетне тіло, топчуть, штурхають його й кричать образіві матері бога:

— Радуйся, пресвятая!

Обличчя в усіх перекривлені, здичавілі від напруження, мокрі від поту, чорні від бруду,— і ввесь цей хід юрби, безрадісний спів стомлених голосів, глухий тупіт ніг — ображає землю, тьмарить небеса.

А по краях дороги, попід деревами, як дві строкаті ленти, простяглись жебраки — сидять і лежать хворі, калічні, вкриті гнійними виразками, безрукі, безногі, сліпі... Корчаться на землі виснажені тіла, дрижать у повітрі потворні руки й ноги, простягаючись до людей, щоб розбудити в них жаль. Стогнуть, виють старці, горять проти сонця їх рани; просять вони й вимагають іменем божим копійки собі; багато облич без очей, на інших очі жевріють, мов жарини; невпинно гризе біль тіла й кості,— вони подібні до страшних квітів.

Бачиш якесь гоніння людей, і ворожа є мені сила, яка тягне їх у пиялюзі й бруді,— куди?

— Не те!

Був у чудовому городі Києві, дивувався з краси й величі древнього гнізда руського.

Пробував говорити з одним монахом,— вважали його за розумника.

Кажу йому: так, мовляв, і так, не можу збагнути законів, за якими будується життя людей.

— Хто такий?

— Селянин.

— Письменний?

— Трохи.

— Не по довбешці шапка — письмо для вас! — суворо каже він.

Бачу — справді — розумник.

— Штундист? — питає він.

— Ні.

— Ага! Духобор?

— Чому?

— По мислях.

Обличчя в нього блідорожеве, як шинка, а очі маленькі.

— Коли,— каже,— бога шукаєш, то, звичайно, для того, щоб повалити його!

І свариться на мене пальцем:

— Знаю я вас! А от чи не хочеш сто разів прочитати «Вірую»? Ось — прочитай-но! І всі дурниці твої щезнуть, яко дим. А взагалі вас би, еретиків, до Абіссинії треба висилати, до Африки, до ефіопів, еге! Там би ви зразу від спеки повиздыхали б!

Питаю я в нього:

— А ви були там, у Абіссинії цій?

— Був,— каже.

— А от не здохли?

Розсердився монах.

Зустрів я над Дніпром чоловіка: сидить він на березі проти Лаври й камінці в воду кидає; років п'ятдесят йому, бородатий, лисий, обличчя зморшками покреслено, голова велика; я тоді по очах уже бачив серйозних людей,— підійшов до нього, сів поруч.

Вечір був. Хапливо жене води свої каламутний Дніпро, а за ним уся гора розцвіла храмами: тріпоче супроти сонця чванькувате золото церковних бань, сяють хрести, навіть шибки у вікнах як дорогоцінне каміння го-

рять,— здається, що земля розверзла надра і з гордою щедрістю показує сонцю скарби свої.

А чоловік поруч зі мною говорить неголосно й сумно:

— Закрити б усю Лавру склом, монахів вигнати геть, і нікого не пускати туди,— нема вже людей, гідних ходити серед цієї краси!

Наче казка, кимось мудрим і великим розказана, застигла там, за рікою; прибігають здалеку хвилі Дніпра й радісно хлюпочуть, бачивши її, але не гасне в здивованому співі ріки тихий голос людини.

— Як сильно було розпочато, як могутньо будовано!

Як старий сон, згадую я князя Володимира, Антонія, Феодосія, богатирів руських — і шкода мені чогось.

Голосно й радісно дзвонять численні дзвони на тому березі, але чутніші для мене сумні думи про життя.

— Не пам'ятаємо ми ніхто роду свого. Я ось пішов істинної віри пошукати, а тепер думаю: де людина? Не бачу людини. Козаки, селяни, чиновники, попи, купці,— а просто люднни, не причетної до звичайних справ,— не знаходжу. Кожен кому-небудь служить, кожному хто-небудь наказує. Над начальником іще начальник, і відходить усе це з-перед очей у недосяжну височінь. А там сховано бога.

Ніч іде; посиніла вода в річці, і хрести на церквах утратили промені. Чоловік кидає в річку камінці, а я вже не бачу жмур від них.

— Позаторік,— каже він,— у нас у Майкопі бунт був з приводу чуми на худобі. Викликали драгунів проти нас, і християни вбивали християн. Через худобу! Багато людей загубили. Задумався я — якої ж віри ми, руські, якщо через волів на смерть одне одного віддаєм, коли богом нашим сказано: «не убий»?

Відпливає Лавра в п'ятьму, наче в гору ввходить, як видіння. Нишпорить козак руками по землі круг себе — шукає камінців, знаходить і шпурляє їх у річку. Дзвонить вода.

— Так-то, чоловіче! — говорить козак, похиливши голову.— Господень закон — духовне млеко, а до нас доходить сама сироватка. Сказано: «чистіі серцем бога узрять» — а хіба воно, серце твоє, може чистим бути, коли ти не своєю волею живеш? А коли нема в тебе свободної волі, отже, нема й віри істинної, а тільки сама вигадка.

Встав він, обтрусився, подивився навколо, кременний такий.

— Не вільні ми для бога, от що, думаю я!

Торкнувся картуза й пішов, а я лишився, як пришитий до землі. Хочу оволодіти словами козака — не вмію, а почуваю — є в них правда.

Пестить мене південна темна ніч, а я думаю:

«Невже тільки в тузі краса душі людської? Де той стрижень, круг якого в'ється вихор людськ? Де зміст суєти цієї?»

До зими я завжди намагався пройти на південь, де тепліше, а якщо мене на півночі сніг та холод заставляли, тоді я ходив по монастирях. Спочатку, звичайно, косо поглядають ченці, але покажеш себе в роботі — і вони стануть лагідніші, — приємно їм, коли людина добре працює, а грошей не бере. Ноги відпочивають, а руки й голова працюють. Пригадуєш усе, що бачив за літо, хочеш вичавити з цього тягаря чисту поживу для душі, — зважуєш, розбираєш, хочеш зрозуміти, що до чого, й заплутаєшся, бувало, в усьому цьому до сліз.

Відчуваю — переситився я стогоном та скорботою землі, і блякне зухвалість духу мого; стаю я похмурий, мовчазний, росте в мені озлоблення на все й на всіх. Часом охоплювала мене темна туга: тижнями жив я, мов сонний чи сліпий, — нічого не хочеться, нічого не бачу. Став думати: а чи не покинути мені це ходіння, та й жити, як усі, не загадуючи загадок собі, смирно підкоряючись не мною встановленому? День для мене тепер темний, як і ніч, і самотній я на землі, наче місяць у небі, а осяяти нічого не можу. Іноді наче відійдеш убік од себе та й бачиш: от стоїть на розпутті здоровий парняга, і всім він чужий, нічого йому не подобається, нікому він не вірить. Навіщо він живе? Чому він одколовся од світу?

І прохолола душа...

Заходив я також і в жіночі монастирі — на тиждень, на два — і в одному з них, на Волзі, цюкнув собі ногу сокирою, коли рубав дрова. Лікує мене мати Феоктиста, добра така старушка; монастирок невеликий, але багатий; сестри все такі ситі, поважні. Злять вони мене слащавістю своєю, паточними усмішечками, жирними в'олами.

Стою колись на всеношній і чую — клірошанка одна

чудово співає. Дівця висока, лице зашарілось, очі чорні, суворі, губи яскраві, голос великий і сміливий — співає вона, наче запитує, і вчувається мені в цьому голосі зла сльоза.

Загоювалась нога в мене, збирався я йти собі, і вже міг працювати. От одного разу чищу доріжки, відгрібаючи сніг, іде ця клірошанка, тихо йде і — мов застигла. В правій руці, до грудей притуленій, чотки, ліва пліттю вздовж тіла звисла; губи закушені, брови насуплені, обличчя бліде. Вклонився я їй, рвонула головою вгору й поглянула на мене так, наче я їй велике зло коли заподіяв.

Розпалила вона цим мене, та й не поважав я цих молодих черниць.

— Що, — кажу, — дівце, нелегко, видно, жити?

Пристала трохи, спалахнула.

— Як ти сказав? — каже.

— Трудно, — мовляв, — себе здолати?

А вона мені на це раптом і скажи, тихенько й зі злістю:

— У, диявол!

І швидко пішла, чорна, мов клопоть хмари у вітряний день.

Пояснити, навіщо я це їй сказав, не вмію: о тій порі все частіше спалахували в мене такі думки, — спалахне та й вилетить іскрою кому-небудь в око. Здавалось мені, що всі люди брешуть, прикидаються.

Через який час на іншій доріжці знов бачу її. І ще більше взяло мене зло — чого вона тут завинулась у чорне, від чого ховається? Порівнялась вона зі мною, а я й кажу:

— Хочеш утікти звідсіль?

Здригнулась дівця, голову рвучко підвела, витяглася вся, як стріла; я думав, вона закричить.

Але йде мимо, і чую я несподівану відповідь:

— Увечері скажу.

Мене страх узяв; подумав би, що недочув, та вона хоч і тихо сказала, але — наче в дзвін ударила. І хоча й смішно мені, а зніяковів я, але потім заспокоїв себе, подумавши, що баламутить, зухвала.

Коли я врубав собі ногу, одвели мене в гостиницю, поклали в маленькій кімнатці під сходами, та так і зостався я в ній жити.

Ввечері того дня лежу я на койці й думаю, що треба мені кінчити бурлацьке життя,— піду в яке-небудь місто й працюватиму в хлібопекарні. Про дівицю не хотілось думати.

Раптом тихенько стукають... Скочив, одімкнув — черниця старенька кланяється й каже:

— Прошу вас!

Зрозумів — куди; нічого не питаю, йду й погрожую: «От як? Так я ж тобі, голубко, душу струсону!»

Переходами та коридорами дійшли ми до місця, одчинила стара двері, штовхнула мене і шепоче:

— Я потім проведу...

Спалахнув сірник, у темноті освітив знайоме обличчя, чую голос:

— Замкни двері.

Замкнув. Намацав комин, притулився до нього, питаю:

— Вогню — не буде?

Хихикнула дівиця тихенько.

— Якого вогню? — каже.

«Ах ти,— думаю,— погань!»

І мовчу. Дівицю ледве бачу,— вві тьмі вона — як темна туча вночі на хмарному небі.

— Чого ж ви мовчите? — питає вона. Голос хазяйський.

«Видно, багата»,— міркую, і говорю:

— За вами слово!

— Ви це серйозно говорили, щоб тікати?

Подумав я, як ущипливіше відповісти їй, і не зразу, спокійно відповідаю, негідник:

— Ні,— мовляв,— я це благочестя ваше випробував.

Знов сірника вона засвітила, спалахнуло її обличчя, чорні очі дивляться зухвало. Моторошно трохи стало мені. Придивився до темряви, побачив, що стоїть вона, висока й чорна, посеред кімнати — і дивовижно прямо стоїть.

— Благочестя моє,— шепоче палко,— випробовувати нема на що, не для того вас сюди покликано, а коли не розумієте — йдіть геть...

Грубий її шепіт, і не пустощі я чую в ньому, а щось серйозне. В стіні передо мною вікно, наче в глиб ночі хід прорубано,— неприємно бачити його. Недобре мені, почувую, що в чомусь помилився, і все моторошніше, навіть і ноги тремтять у мене. А вона каже:

— Тікати нікуди мені, сюди мене дядько силоміць оддав,— жити тут немає в мене терпцю, повішусь...

І замовкла, наче в яму зірвалась.

Зовсім розгубився я, а вона посувається все ближче до мене й дихає тяжко.

— Чого ж ви хочете? — кажу.

Ось вона щільно підійшла; рука її в мене на плечі — дрижить рука, і я також здригаюсь, гнутья коліна, і тьма в горло мені лізе, душить мене.

«Може, кликуша?» — думаю.

А вона почала вже схлипувати й шепоче, гаряче дихає мені в обличчя:

— Народила я синочка — відняли його в мене, а мене загнали сюди, і не можу я тут бути! Вони кажуть — померла дитиночка моя; дядько-бо з тіткою кажуть, опікуни мої. Може, вони вбили, підкинули його, ти подумай-но, добрий мій! Мені ще два роки під владою в них бути до законного віку, а тут я не можу!

Так її всю, підіймаючи, її б'є; почуваю я — винен перед нею, жаль її, але й боязко — схожа вона на божевільну,— вірю їй і ні.

А вона шепоче, захлипаючись:

— Дитинку хочу... Як вагітна ось буду, виженуть мене! Потрібне мені немовлятко; коли перше вмерло — друге хочу народити, і вже не дозволю відняти його, пограбувати душу мою! Милості й помочі прошу я, добрий чоловіче, допоможи силою твоєю, поверни відняте в мене... Повір, Христа ради,— мати я, а не блудниця, не гріха хочу, а сина; не забави — народження!

Був я мов уві сні. Повірів їй,— не можна не повірити, коли жінка так устає за право своє, що закликає незнайомого їй і прямо каже:

— Забороняють мені людину народити — допоможи!

І згадав я невідому мені матір мою: може, і вона ось так же силою своєю жіночою кинута була у владу батька мого? Обійняв я її, кажу:

— Пробач мені, погано я подумав про тебе... Ради божої матері — пробач!

Та коли, в самозабутті обоє, звершили ми з нею святе шлюбне таїнство, знову збентежила мене лукава думка:

«А як одурила вона й не з першим зі мною це творить?»

Розповідає вона мені життя своє: дочка слюсаря, дядько в неї помічник машиніста, п'яний і суворий чоловік. Літом він на пароплаві, взимку в затоні, а їй — ніде жити. Батько з матір'ю потонули під час пожегу на пароплаві; тринадцяти років лишилась сиротою, а в сімнадцять народила від якогось панича. Ллється її тихий голос у душу мені, рука її тепла на шиї в мене, голова на плечі моєму лежить; слухаю я, а серце ссе підлий черв'як — сумніваюсь.

Забули ми, що жінщина Христа народила й на Голгофу покірно проводила його; забули, що вона мати всіх святих і прекрасних людей минулого, і в підлій жадливості нашій втратили ціну жінщині, обертаємо її на втіху для себе та на домашню худобу для роботи; тому вона й не народжує більше спасителів життя, а тільки потвор сіє в ній, плодячи слабкість нашу.

Розповідає про монастир, чую: не одна вона насильно в нім живе. І раптом каже, голублячись до мене:

— У мене тут подружка — хороша дівця, чиста, багатой сім'ї... ой, як трудно їй, знав би ти! Ось і їй також завагітніти б: коли її виженуть за це — вона до матері хрещеної пішла б.

«Господи! — думаю я. — От нещасні...»

І ще раз хруснула віра моя у все відання боже й справедливність законів, — хіба можна так ставити людину заради торжества закону?

А Христина тихенько шепоче на вухо мені:

— Коли б ти й із нею так само міг...

Убила вона мене цими словами, хоч ноги їй цілуй! Бо — розумію я, що так може сказати тільки жінка чиста, що ціну материнства відчуває. Признався я в сумнівах своїх перед нею; відштовхнула вона мене й тихенько заплакала в темі, а я вже й утішати її не смію.

— Думаєш, не соромно мені було покликати тебе? — каже вона з докором. — Такий вродливий та здоровий — чи легко мені в мужчини милування, як милостиню, просити? Чому я підійшла до тебе? Бачу, чоловік строгий, очі серйозні, говорить мало і до молодих черниць не лізе. На скронях у тебе волосся сиве. А ще — не знаю чому — здався ти мені добрим, хорошим. І коли ти мені злобно так перше слово сказав — плакала я; помилилась, думаю. А потім усе-таки вирішила — господи, благослови! — і покликала.

— Прости мені,— кажу.

Поцілувала.

— Бог простить!

Тут стара стукає в двері, шепоче:

— Розходьтесь, до утрені вдарять зараз.

І коли проводжала мене переходами, каже:

— Ви дали б карбованчика мені!

Мало я не вбив її.

День п'ять прожив я з Христею, а більше неспромога була: стали клірошанки й послушниці дуже приставати, та й хотілось мені побути самому, обмислити цей випадок. Як можна забороняти жінці родити дітей, якщо така воля її і якщо діти завжди були, єсть і будуть началом нового життя, носіями нових сил?

Було й ще одне, від чого я повинен був тікати; показала мені Христя подругу свою: тоненька дівчинка, білява й голубоока, схожа на Ольгу мою. Личко чисте, і з великим сумом дивиться вона на все. Потягло мене до неї, а Христя все вмовляє. Для мене ж тут діло інакше стояло: адже Христина не дівчина, а Юлія певинна, отже, і муж її мусить бути такий. І не мав я віри в себе, не знав, хто я такий; з Христею це мені не заважало, а з тою — могло завадити; чому — не знаю, але могло.

Попрощався я з Христею; поплакала вона трохи, просила писати їй, хотіла сповістити, коли завагітніє, і таємну адреску дала. Скоро після розлуки написав я їй — відповіла хорошим листом; ще написав — мовчить. І вже років через півтора, в Задонні, одержав я її листа — довго він лежав на пошті. В тому листі сповіщала вона, що народилась у неї дитина, син, Матвій, веселий і здоровий, і що живе вона в тітки, а дядько вмер, перепився. Тепер, пише, я сама собі господиня, і коли б ти прийшов — прийняла б з радістю. Скортіло мені сина побачити й випадкову жону мою, але в той час виходив я на добру дорогу і — відмовив їй: не можу, — мовляв, — після прийду.

А потім вона заміж за торговця книгами й картинами вийшла та й у Рибінськ поїхала жити.

Вперше в Христині побачив я людину, яка не носить страху в своїй душі й ладна боротись за себе всією силою. Але тоді не оцінив цієї риси по великій ціні її.

Після пригоди з Христиною спробував я працювати в місті, та не по недузі вийшло це мені — тісно й душно. Народ майстровий не подобається наготовою душі своєї

і відкритою манерою віддавати себе у владу хазяїна: кожен усією своєю поведінкою немовби кричить:

«Нате ось, жеріть мое тіло, пийте кров, нікуди мені подітись на землі!»

Тоскно з ними: п'ють вони, лаються поміж собою марно, співають тужливих пісень, горять на роботі вдень і вночі, а хазяї гріють свій жир біля них. У пекарні тісно, брудно, сплять люди, як собаки; горілка та розпушта — вся радість для них. Заговорю я про нелад життя — нічого, слухають, сумують, погоджуються; скажу: бога, — мовляв, — треба нам шукати! — зітхають вони, але — не дуже пристають до них мої слова. Інколи раптом почнуть знущатися з мене, незрозуміло чому. А знущаються люто.

Міст я не любив. Загребущий гамір їх і ця безшабашна торгівля всім — нестерпні були мені; очманілі від суєти люди міста — чужі є. Шинків — надмір, церкви — зайві, побудовано гори будинків, а жити тісно; людей багато і всі — не для себе; кожен прив'язаний до діла і ціле життя бігає по одній лінії, як пес на ланцюзі.

В усіх звуках — утому чую; навіть дзвони безнадійно звучать, і всією душею моєю відчуваю я — не так усе зроблено, не те!

Інколи сам із себе сміюсь: бач який уставщик живе! Але хоч і смішно, та не радісно: бачу я тільки помилку в усьому, недоступна вона розумові моему і тим більше гнітить. Іду на дно.

Ночами згадую своє вольне життя і особливо чітко — ночівлі в полях.

У полях земля є кругла, зрозуміла, люба серцю. Лежиш, бувало, на ній, як на долоні, малий і простий, наче дитина, теплим сутінком одягнений, зоряним небом покритий, і пливеш разом з нею мимо зірок.

Насичується стомлене тіло кріпким диханням трав і квітів; здається тобі, що ти в колісці лежиш і невидима рука тихо гойдає її, присипляючи тебе...

Тіні плавають, торкаючись стебла трав; шелест і шепіт довкола; десь ховрашок з нори виліз і тихо свище. Далеко на краю землі хтось темний устане — може, козячина в нічному — постоїть і розтане в морі теплої тьми. І знову виринає, вже в іншому місці, інакшої форми... Так цілу ніч безшумно ступають по полях німі сторожі земного сну, ласкаві тіні літніх ночей. Відчуваєш, що

коло тебе, на всьому крузі земному, причаїлось життя, відпочиваючи в чуйному напівсні, і совісно, що тілом твоїм ти прим'яв траву.

Нічна птиця безшумно летить — ожив, одірвався шматок землі і, окрилений своїм бажанням, лине, щоб виконати його.

Миші шарудять... Інколи по руці в тебе швидко перекотиться маленька м'яка грудочка, — здригнешся й іще глибше відчуваєш буяння живого, і сама земля оживе під тобою, соковита, близька, рідна тобі.

І чуєш, як вона дихає, хочеш догадатись, який сон бачить вона і які сили нишком зріють у глибині її, як вона завтра погляне на сонце, чим порадує його, красуня, любима ним.

Наче танеш, припавши до грудей її, і росте твоє тіло, живлячись теплим і запашним соком любої матері твоєї; бачиш себе невідривно, навіки земним і вдячно думаєш:

«Рідна моя!»

Струмить від землі невидимий потік добрих сил, течуть у повітрі ручаї прямих запахів — земля схожа на кадило в небесах, а ти вугіль і ладан кадила.

Квапливо горять зорі, щоб до сходу сонця показати всю красу свою; п'янить, пестить тебе любов і сон, і крізь душу твою жарко проходить світлий промінь надії: десь є прекрасний бог!

«Шукайте і обряцете» — добре це сказано, і не треба забувати цих слів, бо це слова, воістину достойні розуму людського.

Як тільки зазирнула в місто весна, пішов я, вирішивши сходити в Сибір — хвалили мені цей край, — а дорогою туди спинив мене чоловік, який на все життя окрилив душу мою, вказав мені вірну до бога путь.

Зустрів я його на шляху з Пермі до Верхотур'я.

Лежу край узлісся, вогнище розложив, чай грію. Полудень, спека, повітря, смолами деревними напоєне, масне й густе — дихати важко. Навіть птицям жарко — позабивалися в гліб лісу й співають там, весело будуючи життя своє. На узліссі тихо. Здається, що скоро розтане все під сонцем і різнобарвно потечуть по землі густими потоками дерева, каміння, стерпле тіло мое.

Аж раптом з пермської сторони йде людина й співає високим тремтячим голосом. Підвів я голову, слухаю, і от бачу: прочанин іде, маленький, у білому підряснику, чай-

ник при поясі, за спиною ранець із телячої шкіри й казанок. Іде моторно, ще здаля киває мені головою, осміхається. Звичайнісінький прочанин, багато таких, і вредний це народ: ходіння на прощу для них сите ремесло, неuki вони, невігласи, брешуть завжди люто, п'яниці й не від того, щоб вкрасти щось. Не любив я їх усією силою душі.

Підійшов, скинув скуфійку, труснув головою, косиця в нього смішно підстрибнула — і зацвенькав, наче шпак:

— Мир тобі, людино! От так спека — на двадцять два градуси гарячіше, як у пеклі!

— Чи давно звідти? — питаю.

— Шістсот років минуло!

Голос у нього бадьорий, веселий, голівка маленька, лоб високий; обличчя, мов павутинням, тонкими зморшками засноване; борідка чиста така, сивенька, а карі очиці, як у молодого, золотом виблискують.

«Ось,— думаю,— потішна жулябія!»

А він усе говорить:

— Ну, Урал!.. Ото краса! Велик майстер господь на прикрашування землі: ліси, ріки, гори — добре поклав!

Скидає з себе подорожне причандалля, порається жваво, цапувато; побачив, що мій чайник закипів, зразу зняв його й питає, як старий товариш:

— Свого чаю всипати чи твій будемо пити?

Я не встиг відповісти, а він уже вирішив:

— Попиймо мого,— хороший чай у мене, купчиха одна подарувала, дорогий чай!

Посміхнувся я:

— А й цапуватий же,— мовляв,— ти!

— Це що! — каже.— Мене жарою розморило, а от підожди, спочину, так я тобі зморшки постираю!

Є в ньому щось, чим нагадує Савелка, і хочеться мені з ним жартувати.

Але, можливо, вже за п'ять хвилин я слухав, роззявивши рота, його мову, дивно знайому й не чувану мною; слухаю — і немовби не він, а серце моє радості сонячних днів співа.

— Диви... Чи це не свято й не рай? Урочисто здійснюються гори до сонця й висходять ліси на вершини гір; мала билинка з-під ніг твоїх окрилено підноситься до світла життя, і все співає псалми радості, а ти, людина, ти — господар землі, чого похмурий сидиш?

«Що за незнаний птах?» — питаю я в себе й кажу йому допитливо:

— А коли думи здолали нерадісні?

Вказує він на землю:

— Що це?

— Земля.

— Ні! Вище дивись!

— Трава, чи що?

— А ще вище!

— Ну, тінь моя!

— Тінь тіла твого, — каже, — а думи — тінь твоєї душі!

Чого боїшся?

— Я нічого не боюсь.

— Брешеш! Коли б не боявся, були б думи твої бадьорі. Печаль породжується страхом, а страх від мало-вір'я. Отак!

Наливає чай по кухлях і без перерви говорить:

— Немов бачив я тебе вже, га? Ти на Валаамі був?

— Був.

— Коли? Значить — не там. А мені здалося, що там бачив я тебе, рудого. Примітне обличчя. Так!.. Це я в Соловках бачив тебе!

— А в Соловках не був я.

— Не був? Даремно! Древен монастир і великої краси. Побувай!

— Отже, не бачив ти мене! — кажу, і чомусь боляче мені, що це так.

— Велике діло! — гукає він. — Раніш не бачив — тепер бачу! А тоді, значить, був інший, схожий на тебе. Чи не все одно?

Засміявся я.

— Як же, — мовляв, — усе одно?

— А чому ні?

— Але ж я — це я, а інший — інший!

— А ти за нього кращий?

— Не знаю.

— І я не знаю!

Дивлюсь я на нього, і опановує мене нетерпіння: хочеться, щоб він говорив. Він же, сьорбаючи чай, похапцем пригадує:

— Так, — адже той був сліпий на одне око, від чого й ніяковів дуже. Всі оті однооки, кульгаві — зовні й усе-

редині — самолюби неприродні! Я, мовляв, одноокий — а чи там — я, мовляв, кульгавий, але ви, люди, не смійте помічати це за мною! От і цей такий. Каже він мені: «Всі люди негідники; бачать вони, що в мене одне око, і говорять мені: ти одноокий. А тому вони — мерзотники!» Я й кажу: «Ти, любий мій, сам сволота й мерзотник, коли не дурень, — вибирай, що солодше! Ти, мовляв, зрозумій: не те важить, як люди на тебе дивляться, а те, як ти сам бачиш їх. Тому ми, друже, й однооки й сліпі, що все на людей дивимось, темного в них шукаємо, та в чужій п'їтмі гасимо й своє світло. А ти своїм світлом осяй чужу п'їтму — і все тобі буде приємно. Не бачить людина добра ні в кому, крім себе, і тому цілий світ — гірка пустиня для неї».

Слухаю його, наче дальній благовіст, що заблукався, посеред ночі, в лісі, і боюсь помилитись — чи не сова кричить? Розумію, що багато він бачив, багато помирих у собі, але здається мені, заперече він мене, незрозуміло шуткуючи з мене, сміються його молоді очі. Після зустрічі з Антонієм трудно було вірити посмішці людини.

Спитав я в нього, хто він.

— Звуть, — каже, — Іегудііл, людям веселий блазень, а собі самому — любий друг!

— З духовних?

— Був попом недовго, та розстригли і в Суздаль-монастирі шість років сидів! За що, питаеш? Говорив я в церкві до народонька проповіді, а він же, в простоті душі, круто зрозумів мене. Його за те шмагати, мене — судити, тим діло й скінчилось. Про що проповіді? Вже не пам'ятаю. Було це давненько, вісімнадцять років тому — можна й забути. Різними думками я жив, і всі вони не до речі були.

Сміється — в кожній зморшці обличчя його сміх вирає, а дивиться він навкруги так, наче всі гори й ліси він створив.

Коли посвіжіло, пішли ми з ним далі, і дорогою питає він у мене:

— А ти з яких?

Знов, як тоді перед Антонієм, захотілось мені поставити всі минулі дні рядком перед моїми очима й подивитися ще раз на строкаті лица їх. Розповідаю я про дитинство своє, про Ларіона й Савелія, — регоче старий і кричить:

— Ах, люди мйлі! Ай, блазні божі, га? Це, голубе, справжні, це — руської землі квіти! Ах, боголюби!

Не розумію я цих похвал, і дивно мені бачити радість його, а він — од сміху навіть іти не може; спиниться, голову вгору закине й дзвенить, покрикує просто в небо, наче в нього там добрий друг живе і він ділиться з ним радістю своєю.

Ласкаво кажу:

— Ти трохи схожий на Савелка.

— Схожий? — кричить. — Це, брат, дуже добре, коли схожий! Ех, голубе, коби нашого брата, живу людину, та не винищила в давні часи православна церква — не те було б тепер у руській землі!

Темна його мова.

Про Титова кажу, а він немов бачить тестя мого, глузує з нього.

— Ач який! Бачив я таких, бачив! Жадливий клопик, дурний і боягузливий...

А коли вислухав моє оповідання про Антонія, задумався трохи, потім каже:

— Та-ак! Хома. Ну — не всяк Хома од великого ума, бува Хома просто — дурість сама!

І, відмахуючись від чмеля, переконує його:

— Иди, йди геть! Такий незграбний — лізе просто в очі... ну тебе!

Ловлю я його слова уважно, нічого не проминаючи: здається мені, що всі вони великої мислі діти. Кажу, як на сповіді; тільки іноді, бога торкнувшись, запнусь: страшнувато мені та й шкода чогось. Потемнів за цей час образ божий у душі моїй, хочу я очистити його від кіптяви днів, але, бачу, що стираю до пустого місця, і серце моторошно здригається.

А старий, киваючи головою, підбадьорює:

— Нічого, не бійся! Умовчиш — собі збрешеш, а не мені. Говори, говори! Свого не жалій: розламаєш — нове зробиш!

На всі мої слова відгукується він чуйною луною, і все легше мені з ним.

Застала нас ніч.

— Стій! — каже він. — Давай місце шукати для спочинку.

Знайшли притулок під великим каменем, відірваним од рідної гори: куші на ньому розкинулись, звішуючись

униз темною запоною, і лягли ми в теплій їх тіні. Багаття розіклали, чай гріємо.

Питаю я:

— Що ж ти мені скажеш, отче?

Посміхається.

— А що знаю — все скажу! Тільки ти не шукай у словах моїх ствердження: я не вчити хочу, а розповідати. Стверджують ті, для кого хід життя небезпечний, зростання правди шкідливе. Бачать вони, що правда все яскравіше горить — бо все більше людей запалюють полум'я її в серці своєму,— бачать вони це й лякаються! Нашвидку схоплять правди, скільки їм вигідно, зібгають її в маленький колобок і гукають на цілий світ: ось істина, чиста духовна пожива, ось — оце так! і — навіки непорушно! І сідають, окаянні, на лице істини й душать її, за горло взявши, і заважають зростанню сили її всяк, вороги наші й усього сушого! А я можу сказати одне: на сей день — це так, а як буде завтра — не відаю! Бо, розумієш, у житті немає справжнього, законного хазяїна; не прийшов іще він, і невідомо мені, як порядкуватиме, коли прийде,— які плани ствердить, які порушить і які храми стане зводити? Павло-апостол сказав колись: «усе сприяє благу» — багато хто ствердився на цих словах, і всі, хто ствердився, знесилились, бо стали на місці! Камінь оцей безсилий — чому? — через нерухомість свою, брате! І не можна говорити людині: стій на сьому! але — звідси йди далі!

Вперше чую таку мову, і як чужа звучить мені вона, — нею заперечею людина сама себе, а я шукаю самоствердження.

— Хто ж,— мовляв,— цей хазяїн — господь?

Посміхається старий:

— Ні,— каже,— ближче до нас! Не хочеться мені назвати його — краще б ти сам здогадався! Бо в Христа раніше й дужче за всіх ті увірували, хто до зустрічі з ним знав уже його в серці своєму, і це силою їхньої віри підняли його на висоту божества.

Як перед дверима держить він мене, а не відчиняє їх, не показує, щό за ними сховав він. Росте в мені нетерпіння й якась досада. Розмови старого видаються темними, і хоч інколи поблискують моторошні іскри в словах його, але вони тільки осліплюють мене, не освітлюючи тьму душі. Ніч — місячна, оточують нас чорні тіні, ліс

над нами мовчки вгору йде, і над вершиною гір — між віттям — зірки блищать, наче птиці вогняні. Десь близько струмок дзюрчить, у лісі часом пугач гукає, і над усім у ночі тихо живе мова старого. Дивен дід! От зняв він на щоді якусь комашку, держить на долоні й питає її:

— Ти куди, баловню? Га? Біжи-но в траву, істото!

Це подобається мені: я також кузок усяких дуже люблю, і завжди мене цікавить їхнє таємне життя між травами й квітами.

Ставлю я всякі запитання старому; хочеться мені, щоб він простіше й коротше говорив, але помічаю, що обминає він задачі мої, наче стрибаючи через них. Приємне це живе обличчя — ласкаво гладять його червоні одсвіти вогнища, і все обличчя тріпоче мирною радістю, бажаною мені. Заздрю: більше як удвічі за мене прожив цей чоловік, але душа його, видимо, ясна.

Кажу:

— Один чоловік сказав мені, що віра — вигадка, а ти що скажеш?

— Скажу, — відповідає, — що не знав чоловік, про що говорить, бо віра — велике почуття й творче! А народжується вона від надлишку в людині життєвої сили її; сила ця — величезна суть і завжди тривожить юний розум людський, спонукуючи його до діяння. Але зв'язана і обмежена людина є в діяннях своїх, зовні перешкоджають їй усяк, — усе хочуть, щоб вона хліб і залізо добувала, а не живі скарби з надрів духу свого. І не звикла ще, не вміє вона користатися силами своїми, лякається збуджень духу свого, створює страховищ і боїться віддзеркалень безладної душі своєї — не розуміючи суті її; поклоняється формам віри своєї — тіні своєї, говорю!

Не скажу, щоб у ту хвилину зрозумів я його, але чомусь дуже розсердився й думаю:

«Ну, тепер з цього місця я тебе нікуди не пущу, поки ти не відповіси мені на корінне запитання!»

І суворо питаю:

— А чому ти бога обминаєш?

Дивиться він на мене, піднявши брови, і каже:

— Та я, голубе, увесь час про нього балакаю! Хіба ти не почуваш?

Став на коліна і, освітлений вогнищем, простяг руку мені, говорячи тихо й значливо:

— Хто єсть бог, творяй чудеса? Чи отець наш, чи — син духу нашого?

Здригнувся, пам'ятаю, і озирнувся я, бо — моторошно мені стало: бачу в старому щось божевільне. І ці чорні тіні лежать довкола, прислухаючись; шерехи лісові звідусіль повзуть, приглушуючи слабке потріскування жарин, тихий дзвін струмка. Мені також захотілось на коліна стати. Він уже голосно говорить, ніби сперечаючись:

— Не безсиллям людей створено бога, ні, але — від надлишку сил. І не поза нами живе він, брате, але — всередині! Витягли ж його ізсередини в нас з переляку перед запитаннями духу і настановили над нами, бажаючи вгамувати гордоші наші, незгодну з обмеженнями волю нашу. Говорю: силу перетворили на слабкість, затримавши силоміць зростання її! Зразки довершеності — похапцем робляться; це — шкода нам і горе. Та люди поділяються на два племені: одні — довічні богобудівники, інші — назавжди раби полоненого прагнення до влади над першими і над усією землею. Захопили вони цю владу і нею стверджують буття бога поза людиною, бога — ворога людей, судію й володаря землі. Викривили вони лице душі Христа, відкинули його заповіді, бо Христос живий — проти них, проти влади людини над ближнім своїм!

Говорить він — і наче хворий зуб у душі моїй похи-тує, хоче висмикнути; боляче мені й хочеться кричати: «Не те!»

А в нього — обличчя святкове, весь він п'яний та буйний радістю; бачу я безумство мови його, але люблюся з старого крізь біль і тугу душі, жадібно слухаю мову його:

— Але живі й безсмертні богобудівники; нині вони знов потаємно й старанно творять бога нового, того саме, про якого ти мислиш, — бога краси й розуму, справедливості й любові!

Потрясає він мене мовою своєю, підіймає на ноги й ніби зброю до рук дає, тріпоче круг мене легка тінь, зачіпаючи крилами обличчя моє, — страшно мені, крутиться земля підо мною, і думаю я:

«А коли правда, що диявол спокушає людей принадними словами і це його хитрі петлі плете старий, щоб заплутати мене в сіль величезного гріха?»

— Слухай,— кажу,— хто — богобудівники? Хто — хазяїн, якого ждеш?

Засміявся він ласкаво, як жінка, і відповів:

— Богобудівник — це суть народонько! Незліченний світовий народ! Великомученик велій, ніж усі церквою прославлені,— сей бо еси бог, творяй чудеса! Народонько безсмертний, його ж духові вірую, його силу сповідую; він є начало життя єдине й безсумнівне; він отець усіх богів колишніх і майбутніх!

«Збожеволів дід»,— думаю я.

Досі здавалось мені, що хоч і поволі, але йду я вгору; не один раз слова його торкались душі моєї вогняним перстом і відчував я палючі, але цілющі обпіки й уколи, а тепер раптом обважніло серце, і спинився я на шляху, гірко здивований. Горять у грудях моїх різні вогні—тоскно мені й незрозуміло радісно, боюсь обману й збентежений.

— Невже ти,— питаю,— про мужиків говориш?

Він голосно й поважно відповідає:

— Так, про весь робочий народ землі, про всю її силу, вічне джерело боготворення! Ось прокидається воля народу, злучається велике, силоміць роз'єднане, вже багато хто шукає можливості, як зілляти всі сили землі в єдину, і з неї ж створиться, ясен і прекрасен, всеохватний бог землі!

Говорить він так голосно, наче не один я,— але й гори й ліси, і все живе, що не спить уночі, повинно чути його; говорить і тріпоче, як птиця, готова злетіти, а мені здається, що все це — сон, і сон цей принижує мене.

Викликаю в пам'яті моїй образ бога мого, ставлю перед його лицем темні ряди несміливих, розгублених людей — ці бога творять? Пригадую дрібну злобу їх, боягузливу жадливість, тіла, зігнені приниженням і працею, тьмяні від печалі очі, духовну недорікуватість і німоту мислі, і всякі забобони їх — ці комахи можуть бога нового створити?

Гнів і гіркий сміх виникають у серці моему. Розумію, що старий щось уже відняв у мене. І кажу йому:

— Ех, отче! Наблудив ти в душі у мене, ніби цап на горобі, от і вся суть твоїх розмов! Але не вже з усіма зважуєшся ти так говорити? Великий це гріх, по-моєму, і немає в тобі жалю до людей! Адже розради, а не сумнівів шукають вони, а ти сумніви сієш!

Він — посміхається.

— Бути,— каже,— тобі на путі моїй!

Ображає мене ця посмішка.

— Брешеш! — мовляв.— Ніколи я не поставлю людину поряд з богом!

— І не треба,— каже,— і не став, а то володаря поставиш над собою! Я тобі не про людину говорю, а про всю силу духу землі, про народ!

Розізлився я; гидкий мені став боготворець у лаптях, вошивий увесь; завжди п'яний, битий і шмаганий різками.

— Ну, мовчи! — кажу.— Старий богохульник і безумець ти! Що таке — народ? Брудний тілом і мислями, злидений умом і хлібом, за копійку душу продасть...

Тут сталося дивовижне. Скочив він на ноги й закричав:

— Цить!

Руками вимахує, ногами тупає, того й гляди в обличчя затопить мені. Коли було в ньому пророче — стояв він далі од мене, з'явилося смішне — і знову наблизилась до мене людина.

— Цить! — кричить,— мишо комірنا! І справді, видно, є в тобі гнила оця панська кров. Підкидьок ти народний! Чи розумієш — про кого говориш? Ось ви всі так, гордіони, дармоїди й грабіжники землі, не знаєте, на кого брешете, шолудиві пси! Обжерли, пограбували людей, сіли на них верхи, та й лаєте: не прудко вас везуть!

Стрибає він надо мною, падає тінь його на мене, холодно хльоскає по обличчю, і я відсуваюсь здивовано, боюсь — ударить він мене. На зріст я вдвоє вищий за нього, сили — на десяток таких, а спинити людину — нема в мене волі. Видно, забув він, що ніч довкола і порожньо скрізь і що коли я приб'ю його — лишиться він на цьому місці лежати до могили. Пригадую я, як лявав мене колись переляканий зелений протопоп, дикий Михайло й інші люди старої віри. Ось і цей лається, але — інакшим вогнем горить його гнів. Ті були дужчі від мене, але в словах їхніх я чув одне — страх, цей же — слабкий, а безстрашний. І кричить на мене, як дитина, і наче мати: дивно ласкавий його гнів, подібний до першого грому весни. Збентежений я незрозумілою хоробрістю старого, і, хоч кумедний гнів його, а ніяково мені, що я так розізлив людину. Образливо лається — не любив я, коли мене підкидьком звали, але — приемний мені гнів його, бо розумію — гнівається, щиро вірячи

в правду свою, і такий гнів добре падає на душу — багато в ньому любові, солодкої поживи серця.

Ворочаюсь я під ногами в нього, а він кричить зверху:

— Що ти знаєш про народ? Ти, сліпий дурню, історію знаєш? Ти ось почитай-но оце житіє, іже — вище за всіх! — во святих вітця нашого великомученика-народу! Тоді, може, на щастя своє, зрозумієш, хто перед тобою, яка сила росте круг тебе, безпритульного бідняка на чужій землі! Чи знаєш ти, що таке Русь? І що єсть Греція, сиреч Еллада, а також — Рим? Чи знаєш, чиєю волею та духом держави будувались? На чиїх кістках храми стоять? Чиєю мовою говорять усі мудреці? Все, що є на землі і в пам'яті твоїй, все народом створено, а біла ця кість лише *шліфувала* роботу його...

Я мовчу. Мені приємно бачити людину, яка не боїться захищати правду свою.

Сів він, захекався, спітнілий і червоний увесь, і бачу я сльози на очах його. Вражає це мене, бо коли я кривдив тих, давніших учителів моїх, — вони не показували мені сліз. Кричить він:

— Слухай, волоцюго, я тобі буду про руський народ говорити!

— Ти, — мовляв, — спочив би...

— Мовчи! — каже, погрожуючи мені рукою. — Мовчи, а то я тебе поб'ю!

Зареготав я — не міг утриматись.

— Діду, любий! Невимовно ти чудний! Прости Христа ради, коли образив я тебе!

— Дурню, чим тобі мене образити? Але ти про великий народ недобре сказав, нещасна душе... Панам допустимо народ паплюжити, їм треба совість погасити, вони — чужі на землі, а ти — хто?

Гарно було дивитися на нього в ту годину, — став він поважний, навіть суворий, голос його осів, поглибшав, говорить він плавно й співуче, наче апостола читає, обличчя до неба звернув і очі в нього округлились. Стоїть він на колінах, але на зріст неначе більший став. Почав я слухати мову його з посмішкою й недовір'ям, але незабаром згадав книгу Антонія — російську історію — і немовби знов розгорнулася вона передо мною. Він мені свою казку чудову співає, а я за цією казкою по книзі стежу — все йде правильно, тільки розуміння інше.

Дійшов він до розпаду Київської Русі, питає:

— Чув?

— Спасибі,— кажу.

— Ну, то знай тепер: таких богатирів не було, це народ свої подвиги в особах втілював, так затамлював він велику роботу побудування руської землі!

І продовжує про Суздальську землю.

Пам'ятаю, десь за горою вже сонце сходило; ніч ховалася в лісах і будила птиць; рожевими зграями хмарини понад нами, а ми припали біля каменя на росистій траві, і один воскрешає старовину, а другий здивовано обчислює незліченні труди людей і не вірить казці про завоювання ворожої лісової землі.

Старий немов сам усе бачив: цюкають важкі сокири в міцних руках, сушать люди болота, мурують міста, монастирі, йдуть усе далі, за течіями холодних річок, у глибини густих лісів, опановують дику землю, стає вона благообразна. А князі, владики народу, ріжуть, кришать її на малі шматки, б'ються один з одним кулаками народу й грабують його. І от зі степу татари підійшли, але не знайшлося між князями воїтелів за свободу народну, не знайшлося ні честі, ні сили, ні розуму; видали вони народ орді, торгували ним з ханами, як худобою, купуючи за мужичу кров княжу владу над ним же, мужиком. А потім, як навчилися в татар царювати, почали й один одного ханам на заріз посилати.

Ніч навкруги ласкава, як розумна, старша наша сестра.

Від втоми зривається голос у старого, вже сонце бачить його, а він усе ходить у минулих бувальщинах, освітлюючи мені істину племенистими словами.

— Бачиш,— питає,— що зробив народ і як знущалися з нього до пори, покіль ти не з'явився налаяти його дурними словами? Це я повідав більше про те, що він з чужої волі робив, а відпочину — розповім, чим душа його жила, як він бога шукав!

Зібгався в клубок і заснув, як мала дитина.

А я — спати не можу й сиджу, мов жаром обкладений. Та й ранок уже — сонце високо, розспівалися птиці на всі голоси, вмився ліс рососою й шумить, ласкаво зелений, зустрічаючи день.

Дорогою люди пішли — люди повсякденні; йдуть, похиливши голови, нового я в них не бачу нічого, ніяк вони не вирости в моїх очах.

Спить мій учитель, хропе помалу, я — біля нього завмер у думі моїй; люди проходять одне за одним, скоса поглянуть на нас — і головою не кивнуть у відповідь на уклін.

«Невже,— думаю,— це діти тих праведників, будівників землі, що про них я чув зараз?»

Сплуталися в стомленій голові сон і ява, розумію я, що ця зустріч — вирішальний для мене поворот. Слова старого про бога, сина духу народного, непокоять мене, не можу помиритися з ними, не знаю духу іншого, крім того, що живе в мені. І обшукую в пам'яті моїй усіх людей, кого знав; обмацую їх, пригадуючи їхні слова: приказок багато, а на мислі бідно. А з другої сторони бачу темну каторгу життя — непозбутний труд заради хліба, голодні зими, безмірну тугу пустих днів і всяке приниження людини, опльовування її душі.

«Де бог у цьому житті, де йому місце в ньому?»

Спить старий. Хочеться мені його струсонуту, закрити:

«Говори!»

Скоро він сам прокинувся, мружить очі, посміхається.

— Еге,— каже,— сонце вже до полудня йде! Треба б і мені йти!

— Куди,— мовляв,— у спеку таку? Хліб, чай, цукор у нас є. Та й не можу я відпустити тебе — віддай обіцяне!

Сміється:

— Я й сам від тебе, злидню, не відстану!

Потім задумливо каже:

— Ти, Матвію,— покинь-но тиняться; це й пізно й рано для тебе! Вчитись треба: оце — впору!

— А не пізно?

— Дивись на мене,— каже,— п'ятдесят три роки маю, а в хлопців грамоти вчусь і по сей день!

— У яких це хлопців? — питаю.

— Є такі! От би тобі з ними й пожити рік-другий. Іди-но ти на завод один, недалечко, верстов за сто звідси, там у мене є добрі друзки!

— Ти,— мовляв,— спочатку розкажи, що хотів, а потім я подумаю, куди йти.

Ідемо ми з ним стежкою вздовж дороги, і знов я чую дзвінкий голос його, дивні слова:

— Христос, перший істинно народний бог, виник із духу народу, яко птиця фенікс із полум'я.

І миттю сам спалахнув увесь, помахує маленькою рукою перед лицем своїм, наче ловить у повітрі нові слова, й співає:

— Довго підіймав народ на плечах своїх окремих людей, без ліку давав їм працю свою і волю свою; підносив їх над собою й покірно ждав, що побачать вони з висот земних шляхи справедливості. Але обранці народу, висходячи на вершини доступного, п'яніли і, розбещуючись виглядом влади своєї, лишались на верхах, забуваючи про те, хто їх підняв, стаючи не радісним полегшенням, а тяжким гнітом землі. Коли бачив народ, що діти, вигодувані кров'ю його,— вороги йому, втрачав він у них віру, тобто — не живив їх волею своєю, залишаючи владик самотніми, і падали вони, руйнувалася велич і сила їхніх царств. Зрозумів народ, що закон життя не в тому, щоб піднести вгору одного з сім'ї і, живлячи його волею своєю,— його розумом жити, але в тому істинний закон, щоб усім підвестися до висоти, кожному на власні очі оглянути шляхи життя,— день, коли усвідомив народ, що необхідна є рівність людей, і був днем різдва Христового! Багато народів по-різному намагалися втілити свої мрії про справедливість у живій особі, створити господа для всіх рівного, і не раз окремі люди, підкоряючись напоріві думки народної, намагалися окувати її кріпкими словами, щоб жила вона вічно. І коли всі ці думки згуртувалися — виник із них живий бог, люб'язне дитя народу — Ісус Христос!

Те, що він говорив про Христа, юного бога, було близьке мені, але народу, що Христа породжує,— не можу зрозуміти.

Кажу це йому, а він відповідає:

— Хочеш знати — зрозумієш, хочеш вірити — будеш знати!

Три доби йшли ми з ним не поспішаючи, і весь час він повчав мене, показуючи минуле.

Розповів усю історію життя народу аж по сей день; говорив про Смутні часи й про те, як церква почала гоніння на скоморохів, веселих людей, які будили пам'ять народу й жартами своїми сіяли правду в ньому.

— Розумієш,— каже,— хто Савелко твій?

— Бачу,— мовляв.

— Отож! Пам'ятай: маленьке — від великого, а велике складено з малих часток!

Дійшли ми до Стефана Верхотурського, сказав мені старий:

— Звідси я — вбік, а тобі зі мною нема путі.

Не хочеться відходити від нього, а бачу — треба, бо — опановують мене думки його, розбудив він мене до глибини і як плугом зорав душу мою.

— Чого задумався? — питає. — Іди ось на завод і працюй там і з друзками моїми балакай; не програєш, повір! Народ — ясний, от я в них учився, і бачиш, — не дурень, га?

Написав якусь записку, тицьнув мені.

— Справді — йди туди! Не лиха бажаю тобі, побачиш! Народ новонароджений і живий! Не віриш?

— Багато, — мовляв, — бачать невеликі очі, та чи ж є те, що їм здається?

— Ти, — кричить, — усім складом дивись! Серцем, духом. Хіба я тобі кажу — вір? Я кажу — пізнавай!

Поцілувались ми, і пішов він. Легко йде, ніби двадцять років йому й попереду чекають самі лише радості. Сумно мені стало дивитися вслід цій птиці, що відлітає від мене невідомо куди, щоб знову співати там свою пісню. У голові в мене — нелад, вовтузяться там думки, як хохли раннього ранку на ярмарку: сонно, незграбно, поволі — і ніяк не можуть розташуватися в порядку. Все дивно переплуталось: у моєї думки чужий кінець, у чужої — мій початок. І досадно мені й смішно — увесь я наче пожмаканий усередині.

Ще як вийшов я з Верхотур'я й спитав, куди дорога, мені відповіли:

— На Ісетський завод.

Туди й посилав мене старий, а тому я зараз же звернув убік. Не хочу туди.

Ходжу по селах, поглядаю. Похмурий і зарозумілий народ, не хочеться пі з ким розмовляти. Дивляться всі підозріло, видно, побоюються, коли б не вкрав чого.

«Богобудівники, — думаю я, поглядаючи на репаних мужичків. — Спитаю: куди дорога?»

— На Ісетський завод.

«Що тут — усі дороги на цей завод?» — думаю й кружляю по селах, по лісах, повзу, наче жук по траві, бачу здаля ці заводи. Димлять вони, але не ваблять мене. Здається, що загубив я половину себе й не можу зрозуміти — чого хочу? Погано мені. Сіра, лінива досада

колишеться в душі, іскрами спалахує злостивий смішок, і хочеться мені кривдити всіх людей і себе самого.

І раптом непомітно для себе вирішив: піду на завод, чорт із ним!

От прийшов я в якесь брудне пекло: в ложині, межі гір, укритих порубаним лісом, припали до землі корпуси; понад покрівлями в них полум'я вгору шугає, повипиналися в небо довгі димарі, звідусіль пробивається пара й дим, земля сажею забруднена, молот гучно гупає; гуркіт, вищання й дике рипіння потрясають димне повітря. Всюди залізо, дрова, цегла, дим, пара, сморід, і в цій ямині, повній усякої тяжкої всячини, сновигають люди, чорні, як головешки.

«Спасибі, старий! — думаю. — Направив ти мене добре!»

Уперше близько бачу завод, глухну від незвички, і дихати важко.

Ходжу по вулицях, шукаю слюсаря Петра Ягіх. Хоч кого питаю — огризаяться, наче зранку всі побилися між собою й іще не встигли заспокоїтись.

Вигукую сам собі:

«Богобудівники!»

Іде назустріч чоловік, схожий на ведмедя, замурзаний увесь з голови до п'ят; вилискує проти сонця масним брудом своїм одяг; питаю я, чи не знає він слюсаря Петра Ягіх.

— Чого?

— Петра Ягіх.

— Навіщо?

— Треба.

— Це я!

— Здрастуйте!

— Ну, здрастуй! А ще що?

— Записка до вас.

Чоловік на зріст вищий від мене, широкобородий, плечистий, важкий, обличчя — в сажі, маленькі сірі очіці ледве видніють з-під густих брів, шапка на потилиці, волосся гладенько обстрижене. Схожий і не схожий на мужика.

Читає, видимо, насилу, обличчя йому все зморщилось, вуса тремтять. І раптом — розтануло обличчя, блиснули білі зуби, відкрились добрі дитячі очі, шкіра на щоках лисніє.

— Ага,— кричить,— живий, божий півник! Добре. Йди, хлопче, в кінець вулиці, зверни ліворуч до лісу, під горою будинок із зеленими віконницями, спитай учителя, звать — Михайло, мій небіж. Покажи йому записку; я скоро прийду, гайда!

Говорить, як солдат на сурмі сигнал грає, сказав, махнув рукою й пішов геть.

«На перший раз,— думаю я,— і це цікаво!»

Дома зустрів мене вайлуватий хлопець у ситцьовій сорочці та у фартусі, рукава засукані, руки—білі й тонкі. Прочитавши записку, питає:

— Як здужає отець Іона?

— Слава богу.

— Чи не обіцяв зайти до нас?

— Не говорив. А хіба його Іоною звать?

Хлопець підозріло поглянув на мене, ще раз прочитав записку.

— А як же? — говорить.

— Він себе Іегудіїлом назвав.

Посміхається хлопець.

— Це — прізвисько, це я його так зву.

«Ач який»,— думаю.

Волосся в нього рівне, довге, мов у диякона, обличчя бліде, очі водянисто-голубі, і ввесь він якийсь нетутешній, видно, не цього брудного шматка землі. Ходить по кімнаті і міряє мене очима, як сукно; мені це не подобається.

— Ви,— каже,— давно знаєте Іону?

— Чотири доби.

— Чотири доби? — повторює він.— Це — добре.

— Чому добре? — питаю.

— Та вже так! — каже, знизуючи плечима.

— А чому ви у фартусі?

— Книги,— каже,— оправляв!— Скоро дядько прийде, будемо вечеряти; може, ви з дороги помиєтесь?

Хочеться мені грубіянити йому,— надто він солідний, не на свої літа.

— Хіба,— мовляв,— тут умиваються?

Підвів брови.

— А як же?

— Не бачив я вмитих! — кажу.

Він примружив очі, подивився на мене й спокійно так говорить:

— Тут люди не байдикують, а працюють; часто вмиватись часу нема.

Бачу — наскочив я з кірцем на брагу, хочу йому відповісти, а він обернувся та й вийшов. Сиджу я, пошившись у дурні, дивлюсь. Кімната — велика, чиста, в кутку стіл для вечері приготований, на стінах — полиці з книгами, книги — світські, але єсть біблія, євангеліє і старий слов'янський псалтир. Вийшов на подвір'я, миюся. Дядько йде, картуз іще далі на потилиці, руками вимахує й голову тримає вперед, як бик.

— Ану, я помиюсь,— каже,— хлюпни ось мені води!

Голосище — сурма, пригорщі — як добра миска для борщу. Змив він трохи сажі — виявилось під нею вилицювате мідно-червоне обличчя.

Сіли вечеряти, їдять, розмовляючи про свої справи, не питаючи, ні хто я такий, ні чого прийшов. Але частують мене гостинно, дивляться ласкаво.

Багато в них чогось солідного, видно, що земля під ними твердо стоїть. А мені хочеться, щоб здригнулась,— чим вони кращі за мене?

— Ви — розкольники, чи що? — питаю.

— Ми? — каже дядько.— Ні.

— Значить — православні?

Племінник насупив брови, а дядько повів плечима, посміхається.

— Може, треба нам, Михайле, паспорти наші показати йому?

Розумію я, що по-дурному себе тримаю, а перестати не хочеться.

— Я,— мовляв,— не паспорти ваші, а мислі бачити прийшов!

Дядько — гримає:

— Мислі? Зараз, ваше превосходительство! Мислі,— шикуйсь!

І регоче, як три добрі жеребці.

А Михайло, заварюючи чай, спокійно міркує:

— Я так і розумію ваш прихід. Вас не першого до нас Іона послав; він людей знає й пустого чоловіка не пришле.

А дядько штовхнув мене в лоба долонею і все горлає:

— Веселіше дивись! Та з козирів не ходи — програєшся!

Видимо, вважають вони себе за людей заможної душі, а я для них — щось ніби жебрак,— і ось, не поспішаючи, готуються напоїти від мудрості своєї спраглу душу мою. Сваритися, сперечатися з ними хочу, а до чого причепитись — не вмю, не бачу, і це ще дужче розпалює мене. Питаю марно:

— Що таке — пустий чоловік?

Дядько відповідає:

— А якого всім, чим хочеш, напхати можна!

Раптом Михайло тихенько посунувся до мене й м'яким голосом запитую:

— Ви в бога віруєте?

— Вірую.

Але сконфузився я після відповіді своєї: не те! Хіба я — вірую?

Михайло знов питає:

— А людей — поважаєте?

— Ні,— відповідаю.

— Хіба,— каже,— не здається вам, що вони створені за образом і подобою бога?

Дядько, чорт його візьми, осміхається, як мідний таз проти сонця.

«Ні,— думаю,— з оцими треба боротись щирістю; розвалюсь перед ними весь на шматки, нехай складають!»

І кажу:

— Дивлячись на людей, усумнився я в силі господа...

Знов не те: усумнився я в богові раніш, як побачив людей. Михайло, округливши очі, задумливо дивиться мені в обличчя, а дядько важко ступає по кімнаті, гладить бороду й тихенько мимрить. Недобре мені перед ними, що принижую себе брехнею. У душі в мене безладно й тривожно, як розполоханий рій бджіл, кружляють думки, і став я роздратовано вигонити їх — хочу спустошити себе. Довго говорив, не дбаючи про доладність мови, і, либонь, навмисне плував її: коли вони розумники, то повинні все розібрати. Стомився й задириливо питаю:

— Чим же і як полікуєте ви хвору душу?

Михайло, тихо й не дивлячись на мене, каже:

— Не вважаю я вас за хворого...

Дядько знов регоче — гримить, ніби чорт з лежанки впав.

— Хвороба,— продовжує Михайло,— це коли людина

не почуває себе, а знає тільки свій біль та ним і живе! Але ви, як видно, себе не втратили: ось ви шукаєте радощів життя, — це доступно тільки здоровому.

— А чому ж у мене душа так ниє?

— Тому, — каже, — що вам це приємно!

Я навіть зубами скрегонував — нестерпний для мене його спокій.

— Напевне, — мовляв, — знаєте, що приємно?

Дивиться він просто в очі і, не кваплячись, забиває цвяхи в груди мені.

— Як щира людина, ви, — каже, — повинні визнати, що цей біль вашої душі необхідний вам — він ставить вас вище від людей; ви й бережете його, як вашу якусь відмінність од інших: чи не так?

Пісне обличчя його висохло, витяглося, очі потемніли, гладить він щоку своєю рукою й чистить мене, як мідь піском.

— Видимо, боїтесь ви змішати себе з людьми й тому — може, несвідомо — думаете: хоч болячки, та мої! І таких болячок — ні в кого нема, крім мене!

Хочу заперечувати йому — не знаходжу слів. Молодший він за мене, — не віриться мені, що я дурніший за нього. Дядько гогоче, як піп у лазні на приполку.

— Але це вас од людей не відрізняє, ви помиляєтесь, — говорить Михайло. — Всі так думають. Тому от і безсиле, тому й потворне життя. Кожен намагається відійти від життя вбік, викопати в землі свою нірку і з неї самотньо розглядати світ; з нори життя здається низьким, нікчемним; бачити його таким — вигідно самотньому! Це я говорю про тих людей, які будь-чому не в силі сісти верхи на ближнього й під'їхати на спині його туди, де смачніше годують.

Сердять мене його слова й досада від них.

— Почалось, — каже, — це паскудне й негідне розуму людського життя з того дня, як перша людська особа відірвалась від чудотворної сили народу, від маси, матері своєї, і зіщулилась від страху перед самотністю та безсиллям своїм у жалюгідний і злостивий клубок дрібних бажань, клубок, що наречений був — «я». Оце саме «я» і є найлютіший ворог людини! На діло самозахисту свого й ствердження свого посеред землі воно марно згайнувало всі сили духу, всі великі здібності до творення духовних благ.

Здається мені, чую я мову вже знайому, слова, яких давно й таємно ждав.

— Убоге духом, воно безсиле в творчості. Глухе воно до життя, сліпе й німотне, мета його — самозахист, спокій і затишок. Все нове, істинно людське створюється ним з необхідності, після багатьох поштовхів зовні, з величезним трудом, і не тільки не ціниться іншими «я», але й зненависне їм і гнане. Вороже тому, що, пам'ятаючи свою спорідненість із цілим, відколоне від нього «я» намагається об'єднати розбите й розрізнене знову в ціле й величне.

Слухаю й дивуюся: все це зрозуміле мені і не тільки зрозуміле, а й здається близьким, правильним. Немовби я й сам давно вже думав так, але — без слів, а тепер знайшлись слова й струнко лягають передо мною, як східці вдаль і вгору. Згадую Іонині слова, оживають вони для мене яскраво й барвисто. Але разом неспокійно й ніяково мені, немовби стою на крихкій крижині ріки весною. Дядько непомітно вийшов, ми вдвох сидимо, світла в кімнаті нема, ніч місячна, в душі в мене також місячна імла.

Опівночі скінчив Михайло свою мову, повів мене спати в двір, у сарай; полягали ми там у сні, і незабаром він заснув, а я вийшов за ворота, сів на якісь колоди, дивлюсь...

Дві зірки великі сторожами в небесах ідуть. Над горою в синьому небі чітко видніє зубчаста стіна лісу, а на горі весь ліс вирубано, пошматовано, землю зранено чорними ямами. Внизу — завод жадливо повишкіряв червоні зуби: гуде, димить, над його покрівлями шугає вогонь, рветься вгору, не може відірватись, розтікається димом. Пахне гаром, душно мені.

Міркую про гірку самотність людини. Цікаво говорить Михайло, мислям своїм вірить, бачу я їх правду, але — чому холодно мені? Не зливається моя душа з душею цієї людини, стоїть вона, самотня, мов серед пустині...

І раптом бачу, що я думаю словами Іони й Михайла, і що їхні думки вже владно живуть у мені, — хоч і понад усім, хоч і ворухнуться в глибині щось вороже їм і спостерігаюче.

Де ж — я, і що — моє? Кружуся в нерозуміннях моїх, як дзига, і все хутчіше, так, що у вухах у мене шум, тихий вихор.

На заводі свисток занув — спочатку тонко й жалібно, потім розревівся густо й владно. З гір — ранок сонно дивиться; ніч, спускаючися вниз, тихо здіймає з дерев тонкий серпанок свій, згортає його, ховає в лощинах і ямах. Відкривається пограбована земля — повискубувано все довкола й обгризено, наче по лощині якийсь велетень-пустун стрибав, вириваючи смуги лісу, завдаючи землі глибоких ран. В улоговині розлігся завод цей — брудний, масний, укутаний димом — і сопе. Сунуть до нього з усіх усюд темні люди, і він їх ковтає одного по одному.

«Богобудівники! — думаю.— Набудували!»

Дядько вийшов за ворота, розкуйовджений, чухається, позіхає, вилиці в нього хрустять, посміхається мені.

— Ага,— кричить,— ти встав?

Але зразу ж ласкаво питає:

— Чи й не лягав? Ну, нічого, вдень поспиш! Гайда ось, вип'ємо чаю!

За чаєм він каже:

— І я, браток, ночі не спав, був час, і всіх у пику бити хотів! Я ще до солдатчини був духом збентежений, а там оглушили мене — вдарив ротний у вухо — не чую на праве ось. Мені фершал один поміг, дай йому...

Хотів, видно, пом'янути ймення боже, але спинився, посмикав себе за бороду, осміхається. Показалось мені в цьому щось хлоп'яче, та й очі його по-дитячому світять — просто, довірливо.

— Дуже хороший чоловік! Угледів він мене — що таке? Я кажу: «Хіба ж це людське життя?» — «Правильно,— відповідає,— все треба переробити! Давай-но, каже, Петре Васильовичу, я буду тебе політичної економії вчити!» І почав. Спочатку я не розумів нічого, а потім — зразу збагнув усе це неподобство повсякденне й вічне. Так майже збожеволів од радощів,— ах ви, сволота, кричу! Адже це зразу відкривається, наука-бо: спочатку чуєш самі тільки нові слова, потім прийде хвилина така — все раптом складеться й перетвориться в світло! І ця хвилина — справжнє народження людини — дивна е!

Обличчя в нього стало радісне, очі м'яко посміхаються, киває стриженою головою й каже:

— Це тебе жде!

Приємно дивитись на нього — більшає в ньому дитячого. І трохи задро.

— Дві третини життя прожив я, мов коняка,— до-

сально! Ну, нічого, надолужу скільки можна! Тільки не меткого я розуму. Розумові, як руці, також потрібна справа. А в мене руки розумніші за голову.

Дивлюсь я на нього й думаю:

«Чому ці люди не бояться говорити про все?»

— Зате,— провадить він далі,— у Мишка на двох розуму! Начотчик! Ти постривай — він себе розгорне! Його заводський піп ересіархом назвав. Шкода, з богом у нього плутанина в голові! Це — від матері. Сестра моя знаменита була жінка в божественних справах, з православ'я в розкол пішла, а з розколу її — виперли.

Говорячи, збирається він на роботу, пхається з кутка в куток, і все круг нього тріщить, стільці падають, підлога дригтить. Смішно мені й мило бачити його таким.

«Що це за люди?» — думаю.

— Мені днів три можна у вас прожити?

— Катай,— каже,— хоч три місяці! Дивак! Нам — не тісно, слава богу!

Почував голову і, осміхаючись, проголосив:

— Ні-ні, а все бога згадаєш! Звичка!

Знову загув завод, і дядько пішов. А я подався в сарай. Лежить там Михайло, брови суворо насупив, руки на грудях, обличчя рум'яне. Безбородий, безвусий, вилицюватий, увесь — одна кість кріпка.

«Що це за люди?..»

Тут я й заснув.

А прокинувся — шум, свист, гамір, як на соборі всіх чортів. Дивлюся в двері — повен двір хлоп'яків, а Михайло в білій сорочці між ними, як парусний човен поміж малими човниками. Стоїть і регоче. Голову закинув, рот роззявлений, очі примружені, і зовсім не схожий на вчорашнього, пісного чоловіка. Дітвора в синьому, в червоному, в рожевому — горять проти сонця, стрибають, горлають. Потягло мене до них, виліз із сарая, один побачив мене й кричить:

— Погляньте, братця, мона-ах!

І наче стружки сухі підпалив — спалахнули діти, закружляли, гомонять, сяють...

— Я-акий рудий!

— Волосся, ого!

— Він тобі дасть тютю!

— Ех, ятри його, здоровий же!

— Не монах, а дзвіниця!

— Михайле Іваничу — це хто?

Учитель трохи сконфузився, а вони регочуть, чорти. Уже не знаю, чим я був смішний їм, але й мене захопили — сміюся й кричу:

— Тпрусь, миші!

А тут сонце, барвистий шум у повітрі — і наче все довкола, здригаючись радісно й буйно, мчить кудись строкатим вихором і несе мене з собою, осліплюючи світлом, кутаючи теплом. Михайло здоровкається, руку тисне.

— Ми, — каже, — в ліс ідемо, чи не хочете з нами?

Дуже добре все: якесь черевате чортеня підчепило мою скуфіюку, натягло на голову собі й метеликом літає по подвір'ю.

Пішов я з цією ватагою навіжених у ліс; день той був для мене вельми пам'ятний.

Висипали діти на вулицю й легко, мов пір'я за вітром, мчать на гору, а я йду поруч із їхнім пастирем, і здається мені, що вперше бачу таких приємних дітей. Ми з Михайлом ідемо позад них, він командує, покрикує, дівора не слухає його — штовхаються, борюкаються, поціляють одне одного сосновими шишками, сперечаються. А коли стомились, оточили нас, крутяться попід ногами, як жуки, смикають за руки вчителя свого, питають щось про трави й квіти. До всіх він говорить дружньо, наче рівний їм, і здіймається над ними, як білий парус. Всі діти моторні, але деякі з них — не для їхнього віку — солідні й задумливі, тримаються біля вчителя й мовчать.

Потім діти знову трохи розсіялись, і Михайло тихо сказав мені:

— Хіба вони створені тільки для роботи й пиятики? Кожен з них — вмістище духу живого, і могли б вони прискорити зростання думки, що визволяє нас із полону нерозуміння нашого. А ввійдуть вони в тее ж темне й тісне річище, в якому каламутно протікають дні життя їхніх батьків. Накажуть їм працювати й заборонять думати. Багато хто з них — а може, і всі — скоряться мертвій силі й послужать їй. Ось джерело горя землі: немає свободи зростання духу людського!

Він говорить, а поряд ідуть кілька хлоп'ят і слухають його; кумедна ця увага! Що можуть зрозуміти юні паростки життя в його мові? Пригадую я свого вчителя, — бив він дітей лінійкою по головах і часто бував напідпитку.

— Життя сповнене страху,— каже Михайло,— сили духу людського поїдає взаємна зненависть. Бридке життя! Але — дайте дітям час рости вільно, не перетворюйте їх на робочу худобу, і — вільні, бадьорі — вони освітлять усе життя всередині й поза вами чудовим вогнем юної сміливості духу свого, великою красою безнастанного діяння!

Довкола скрізь — жовті голівки, голубі очі, рум'яні обличчя, як живі квіти в темній зеленій глиці. Сміх і дзвінкі голоси веселих птахів, вісників нового життя.

І вся ця жива краса буде потоптана жадливістю. Який в цьому глузд? Народжується мила дитина; радіючи, росте прекрасне дитя, і ось — гидко лається й гірко стогне чоловік, б'є жінку свою, гасить тугу горілкою.

І, ніби відповідаючи думам моїм, каже Михайло:

— Руйнують народ, єдино істинний храм бога живого, і самі нищителі гинуть у хаосі уламків, бачать підлу роботу свою й говорять: страшно! Мечуться й виють: де бог? А самі умертвили його.

Я пригадую розмови Іони про дроблення руського народу, і думи мої легко й славно тонуть у словах Михайла. Але не розумію я, чому він говорить тихо, без гніву, неначе все це тяжке життя — вже минуле для нього?

Тепло й ласкаво дише земля п'яними пахощами смол і квітів. Дзвінко пурхають птаці.

В'ються діти, переможці тиші лісової, і мені стає все ясніше, що до цього дня не розумів я їхньої сили, не бачив краси.

Гарний цей Михайло між ними, із спокійною посмішкою на обличчі!

Кажу йому, посміхаючись:

— Відійду від вас трохи вбік, треба мені подумати!

Дивиться він на мене — очі його променяться, вії тремтять, і серце моє одвітно здригається.

Ласку я не часто бачив, цінити її вмію й кажу йому:

— Хороша ви людина!

Сконфузився він, опустил очі і цим дуже збентежив мене. Постояли ми один проти одного мовчки, розійшлись. Потім він гукає до мене:

— Не заходьте далеко, заблудитесь!

— Спасибі!

Звернув я до лісу, вибрав місце, сів. Віддаляються голоси дітей, тоне сміх у густій зелені лісу, зітхає ліс. Білки риплять наді мною, щур співає. Хочу обійняти душею все, що знаю й чув за останні дні, а воно злилося в райдугу, обіймає мене й тягне в своє тихе хвилювання, сповнює душу; безмежно росте вона, і забув я, втратив себе в легкій хмарині безголосих дум.

Проти ночі я прийшов додому й сказав Михайлові, що мені треба пожити з ними до пори, поки я не визнаю їх віру, і щоб дядько Петро пошукав мені роботи на заводи.

— Ви б,— каже,— не поспішали; відпочиньте, і треба вам книги почитати!

У мене до нього довір'я.

— Дайте ваші книги!

— Беріть.

— Я,— мовляв,— світських не читав, дайте самі, що потрібніше для мене, наприклад — історію російську?

— Людині — все треба знати! — каже він і дивиться на книги так само ласкаво, як на дітей.

І от — заглибився я в читання; цілі дні читав. Трудно мені й досадно: книги зі мною не сперечаються, вони просто знати мене не хочуть. Одна книга — замучила: говорилося в ній про розвиток світу й людське життя, — проти біблії було написано. Все дуже просто, зрозуміло й необхідно, але немає мені місця в цій простоті, встає довкола мене ряд усяких сил, а я між ними — як миша в пастці. Читав я її разів зо два; читаю й мовчу, бажаючи самотужки знайти в ній прогалину, через яку міг би я вилізти на волю. Але не знаходжу.

Питаю в учителя мого:

— Як же так? Де ж — людина?

— Мені,— каже він,— теж здається, що це неправильно, а в чому помилка — пояснити не можу! Одначе, як здогад про план світу, це дуже красиво!

Подобалось мені, коли він відповідав «не знаю», «не можу сказати», і сильно наближувало це мене до нього — видно було тут його чесність. Коли вчитель дозволяє собі признаватися в незнанні — виходить, він знає дещо! Багато він знав невідомого мені й про все розповідав напрочуд просто. Говорить, бувало, про те, як створилося сонце, зорі й земля — і наче сам він бачив вогняну роботу незнаної й мудрої руки!

Бога не розумів я в нього; але це мене не турбувало: головною силою світу він називав якусь речовину, а я в думці ставив на місце речовини бога — і все йшло добре.

— Бога ще не створено! — говорив він, посміхаючись.

Питання про бога було постійною причиною для суперечок Михайла з дядьком своїм. Як тільки Михайло скаже «бог» — дядько Петро сердиться.

— Почав! Ти в це не вір, Матвію! Це він од матері заразився!

— Стривай, дядьку! Бог для Матвія — корінне питання!

— Не бреш, Мишку! Ти пошли його до чорта, Матвію! Ніяких богів! Це — темний ліс: релігія, церква і все таке; темний ліс, і в ньому розбійники наші! Обман!

Михайло вперто твердить:

— Бог, про якого я говорю, був, коли люди одностайно творили його з речовини своєї мислі, щоб освітити тьму буття; та коли народ розбився на рабів і владик, на частини й шматки, коли він розірвав свою думку й волю, — бог загинув, бог — зруйнувався!

— Чуєш, Матвію? — кричить дядько Петро радісно. — Вічна пам'ять!

А племінник дивиться просто в обличчя йому і, притишуючи голос, продовжує:

— Головний злочин владик життя в тому, що вони зруйнували творчу силу народу. Буде час — уся воля народу знову зіллється в одній точці; тоді в ній повинна виникнути нездоланна й чудова сила, — і воскресне бог! Він-бо і є той, кого ви, Матвію, шукаєте!

Дядько Петро махає руками, як дроворуб.

— Не вір йому, Матвію, бреше він!

І, звертаючись до племінника, громить його:

— Ти, Мишку, нахапався церковних думок, як огірків з чужого горіда накрив, і баламутиш людей! Коли говориш, що робочий народ покликаний життя оновлювати, — оновлюй, а не підіймай те, що попами до дір заношено й покинуто!

Цікаво мені слухати цих людей, і дивують вони мене рівністю поваги їх одне до одного; сперечаються гаряче, але не ображають себе ні злобою, ні лайкою. Дядько Петро бувало кров'ю весь наллється й дрижить, а Михайло понижує голос свій і наче до землі гне здо-

рового мужика. Змагаються передо мною двоє людей, і обидва вони, відкидаючи бога, повні щирої віри.

«А яка моя віра?» — питаю я себе — і не вмію відповісти.

Поки жив з Михайлом, думи мої про місце господа між людьми прив'яли, втратили силу, випала з них колишня впертість, витіснена безліччю інших дум. І на місце запитання: де бог? — стало друге: хто я й навіщо? Для того, щоб бога шукати?

Розумію, що це безглуздо.

Вечорами до Михайла робітники приходили, і тоді починалась цікава розмова: вчитель говорив їм про життя, обнажаючи його злі закони — напрочуд гарно знав він їх і показував ясно. Робітники — люди молоді, вогнем висушені, в шкіру їм кіптява в'їлась, обличчя в усіх темні, очі заклопотані. Всі до серйозного жадібні, слухають мовчки, хмуро; спочатку вони здавались мені невеселими й боязливими, але потім побачив я, що в житті ці люди й поспівати й потанцювати, і з дівчатами пожартувати мастаки.

Розмови Михайла й дядька його завжди стосувались до одних речей: влада грошей, приниження робітників, зажерливість хазяїв, необхідність знищити поділ людей на стани. Але я не робітник, не хазяїн, грошей не маю й не шукаю — мені ці розмови душу не зачіпали. Здавалось мені, що надто велику силу надають люди капіталам і цим принижують себе. Почав я заходити в суперечки з Михайлом, — доводжу, що спочатку людина повинна знайти духовну батьківщину, тоді вона й побачить місце своє на землі, тоді знайде свободу. Говорив я багато й гаряче, робітники слухали мову мою добродушно й уважно, як чесні судді, а хто старіший, ті навіть погоджувалися зі мною.

Але скінчу я, — заговорить Михайло зі своєю спокійною посмішкою — і зітре мої слова.

— Правий ти, коли говориш, що в тайнах живе людина й не знає, друг а чи ворог йому бог, дух його, але — неправий, стверджуючи, що, невільники, оковані важкими ланцюгами повсякденної праці, можемо ми визволитися з полону жадливості, не зруйнувавши матеріальної тюрми... Насамперед ми повинні пізнати силу найближчого ворога, вивчити його хитрощі, — для цього обов'язково мусимо ми знайти одне одного, відкрити

в кожному єдине з усіма, і це єдине — наша нездоланна, скажу — чудодійна сила! У рабів ніколи не було бога, вони боготворили людський закон, зовні втовкмачений їм, і до віку не буде бога в рабів, бо він виникає в полум'ї солодкої свідомості духовного споріднення кожного з усіма! Не з жорстви й уламків будуються храми, але з кріпких, суцільних брил. Самота — суть відрубність твоя від рідного цілого, знак безсилля духу та сліпота його; в цілому ти знайдеш безсмертя, в самотині ж — неминуче рабство і тьма, безутішна туга і смерть.

І коли він так каже, то мені здається, що очі його бачать у далині велике світло, втягає він мене в своє коло, і всі забувають про мене, а на нього дивляться радісно.

Попервах це ображало мене; думав я, що погано приймають мої думки і ніхто не хоче заглибитися в них так охоче, як у думки Михайла.

Бувало, піду непомітно від них, сяду де-небудь у куток і тихенько розмовляю з гордістю своєю.

Подружив я із школярами; в свята оточували вони мене й дядька Петра, як горобці снопи хліба, він їм щонебудь майструє, а мене діти розпитують про Київ, Москву, про все, що бачив. Але часто, бувало, раптом хтось із них таке питає, що тільки очима лупаю, здивований.

Був там Федя Скачков — тиха й серйозна дитина. Колись іду я з ним лісом, говорю йому про Христа, і зненацька він висловлює, солідно так:

— Не здогадався Христос на все життя маленьким зостатись, у моїх, приміром, роках! Зостався б отак та й жив, викривав би багатих, допомагав бідним — і не розіп'яли б його, бо — маленький! Пожаліли б! А так, як він зробив, — немовби й не було його...

Років одинадцять Феді, личко в нього було бліде й прозоре, а очі недовірливі.

Другий — Марко Лобов, старшого класу учень, худий, кудлатий і гострий хлоп'як, був великий халамидник і для всіх гонитель: насвистує тихенько й щипає, б'є, штурхає дітей, наче молодий підпасич овець. Яюсь, бачу я, дошкуляє він одному смирному хлопчикові, і вже скоро заплаче хлопчик.

— Марку, — говорю я, — а якщо він тобі здачі дасть?

Поглянув на мене цей Марко і, посміхаючись, відповідає:

— Не дасть! Він смирний, добрий він.

— Та навіщо ж ти його кривдиш?

— Та так,— каже.

І, посвистівши, додав:

— Смирний він!

— Ну, то й що? — питаю.

— А для чого ж смирні оті й живуть?

Сказав він це дуже спокійно — видимо, людина вже в дванадцять років переконана була, що смирних людей створено для обид.

Кожен з дітей по-своєму мудрець, все більше вони цікавлять мене, все частіше я думаю про їхню долю. Чим заслужили діти тяжке обидне життя, яке їх чекає?

Пригадую Христю й сина мого, пригадую — і виникає в душі зла думка:

«Чи не тому забороняєте ви жінці вільно родити дітей, що боїтесь, коли б не народився хтось небезпечний і ворожий для вас? Чи не тому насилуєте ви волю жінки, що страшен вам вільний син її, не зв'язаний з вами ніякими узами? Виховуючи й навчаючи жити своїх дітей, ви маєте час і право осліплювати їх, але боїтесь, що нічия дитина, яка росте осторонь від нагляду вашого,— виросте непримиренним до вас ворогом!»

Була на заводі й така нічия людина — звали його Стьопа — чорний, як жук, рябий, без брів, з примруженими очима, спритний на всі руки, веселий хлопчина.

Знайомство наше почалося з того, що одного разу в свято підійшов він до мене й питає:

— Монаше! Ти, чув я, незаконний? Ну от, і я теж!

І пішов зі мною поруч. Було йому років п'ятнадцять, вже школу скінчив і на заводі працював. Іде, примруживши очі, й розпитує:

— А чи велика є земля?

Пояснив, як умів.

— А тобі,— мовляв,— навіщо?

— Треба! Чого я на одному місці буду стирчати? Не дерево. От як навчусь слюсарювати — піду в Росію, в Москву і — ще куди там? — всюди піду!

Говорить він так, наче погрожує комусь:

«Я — прийду!»

Став я після цієї зустрічі спостерігати його; бачу, хлопчика тягне до серйозного: де Михайлові товариші

ведуть свою розмову, там і він треться, слухає й мружить очі, немовби націлюючись, куди себе направити.

І бешкетує особливо: намагається що-небудь зіпсувати тим людям, які до начальства стоять ближче,— інструмент сховає, зламає що-небудь, піску підсипле в верстаті.

Якось, під час обіду, каже мені:

— Нудно, монаше, тут!

— Чому?

— Не знаю. Жалюгідно люди живуть! Робота й клопіт! Швидше б навчитись мені — відчалив би я звідси геть!

І коли він говорив про майбутній похід свій, то очі його, розкриваючись, сміливо дивилися вперед, а вигляд він мав завойовника, який ні ввіщо, крім своєї сили, не вірить. Подобалась мені ця істота, і в словах його відчував я зрілість.

«Цей не пропаде!» — думаю. Бувало, поглядаючи на нього. І душа зание за синочком моїм, який він, чим буде на землі?

Став я помічати в собі тихий трепет нових почуттів, немовби від кожної людини простягається до мене гострий і тонкий промінь, невидимо торкає мене, непомітно зачіпає серце, і все чуйніше сприймаю я ці таємні промені. Інколи зберуться в Михайла робітники і наче надихають гарячу хмарину думки, обкутає вона мене й дивно підійме. Раптом усі почнуть з півслова розуміти мене, стою в колі людей, і вони ніби тіло мое, а я їх душа й воля, на цю годину. І мова моя — їхній голос. Бувало, що сам живеш як частина чийогось тіла, чуєш крик душі своєї з інших вуст, і покіль чуєш його — добре тобі, а мине час, замовкне він, і — знову ти сам, для себе.

Пригадую колишнє єднання з богом у молитвах моїх: добре було, коли я щезав із пам'яті своєї, переставав бути! Але в злитті з людьми не відходив я від себе, а немовби виростав, підіймався над собою, і збільшувалась сила духу мого в багато разів. І тут було самозабуття, але воно не знищувало мене, а лише гасило гіркі мислі мої й тривогу за мою самотність.

Здогад цей прийшов до мене безплотний і невиразний: відчуваю, що росте в душі нове зерно, але зрозуміти його не можу; тільки помічаю, що вабить мене до людей усе настійніше.

У ті дні працював я на заводі за сорок копійок по-денно, тягав на плечах і возив тачкою всякі тягарі — чавун, шлак, цеглу — і ненавидів це пекельне місце з усім його брудом, ревом, гомоном і нестерпною для тіла жарою.

Вчепився завод у землю, придавив її і, ненаситно зажерливий, смокче дні й ночі, задихаючись від пожадливості, виє, випльовуючи з розжарених пащек вогняну кров землі. Прохолоне вона, почорніє, — він знову плавить, гуде, гримить, розплющуючи червоне залізо, бризкає іскрами і, весь здригаючись, тягне довгі живі штаби, наче жили з тіла земного.

Бачу в цій дикій роботі щось страшне, доведене до безумства. Виюча потвора, спустошуючи надра землі, копає прірву під собою і, знаючи, що колись провалиться в неї, злостиво верещить тисячею голосів:

— Мерщій, мерщій, мерщій!

В огні та громі, в дощі вогняних іскор працюють почорнілі люди, — здається, що нема їм місця тут, бо все довкола загрожує спопелити полум'яною смертю, розчавити важким залізом; все оглушує й сліпить, сушить кров нестерпна жара, а вони спокійно роблять своє діло, пораяться по-хазяйському впевнено, як чорти в пеклі, нічого не боячись, усе знаючи.

Повертають міцними руками малі ричаги, і всюди — довкола людей, над головами в них — покійно й страшно клацають щелепи й лапи величезних машин, пережовуючи залізо... Трудно збагнути, чий розум, чия воля панують тут! Інколи здається, що людина загнула завод і править ним, як хоче, а іноді бачиш, що й люди, і цілий завод підкоряються дияволу, а він — урочисто й гидотно регоче, бачачи безглуздість важкої метушні, керованої жадливістю.

Говорять робітники один одному:

— Пора на роботу вставати, гей!

Та люди на ній стоять чи вона їх гнітить і душить — не розумію! Тяжка робота й владна, але бистрий і спритний є людський розум!

Інколи в цьому пекельному шумі й крутанні машин враз переможно й безтурботно спалахне весела пісня, — посміхаюсь я в душі, пригадуючи Іванушку-дурника на киті по дорозі в небеса по чудову жар-птицю.

Народ на заводі — до вподоби мені: все такі гострі

люди, сміливі, хоч і на матірні слова мастаки, похабники й часто п'яниці, але вільний, безстрашний народ. Не схожий він на прочан і холопів землі, які спричиняли прикрість мені своєю боязкістю, розгубленою душею, безнадійною печаллю, дрібною шахраюватістю в ділах із богом та між собою.

Ці люди в думках зухвалі, і хоч озлоблені каторжною працею — сваряться, навіть б'ються одне з одним, — але якщо начальство порушує справедливість, усі вони проти нього, майже як один.

А ті хлопці, що до Михайла ходять, завжди попереду, говорять найголосніше й зовсім нічого не бояться. Раніш, коли я про народ не думав, то й людей не помічав, а тепер дивлюсь на них і все хочу розмаїтість відкрити, щоб кожен передо мною окремо стояв. І домагаюсь цього і — ні: розмови різні, і в кожного своє лице, але віра в успіх одна й намір один, — не поспішаючи, але дружно й старанно будують вони щось.

Кожен з них поміж людьми — світлий і приємний, як поляна в густому лісі, для того, хто заблукав; кожен тягне до себе робітників, які тямовитіші, і всі Михайлові хлопці в одному плані тримаються, створюючи на заводі певне духовне коло і вогнище світлосяйних думок.

Спочатку — неласкаво прийняли мене, покрикують, посміюються:

— Гей ти, руда мухо! Священна блошице! Дармоїд! Захребетник!

Інколи й штовхне хто-небудь, але цього я терпіти не міг і в таких випадках кулака не жалів. Але хоч людям сила й подобається, а кулаком ні поваги, ні уваги до себе не вимолотиш, і бути б мені дуже битому, коли б у одну із моїх сварок не втрутився Михайлів дружок Гаврило Костін, молодий ливарник, дуже красивий парняга й дуже помітний на заводі.

Лізло на мене чоловіка шість і не добром вони погрожували бокам моїм, але він став поруч зі мною й каже:

— Навіщо ж, товариші, дражнити людину? Хіба він не такий же робітник, як і всі ми? Несправедливо робите, товариші, і супроти себе! Наша сила — в тісній дружбі...

Сказав він небагато, але якось особливо гарно й просто, наче дітям говорив: усі дружки Михайлові з кож-

ного випадку користувалися, щоб посіяти його думки. Присоромив Костін супротивників моїх, та й мені серце зачепив,— почав я теж промову говорити:

— Я,— мовляв,— не тому в монахи пішов, що сито їсти хотів, а тому, що душа голодна! Жив і бачу: всюди робота вічна й голод повсякденний, шахрайство й розбій, горе й сльози, звірство й усяка тьма душі. Хто ж це все встановив, де наш справедливий і мудрий бог, чи бачить він одвічну, безконечну муку людей своїх?

Зібралось досить багато народу, слухають серйозно; скінчив я — мовчать. Потім старий модельник Крюков каже Костіну:

— Монах ось, мабуть, глибше бачить, ніж ти з товаришами! Він — з кореня бере; бачив?

Мені приємно чути такі слова, а Крюков лягнув мене по плечу й сказав:

— Ти, брате, говори,— це добре! А патли свої все-таки зріж хоч на аршин: брудно з отакою копицею, та й людям смішно.

Хтось, веселий, кричить:

— І в бійці незручно, гляди!

Жартують — значить, злоба погасла. Де сміх, там людина; худоба не сміється.

Костін убік одвів мене.

— Ти,— каже,— Матвію, з такими словами обережно, за них у острог кидають, буває!

Здивувався я.

— Чого?

— В острог... Знаєш? — Сміється.

— За що?

— Та ось — за осуд!

— Жартуєш?

— Спитай,— каже,— в Михайла, а мені треба до роботи ставати.

Пішов. Лишився я дуже здивований його словами, не віряться мені, але ввечері Михайло все потвердив. Цілий вечір розповідав він мені про жорстокі гоніння людей; виявилось, що за такі речі, як я говорив, і на смерть карали, і тисячі народу кістками лягли в Сибіру, в каторзі, але Іродове винищення не припиняється, і віруючі таємно ростуть.

Тоді в душі моїй усе піднялось і освітілось інакше, всі розмови Михайлові й товаришів його набрали іншого

змісту. Насамперед — якщо людина за віру свою ладна втратити свободу й життя, значить — вона вірує щиро й подібна до первомучеників за Христові закон.

Усі слова Михайлові торкнулись одне одного, розцвіли й прилучились до моєї душі в ту годину.

Не хочу сказати, що зразу прийняв я їх і тоді ж зрозумів до глибини, але вперше того вечора відчув я їхню рідну близькість до моєї душі, і, видалась мені тоді вся земля Віфліємом, дитячою кров'ю насиченою. Зрозумілим стало гаряче бажання богородиці, яка, бачивши пекло, просила Михайла архангела:

— Архангеле! Допусти мене помучитися в огні! Нехай і я розділю великі муки ці!

Тільки тут не грішних, а праведників бачив я: бажать вони зруйнувати пекло на землі, заради чого й готові спокійно прийняти всі муки.

— Може,— говорю я Михайлові,— тому й нема тепер святих самітників, що не від світу, а в світ пішла людина?

— Істинна віра,— відповідає він,— неминуче є дже-релом діяння!

— Прилучіть,— прошу,— й мене до цього діла!

Горить у мені все.

— Ні,— відповідає.— Підождіть і подумайте, рано вам! Якщо ви, з вашим характером, потрапите тепер же у ворожий зашморг, то надовго й марно зтягнете його. Навпаки — після цієї вашої промови треба вам піти звідсіль. Єсть у вас багато невирішеного, і для нашої роботи — не вільні ви! Охопила, захоплює вас краса й велич її, але — перед вами розгорнулась вона в усій силі — ви тепер наче на майдані стоїте, і видно вам посеред нього весь будований храм у всій неосяжності й красі, але його будують тихою й таємною буденною роботою, і якщо ви тепер же, погано знаючи загальний план, візьметесь до неї — шезнуть для вас обриси храму, розсіється видіння, не зміцнене в душі, і труд видасться вам нижчим за ваші сили.

— Навіщо,— сумно питаю в нього,— ви мене гасите? Я собі місце знайшов, я — радий бачити себе силою потрібною...

А він спокійно й печально каже:

— Не вважаю, що ви здатні жити за планом, не яким вам; бачу, що не виникла ще в душі вашім свідо-

мість зв'язку його з духом робочого народу. Ви для мене вже й тепер загострена тертям життєвим, висунута вперед думка народу, але самі ви не так дивитесь на себе; вам іще здається, що ви — герой, готовий милостиво подати, від лишку сил, допомогу безсилі. Ви щось особливе, що для самого себе існує; ви для себе — початок і кінець, а не продовження прекрасного й великого безконечного!

Починаю я розуміти, навіщо він пригинає мене до землі, відчуваю неясну мені правду в словах його.

— Вам знову, — каже, — треба вирушити в путь, щоб новими очима бачити життя народу. Книгу ви не приймаєте, читання мало вам дає, ви все ще не вірите, що в книгах не людський розум закладено, а з безконечною розмаїтістю виявляється єдине прагнення духу народного до свободи; книга не шукає влади над вами, але дає вам зброю до самовизволення, а ви — ще не вмієте взяти до рук цю зброю!

Правильно він каже: чужа мені була книга в той час. Звикши до церковних писань, світську думку розумів я з великим трудом, — живе слово давало мені більше, як друковане. Ті ж думки, які я розумів із книг, — лягали поверх душі й швидко зникали, танули в огні її. Не відповідали вони на головне моє запитання: яким законам підлягає бог, чого ради, створивши за образом і подобою своєю, принижує мене всупереч волі моїй, яка єсть його ж воля?

І поряд з цим — не борючись — інше запитання живе: чи з неба на землю зійшов господь чи з землі на небеса вознесений силою людей? І тут же горить думка про побудування, як вічне діло всього народу.

Розривається душа моя надвоє: хочу лишатися з цими людьми, тягне мене йти перевіряти нові думки мої, шукати невідомого, який украв свободу мою й збентежив дух мій.

Дядько Петро теж умовляє:

— Треба тобі, Матвію, піти десь на час, а то про слова твої пішла небезпечна розмова...

І незабаром усе вирішилось, немовби поза моєю волею: звідкілясь із іншого заводу примчав уночі верхівець і проголосив, що в них на заводі жандарми обшуки роблять і що мають намір вони сюди з'явитись.

— Ех, рано! — каже Михайло, прикро вражений.

Зчинилось деяке сум'яття, а дядько Петро кричить мені:

— Гайда, Матвію, гайда! Нічого тобі робити тут, не ти кашу заварив, не пришивайся!

І Михайло наполегливо радить, дивлячись просто в обличчя мені:

— Краще вам піти. Користі від вашої присутності мало, а шкода може бути!

Розумію я, що хочеться їм спровадити мене, і це ображає. Але в той же час відчуваю я, що боюсь жандармів, ще не бачу, а вже боюсь! Знаю, що недобре йти від людей у лиху годину, і скоряюся їхній волі.

Витурили мене. Іду на гору до лісу по заростях серед пеньків, спотикаюся, наче мене за п'яти хапають, а позаду мовчазний хлопець Іван Биков поспішає, з великою поклажею на спині — його послали ховати в лісі книги.

Добігли ми з ним до узлісся, знайшов він свою криївку, вкладає в неї ношу свою. Спокійний. А мені моторошно. Питаю в нього:

— А вони сюди не прийдуть?

— Хто їх знає! — каже. — Може, і сюди прийдуть. Треба — швидше.

Хлопець він вайлуватий, як із дубової колоди сокирою витесаний, голова — велика, одне плече вище за друге, руки надмірно довгі, і голос похмурий.

— Ти — боїшся? — кажу.

— Чого?

— А що прийдуть і заберуть?

— Аби тільки схованого не знайшли, а то — нехай!

Акуратно склав усе в яму, зарив, зарівняв її, накидав зверху хмизу, сів на землю й каже, бачивши, що я збираюся йти:

— Зараз тобі записку принесуть, підожди.

— Яку?

— Не знаю я.

Поглядаю я з-за дерев у лощину — харчить завод, ніби сильну людину давить хтось. Здається, що по вулицях селища в п'яті люди одне за одним женуться, борються, хрупуть зо зла, одне одному кістки ламають. А Іван, не кваплячись, спускається вниз.

— Ти куди?

— Додому.

— А схоплять?

— Я недавно в ділі, мене, напевне, не знають, а й схоплять — не біда. З тюрми люди розумніші виходять.

Раптом хтось голосно й виразно спитав у мене:

— Як же це ти, Матвію, бога не боїшся, а жандармів боїшся?

Дивлюсь я на Івана — стоїть він і задумливо дивиться вниз.

— Ти, — мовляв, — сказав щось?

— В тюрмі — багато читають книг...

— Більше нічого?

— А хіба цього мало?

Тліє всередині в мені якась лжа, і колючими іскрами спалахують стидні запитання. Ніч прохолодна, а мені жарко.

— Я також з тобою піду!

— Не велено тобі! — суворо каже Іван. — Тебе ж обов'язково заберуть, — адже через твої розмови метушня почалась!

— Як?

— Піп доніс у Верхотур'я.

Сів я на землю, а сам кажу:

— Тоді — треба мені йти!

Але страх мій тримає мене.

— Біжить хтось сюди! — тихо шепоче Іван.

Дивлюсь попід гору — знизу по ній тіні густо повзуть, небо хмарне, місяць шербатий то з'явиться, то зникне в хмарах, вся земля навкруги ворухиться, і від цього безшумного руху ще тоскніше й боязкіше мені. Стежу, як ллються по землі потоки тіней, укриваючи зарості й душу мою чорними покривами. Мелькає поміж кущами чиясь голова, стрибаючи серед гілок, мов м'яч.

Іван тихенько посвистує й каже:

— Це — Кость!

Знаю Костя, — хлопчик років п'ятнадцяти, голубокий та біловолосий, слабосилий. Два роки тому кінчив у школі вчитись. Михайло готує його в помічники собі, також у вчителі.

І розумію, що навмисне думаю про це: хочу сторонніми думками свій сором і страх приглушити.

Вискочив Кость, захекався, голос рветься.

— Приїхали! Тебе питають, монаше! На... Дядько

Петро велів мені проводити тебе до Лобановського скиту, ходім!

Устав я, кажу Іванові:

— Бувай, брате, кланяйся всім; скажи, щоб простили мені!

А Кость штовхає й строго командує:

— Ти — іди! Кому кланятись? Усіх, мабуть, заберуть, мов курчат на базар!

Пішли. Кость попереду йде, тихенько розповідаючи, що він бачив там, унизу; я ступаю за ним, і з усіх боків мене сміє за поли, за рукав, наче питає хтось:

«Куди? Заплутав людей, а сам тікаєш?»

Міркую вголос, ніби сам до себе:

— Значить — це за мене люди вскочили...

Хлопчик відповідає:

— Не за тебе, а за правду! Ти хіба правда? Ач, який хват!

Кумедні його слова, і сам він малий, але чимось зачіпає мене. Хочеться мені виправдати себе перед ним, і почав був я викладати думки мої, як жебрак кавалки з торби.

— Так,— мовляв,— видно, що велика неправда живе в мені...

А він бурчить, заперечуючи кожне слово моє, як совість:

— Ну вже й велика! Все б тобі більше за інших!

«Це — чужі слова»,— думаю я.

— Недаром,— каже,— Костін тебе дзвіницею назвав; не такою, що в свій час до обідні кличе, а яка дзвонить сама по собі, тому, що криво будована й дзвони на ній погано прив'язані...

Помовчав і раптом проголошує:

— Не люблю я тебе, монаше!

— За що?

— Не знаю... Не руський, чи що, ти? Нехороший...

Іншим разом я розсердився б на нього, а тут — мовчу. І якось я знесилився зразу, стомився до смерті.

Ніч довкола й ліс. Поміж деревами густо налилась вогка пітьма й застигла, і не видно, що — дерево, що — ніч. Блисне згори місячний промінь, переломиться у плоті тьми — і щезне. Тихо. Тільки під ногами гілки хрущать і скрипить суха глиця.

Не боїться хлопчик правду сказати. Всі люди цієї лі-

ні, починаючи з Іони, не носять страху в собі. В одних багато гніву, інші — завжди веселі; найбільше поміж ними скромно-спокійних людей, які немовби соромляться показати добре своє.

А Кость іде по стежці, тихо світить мені його біла голова. Пригадую життє отрока Варфоломея, Олексія божого чоловіка та інших. Не те... Думи мої, наче кулики по болоту, з купини на купину скачуть.

Питаю в хлопчика:

— Ти читав життє святих?

— Маленький був — читав. Мати силувала. А що?

— Подобаються тобі божі угодники?

— Не знаю... Пантелеймон — подобається. Єгорій теж. Із змієм бився. Не знаю я — яка людям радість, коли десятеро з них святі стали?

Росте Кость в моїх очах.

— Якщо, — каже, — царська чи багатієва дочка в Христа повірить, та закатають її — адже ні цар, ні багатій добріші до людей від цього не бували. В життєх не сказано, що виправлялись царі оті, мучителі!

Потім, помовчавши, каже:

— Не знаю теж, навіщо Христу муки потрібні були. Прийшов він горе побідити, а вийшло...

Подумав і додав:

— Нічого не вийшло!

Обійняти схотілось мені його: жаль Костя, і Христа жаль, і тих людей, що лишилися в селищі, — увесь людський світ. І себе. Де моє місце? Куди йду?

Рідшає тьма короткої літньої ночі, крізь гілля сосен ручаями ллється згори тихе світло.

— Ти не стомився, Костю?

— Я? — каже хлопчик бадьоро. — Ні. Я люблю серед ночі ходити, наче крізь неї проходиш, як особливу країну.

На світанку ми з ним полягали спати. Кость у сон, мов у річку, впірнув, а я в мислях моїх ходжу, як жебрак татарин круг церкви взимку. На вулиці — метелиця й холодно, а до храму ввійти — Магомет не велить.

До ранку щось надумав я і, коли хлопчик прокинувся, кажу йому:

— Ти пробач, що даремно плентав зі мною, — не піду я в скит, не хочу ховатись!

Він же серйозно поглянув і зауважує:

— Та ти вже сховався!

І, помахуючи гілкою, не дивиться на мене.

— Ну, прощай, голубе!

Кивнув головою:

— Прощай!

Пішов я геть. Озирнувся — стоїть він поміж деревами, проводжає мене.

— Геї! — кричить.— Прощай!

І мені стало приємно, що повторив він слово це ласкавіше.

Багато днів ішов я, як хворий, повен нудьги тяжкої. В душі моїй тихий поземок-пожар, вигоряє душа, як лісова поляна, і думи разом із тінню моєю то поперед мене повзуть, то позаду тягнуться їдким димом. Чи то соромно мені було, чи що інше — не пригадую й не можу сказати. Народилась одна чорна думка і десь, зовні, в'ється круг мене, мов кажан:

«Безбожники, а не богобудівники...»

Але тяжче й ширше від усіх дум була в мені, пригадую, якась глуха тиша, лінивий і глибокий, як каламутна ковбана, спокій, і в ньому, в густій його глибині, тяжко й трудно плавають німі думки, подібні до боязких риб, звиваються і не можуть випірнути з душної глибини до світла, нагору.

Зовні мало доходило до мене; наче крізь сон, пам'ятаю зустріч з людьми.

Десь біля Омська на сільський ярмарок потрапив і там очунав...

Сидить край дороги в пилу сліпий і тягне пісню, а поводир, стоячи на колінах біля нього, на гармонії приграє. Старий дивиться в небо порожніми очима й іржавим голосом виводить співучі слова, воскрешаючи старовину:

— За царя та й Івана Васильовича...

А гармонія глухувато підтягає:

— У-у-у...

Сів я на землю поряд із сліпим, простяг він мені руку, подержав, опустив і, не перестаючи, співає:

— Та й жив собі Єрмак, Тимофіїв син...

— А-а-а...— втворює гармонія, і довкола пісні потроху збирається задумливий народ і серйозно слухає старовину, схилиючи голови до землі.

Віє на мене сухим теплом, бачу промені цікавих очей, і хтось питає:

— А цей не співає?

— Він потім, підожди!

Розбійничі пісні я часто чув, але не знав, з чийх слів вони складені, чия душа світить у них, а на цей раз зрозумів це — говорить до мене пісня тисячами вуст древнього народу:

— Я тобі, людино, й за малу твою послугу великий гріх супроти мене прощу!

Народ усе цікавіше дивиться на мене, підпалюючи мені душу.

Скінчив старий пісню, встав я й кажу:

— Православні! От, жив розбійник, кривдив народ, грабував його... Збентежився совістю, пішов душу спасати, — захотів послужити народові буйною силою своєю і — послужив! І нині ви серед розбійників живете, грабують вони вас запопадливо, а чим служать вашій нужді? Яке добро від них бачите?

Згустились люди круг мене, наче обняли, зрощує їхня увага силу слова мого, дає йому звук і красу, поринаю я в мову свою і — все забув; почуваю тільки, що укріплююсь на землі і в людях, — підіймають вони мене над собою, мовчки вимагаючи:

«Говори! Говори всю правду, як бачиш!»

Звичайно, з'явився поліцейський, кричить: «розійдись!» питає, що за крик, вимагає паспорт. Народ тихенько тане, як хмара проти сонця; поліцейський цікавиться, що я говорив. Деякі відповідають:

— Про бога...

— Так собі, всячину...

— Про бога більше...

А якийсь чорнобородий чоловік стоїть осторонь біля воза, пильно дивиться на мене й ласкаво усміхається. Поліцейський одначе за комір мене схопив; хочеться мені струснути його, але, бачу, люди поглядають на мене скоса, впівока, ніби питають:

«А тепер що ти скажеш?»

І від їхнього недовір'я біднішаю я.

Одначе вчасно справився, одвів руку начальства, кажу йому:

— Хочеш знати, що я сказав?

І знову почав розповідати про несправедливе життя, — знову з'юрмився базарний люд великим натовпом, поліцейський губиться в ньому, затирають його. Пригадую Костя й заводських хлопців, відчуваю гордощі в собі й

велику радість — знову я сильний і як уві сні... Сюрчить поліцейський, мелькають різні обличчя, палає безліч очей, хитаються люди жаркою хвилиною, підштовхують мене, і легкий я серед них. Хтось за плече схопив, шепоче мені в вухо:

— Іди, йди!

І штовхають, штовхають мене... От опинився я вже на якомусь подвір'ї, чорнобородий чоловік зі мною поруч і один молодець без шапки на голові. Чорний каже:

— Лізь через тин!

Лізу, потім — через другий; цікаво й приємно мені. «Ага! — думаю, — ось ви як?»

А чорнобородий підганяє:

— Мерщій, товаришу, мерщій!

На ходу питаю в нього:

— Ви — з яких?

— Із отаких! — каже.

Хлопець без шапки слідком іде й мовчить. Проїшли горіди, спустилися в яр, — по дну його ручай біжить, у кущах стежка в'ється. Взяв мене чорний за руку, дивиться в очі і, сміючись, каже:

— Ну, щасливої дороги! Ось Федюк тебе виведе на хорошу дорогу, йди!

Хлопець каже йому:

— А ти сам швидше йди — спохватяться!

Чорний зігнувся й поліз на гору, а я й Федюк пішли вздовж струмка.

— Що це за людина? — питаю.

— Засланець, коваль. Теж за політику.

— Таких, — мовляв, — я знаю!

Весело мені. А він — мовчить.

Поглянув я на хлопця: обличчя кругле, кирпате, наче з каменя витесане, а сірі очі далеко вперед зайшли. Говорить — глухо, йде без шуму й витягся весь, наче дослухається, або ж велика сила догори тягне його. Руки за спиною тримає, як бувало мій тесть.

— Ти сам — тутешній?

— Попів наймит.

— А де в тебе шапка?

Помацав голову, поглянув на мене й питає:

— Тобі навіщо вона?

— Так. Вечір, холодно буде...

Помовчав він, потім неохоче бурчить:

— Чорт із нею, з шапкою,— була б голова!

Ярок усе глибшає, ручай дзвенить чутніше, вечір утає з-за кушів.

В душі у мене неясно, а приємно, і хочеться мені говорити з людиною.

— Один,— питаю,— засланець у вас?

Тут хлопець наче поли кожуха розгорнув, увесь одкрився й поволі, глухо забубонів:

— Четверо. Барин з Москви, троє робітників з Дону. Двоє — смирні, навіть горілку п'ють, а барин і ось цей, Ратьков, вони — розмовляють! Таємно! Де з ким. А при всьому народі — не зважувались поки що. Їх тут багато. Вони — навкруги. Сам я — бірський, Митьков Федір. П'ятий рік тут. За цей час їх тут було одинадцять. В Ольохіному — вісім, у Шишківій — троє...

Рахував він довго — десятків до шести дійшов; скінчивши — подумав і знову каже, ворущачи пальцями:

— Навіть деякі мужики серед них. Усі говорять одне: не годиться таке життя! Гнітять. Поки я цього не чув — жив спокійно. А тепер — бачу, на зріст я не високий, а доводиться голову нагинати, значить, справді, гнітять!

Розмовляє хлопець трудно, висмикує кожне слово наче з-під ніг. Іде попереду, на мене не оглядається, широкий, міцний. Питаю:

— Письменний?

— Знав, та забув. Тепер спочатку навчаюся. Нічого, можу. Треба, ну й можеш. А — треба... Коли б самі тільки господа говорили про пригнічене життя, так і чорт з ними, в них завжди інша віра була! Але якщо свій брат, бідний робочий чоловік, почав, то вже, значить, правильно! І потім — стало так, що, бува, чоловік з простих уже далі від барина прозріває. Значить, це спільне, людське почалось. Вони так і говорять: спільне, людське. А я — людина. Отже, і мені дорога з ними. От я й думаю...

Слухаю я його й кажу сам собі:

«Вчись, Матвію»...

А потім кажу йому:

— Що ж,— мовляв,— думати? Це діло — боже!

Він спинився — кілком увіткнувся в землю, так що я його в спину штовхнув,— обернув до мене обличчя й суворо питає:

— Отож, чи боже? От я й думаю. Тому що вказано —

шануй отця! І власті — вони теж, сказано, від бога. Це потверджено знаменням. Значить, якщо старий закон змінюється,— теж повинні бути знамення! А де вони? В сторону нових законів — нема чудес! Ніяких. Усе по-старому. Он у Нижньому мошці відкрито — й дано чудеса; кажуть: не ті мошці, борода, мовляв, у Серафима сива була, а показують — руду. Та й діло не в бороді, а в чуді. Були чудеса? Були! Вони цього не визнають. Вважають за обман усі ознаки. Або кажуть — це віра творить чудеса. І буває так, що хочеться мені перебити їх, щоб не баламутили.

Знову стоїть він, і навколо нього — ніч підіймається з землі. Крутіше спадає стежка, квапливіше біжить струмок, і, тихо гойдаючись, шарудять кущі.

Я тихенько кажу людині:

— Іди, брате!

Пішов він. І в п'ятні не спотикався, а я раз у раз тичуся в спину йому.

Котиться він униз, наче камінь, і в тиші гудуть моторошні слова:

— Адже коли я повірю — тоді шабаш! Я — немиловистий, ні! В мене брат у солдатах був — повісився; сестра в кумисників біля Бірська в прислугах жила — дитина в неї від них кривонога: чотири роки, а не ходить. Значить — пропала дівка через баловство. Куди її тепер? Батько — п'яниця, а старший брат усю землю захопив. Увесь я тут...

Крутимось ми з ним серед кущів у вогкій п'ятні; ручай то відходить від нас у глибину, то знову під ноги підкотиться. Над головами — безшумно пролітають нічні птиці, вище за них — зірки. Хочеться мені швидше йти, а людина поперед мене не поспішає й без перерви бурмоче, немов лічачи мислі свої, зважаючи їхню вагу.

— Цей, чорний, Ратьков, хороший чоловік! Живе вже за новим законом. За скривдженого — вступається. Мене урядник палицею бив — зараз він урядника об землю. Посадовили його на п'ятнадцять днів. Перше наше знайомство. Вийшов він, я в нього питаю: «Ти як це можеш виступати проти начальства?» Він мені зараз розповів свій закон. Я до попа. А піп каже: «Ага! ти ось які мислі крутиш!» Ратькова до міста одвезли, в тюрму, три місяці сидів, а я — дев'ятнадцять днів. Питають там у мене: «Він що говорив?» — «Нічого». — «Чого на-

вчав?» — «Нічого не навчав». Я теж не дурень! Повернувся Ратьков. Я кажу: «Пробач мені, дурень я був». Він — тільки сміється. «Єрунда», — каже.

Помовчав мій провідник і тихше, новим голосом, продовжує:

— У нього все — єрунда! Кров'ю харкає — єрунда! Істи нема чого — єрунда!

Зненацька вилаявся по-матірному, обернувся грудьми до мене й крізь зуби свистить:

— Я все можу зрозуміти. Брат пропав — це буває в солдатах. І сестрине діло — не дивина. А навіщо цього чоловіка до крові замучили, цього не можу зрозуміти. Я за ним, як собака, побіжу, куди звелить. Він мене зве «земля»... «Земля», — каже, — й сміється. І що його завжди мучать, це для мене — ніж!

І знову похабно вилаявся, наче п'яний монах.

Розкрився ярк, розгорнув свої стіни по полю і, нахиливши їх, зілляв з темнотою.

— Ну, — каже мені провозатий, — прощай тепер!

Розказав дорогу, завернув назад і зник у темі. Без шапки.

Як погасли в тиші його важкі кроки, сів я, не хочу йти далі!

Щільно лягла на землю ніч і спить, свіжа, густа, як масло. В небі ні зірок, ні місяця, і жодного вогника навкруги, але тепло й видно мені. Гудуть у моїй пам'яті важкі слова провозатого, і він схожий на дзвін, який довго в землі лежав, увесь покритий нею, з'їдений іржею, і хоч глухо дзвонить, а по-новому.

Стоїть передо мною сільський люд, серйозно й чуїно слухаючи мою мову, мелькають заклопотані обличчя, відтираючи мене вбік од начальства.

«Ось як?» — здивовано думаю я, і трудно повірити, що це було.

І знов думаю:

«Хлопець оцей шукає знамень, — він сам чудо, коли міг зберегти, в страхітті життя, любов до людини! І юрба, що слухала мене, — чудо, бо ось — не оглухла вона й не осліпла, хоч довго й старанно приголомшували, осліплювали її. І ще більше чудо — Михайло з товаришами!»

Спокійно, плавно течуть мої думки, незвичайно це для мене й несподівано. Обережно розглядаю себе, ти-

хенько обшукую серце — хочу знайти в ньому тривоги й суперечливі нерозуміння. Посміхаюсь у безголосій темноті й боюсь поворухнутись, щоб не розхлюпати незнайому радість, якою серце до краю повне. Вірю й не вірю цій дивній повноті душі, — несподіваній знахідці для мене.

Наче якась біла птиця, давно вже народжена, дрімала в присмерку душі моєї, а я цього не знав і не відчував. Але ось ненароком торкнувся її, пробудилась вона й тихо співає вранці — тріпочуть у серці легкі крила, і від гарячої пісні тане лід мого невір'я, перетворюючись на вдячні сльози. Хочеться мені говорити якісь слова, встати, іти й співати пісню та людину зустріти б і жадбно обійняти її!

Бачу перед собою променисте обличчя Іони, милі очі Михайла, сувору посмішку Костя: всі знайомі, любі й нові люди ожили, зійшлися в моїх грудях і розширюють їх — до болю гарно!

Так я, бувало, в утреню на великдень бога, себе й людей любив. Сиджу і, тремтячи, думаю:

«Господи, чи не ти це? Чи не ти це, красо красот, радосте моя й щастя?»

Довкола — тьма, і в ній світлі обличчя віруючих, тихо кругом, тільки мое серце, невгаваючи, співає.

І гладжу я землю руками, дурнуvато ляпаю долонями по ній, ніби вона кінь мій і відчуває ласку.

Не можу сидіти, встав і пішов, крізь ніч, пригадуючи Костеві слова, бачачи перед собою дитячу суворість його очей, — пішов і, п'яніючи від радості, до пізньої осені ходив по світу, збираючи душею щедрі й нові даяння його.

В Омську на вокзалі переселенців бачив, хохлів; багато землі покрили вони тілом своїм — велика дружина трудової сили! Ходив між ними, слухаючи їхню м'яку мову, питав:

— Не боїтесь так далеко закинути себе?

Один з них, сивий і зігнений роботою, відповів:

— Аби була під ногами земля, а на ній — усе недалеко! Тісно на землі, чоловіче, тому, хто своєю працею повинен жити; тісно, ех!

Раніше слова горя й печалі попелом лягали на серце мені, а тепер, як гостра іскра, запалюють його, бо всяке горе нині — мое горе і брак свободи народу пригноблює мене.

Немає людям місця й часу духовної рости — і це гірко, це небезпечно для того, хто випередив їх, бо лишається він сам попереду, не бачать люди його, не можуть підкріпити силою своєю, і, самотній, марно стліває він у вогні бажань своїх.

Кажу я хохлам, знаючи їхню ласкаву мову:

— Віки вже ходить народ по землі туди й сюди, шукає місця, де б міг вільно докласти силу свою до побудови справедливого життя; віки ходите по землі ви, законні господарі її, — чому? Хто не дає місця народові, цареві землі, на троні його, хто розвінчав народ, зігнав його з престолу й жене з краю в край, творця всіх трудів, прекрасного садівника, що зростив усі красоти землі?

Розгоряються очі людей, світить із них, пробудившись, людська душа, і мій зір також стає широкий і чуйний: бачиш на обличчі людини запитання й зразу ж відповідаєш на нього; бачиш недовіря — борешся з ним. Черпаєш силу з відкритих перед тобою сердець і цією ж силою об'єднуєш їх в одне серце.

Якщо, говорячи людям, зачепиш словом своїм спільне для всіх, таємно й глибоко занурене в душі кожного істинно людське, то з очей багатьох струмить промениста сила, насичує тебе й підносить тебе вище від них. Але не думай, що це твоя воля підняла тебе: окрилений ти схрещенням у душі твоїй усіх сил, що зовні обняли тебе, міцний силою, яку люди втілили в тобі на сю годину; розійдуться вони, поруйнується їхній дух, і знову ти — рівен кожному.

Так почав я скромний свій благовіст, закликаючи людей до нової служби, в ім'я нового життя, але ще не знаючи бога нового мого.

В Златоусті, в день якогось свята, на майдані говорив, і знов поліція втрутилась, ловили мене, а народ — знову приховав.

Познайомився я там з чудовими людьми; один з них, Яша Владикін, студент із духовного звання, і тепер мій щирий друг і на все життя таким буде! В бога не віруючи, церковну музику любить він до сліз: грає на фісгармонії псалми й плаче, милий дивак.

Я в нього питаю, сміючись:

— Чого ж ти рюмсаєш, еретик, афеїст?

Кричить мені, потрясаючи руками:

— Від радості, від передчуття великих красот, які

будуть створені! Бо — якщо навіть у такому суєтному й брудному житті нікчемними силами одиниць уже створено таку велику красу, — що ж учиниться на землі, коли весь духовно визволений світ почне виявляти горіння своєї великої душі в псалмах і в музиці?

Почне він говорити про майбутнє, сліпучо ясне для нього, і сам дивується видінням своїм! Багато чим я зобов'язаний цьому другові своєму, так само, як і Михайлові.

Десятки бачив я дивних людей — один до другого посилали мене з міста до міста, — іду я, мов по вогняних віхах, — і всі вони запалені полум'ям одної віри. Неможливо обчислити розмаїтість людей і висловити радість від духовної єдності всіх їх.

Великий є народ руський, і невимовно прекрасне життя!

В Казанській губернії пережив я останній удар у серце, той удар, який завершує побудову храму.

Було це в Седьмиозерній пустині, за хресним ходом з чудотворною іконою божої матері: в той день чекали повернення ікони в обитель з міста, — день урочистий.

Стояв я на пагорку над озером і дивився: все довкола загатив народ, і тече темними хвилями тіло народне до воріт обителі, б'ється, плеще об стіни її. Спадає сонце, і яскраво червоніють його осінні промені. Дзвони тріпочуть, як птиці, готові летіти слідом за піснею своєю, і всюди — непокріті голови людей червоніють у промінні сонця, наче махрові маки.

Біля воріт обителі — чуда чекають: в невеликому возику молода дівчиця лежить нерухомо; обличчя її застигло, як білий віск, сірі очі наполовину розкриті, і все життя її — в тихому трепеті довгих вій.

Поряд з нею батько, високий мужчина, лисий і संबородий, з великим носом, і мати — повна, кругловида; підняла вона брови, розплющила широко очі, дивиться вперед, ворущаючи пальцями, і здається, що зараз закричить пронизливо й палко.

Підходять люди, дивляться хворій у обличчя, а батько мірним голосом говорить, трусячи бородою:

— Пожалійте, православні, помоліться за нещасну, без рук, без ніг лежить четвертий рік; попросить богородицю про поміч, відплатить вам господь за святі молитви ваші, допоможіть батьку-матері горе збути!

Видимō, давно возить він дочку свою по монастирях і вже втратив надію на вилікування; виспіває безнастанно все ті ж самі слова, а звучать вони в його вустах мертво. Люди слухають прохання його, зітхаючи, хрестяться, а всі дівчини все дрижать, окрилюючи тоскні очі.

Може, з двадцять розслаблених дівиць бачив я, десятки кликуш та інших немічних, і завжди мені було совісно, обидно за них,— жалюгідно бідні, позбавлені сили тіла, жаль їх марного дождання чуда. Але ніколи ще не відчував я жалощів з такою силою, як на цей раз.

Велика німа скарга застигла на білому, напівмертвому обличчі дочки, і безголосна туга міцно охопила матір. Тяжко стало мені, відійшов я, а забути не можу.

Тисячі очей дивляться вдалину, і довкола мене пливе, наче хмара, теплий і густий шепіт:

— Несуть, несуть!

Тяжко й повільно сходить на гору народ, наче темний вал морський, червоною піною горить над ним золоті хоругви, бризкаючи жмутами яскравих іскор, і плавно гойдається, рине, ніби вогняна птиця, осяяна промінням сонця ікона богоматері.

З тіла народу виривається його могутнє зітхання — тисячоголосий спів:

— Заступнице усердная, мати господа вишнього!

Рубають спів глухі крики:

— Наддай! Наддай ходи! Наддай!

В рамі синього лісу ясно посміхається озеро, тане червоне сонце, втопаючи в лісі, весело гудуть мідні дзвони. А довкола скорботні обличчя, тихий і печальний шепіт молитви, затуманені сльозами очі, і мелькають руки, знаменуючи хрест.

Самотньо мені. Все це для мене — омана безрадісна, повна безсилового одчаю, стомленого чекання милості.

Підходять знизу люди; обличчя їх припалі пилом, ручаї поту стікають по щоках; дихають тяжко, дивляться чудно, немовби не бачачи нічого, і юрмляться, похитуючись на ногах. Шкода їх, шкода сили віри, розпиленої в повітрі.

Немає краю течії народу!

Збуджено, але похмуро й наче докірливо, лине в повітрі дужий крик:

— Радуйся, всеблагая, радуйся!

І знову:

— Ходи! Наддай!

В цілій хмарі куряви сотні чорних облич, тисячі очей, наче зорі Млечного шляху. Бачу я: всі ці очі—як вогняні іскри однієї душі, яка жадібно чекає невідомої радості.

Ідуть люди, як одне тіло, щільно припали одне до одного, побрались за руки й ідуть так швидко, ніби страшенно далека їхня путь, але вони ладні зараз же невтомно йти до кінця її.

Душа моя тремтить великим дрожжем незрозумілої привоги; як блискавка, спалахнуло в пам'яті велике слово Іонине:

«Богобудівник народ?!»

Рвонувся я, перекинувся назустріч народові, ринув у нього з гори й пішов з ним, і заспівав на всі груди:

— Радуйся, благодатная сило всіх сил!

Схопили мене, обняли — і попливла людина, танучи в безлічі гарячих дихань. Не було землі під ногами моїми, і не було мене, і часу не було тоді, але тільки — радість, неосяжна, як небеса. Був я розпеченою вуглиною пломенистої віри, був непомітний і великий, як і всі, хто оточував мене під час спільного польоту нашого.

— Ходи!

І нестримно летить над землею народ, ладний переступити всі перепони й безодні, всі нерозуміння й темні страхи свої.

Пам'ятаю — спинилися всі біля мене, виникло сум'яття, опинився я біля візка з хворою, пам'ятаю крики й гомін:

— Молебень, молебень!

Було велике збудження: штовхали візок, і голова дівиці немічно, безсило хиталась, великі очі її дивились зі страхом. Десятки очей обливали хвору променями, на розслабленому тілі її схрестились сотні сил, викликаних до життя владним бажанням бачити, як хвора встає з одра, і я також дивився в глибину її погляду, і невідразно хотілось мені разом з усіма, щоб устала вона,— не себе заради й не для неї, але для чогось іншого, перед чим і вона і я — тільки пера птиці в огні пожару.

Як дощ землю вологою живою, напував народ висхле тіло дівиці цією силою своєю, шепотів він і кричав їй:

— Ти — встань, люба, вставай! Підійми руки, не бійся! Ти вставай, уставай без страху! Бідолашна, вставай! Люба! Підійми ручки!

Рожеві тіні спалахнули на мертвому лиці її, ще більше розкрилися здивовані й радісні очі, і, поволі ворушачи плечима, вона покійно підняла тремтячі руки й слухняно простягла їх уперед — уста її були відкриті, і була вона схожа на пташеня, яке вперше вилітає з гнізда свого.

Тоді все навкруги охнуло, — наче земля — мідний дзвін і якийсь Святогор ударив у нього з усієї сили своєї, — здригнувся, похитнувся народ і збентежено закричав:

— На ноги! Допомагай їй! Уставай, дівчино, на ноги! Підіймайте її!

Ми схопили дівчицю, підняли її, поставили на землю й тримаємо легенько, а вона гнеться, яко колос проти вітру, й крикує:

— Любі! Господи! О, владичице! Любі!

— Иди, — кричить народ, — іди!

Пам'ятаю запорошене обличчя в поті й сльозах, а крізь вологу сліз владно виблискує чудотворна сила — віра у владу свою творити чудеса.

Тихо йде поміж нами зцілена, довірливо припадає ожилим тілом своїм до тіла народу, посміхається, біла вся, мов квітка, і каже:

— Пустіть, я — сама!

Спинилась, похитнулася — йде. Іде, ніби по ножах, що розрізають пальці ніг її, але йде сама, боїться й сміється, як мала дитина, і народ круг неї також радісний і ласкавий, немов дитя. Хвилюється, тріпоче тіло її, а руки вона простерла вперед, спираючись ними на повітря, напоєне силою народу, і звідусіль підтримують її сотні ясних променів.

Біля воріт обителі я перестав бачити її й трохи отямився, дивлюсь навколо: всюди свято й святковий стугін, дзвони та владний гомін народу, в небі яскраво палає захід сонця, і озеро вбралося багрянцем його віддзеркалення.

Іде повз мене якийсь чоловік, посміхається й питає:

— Бачив?

Обійняв я його й поцілував, як брата після довгої розлуки, а більше ні слова не знайшлося в нас, щоб сказати одне одному; посміхаючись, мовчки розійшлись.

...Вночі я сидів у лісі над озером, знову сам, але вже

назавжди й нерозривно зв'язаний душею з народом, владику й чудотворцем землі.

Сидів і слухав, як усе, що бачив і пізнав я, росте в мені й горить єдиним вогнем, я ж відбиваю це сяйво знову в світ, і все в ньому полум'яніє великою значущістю, вбирається в чудесне, окрилює дух мій прагненням поглинути світ, як він поглинув мене.

Немає в мене слів, щоб передати восторг цієї ночі, коли сам у темі я обійняв усю землю любов'ю моєю, став на вершину пережитого мною і побачив світ схожим на вогняний потік живих сил, що бурхливо течуть до злиття в єдину силу, — мета її — недоступна мені.

Але я радісно зрозумів, що недоступність мети є джерелом безконечного зростання духу мого й великих красот світу, а в безконечності цій — безліч восторгів для живої душі людської.

На ранок і сонце з'явилося для мене з іншим лицем: бачив я, як проміння його обережно й ласкаво розтоплювало тьму, спалило її, обнажило землю від покровів ночі, і ось устала вона передо мною в барвистому й пишному вбранні осені — смарагдове поле великих ігор людей та бою за свободу ігор, святе місце хресного ходу до свята краси й правди.

Бачив я її, матір мою, в просторі поміж зорями, і як гордо вона дивиться очима океанів своїх у далі й глибини; бачив її, як повну чашу яскравочервоної, невпинно киплячої, живої крові людської, і бачив владику її — всесильний, безсмертний народ.

Окрилює він її життя величчю діянь і сподівань її, і я молився:

— Ти еси мій бог і творець усіх богів, що зіткнув їх із красот духу свого в труді й бунтарстві шукань твоїх!

— Хай не будуть у світі бозі інші, крім тебе, бо ти єдиний бог, творяй чудеса!

— Тако вірую й сповідаю!

...І — по тому повертаюсь туди, де люди визволяють душі ближніх своїх із полону тьми й забобонів, збирають народ воедино, освітлюють перед ним потаємне обличчя його, допомагають йому усвідомити силу волі своєї, вказують людям єдиний і певний шлях до загального злиття заради великого діла — всесвітнього богобудування заради!

Л И Т О

...Дивлюсь у вікно — під горою буйно колихається пишний ліс, косматий вітер мене і шарпає яскраве верховіття полум'яно забарвленого клена й осик, зірване жовте, сіре, червоне листя, кружляє, падає в синю воду річки, пише на ній барвисту казку про минуле літо,— ось такими ж кольоровими словами, так само просто і славно я хотів би розповісти те, що пережив цього літа.

В тихий і лісний Туманівський повіт, у село Високі Гнізда я був направлений одним знайомим. З'явився туди під виглядом дачника, маючи паспорт на ім'я Єгора Петровича Трофимова, третьої гільдії купця. Минуле мое було таке: жив у Москві, мав бакалійну крамничку; коли — після перевороту — почались оті експропріації, я від страху збожеволів, понад рік у лікарні лежав, а тепер шукаю для відпочинку відлюдного життя. Вдовець, самотній на землі і душевно розстроений. Ця історія зразу добре поставила мене серед мужиків,— людина розорена, та ще й недоумкувата — що тут цікавого для них?

Найняв я келію у старої діви, бобилки, за дев'ять карбованців до покрови. Кілька днів зряду походив по селу, щоб усі бачили, познайомився з урядником, напоїв його чаєм, попросив про захист, про увагу. Все йде добре, він мене поблажливо схвалює.

— Нічого, Єгоре Петровичу, живіть, а ми тихим людям раді! — каже він, погладжуючи рябі щоки невірними,

тремтячими руками. І мова в нього — теж невірна, вся пересічена обмовками і поправками.

— Місця у нас для таких людей дуже пристосовані— ніяких заводів, фабрик в окрузі немає, тобто є тут, верст за дванадцять, якісь хіміки дьоготь гонять і ще щось, чоловік тридцять робітників, але — вони всі більше тутешні, прийшлих небагато, і заворушень яких-небудь тепер немає.

Маленький він, сухий, личко кістляве, щоки глибоко зорані віспою, а лоб майже непопсований нею, і на ньому чуйно, як мишачі вуха, здригаються брови, схожі на знаки запитання. Очі маленькі, мутні і неспокійні.

— Народ тут більше розкольніки, хоч, звичайно, молодь, вона вже ні богу, ні чорту, а все для самої себе, — розповідає він. — Правда, я тут недавно, з осені, а раніше в Займищі служив, знаєте — затон там, стоянка пароплавів? — дуже важко! Особливо — взимку. Доводилося стріляти в людей, в мене теж палили, кінь постраждав, я ногу вивихнув, а в мене — жінка, троє дітей, — попросився, щоб перевели. Звичайно, і тут — не на печі, бувають усякі заворушення, а все-таки спокійніше — мужик ще не зневірився і життя своє цінить, а вже цей робочий народ — ви, міський житель, самі знаєте, який він... Хоч вони, фабричні, проникають у всі щілини, як-от вітер, приміром, однак — ми їх помічаємо.

Схожий він на комара, начальник цей, а в голові у нього, як видно, заплуталась якась незрозуміла йому нікчемна думка і шумить там, тихенько непокоячи пана Клеонова.

Багато тепер надсаджених людей, які живуть минулими страхами, чекаючи майбутнього жаху.

Сільце маленьке, затишне, і хоч бідне, але чепурне. Лежить у широкому кільці лісів, на горбі, оббігає цей горб півколом прудка і світла річка Вага. Скрізь, куди не глянеш, ували і горби, на них, ніби килими, рілля лежить; скрізь, замикаючи далину, стоять ліси, і тільки в північному кутку розчинились вони, випускаючи на галявину сплавну річку Косулю, але вона, прийнявши Вагу в береги свої, круто вигнулась і ховається знову в темряві лісів.

Уже на другий день свого проживання у Гніздах, гуляючи по селу, я помітив чоловіка, який був мені вказаний, та й він чуттям зрозумів, хто я.

Новий мій знайомий — син старости, Єгор Досекін, чоловік міцний і круглий, немов булижник, з великою головою, сіре вилицювате обличчя його наче з каменя вирізьблене, і весь він схожий на черемиса. На підборідді і вилицях росте тонке і кучеряве жовтувате волосся, вузькі очі косуваті і примружені, дивляться недовірливо і строго.

Він перший підійшов до мене за селом біля млинів, ткнув рукою в свою шапку, заклав пальці за пояс і питає:

— Любуєтесь?

— Так, а ви тутешній?

— Єгор Досекін, якщо цікаво.

— Дуже, — мовляв, — радий. Записочка в мене до вас.

— Так.

Озираюся, взяв записку, прочитав, акуратно і дрібно розірвав її і, скачуючи обривки маленькими кульками, каже:

— Все гаразд. Тижнів два на вас чекаємо. Увечері я прийду — добре буде?

От і познайомились.

Увечері він сидів у моєї келії, пив чай і розповідав, в упор дивлячись на мене карими і немов кремінними очима:

— Всього нас четверо: я, Авдій Нікін, Ваня Малишев, а четвертий недавно з'явився — вашої господині двоюрідний племінник, Шипигусев Олексій, пролетар, він у місті на фабриці чорноробом був, надсадився і живе тут напівголодний — бо на роботу нездатний, та й нема її.

Голос у нього соковитий, у книжних словах чути насмішкуватий дзвін, ніби людина сама з себе глузує.

— Що ми робимо, питаєте? А от зберемось і говоримо один одному: добре було б, якби та коли б, от би... і інші розумні та нові слова. Книг у нас майже немає, а які брошурочки є — їх назубок витвердили. Найметкіший у нас Олексій — він тут підлітками зайнятий, бесіди з ними веде, читає їм, а ми і до цього не дійшли.

Він мені одразу сподобався: говорить переконливо, слухає уважно, розуміє швидко, ніколи не квапляться, а, мабуть, все робить моторно. Книг читав малувато, але з тих, які прочитав, вигриз усе цінне, як мишеня м'якушку з крайця хліба.

Притишуючи голос, він говорить швидше і дедалі пильніше дивиться на мене чіпкими очима.

— Тепер-от — головно закон про виділ треба знати — могутній закон придумано, об нього село вдрізки розбитися повинно — з цього б нам і почати. Як гадаєте?

— З нього і почнемо,— відповідаю.

— От-от! Ви його нам поясніть у всій тонкості, а ми вже далі розкажемо. Ви самі як відносно цього закону?

Ну, думаю, засмучу я тебе зараз і, зайшовши здалека, доводжу необхідність для людини розірвати всі ланцюги свої.

— Обійняла,— кажу,— земля людину чорними лапами своїми і видавлює з неї живу вільну душу, і от бачимо ми перед собою жадібного раба...

У нього спухли жили на висках, почервоніли вилиці, пальці часто стукають по столу, і велика скуйовджена голова згідливо киває мені.

— Вірно! — вигукує він, схопився, уперся руками об стіл, нахилився до мене.— Я інакше думати вчився і в книжках інше читав, але вірне ваше слово, товаришу! Мені двадцять шість років, і років п'ять я в душі моїй всякий древній бур'ян без успіху полов. А після перевороту — третій рік уже пішов — бачу, треба мені все спочатку передумати. Неможливо нове життя будувати з гнилих уламків, на старій цій нашій землі. Сказати вам думи мої не вмю доладно — скажу просто: людина має бути визволена з полону землі своєї. Силу цього полону бачив я. От, почекайте, розкажу про часи перед першою Думою — ну й погані ж дні були! Так спотворились люди від зажерливості, так сп'яніли всі — ніхто нічого не бачить, нічого не хоче зрозуміти, одно кричать: земля, землі! Битий був я за мої розмови в ті дні, хоч і сам не розумію тепер, що говорив, про що? Бачив одно — не туди народ повернув силу свою... були ж сили, були! Але зав'язли ноги по коліна в землі, і — все стало, розсіялось, знову всмокталося в неї.

Він тупнув ногою об підлогу і ткнув пальцем униз, обтираючи вкрите потом, збуджене обличчя.

— Просто сказати — не на землі люди живуть, а в самій землі, аж до маківки. Олексій вірні слова говорить: зжер мужичок Велику Революцію у Франції! Я про це нічого не знаю, не читав, ну, а вірю, я можу це зрозуміти — він зжере!

Дивлюсь я на нього і радісно думаю: «А ти, голубе, видно, пташка рідкісна і нова — будь сказано в добрий час!» Подобається мені його збудження, це не той красивий хміль, який охопить міського інтелігента на коротку мить, а потім веде за собою окисляюче душу соромне похмілля, це справжній вогонь життя, він повинен спокійно і невгасимо пекти душу людини до того дня, поки вона вся не вигорить.

До півночі просиділи ми з ним, і неохоче провів я його за ворота, та й він пішов теж нехотя. Стоячи біля воріт, я дивлюсь, як твердо і споро прямує він униз посеред вулиці між темних хат, що сонно і мовчки притислися до землі. Вже відігріта сонцем весни, спить вона і солодко дихає уві сні запахами свіжих трав. Добре було у мене на душі в той час — люблю я почувати себе на місці і при ділі.

Густо зрослося темне небо зірками — деякі ледве видно, а без них небеса бідніші будуть.

Товариші Єгора теж, виявилось, цікаві люди: Авдій Нікін схожий на ямщика з старої картинки — кучерявий, з великими бровами, голубоокий молодець, високий на зріст і силач, але обличчя в нього похмуре, над переніссям глибока не по літах зморшка; мовчазний він, а коли говорить, то — коротко і завжди якось убік. Йому двадцять три роки, один син у матері, землі у нього двадцять два сажні, коня немає, тому землю він здає, а сам ходить батракувати у багатих мужиків і по економіях. А мати в нього п'яниця, і якщо син не дасть їй на горілку, вона вночі викраде в нього заробіток і проп'є, а коли немає у нього роботи, вона милостиню просить, — через це, мабуть, хлопець і похмурий. До книг він жадібний, однак не любить говорити про те, що прочитав; віддаючи мені книгу, тихо і задушевно мовить: «Добре!» — або: «Дуже добре!»

І в таку хвилину очі в нього світяться ласкавою, розумною усмішкою.

Не один раз пробував я розпитати його — що ж саме добре? Але бачу—ніяковіє він, відповідає неохоче, і я до якогось часу перестав розпитувати.

На спільних читаннях, недавно влаштованих нами, він ставить запитання рідко і майже завжди в такому роді:

— От говориться, що християнство об'єднало і багатих і бідних, а соціалізм — може?

— Значить,— завжди це вчення знизу, від народу йшло? Чого ж робітник, кажете, скоріше за нас приймає цей шлях?

Відповіді мої, як видно, задовольняють його; помітно в Авдія спішне прагнення все округлити, завершити і міцно поставити в душі. Мені це не дуже подобається в ньому. От мій тезко, Досекін, він любить розгортати кожне питання, немов качан капусти, завжди добираючись до стрижня. А Ваня Малишев — хлопчина із старої розкольницької сім'ї, дядько в нього відомий в цих місцях начотчик, грамоти Іван учився по-церковному, прочитав безмірно багато книг слов'янського друку, а тепер сидить над біблією, вважаючи її вищою за світські книги.

— Через те і прославили її книгою для розуму важкою і небезпечною, що це книга народна,— тихо і вперто доводить він.— От бачите, знову з'являються пророки правди народної, і хоч інакше, гостріше відточена вона тепер, а все-таки ця ж сама древня правда, самим народом обдуманна.

Зовнішність у нього непоказна, п'ятакова, важко його відрізнити серед купки сільських хлопців — все як у всіх! І тільки придивившись уважно, помічаєш у сірих очах лагідну, спокійну впертість, відчуваєш в його тілі тугу пружину гнучкої, але не ламкої волі.

Таких людей тихої вдачі спостерігав я, будучи солдатом; з'являються вони перед начальством і кажуть, покірні своїй вірі:

— Військову справу вважаю за гріх — рушницю в руки не візьму!

Б'ють їх нещадно, страхають всякими страхіттями, тримають у найстрогіших карцерах по місяцю й більше, замикають у дім для божевільних, в тюрми, і, не зламавши, засилають людей кудись на край землі, якщо не вб'ють.

Альоша Шипигусев—людина нервова, журлива, різка серцем і словом, незграбна, але міцна, немов хрящ. Розуму меткого, але хоче охопити все зразу, поспішає, хапає широко і рветься, як старий волок; бачить юне безсилля своє, дубасить себе кулаком по лобі, лає, впадаючи в тугу, а потім днів на три уткнеться в книжку і знову бадьорий, гордий, крикливий — все зрозумів, усе взнав. Тут його треба сприснути холодними словами, він

розсердиться, посперечається, потім посміється з себе і знову сяде за книжку. Знає для своїх двадцяти років багатенько, але в голові у нього — неначе в новій квартирі: привезено вже мало не все, але все не на своєму місці, ходить людина поміж речами і стукається об них то лобом, то коліном.

Порозумілись ми всі швидко і дружно, тільки Авдій турбував мене: його квапливе бажання швидше звести кінці з кінцями в душі своїй не зливалось із стриманою вдачею і недовірливим блиском голубих очей.

Незабаром після мого приїзду в село у Нікіна розгорівся справжній роман: виявилось, що на різдвяних святах він зійшовся з молодшою дочкою багатія Астахова, Настею, і тепер вона була в тяжі від нього, а батько почав мордувати її, допитуючись, хто звів. На той час Авдія не було на селі, але дізнавшись, що справа відкрилась, кинув він роботу, з'явився до старого Астахова.

— Це я Настин чоловік.

Багатій знавіснів, кричить:

— Злидар! Єретик!

Кинувся на нього з сокирою, але Авдій вчасно схопив тестя, каже:

— Віддай Настю за мене. Що тобі робити, крім цього?

Тут Астахов погодився, розуміючи, що, коли відмовити хлопцеві, він зразу ж потрошить ветхі старечі кістки, а сам тієї ж ночі відправив Настасію кудись у скити і став цькувати Нікіна: раз у раз тягають хлопця до земського, до станового, у волость, і ніхто в окрузі не бере його на роботу.

Тоді Авдій, не втрачаючи звичайного спокою, пожовк увесь, очі примружив і крізь зуби ричить:

— Спалю! Уб'ю!

Умовляємо:

— Та що ти! Каторги захотів?

— Не можна їм поступатися, ні в чому не можна! — кричить хлопець і кидається, як вовк у пастці. — За гудзик битимусь до смерті! І не буде того, щоб він командував Настею, — вона мені по честі дружина, я її знайду, викраду, сам від нього сховаю...

Справа зовсім нездійсненна. Знайти дівчину і вкрасти — невелике діло, так! Але куди ж він її сховає по цих місцях, де навіть число горщиків у кожній хаті

відоме на п'ятдесят верст навколо? Життя прозоре — крім тарганів — все на видноті.

Досекіна в ті дні не було з нами, земський його на тиждень під арешт посадив. Олексій і Ваня вирішили допомагати Нікіну, довелось тоді мені вмішатися в цю справу; дістав я дівчині паспорт, вказав у губернії людей, які не відмовляться дати їй притулок до родів. Нікін її викрав, а Альоша відвіз у місто; там її після родів улаштували годівницею до хороших людей.

Авдій сумує, жаліється:

— Не можу кинути бідолашну матір мою,— каже він, сумовито похиливши голову,— а то б і я пішов у місто.

— Тяжко вам з матір'ю? — питаю. Він сидів у мене тоді, прийшов дякувати за допомогу, дивак.

У нього брови стрибають, губи тремтять.

— А хіба ж легко! — каже він, ніби задихаючись.— Гірко і соромно — чим зарадиш? Людина хвора, позбавлена розуму. Судить самі, як це бачити, коли рідна твоя під вікном милостиню канючить, або, п'яна, в болоті лежить серед вулиці, як свиня. Часом думаєш — хоч би померла скоріше, замерзла чи розбилась на смерть, ніж отак, на ганьбу людям жити! Трапляється теж, що зовсім терпець мені уривається, тоді вже тікаю геть від неї — боюся, що приб'ю або задушу спересердя.

Сидить, зігнувся, обхопив голову долонями, і здається, що кучеряве волосся його дибом стало. І раптом, помовчавши хвилину, він спідлоба дивиться на мене, привітно усміхаючись.

— А згадаю,— новим голосом, тихо і вдячно говорить він,— як їй було зі мною—і вже не знаю, що зробити для неї, сам по горілку біжу — на, пий, відпочивай! Батько в мене звір був, старшого брата в могилу биттям загнав, сестра втекла до міста і загинула там без вісті, може, в гулящі пішла... Вона, мати, завжди заступалась за мене, тому, може, і живий я лишився... зате батько бив її так, що навіть згадати моторошно! І було, приповзе вона до мене, побита, закривавлена вся, а сама питає, ледве язиком повертаючи: «Що, Авдієчку, боляче він тебе?» Хіба можна це забути!

Голос його звучить глухо, мов у хворого, і чую, що в горлі у хлопця сльози киплять.

Дивно й ніяково бачити, як такий богатир плаче,— однак — я ці сльози розумію: і у мене батько не лагід-

ний був, і мою матір бив він не шкодуючи, а їй, милій старенькій, я завдячую тим, що захотів правду шукати і знайшов.

— Боляче їй, стогне вона,— тихо розповідає Авдій,— а сама мене вчить: «Ти, мовляв, не сердься на нього, адже він сам добрий, та люди злі, життя в нього тяжке, дуже вже наше життя окаянне!» І плачемо було обоє. Знаєте, вона мені і досі казки розповідає, коли ще при пам'яті і на ногах держиться. Підійде до мене, сяде і бурмоче про Івана-дурника, про те, як Ісус Христос з Миколою та Юрієм по землі ходили...

Він тихо і соромливо засміявся.

— Смішно мені, звичайно, а слухаю, нічого!

Ніколи потім не бачив я його таким хорошим, як у цю щасливу годину.

Астахов, звичайно, розлютився, забігав по начальству, почав шукати чадо своє, але, побешкетувавши тижнів два, оголосив дочці анафему і кинув шукати. Та й Авдія перестав діяти, бо одного разу на сході мирському той сказав йому:

— Гей, Кузьмо, ти мене більше не зачіпай, чув?

Старий закричав громаді:

— Глядіть, будьте свідками мені, погрожує він! Спитайте-но його, чим він погрожує, га?

Громада мовчить, дивиться, чекає — хто буде сильніший.

— Я одно кажу тобі, Кузьмо,— повторив Нікін,— ти не зачіпай мене!

Бачив я це: стоїть він на аршин вищий від старого на зріст, стоїть прямо, голова без шапки, брови насуллені, обличчя відкрите, спокійне. А спокій — сила; сокира спокійна, а рубає дуб під коріння.

Зрадів я, що ця історія швидко минулась,— заважала вона, відводячи вбік від справи.

Коли повернувся з-під арешту Досекін, була у мене з ним важлива розмова; зайшов він до мене і, посидівши трохи, питає:

— Правду Ваня мені сказав, що Олексій з Нікіним пішли Настасію Астахову красти, а ви неначе схвалюєте їх?

— Схвалювати не схвалюю, а допомогти довелось,— кажу.— Важко Авдієві.

Він, акуратно скручуючи цигарку, зауважив:

— На важкому і випробовують силу.

Оповився сизим димом і мовчить. Почуваю — щось йому не подобається.

— Хіба, — мовляв, — вам не шкода товариша?

Він примружив очі і, дивлячись на недокурок цигарки своєї, спокійно каже:

— Шкода. Людина корисна. Тільки це — його справа, і нам вона ні до чого. Я так дивлюсь: або пні корчувати, або горох підкратати — що-небудь одне.

І знов чимдуж задимів. Курить він якусь преїдку махорку, дим від неї такий жорстокий, що комарі й мухи, влітаючи в зеленкуваті струмені його, шкереберть падають на землю. А він вихваляється:

— Чудовий тютюн! Скло роз'їсти може...

Помовчавши, Єгор питає:

— А як ви, товаришу, думаєте — ось тепер ми тут дещо прочитали, привели мозок у рух — чи не почати нам потрошку пробувати наші сили і придатність до справи? Ви, звичайно, залишайтеся осторонь, а нам, тутешнім, думаю, пора. Для перевірки більше — скільки знаємо, і що треба знати, і які запитання ставитимуть нам.

Подумавши, я кажу:

— Додержуючи обережності, мабуть, можна.

Він відкинув недокурок і прояснів.

— От і добре! Справа, бачите, в тому, що все-таки ми тут народ помічений: ті на нас скося поглядають, інші начебто дожидають чогось. Тут є такі вражені в серце люди... Помітили ви — повз вас дід один весь час шкутильгає? Малишева Івана двоюрідний дядько, начотчик, Петро Васильович Кузін — чули? Він уже щось розуміє, як видно, і племінника розпитував про вас, і до мене підсипався не один раз. Людина уважна.

Почуваю, що Досекін хоче щось сказати і не наважується. В словах у нього з'явилось щось пишномовне і незвично для нього церемонне.

— Вважаєте його небезпечним? — запитую.

— Не наважусь сказати, — відповів Єгор, пильно дивлячись на мене кременними очима, — думаю я, що він до вас прийде. Я вам розкажу про нього, що знаю, а ви, поговоривши з ним, самі побачите, яка це людина.

І розповів: начотчик Кузін має славу людини, обізнаної з святим письмом, але зухвалої і сварливої. Все

життя годувався коло багатих, на виборах до першої і другої Думи тягнув їх руку і до сьогоднішнього дня лічить в чорній сотні. Років півтора тому в губернському місті був арештований його зять, сидів у тюрмі, тепер засуджений і засланий на поселення. Кузін їздив клопотатись за нього, але безуспішно, а це клопотання поставили йому за провину; власник лісу Скорняков, окружний багатий і верховода, відібрав у нього за борги хату й пасіку. Кузьма Астахов говорить на селі і по окрузі, що дід заразився, мовляв, крамолою, і тепер старий цей чоловік тиняється де день, де ніч, часом обережно лаючи колишніх своїх друзків і заводячи собі нових серед сільської бідноти.

Розповівши мені цю історію, перелічивши нові знайомства Кузіна, Досекін, усміхаючись, натякнув:

— Здається мені, що старий, будучи ображений, затіває щось на свій страх.

— А що саме?

— Та так... взагалі, бубонить, бурмоче,— невизразно сказав Єгор І, згадавши якусь справу, послішно пішов, а я залишився роздумувати — навіщо все це розповів мені і чого бажає мій тезко?

У Гніздах всього тридцять два двори, я прожив тут уже два місяці з лишком, знаю всіх хазяїв, всі історії, зв'язки, ступені спорідненості, знаю і перелічених Досекіним друзів старого начотчика.

Нил Митрич Милов — зветься на селі Мил Миличем за свою тиху вдачу. Мужичок маленький, задумливий, навіть і в червоній сорочці він сірий, мов попіл, ходить стороною, держиться далеко від людей, і линючі очі його дивляться сумно, втомлено. І жінка в нього така сама, як він,— мовчазна, скромна; дві дочки в них, семи і дев'яти років. Перед великоднем у Милова за недоїмки корову забрали з двору.

Савелій Кузнецов — чоловік скалічений, ледве ходить: працював минулої весни в місті на пивному заводі, і там йому п'яний козак канчуком ребра перебив. Зустрічався я з ним часто — він любить на горбі біля млинів лежати, гріючись на сонечку. Чоловік мені невідомий: він не стільки говорить, скільки кашляє.

Далі йде Михайло Гнедой—до війни був мужик заможний, але за час війни й полону старший брат його Яків потрапив у заворушення — палили садибу князя Касаг-

кіна—був поранений і вмер у тюрмі. Жінка його зразу ж вийшла заміж за Корнія Мозжухіна. Корній прибрав до рук частку Михайла, а жінку його вижив з дому, пішла вона в місто і пропала там. Повернувшись з полону, Гнедой поглянув навколо і почав пити, пропив усе, що міг, та до того ж Мозжухіна і найнявся в батраки. Кожного свята ходить по вулиці п'яний, лає свого хазяїна і всіх багатіїв, а вони на нього скарги подають, і то волосний, то земський начальник садовлять солдата в холодну.

«Що шукає і знаходить старий Кузін у цих знівечених життям людей?» — думаю я, сидючи під вікном.

Душно. Вісять над селом густі хмари, пробігає вздовж вулиці метушливий вітер, здіймаючи куряву, десь над лісами лунко гуде грім, і чорна ніч ліниво здригається у синіх спалахах далеких блискавок. Чую мірний і важкий тупіт коня — це їде по селу стражник Семен, відставний гренادر; село боїться його, вважаючи недоумкуватим. Чоловік нічний, похмурий, великий, він сухий на обличчі, чорний, не усміхнеться, не моргне, наче ідол чуваський, вирізьблений з дерева. Цілими ночами ходить по селу і навколо нього важкий сірий кінь, а стражник, чорнобородий і прямий, колихається в сідлі з гвинтівкою на колінах, темними очима дивиться вперед і поверх голови старого коня, нібито вистежуючи когось у далині.

Владою своєю над людьми він майже не чваниться, мужиків не зачіпає, і вдень його не видно — спить. Тільки коли поб'ються мужики і жінки їх покличуть його — вийде, важкий, сонний, спиниться коло забіяк, довго дивиться на них туманними очима і, якщо вони впадуть на землю, мовчки штурхає їх товстою ногою у важкому чоботі.

Весь він якийсь темний, завжди пригнічений похмурым мовчанням, і нікому не хочеться спитати його — про що він мовчить?

Досекін розповів мені все, що відомо про нього: служив він у Москві, і коли там вибухнуло повстання, як видно, воно вдарило солдата. Навесні після перевороту з'явився він на село і тоді був зовсім не в собі: тверезий ховається від усіх, ходить, зігнувши шию і втупивши очі в землю, а нап'ється — стане серед вулиці на коліна і, земно кланяючись на всі сторони, просить у людей про-

іщення, за що — не каже. Тоді мужики ще не вгамувались, злоба проти солдатів жива була, і вони знущалися з п'яного.

— Що, наволоч? Нашкодив, а тепер самому з душі верне?

І дивись хто-небудь та й ударить його, а хлопчачкамінням у спину ціляють.

Навіть брат його, лихий і кляузний мужик Микита Лядов, став радити:

— Тобі б, Семене, в місто піти, а тут ти ні до чого, як зуб вирваний!

Тоді гренадер покірно пішов із села, і пішов уночі, ніким не помічений, нікому не сказавши, куди йде, аж сім'я Лядова злякалась, думала, чи не рішив він себе, і дві доби Лядови ходили круг села, шукали його. З'явився він тут торік у жнива — хліб жінки жали і бачать: по дорозі з міста йде великий сірий кінь, а на ньому сидить, похиливши голову, воїн, за спиною рушниця, при боці канчук і шабля. Йде повз людей — не вклоняється, вітаються з ним — не відповідає, зразу всіх налякав, та от відтоді і тиняється в селі, нікому не зрозумілий.

Проти мого вікна спинився. У пільмі він наче хмара, яка спустилася в земну куряву. Мені здається, що стражник дивиться в мій бік, і це — моторошно.

Але ось лунає глухий окрик:

— Н-но, кол-лодо!

І знову важкі копита чітко тупають по сухій землі.

Коли я ліг спати — мені подумалось:

«А може, він хотів поговорити зі мною?»

Настав діловий літній час, товариші мої цілими днями живуть у роботі, збираємось ми рідко, читати їм ніколи, мені доводиться ловити кожну їх вільну годину. Ходжу з ними на нічліги і там провадимо усні розмови, у свята влаштовуємо читання в лісі — готуємось до осені.

Альоша вільний від роботи, заняття свої з підлітками йому довелося скоротити — і в них немає часу. Він живе зі мною, на дворі в сарайчику, начебто наймит мій, самовари наставляє, кімнату підмітає, старанно гризе книжки і, нагулюючи здоров'я, стає спокійніший, менш різкий. Ходить у повітове місто — тридцять дві версти віддалі, — книжки, газети приносить від указаних мною людей, і очі в нього дивляться на світ чимраз веселіше.

Обід нам варить чорноброва дама, солдатка Варвара Кирилівна, жінка років двадцяти двох, ставна, здорова — дуже цікава людина: розмовляє вона більше усмішками червоних і соковитих губ та темних, насмішкуватих очей, тримається строго — спробував був Альоха з нею загравати, але швидко кинув і почав поводитися поштиво, звертаючись до неї по батькові.

Я його спитав:

— Що, Альошо, ти, здається, обікся?

Трохи засоромлений, він серйозно відповідає:

— Було, Петровичу, хоч і не дуже, однак саме впору! Знаєш, жінка недурна і трохи грамотна, треба було б і за неї взятися!

Я попереджаю:

— Ти все-таки не дуже відверто говори з нею.

— Це б тобі поговорити, — усміхаючись, каже він, — а мене вона висміює.

Спробував я, але, крім привітних усмішок, ніяких відповідей не дістав. Придивляюсь.

Дізнався, що вдовує вона вже другий рік — чоловік у неї чимось проштрафився, і засудили його в дисциплінарний на два з половиною роки без заліку, отже, побачить вона його — якщо побачить — не раніше як років через п'ять. Поганих чуток про неї немає, хоч хлопці упадають коло неї, мов джмелі, і Єгор Досекін, помітно, найзавзятіше. З чоловікового дому, від свекра, вона пішла і живе з своєю матір'ю, напівсліпою бабусею, великою майстерницею пояски ткати і листовки робити. Сама Варвара до всячини здібна: і плаття молодій до шлюбу шие, і ризи бісером ниже на ікони, і ткати метка, але з цього не проживеш, доводиться їй ходити на поденну. Є в неї брат, працює на лісопилці верст за сорок, п'є без просипу і на селі майже не буває.

Одного разу, перед якимось святом, прийшла вона мити підлогу, оглянула кімнату і, незадоволено хитаючи головою, каже:

— Ач яку силу книг назбирали!

І справді, багатенько їх набралось. Наносив Альоша з міста і такого, що не потрібно нам поки що, та й небезпечно тримати.

— Так, — кажу, — справді!

А вона, підтикаючи подол і не дивлячись на мене, лівголосом зауважує:

— На селі не дуже люблять кнiги.

— Не всі,— мовляв,— не люблять.

Вона значуще і ніби натякаючи бурчить:

— От газет мужики не бояться, а книги — вважають небезпечними.

Тоді я запитую її прямо:

— Хіба говорять що-небудь про мої книги?

— Не чула,— відповідає.— Ну, йди собі — я візьмусь.

І нахилилась над відром. А коли я вийшов у сінці, каже:

— Все-таки, які зайві — не тримати б удома.

Оглянувся я, став у дверях — дивно мені. Зігнувшись, вона вже хлюпає водою і ковзає по мокрій підлозі, виблискуючи білими литками. Зніжковіло відійшов, і з того дня лягла вона мені на душу.

Вже доведу до кінця цю історію, перескочивши через багато подій. Незабаром після цієї розмови гуляв я у свято в лісі, готуючись до чергової бесіди з товаришами, вийшов на галявину і бачу: сидить вона під деревом, шие щось, а тут же її корова з телям пасеться — недавно отелилась, і Варвара ще не пускала її в череду.

День жаркий, галявина по вінця сонцем налита, в густій траві дрімлюють пахучі квіти, і все навколо — мов світлий сон. І вона, в затінку, теж наче велика квітка — кофта червона, спідниця синя, і темні брови на смуглявому обличчі. Дивиться на мене і лагідно усміхається, примруживши зеленкуваті очі.

— Гуляєш? — запитую.

— Так,— мовляв.

— Як на твої роки,— каже, посміхаючись,— з дружиною давно пора б гуляти, а ти все з книжками. Це про що книга?

— Про селянство. Так і називається: «Селяни на Русі».

— Ач,— каже,— скільки написано!

Незграбний я з жінками, хоч і солдат і в місті жив, а немає в мене легкості в поведженні з ними — може, це тому, що доти найближчою і найдорожчою мені жінкою була мати моя.

Стою я проти Варвари, а вона, дивлячись на мене знизу вверх, запитую:

— А чаклунських книг немає в тебе?

— Це про що?

— Про що! Про чаклунство! Як приворотне зілля варити.

— Навіщо тобі,— кажу,— оте зілля? Он ти яка хороша!

Чомусь мені сумно і ніяково перед нею, а вона — сміється тихенько.

— Хіба хороша?

— Причаруєш і без чаклунства.

— Та невже?

— Ніби не знаєш?

— Йй-богу, не пробувала!

— Через те, що потреби немає, самі хлопці липнуть.

Весело і тихо сміється.

— Видно, через те! — каже.

У лісі людина простішає: все навколо неї просте, все живе відкрито — і квіти, і пташки, і всяке дерево.

Питаю:

— Нудно тобі без чоловіка?

— Ще б таки!

Примружила очі. Погляд у неї гострий, лоскоче він мені губи і манить сісти поруч неї. Сів.

Вона мене штовхнула плечем і тихенько, пестливо питає:

— Чи не поцілувати мене захотілось?

Здрігнувся я.

— Так,— кажу.

— Так ти б,— каже,— поцілував!

А згодом, лежачи в мене на колінах, дивиться вона в обличчя мені і мило говорить:

— До душі ти мені, Єгоре Петровичу!

— Спасибі, мовляв, Варю!

— Дивлюсь я на тебе: такий ти простий з усіма і такий скромний, ніби й не мужчина. Хороша, видно, ти людина!

Бентежать мене її похвали, а приємно слухати їх.

— Не дуже я красивий,— кажу, гладячи її голову.

— Це нічого! — відповідає. — Красу дає кохання. Знову ж таки сказано: пташка красна своїм пір'ям, а людина своїм знанням.

Дедалі більше подобається мені вона в розмові її, і так гарно на душі в мене, ніби з покійною матір'ю зустрівся.

Встали, вийшли на сонечко, ходимо пліч-о-пліч, дивиться на нас корова круглим оком і привітно мукає; вклоняється золота волоть звіробою, праним запахом дихає буквиця і любий бджолами синяк. Співають веселі пташки, гудуть невидимі струни, соковите повітря лісу все тремтить, сповнене ласкавої музики, і небо над нами — синій, звучний дзвін з кристалю і срібла.

З того дня ми й зажили потихеньку в міцній дружбі і палкому коханні.

Спочатку я думав, що вона не серйозно затіяла це, а так, ради втіхи, але бачу — дедалі більш уважна вона до мене, одного разу, пестячись, каже:

— До тебе я людей неначе половинками бачила, справді! А тепер усе кругліше стало.

— Ну,— кажу,— я радий цьому. Більше бачиш — більше любиш.

Сміється.

— Тебе?

— Все життя.

— То ж то! Дивись!

А іншим разом, заклопотана, мовила:

— По окрузі пішли про тебе чутки різні, мабуть — шкідливі для тебе. Полола я город на скорняковському млині, був там Астахов, і говорили вони із Скорняковим та Якимом-орендарем, що ти молодих хлопців не доброго вчиш, забороненими книгами баламутиш і що треба було б зробити в тебе обшук.

— Ось як!

— Еге.

— А тобі боязко за мене?

— Ще б таки! Тепер он який час — раз у раз у тюрму тягають людей.

— З цим поки що нічого не зробиш. Тягатимуть.

Вона зітхнула і, помовчавши, пропонує:

— А ти б, коли в тебе небезпечні книжки є, дав би їх мені. Вже я так заховаю — вода не знайде!

Хатинка її стоїть на відшибі, якраз біля царини, і за городом, сажнів за двадцять, — ліс.

Пояснюю їй, що, звичайно, добре було б сховати дещо в неї, але — не можна: не можна втягувати людину в справу, небезпечного змісту яких вона не розуміє і може за них зазнати лиха.

Опустивши очі, вона тихо каже:

— А ти пояснив би мені зміст, спробував би, може, і я зрозуміла б що-небудь.

І, докірливо подивившись на мене, провадила далі:

— Думаєш, не догадуюсь я, чого ти тут?

— А чого?

— Хлопців навчати, звичайно!

Мені стало соромно перед нею, і після цієї розмови я почав привчати її до читання, даючи різні прості книжки. Спочатку пішло туго, і довго вона соромилась сказати, що не розуміє прочитаного, а потім якось зразу добрала смаку, полюбила книжки і часом гірко плаче над долею прикрашених письменниками книжкових людей.

Тепер — про Кузіна.

Справді, днів через три після розмови з Єгором з'явився він до мене ввечері, коли заходило сонце. Сидів я сам і пив чай — раптом під вікном високий голос запитує:

— Чи дома господар?

— Заходьте, будь ласка!

І от, зігнувшись у три погібелі, він пірнає в мою кімнатку, зручно сідає до столу і зразу заводить жваву розв'язну бесіду.

— Дивився я, дивився на тебе — і надумав: дай-но піду, познайомлюсь, який там дачник-задачник живе в нас?

Дідуган великий і незграбний: худий, сутулий, руки довгі, шкутильгає — на лівій нозі плюсно обрубано з тієї причини, що, будиши молодим, ішов він ночувати до заміжньої жінки і потрапив у капкан вовчий, наготовлений чоловіком для нього.

— Людина я, — каже, — змалку допитлива і все життя допитливістю живу, а про тебе йде чутка, ніби ти добре начитаний, — як же мені таку нагоду проминути?

Голова в нього велика, лиса, обличчя суворе, жовте, і очі розсипом — то колють тонкими, мов голки, хитрими променями, то враз округляться і зелено горять, злі і насмішкуваті, рудувата з сивиною борода росте жмутками, буйно.

Відпив чай, вперся довгими руками в лаву і, освітлений червоним промінням вечірнього сонця, надламано подався вперед.

— От і прийшов послухати, як про справи сільські думає міська людина!

Я кажу:

— Краще ви мені розкажіть, що ви думаете — ви старші за мене, ви більше знаєте!

— Знаття,— каже,— у мене є, та не кругле, кінці з кінцями не сходяться! Ми, сільські, проти вас — люди малого відання, і нам ваше слово, як зерно навесні, дороге!

З годину ми те й робили, що обережно улещували один одного церемонними словами, чекаючи, хто перший відкриє справжнє своє обличчя, і бачу я — дід спритний; піт його не один раз проймав, а він все випробує мене: то начальство осудить за надмірні строгості і за неухвалюваність до потреб мужика, то мужиків лає — нічого, мовляв, не розуміють, то похвалить сільську молодь за прагнення до грамоти і тут же журиться безбожністю її і тим, що перестала вона старих слухати, хоче своїм розумом жити. З одного боку помадає, і з другого, і ззаду заходить, і всяко, а відверто — не наважується.

Я, де можна без шкоди, підтакую, а більше мовчу, слідкуючи за грою його очей і зморщок на живому обличчі.

У відчинене вікно жарко дихає літня ніч, чути тихий гавкіт собаки, і гулко бухає бовт на річці.

Почуваю — сердиться старий на мене, думаю, жаліючи його:

«Казав би ти зразу — чого тобі треба!»

А він міцно тре лисину і вже трохи стомлено, з досадою, каже:

— Головна біда — народ боязкий, всі один одного остерігаються, думки свої приховують. І живуть у розброді.

— Розмовляти,— мовляв,— забороняється та ще й суворо.

— А коли життя стало суворіше — людина хай буде сильніша,— твердо вимовив він.— Ти як думаєш, буря ця по землі пройшла — не зачепила вона мужика? Тільки отямитись йому не дали, дуже скоро заткнули рот кулаком, розім'яти кісток не встиг — зв'язали і знову командують: лежи плазом долілиць! Він лежить — як йому інакше? Ледве підняв голову — б'ють. Він лежить смирно, а про що він думає — нікому це невідомо.

Однак розміркуй, чи можна йому не думати, коли стала така дивна річ — раптом говорять ласкавим голосом: допоможи, мужичок, пришли своїх людей для керування справами, ми більше не можемо, і все у нас спиняється. І він — послав. Прогнали: ні, ці не годяться, ти інших збери. Інших! Це, брат, було дуже цікаво, коли інших зажадали; наше село, Малинки, Василево, Фоміно — одноголосно вирішили: Якова Гнедого виборцем. А Яків цей — найзухваліший мужик на всю округу, на зухвальстві і життя втратив — знаєш?

Старий притишив голос, заглянув у вікно і знову нагнувся до мене, міцно тримаючись руками за край лави.

— Ішов загальний наказ — партійних обирай, які рішуче говорять, щоб усю землю і всю волю народів, нічого там валандатись! Ну, обрали. Нашого депутата вже й назад не повернули, а просто в Сибір. І знову: не годяться, інших! Ти гадаєш — не замислився мужик над цим? А як стали обирати втретє, і сипнув глитай, багатій...

Він спинився, замовк і втупився в мене круглими очима, ховаючи в бороді недобру усмішку.

— Я в Думу цю вірив, — повільно і ніби перевіряючи себе, провадив далі дід, — я і втретє голос подавав, за багатих, звичайно, атож! Тоді я ще був з громадою зв'язаний, хату мав, землю, пасіку, а тепер от з'їхав з глузду і — мов пір'їна на вітрі. Адже в селі і багатим життя — сама морока, я гадав, що вони відносно прав — відносно волі тобто — не забудуть, а вони... та хай їм біс і з Думою! Справа лежить глибше, це ясно всякому, хто не сліпий... Я тобі кажу: мужик думає, і треба йому в цьому допомогти.

Він встав, посопів носом і пропонує:

— Ти причини-но віконце!

Я причинив. В сутінках бачу його заклопотане обличчя, смішно мені трохи і приємно, що, нарешті, людина виходить на прямий шлях.

— От що: я — людина відверта і люблю прямоту; це правда, спитай кого хочеш. Я прийшов з чесною душею, ти вір, я тобі поясню це. Чого я добивався в житті — їй-богу, не знаю! Міг бути багатий, і не один раз, через жінок — ну, та пропустив усі строки. Стукнуло півсотні років — думаю: «Дай-но буду жити спокійно на пасіці своїй, пора! І нехай мене ніхто не зачі-

пає». Віддав дочку заміж за хорошого хлопця, дав їм трохи грошенят, сот з п'ять — все добре! Раптом почався цей загальний переворот життя — Думи, вибори, суперечки... тут зять мій потрапив у тюрму, донечка за ним у заслання пішла, все це одно на одно — з головою завалило мене. Озираюся, дивлюсь — ісчезоша, яко дим, надії мої на спокійний кінець днів, нічого немає в мене, все відібрано, і дружки мої, статечні люди, зрікаються мене, яко еретика і крамольника, докоряючи за клопотання про зятя — сякий-такий він, мовляв, і не повинен був я заступатися за нього, от як! А він, зять, розумник і... ну, гаразд, це справа домашня! І от я, значить, залишився нині, яко вран нощний на нирищі, тиняюся з місця на місце, думаю...

Заплющив він очі і, хитаючи голим черепом, мовчить. Мені його шкода: як видно, не дурна і жива душа, а марно загинула.

— Як же, — мовляв, — Петре Васильовичу, учительство ваше? Кажуть — ви відомий начотчик?

Усміхнувся він.

— Нині, — каже, — з цього ситий не будеш. Тепер інший родився бог: раніше молились — отче наш, іже еси на небесі, а тепер — ваше вашество, іже еси в місті, вбережи і врятуй нас від злого мужика!

І, знову моторошно посміюючись, шелоче в п'їтьмі:

— Був начотчик, та, видно, вилияв, яко старий собака на купецькому дворі. Ти, Єгоре Петровичу, зрозумій — яко це воно півсотні років відтубити, щоб дурнем себе побачити, — це, голубе, дуже гірко! Був, був я начотчиком, учив людей, не думаючи, мов шпак, бурмотів чуже, та от і розтринькав душу свою в мирській суєті, еге! І вірно деякі говорять — еретиком стаю на схилі днів! Мені б, кажу, час душу рятувати, а я неначе зовсім збожеволів.

Замовк. Куйовдить бороду своїми чорними пальцями, і рука в нього тремтить. Дивлюсь на його тьмянний череп, і хочеться сказати йому бадьоре, ласкаве слово, прикро мені за нього і сумно, і чимраз більше шкода п'ятдесяти років марного витрачання людського серця й розуму.

Почав говорити йому про причини приниження людини, про злу боротьбу за шматок хліба, про неможливість зберегти себе осторонь від цієї сутички, про спра-

ведливість життя, яке нещадно карає того, хто тільки бере в нього і нічого не хоче віддати з душі своєї. І про нові шляхи життя говорив, як об'єднати народ, зібрати розбиту самотністю людину. Говорю обережно і лагідно, як можу, бо розумію, що передо мною розум удвоє старший за мене, набагато досвідченіший. Він, притулившись до стіни, слухає мене, не перепиняючи, ні про що не питаючи, а коли закінчив я — довго і тяжко мовчав.

Потім, ніби раптом прокинувшись, стрепенувся, почав потирати руки свої так, що рипіла шкіра, і заговорив, зітхаючи:

— Так, чоловіче добрий, це ти сказав добре. До-о-обре! Ну, і я тепер просто скажу — я ж догадався, що партійщик ти, я, брат, це зрозумів! Тут не один я зруйнувався душею — такі є люди, взискуючі града. І до тебе були — Єгор Досекін, приміром, Ванюшка; племінник мій, Альоха... Звичайно, вони молоді, нам з ними не рука йти... тобто небезпечними вони здаються через молодість свою, і ми їх з пелюшок бачимо, ну — і якимсь довір'я немає. Та, коли прибув ти і вони зразу ж стали коло тебе, — тут я догадався! Мовчу, а все-таки придивляюсь, і інші також стежать. Я їм кажу: ви, братці, і навзнаки не давайте, все це — справа тонка, і можна зіпсувати, — значить, щоб не злякати тебе. Бачимо, що твердо і без страху ходите ви по землі. І от Савел Кузнецов дав пораду: мабуть, знову починається, треба було б нам піти до них та спитати — в чому справа? Ну, от я і прийшов.

Він тихенько засміявся, змахнувши довгими руками.

— Знаєш, як дітлахи: одні граються, а інші підійшли та й просять — прийміть і нас!

Мені подобається його кваплива мова, бадьорий голос, жарти і часте, сильне токання. І я думаю:

«Як то вони спалахнуть у нашому багатті, трухляві пеньки та коріння села? Скільки можуть дати вони світла людям і тепла?»

— Нічого іншого не залишається живій людині, як те, що ти кажеш, — задумливо міркує старий, стоячи посеред кімнати і погладжуючи бороду.

— Значить, — жартома питаю я, — в соціалісти вступає, Петре Васильовичу?

— Ех, голубе! — зітхнувши, сказав він. — Як прийде-ться до гузки вузлом — і в соціалісти підеш! Мені що —

я сам багатьма шляхами ходив, поки на цей натрапив; мабуть, і справді — коли замолоду не дурієш, то на старості з глузду з'їдеш,— мені що, кажу, а от деяких шкода! Не підуть вони новим шляхом, а на старому місці не можна стояти — зігнані! Ти дивись, як справа йде: раніше селянський банк різав село, а тепер-от — виділ чимдуж кришить. Що ж буде, куди діватись народові? Захиталась Русь рідна! Ну, начебто порозумнішала теж — вже не туди хилить, куди ворог гне, а туди, куди правда веде.

І після цих слів він став спокійніший і солідніший.

Вже розвиднялось, коли він, шкутильгаючи, пішов від мене.

Радісно стривожений цією розмовою, пригадуючи все, що сказали один одному, я відчинив вікно і довго дивився, як за темною гривою лісу ласкаво розгоряється зоря. Тліють чорні покрови душної ночі, наливається ранкове повітря свіжим запахом смоли. Трави і квіти розбуджені росою і обмиті нею, солодко дихають назустріч зорі, а зірки, мерехтячи, ідуть із сходу на захід. Шалено змагаючись один з одним, співають півні, дзвінкі голоси в'ються в повітрі свіжо і задириливо, неначе дитячий гомін.

Неділя, село ще спить, але вже часом розлягається сонне мукання худоби — звук густий, м'який і добрий. Прокинулись горобці і стрибають по дорозі, бризкаючи пилом, квапливо пролітає сорока, а потім, вдалині, чути її тріскучий крик. Незабаром у Малинках задзвонять до обідні.

Надвечір зібралось нас п'ятеро в скорняковському лісі. Я докладно розповів товаришам про розмову з Кузіним.

Олексій зразу ж дибки став.

— Під три чорти! — кричить. — Ще наплетуть на нас, чого нема, та й викажуть усіх! Хіба можна вірити Кузіну! Що це він! У нього стражник Семен — перший друг!

Ваня несміливо заперечує:

— Дядько Петро — чоловік дуже скривджений і взагалі він — хороший дід, їй-богу! А що із стражником приятелює — так він же його з малих літ знає, грамоти вчив. Ні, Альошо, ти ось що зрозумій — це і є початок...

Нікін задумливо каже:

— Еге! От воно як, і старих бере! Мабуть, правда, що всяка жива душа калачика хоче.

Олексій йому дулю під ніс тиче.

— Ось їм калачик!

— Не про те говорите ви! — втрутився Єгор. — Тут насамперед треба розміркувати, чим вони можуть бути корисні нам.

Олексій твердить своє:

— Будуть корисні, як ланцюги залізні. От і все!

Знялися галас і суперечка. Олексій з Іваном засперечались так, що тихий Ваня аж почервонів увесь. Нікін хоче їх помирити, але, мабуть, сам не знає, що сказати, говорить надвое і теж сердиться. Я — мовчу, це не мені вирішувати. А Єгор безнастанно курить, слухає всіх і теж мовчить.

Сиділи ми біля узлісся над рікою. Пізно було, з-за Малинкиної дзвіниці дивилось на нас велике, мідно-червоне обличчя місяця, і вже сторож відбив у дзвін десять чітких ударів. Сколихнули вони тишу, і серед ночі м'яко відгукнулись їм різні голоси таємних сил землі.

Втомились сперечатись, а нічого не вирішено. Ваня сумно каже:

— Якщо подихати на людину теплом нашої віри — мусить вона ожити!

— Який з тебе Іван! — кричить Альоша. — Ти Марія, Агафія!

А Нікін бурмоче:

— Якщо на совість узяти їх...

Єгор Досекін став на коліна, відкинув цигарку і, дивлячись на всіх зразу, рішуче заговорив:

— Майстри ми сперечатись, а все-таки пора кінчати, вечір змарнували. Зважте от на що: Кузін людина відома, поліція його поважає, він вільний, скрізь ходить — хіба ми такого заступника не потребуємо? Це одне. А що він із стражником приятелює — чим погано? От і нехай він насамперед скаже цьому стражникові, щоб його благородіє не помічало нас, щоб восени і взимку не довелось нам, як торік, ховатись по ярах та стодолах, мерзнути й мокнути.

— Оце вірно! — сказав Авдій стомленим голосом.

— Вже коли вони догадались про нас, — провадить далі Досекін, усміхаючись, — ховатися нам пізно і го-

ворити тут нема про що. Про інших я нічого не скажу, а Кузін — корисна людина.

— Ось побачите, який він! — радісно вигукнув Ваня і, обнявши Олексія, запевняє його. — Ти не бійся! Ми їх швидко навернемо.

— Ану вас к бісу! — зваливши його на землю, весело говорить Альоха. — Хіба я боюсь чого? Не із страху кажу, а — часу шкода — коли ми їх обламаємо? Нам самим ніколи вчитися!

Скручуючи цигарку, Досекін виразно сказав, не дивлячись на мене:

— А вчити їх не наша справа. Це вже Єгор Петрів учитель.

Кінчили на тому, щоб Кузін звів нас із своєю компанією в найближчий вільний день, місцем вибрали порожню влітку землянку лісорубів у скорняковському лісі.

Ваня сяде, качаючись по піску і вигукуючи:

— Йй-богу — добре це, братці! Будуть вони нам помічниками!

Раптом зіркий Олексій приклав руку до лоба, подивився вдалину і бурчить:

— Стражник...

Бачимо — з-за млинів вийшов товстоногий і волохатий сірий кінь. Ми всі в місячному світлі, і, мабуть, нас ясно видно на жовтій смузі піску.

— Розійдемося? — чи то радячи, чи то питаючи, мовив Єгор.

Ніхто не ворухнувся, хоч розійтись нам легко: ліс впритул, а верхи по лісу без дороги далеко не поскачеш.

— Нічого! — шепче Ваня.

— На мою думку, він — дурень! — несподівано сказав Авдій.

Чекаємо. Дедалі гучніше тупає кінь, похитується в сідлі велике стражникове тіло, і земля немов відштовхує його чорну тінь. Нам моторошно. Скупчилися тісніше, мовчимо, а десь тужливо вие собака, і плюскіт ріки став ясно дзвінкий.

Блищить мідний знак на шапці стражника і ствол рушниці в руках у нього, видно його чорнобороді обличчя, безсонні очі, чути запах кінського поту. Лїниво пирхаючи, кінь щулить вуха і, наїжджаючи на нас, неохоче тягне по землі важку тінь верхівця.

Пливе хрипкий Семенів голос:

— Що за люди?

Ваня, висунувшись наперед, відповів:

— Ми.

Кінь спинився, мотаючи головою.

— Що робите?

— Гуляємо!

— Розмовляємо,— додав Олексій.

Семен, піднявши рушницю дулом у небо, нахилився вперед, подивився.

— Чужі є?

Тезко мій відповів:

— Усі свої.

Помовчавши, стражник дрімотно каже:

— Ішли б спати. Північники! Хіба без дівчат гуляють?

І смикнув повід.

— Н-но!

Немовби прощаючись з нами, кінь круто нахилив голову, важко ударив копитом у землю, а не зрушив з місця.

— Н-но! — крикнув стражник, широко роззявивши рот, штовхнув коня прикладом в шию і поїхав уздовж ріки, скоса поглядаючи на неї.

А ми пішли по домах.

— Стара в нього конячинка,— тихо сказав Авдій.

Всі мовчать, ідучи тісною купкою.

— Ач, хребет як провис...

Єгор Досекін обернувся назад, подивився і каже:

— Видно, на Малинку їде, пиячити...

У мене враз спалахнуло бажання догнати стражника і поговорити з ним сам на сам. Уразив він мене чимсь.

— Я ще погуляю, братці.

Олексій мовчки рушив за мною.

— Ні,— кажу,— я сам.

І пішов геть від них, а вони, стоячи на дорозі, замахали руками, півголосом сперечаючись про щось. Розумію, що турбуються вони, і це мені приємно.

— До завтрея! — кричить Ваня.

Скинув шапку, відмахнувся їм і, вийшовши на річку, прямую берегом, проти течії. Річка вся в місяці, немов срібним молотом кована; тече і тріпає, полоще відображення моє, наповнюючи душу миром, приводячи її в ла-

гідний, сумний стрій. З-за лісу хмарки пливуть, верхній вітер ріже їх своїми крилами, жене на південь, а на землі ще тихо, тільки верховіття дерев ледве шелестять, скидаючи висохле листя у світлий блиск води. Плавають у нічній тиші віддалені звуки сторожових дзвонів, проводжаючи збігли години; трепетно мерехтять у прозорій височині поодинокі великі зірки місячної ночі, і дивує ніч розум і око різноманітною грою світла і тіней і загадковими звуками своїми. Напилась земля за день сонцем, міцно спить, пишно вдягнена в траву і квіти, а ліси мовчки ссуть її теплі, соковиті груди.

Люблю я ходити літніми ночами один по землі — добре думается про неї і про світ у ці години, неначе ти заглибив коріння до серця земного і вливається звідти в душу твою велика, гаряча любов до живого.

На повороті моєї стежки з-за кущів висунувся Семенів кінь і стрибнув убік, злякавши мене і себе.

— Хто?..— крикнув стражник, матірно лаючись, і наставив рушницю між вух коня зверху вниз — теж злякався.

А пізнавши мене, бурчить:

— Чого вас чорт носить ночами!

— А тебе?

— У мене — служба!

— От і у мене теж,— сміюсь я.— Ти за злодіями стежиш, а я за зірками.

— За зірками...

Він звалився на землю, мов лантух борошна, кинув поводі в куш і, розминаючись, питає хрипко:

— Куриш? Ну, я сам покурю. Сісти, чи що...

Сіли на піску поруч, він поклав рушницю на коліна, запалив сірника, подивився на мене, кліпаючи очима, і, гладячи ствол рушниці, каже:

— Роса хороша... Дощів мало, а от роса рясна. Кажуть — це шкодить на хліба.

Курить він жадібно, раз по раз, неначе боїться, що в нього відберуть цигарку.

Я запитую його:

— Що, дядьку Семене, задоволений ти цією службою?

— Байдуже! Чого ж? От катаюся! — не зразу мовив він.

І, кинувши недокурок, зарив його в піску каблуком чобота. Питає:

— Ти в солдатах служив?

— Ні.

— А хода в тебе — мов у солдата...

Хочу я розговоритися з ним і — не вмію, не можу почати. Тхне від нього горілкою і ще чимсь неприємним, що зв'язує думки.

— А що,— мовляв,— Петро Васильович Кузін не рідня тобі?

— Кузін? Ні!

Рие ногою яму в піску. Обличчя в нього тупе, мертве, і темні очі стоять нерухомо, як у риби. Знехотя і задумливо говорить:

— Я його поважаю, хороший дід. Розумний, священне писання знає.

Замовк і знову закурив. І повільно, збуджуючи в мені нудну досаду, тягне слово за словом:

— Тільки й він теж — здає, еге! Відтоді, знаєш, як похитнувся народець, і він, старий, хилиться...

— Куди? До чого?

— Взагалі! Як усі: проти начальства... та й відносно бога слабший став. Коли я жив у брата, у Лядова, знаєш? — він туди часто приходив. Прийде і зараз сперечатись: все, каже, неправильно. А тепер я живу в Кузьми Астахова — полаявся з братом,— а він, Петро Васильович, до Астахова не ходить, теж полаявся. Не знаю, як він тепер...

— А тобі треба знати, хто як думає? — питаю я.

Він тягне:

— Еге-е, як же? Треба! Я і знаю все.

Мені здається, що він говорить з чимраз більшою наругою. Важко сидіти поруч нього. Всі його слова — мляві, жовані, добуває він їх ніби з верху душі і складає одно з одним ліниво, косо, абияк. І я думаю, що під усім, що він говорить, лягло щось чорне, страшне, він боїться зачепити цей тягар, через нього нерухомі його темні очі і так змарніло худе, заросле жорстким волоссям обличчя.

— Що ж ти знаєш? — зухвало й голосно запитую.

Він підвів голову, подивився на мене, озирнувся навколо і каже, ніби марить:

— Все, до чого зобов'язаний службою. У скорняковського лісника, сказано мені, син втік з заслання. В Малинках сухорлявенька вчителька народ баламутить — зараз дячок до мене: пильнуй, Семене! Астахов Кузьма

теж за всіма стежить. Тільки він божевільний, той Кузьма.

Мені вже не хочеться, щоб він говорив, якимось соромно і прикро слухати цю мову, що проходить ніби крізь сон. А він важко повертає язиком:

— Всі у нього крамольники і злодії, і брат мій, і ти — геть усі. Брат мій негідник, але не крамольник! Просто — шахрай.

І враз він стрепенувся, неначе його хтось невидимий ударив ззаду по шиї, мотнув головою, відсунувся од мене і, тримаючись рукою за горло, хрипко і швидко говорить:

— Це все — ідіоти! Всі чисто — і Кузьма, і Досекін, і дячок... Не про те думають вони, знаєш? Я тобі кажу — зовсім не про те!

Вайлувано підвівся на ноги, випростуючи своє тіло, і знову хрипить:

— Я тобі колись скажу, почекай... я, брат, таке діло знаю... таке бачив... просто — вмирати треба! Я тобі кажу: люди, як трава — р-раз! і скошені. Як солома — спалахнули, і — нема їх! Дим, попіл! Самі очі в пам'яті залишаються — більше нічого!

Він підсунувся до коня, тримаючи рушницю, як дрючка, за кінець дула, і, не дивлячись на мене, загорлав на коня, що сплутав поводи, почав штурхати його ногою в живіт, а потім звалився на сідло і мовчки, підтюпцем поїхав геть.

Я сиджу на піску, немов п'яний, моторошно мені, темна туга в душі. Над водою піднімається досвітня серпанкова імла, вона здається мені зеленою. Позад мене гнуться віти кущів, з них вилізає мій тезко, обтрушуючись і поправляючи шапку. Здивовано дивлюсь на нього і мовчу.

— А я, — каже, — лежав і слухав. Н-ну і чадо!

— Це ж ви навіщо?

— А так! — пояснює він, опустивши очі. — На всякий випадок. Ми спільно вирішили подивитись... Хто його знає?

Я міцно стискаю його руку, хоч мені смішно.

— Що ж ви проти нього можете?

— Ну, у мене ніжик є! Закричав би, якби що.

Я обняв його за плечі, і ми неквапливо пішли в село.

— Смілива ти людина, Єгоре Петровичу! — задумливо говорить тезко, намагаючись ступати в ногу і заглядаючи мені в обличчя.— Я б от не став говорити з ним сам на сам, ну його! Боюсь таких...

Мені сподобалось, що він перший заговорив на ти, і сталось якось так, що я розповів йому того ранку все моє звивисте, цікаве життя. Це буває часом: враз нестримно захочеться говорити про себе, розповісти все, що прожито, вести іншу людину в свою душу, показавши все, що ти зрозумів у ній і поганого і хорошого. У нашій справі це необхідно: треба, щоб товариш повністю знав, хто ти і чого йому чекати від тебе в ту або іншу важку хвилину життя. Відтоді наша дружба зміцніла, і навіть у справі, де завжди люди сваряться, ми з ним поладили мирно.

Це було через якийсь час після того, як стало відомо про мої відносини з Варєю. Пізно вночі йшли ми з ним із Боярок, де пояснювали мужикам думські справи і підлу поведінку депутата нашої округи. Йшли не кваплячись, розмовляючи про те, що бачили, задоволені мужиками і собою.

Несподівано він питає:

— Правда, що ти зійшовся з Варварою?

— Правда,— мовляв.

Крякнув він, і зірвавши шапку, помахує нею над головою. Мовчить.

Дорога вузька, темно, ми йдемо пліч-о-пліч і, коли зачепимось за кореневище, штовхаємо один одного.

— Ти,— кажу,— чого замовк?

Тоді він тихенько бурчить:

— Прикро, брат, мені трохи! Я теж сподівався на неї... та от і прогавив!

Я зніяковів. Що тут скажеш?

І безглуздо кажу:

— Цього я не знав.

— При чому тут знаття? — невесело вигукує Єгор.— Тут — щастя. Я за нею з різдвяних свят ходив, умовляв її, а випало тобі. Женитися, бачиш, мені зовсім неохота, тобто так, щоб своїм домом жити і все,—на цьому навіть уже і батько не наполягає, поборов я його. А вона — жінка вільна, хороша...

— Так, хороша! — мимоволі підтакнув я.

— Правда ж?

І враз пожвавівшав, штовхнув мене плечем:

— Ти гляди — ось я і молодший за тебе, і на вроду кращий, ти не ображайся, гаразд? А проте вона тебе вибрала! Отже — не бика шукає жінка, а людину!

Не зовсім розумію його, не знаю, що сказати, і бурмочу:

— Хіба ж ти бик?

— Така приказка. Я, признатися, досі жінок не дорого цінив. «Треба жінки, як хатини, а для жінки — нагайчини», — співається в пісні. А тепер — замислився: адже і у нас, мабуть, можуть появитися жінки, подібні до міських, га?

Тепер, коли я зрозумів його, мені стало шкода тезка, совісно перед ним; взяв його під руку і прошу:

— От що, Єгоре, ти, будь ласка, не ображайся на мене, та й на неї, ти ж розумієш...

Він мене спинив:

— Ну, при чому ж тут ви? Ображатися мені на себе треба — хотів, а не досяг. Ні, відносно образ — це ти облянш, треба, щоб нічого зайвого між нами не було, не заважало нам справу рухати. Я, брат, брехати не буду: мені сумно — навіщо брехати? І не знаю, що б я зробив, коли б це не ти, інший... А тут я розумію — людина на свій пай попрацювала, відпочинок-ласку чесно заслужила.

Зворушило це мене.

— Спасибі, Єгоре...

— Адже коли друзі — то друзі! — відповів він.

І пішли обидва ми мовчки, впритул один до одного. Але довгий час було мені перед ним ніяково, а він, як видно, відчув це; одного разу питає:

— Ти, кажуть, вчити її почав?

— Єге.

Дивиться на мене, усміхається і говорить:

— Бач! А я б не догадався, напевне.

Ясно мені, чого хлопець хоче.

— Вона сама, — відповідаю, — підказала мені.

— Ну-у?

Дуже здивувався і відтоді почав величати її по батькові, а коли дізнався, що вона і склад книжок зробила в себе, радісно реготав, вертячи головою і гордо покрикуючи:

— Оце так! Це, брат, до-обре! Якщо жінки з нами будуть, я тобі скажу — до дивовижних справ можемо ми дожити! Йй же богу, га?

...І от настала ніч нашого знайомства з людьми Кузіна. Весь день зранку був заливний дощ, і ми прийшли у землянку наскрізь мокрі. Вони вже всі четверо були там і ще п'ятий з ними.

Метушиться в підземній чорній дірі Милов, соромливо обсмикуючи мокру, залатану і брудну сорочку, кліпає злинялими очима і тонко, мов комар, співає:

— Здрастуйте, гості дорогі... Ану, сідайте-но!

А сісти ніде — землянка набита людьми, як мішок картоплею, вона чоловік на шість верита, а нас десятеро.

Гнедой теж горлає:

— Ага-а, ось вони!

Він замазав пику сажею, дико витріщає очі і схожий на п'яного ведмедя: поламав нари, розбиває дошки ногами, все навколо нього тріщить і скрипить — це він хоче запалити лучник в кутку на вогнищі; там вже виграє вогник, привітно піддражнюючи нас ласкавими жовтими язиками. В диму і в пільмі чути кашель Савелія і його глухий голос:

— А ти швидше роздмухай, Гнедой!

Придивившись, бачимо в кутку трьох — неначе волосний суд там засідає: солідно розіклав на нарах довге своє тіло Кузін, розвісив бороду, сидячи навпочіпки побіч нього, Данило Косяков, людина, нам не зовсім певна і, крім як на ім'я, нікому не знайома — всього місяць тому з'явився він не знати звідки сторожити скорняковський ліс.

— От чорти! — тихенько лаявся Альоша. — Привели когось, не спитавши нас!

Егор теж незадоволений, сопе носом. Мовчки сідаємо на землю, підстилаючи під себе дошки, а Милов тупцяє, смикаючи свою сорочку, і бубонить:

— Проникла водиця... зруйнувалась житла, дві зими не жили в ній...

Яскраво спалахнув вогонь, метнулась пільма, притиснулась до чорних стін, до покрівлі землянки, і тремтить, поспішаючи ввіратися в землю.

— Святий вогнику, батечку, обсуши, обігрій! — весело говорить Кузін.

Савелій, шулячись, кашляє, а лісник, темний і волохатий, наче мара, оглядає нас маленькими гострими очима.

— Раніше треба випити! — кричить Гнедой, витягаючи звідкись пару пляшок горілки.— Для відвертості.

— Для хоробрості!—додав Милов, сидячи навпочіпки перед вогнем і простягаючи до нього сірі руки з розчепіреними пальцями.

Випили.

Тріщить, співає вогонь, хитаються стіни землянки під поштовхами зляканих тіней.

— Ну, тепер визначайся до місця! — говорить Кузін, почувавши себе встановлювачем.— Треба починати благословившись.

— Треба зразу, по-солдатському! — ляскаючи рукою по грудях, кричить Гнедой, стоячи посеред землянки спиною до вогню.

— Ти почекай! — пробує Савелій спинити його, але солдат, мов вогонь, зразу звився, закрутився, затріщав.

— Чекав, досить! Я, хлопці, бажаю вам сказати, як це вийшло, що от, значить, мені під сорок, а іду я до вас і кажу — вчіть мене, дурня, еге! Вчіть і — більше нічого! А я готовий! Такий час — несе він усім покарання, і діти повинні тепер вчити батьків — чому? Тому — на них гріха менше, на дітях...

Лісник крякнув і теж кричить:

— Вірно! У мене син, Василь...

— Головне тут... — тихенько стогне Мил Милич, смикаючи мене за рукав.— Бредемо горем, мов тим морем...

— Дайте мені пояснити! — горлає солдат, дико поводячи очима, червоними, як жар, у сльозах від диму.

— Ви думаєте, вони нам вірять, молоді? Анітрохи не вірять! Так, хлопці? Я — знаю! Хіба можна нам вірити, якщо ми — негідники, га? От я, от Кузін, хіба ми не негідники?

Старий відкинувся до стіни і, хитаючи головою, каже:

— Навіщо лаятись?

— Вірно! — погоджується Гнедой.— Це я даремно, не треба лаятись. Хлопці! — смикаючись усім тілом, кричить він. Навколо нього літає лахміття каптана, і здається, що спалахнув він темним вогнем.— Хлоп'ята, я вам розкажу по порядку, слухай! Перше — працював. Господи небесний, хіба ж я не працював? Було, орю — кістки

скриплять, земля стогне — працював — усі знають, всі бачили! Голодно, братці! Кривдно — всі командують! Зиму жити — холодно і немає дров у хаті протопити, а навколо — ліси безкраї! Дітлахи мруть, жінка плаче... Савелій різко махнув на нього рукою і перепинив його:

— Облиш, не вий! Життя для всіх однакове.

— Ні, брешеш! Не для всіх! Хіба я гірший за китаїця?

Освітлене червоною грою вогню, худе обличчя Савелія горить і тане. Дивлячись у наш бік назавжди сумними очима, він, тихо покашлюючи, резонно говорить:

— Вони самі мужики і зовнішнє життя наше знають.

— Дай мені сказати, Савеле!

Єгор штовхає мене під бік і шепче:

— Дійняло солдата до живого.

— Ну, взяли мене на службу, відбув три роки, хороший солдат. І — знову працюю десять років. І кляню землю: відьмо, горе моє, кров моя — роди! Ногами бив її, їй-богу! Всю мою силу береш, клята, а що мені віддала, що?

— Всім однаково, — говорить Савелій уперто. — Лаяти землю нема за що, вона — права, земля.

— Вірно! Тільки треба це зрозуміти, треба її бачити там, де її знають, де її, землю, люблять. Це я, братці мої, бачив! Це і є мій поворот. Почалась оця сама війна — престол, батьківщина, те, се — сідай у вагон для худоби! Поїхали. З рік їхали, під гору звалились... От китайська сторона... Дивлюсь — господи! та хіба сюди за війною їздити? Сюди за розумом! За розумом треба їздити, а не битися, еге!

Він матірно вилаявся і завив, підстрибуючи:

— Хлопці! Це зовсім неправильно, що людина людині ворог... кому я ворог?

— Ну, це ти облиш! — крикнув Савелій.

І лісник теж говорить:

— Це вже не подумавши сказано.

Заплющивши очі, солдат тужно співає:

— Я зна-аю! Атож, ох господи! Та це ж також обман, дурні ви! Чому китаєць мені ворог, га? Ну, чому?

— Звичайно, — тихенько шепче Мил Милич, — всі земні люди о Христі браття...

— Хіба вони і я — з своєї волі ми лютуємо? Братці!

От що вірно: у всіх один закон — робота для дітей своїх, у всіх один є зв'язок! Є зв'язок чи немає? Є! Питаю я цього китайця, приміром: «Як працюєте, землячку?» А він відповідь дає: «Ось вона, наша робота!» Він — смирний, поважливий, здоровенний, китаець той. І зовсім він не хотів битися, жив тихо, осторонь, а наші його розоряли — палять, рубають, ламають, — тьху, боже мій! До сліз жалко це! Якби він захотів битися, він би всипав нам скільки йому завгодно! Ну, він хоч здорова людина, але сумний такий, дивиться на все і думає: «От наволоч! і—звідки?» Земля в нього — помнеш її в жмені, а хлібний сік з неї так і тече, як молоко у корови тільної, їй-богу! Якщо китайця по-доброму спитати, він доброго навчить! Він землі своя, рідна людина, розуміє він, чого земля хоче, вбирає її, як постіль, е-ех!

— Де ж у нас земля? — шепче Милов.— Нема її...

— На могилу тільки дано! — вторить йому Савелій.

І немов якась невидима рука, схопивши людей за груди, об'єднала всіх і потрусила — застогнало селянство, почався древлій його плач про землю.

Димно, парно і душно в землянці, по покрівлі переіщить дощ. Гуде ліс, і звідкись швидко, як жіноча мова, струмком збігає вода. Над жаром у вогнищі тремтить, вмираючи, синій вогонь. Єгор дістає пальцями жаринку, щоб закурити цигарку, пальці в нього тремтять і обличчя дике.

— Може, спинити їх? — тихо пропонує Ваня.

— Почекай! Скоро спустошаться! — каже Єгор.— Трошки почадять і погаснуть.

Милов підкидає дрова у вогнище і плаче, від горя чи диму — не можна зрозуміти.

— На ріках вавілонських тамо седоном і плакахом, — сумно шепче мені Ваня.

А у мене паморочиться в голові, в очах мутно, і мені здається, що всі ми не в ямі під землею, а в тісній барці на бурхливій річці.

Лісник високим голосом щось говорить про свого сина, Савелій з Миловим лають селянський банк, Кузін голосно говорить збудженому Альоші:

— Вірно, голубе, так! Переїли пани та й підупала утроба їх у роботі над їжею, смачною і багатою!

І весь цей тривожний гамір вкриває просочений запахом горілчаного перегару ревучий голос Гнедого. Він

заплющив очі, розмахує руками, і, мабуть, йому вже однаково — чи слухають його чи ні.

— Я бачив порядок, я бачив! Кінчилось це саме китайське розорення, почали ми бунтуватися—вези додому! Поїхали. Три, п'ять годин ідемо, добу стоїмо — голодно! Розлютились, все трошимо, шибки розбиваємо, людей різних, самі себе теж б'ємо — несила терпіти, всі начебто п'яні або збожеволіли. Раптом — слухай, хлопці! Приїхали на станцію одну, а на ній — ніякого начальства нема, самі робітники, замузаний всякий народ, і враз кажуть вони: стій, товариші! Як це ви — хіба можна добро ламати і трошити? Ким усе зроблено?

Задихнувшись, він спинився, дивлячись на всіх здивованими очима. Розкуйовдився весь, наче півень у бійці, — все пір'я сторч стоїть.

Кузін пробує спинити його:

— Розказував ти це двадцять разів.

— Стривай! Це треба зрозуміти! Що сталося? Грізного начальства не слухались ми, а їх — послухались! Було заворушення, метушня, заколот, раптом — немає начальства і всі товариші! Поставились до нас дбайливо, ідемо не спинячись, ситі, і бачимо скрізь — переворот, самі робітники орудують справою, і більше нікого немає. Тут ми присмирніли — що таке? Говорять нам промови, так, що навіть до сліз, ми кричимо — ура. В одному місці пані молода, в окулярах, наварила каші, щів — хто така? Товариші! І каже вона: все, каже, від народу, і вся земля і достаток її — народові, га?

— Михайле! — розпачливо кричить Кузін, — та облиш ти, Христа ради! Розвів гамір на весь ліс — та все старе, все чули!

Солдат так і підскочив:

— Та ви цього, хоч і сто разів чули, не зрозумієте! Каторжники, — адже це перекидає все наше окаянне життя! Товариші всі, всю справу взято в загальні руки, і — більше нічого!

І звертається до нас:

— Хлопці, а ви — чи так ви розумієте?

Цим запитанням він погасив гомін, ніби кожухом накривши його. Знову стало чути веселий тріск вогню, шум дощу в лісі і падання капель води крізь розмиту покрівлю.

— Дай мені слово,— шепче теско і суворим голосом старшого говорить:

— Саме так ми і думаємо, так і віруємо: всі люди мають бути товаришами, і треба їм взяти всі земні справи в свої руки. Того ради і насамперед мусимо ми самих себе поставити в тісний стрій і порядок,— ти, дядьку Михайле, воїн, тобі це треба зрозуміти раніше за інших. Справу роблять не шумом, а розумом, вовка словом не вб'єш, з гнилого лісу — ненадовго хата.

Говорить Єгор завжди однаково: голосно, мірно, спокійно. Його вилицювате обличчя ніколи не здригнеться під час розмови, тільки очі блищать та іскряться, мов крижинки на сонці. Часом навіть мені холоднувато з ним — тісна і важка прямота його слів. І не раз я докоряв йому:

— Дуже ти строгий, теско, лякаються люди тебе...

А він, заплющуючи кремінні свої очі, пояснює:

— Теперішня людина особливої ціни не має для мене, та й для тебе, напевне, теж, отже, якщо вона сліз злякається і відійде — з богом! Нам — що твердіше, жиливатіше. Для тієї справи, яка затіяна життям, як виходить по всіх книгах і по нашому розумінню — самим вселенським владарем — життям, так? Ну, для цієї справи потрібні люди міцні, стійкі, залізних кісток люди — вірно?

Погоджуюсь:

— Вірно.

Так і тепер; витягнулись до нього всі шиї, всі голови, а він неначе рубає їх словом.

— Справа наша, як відомо, заборонена, хоч уся вона в тому, що ось учимося ми розуміти кільце тяжких наших бід і злиднів наших та лихої і боязкої глупоти, яке оточило нас. Ми, дядьку Михайле, розуміємо, який ти сон бачив...

— Ех! — крикнув Гнедой, заплющивши очі. — Певно, сон!

— І розуміємо, що ти відчув вірний шлях до життя іншого, справедливого. А проте, як забути, що чоловік ти питущий, значить — в собі не вільний, бовкнеш щонебудь п'яним язиком, а люди через це біди зазнати можуть.

— Стривай! — тихо говорить Гнедой, простягаючи до нього руку. — Звичайно, я п'ю... Чому? До війни ж не пив, тобто випивав, але щоб як тепер — цього не було! Шкода

мені себе! Уразило, брат, мене в серце і в голову... Але я — кину горілку, як що до чого!

Ваня каже тихо на вухо мені:

— Закрутив Єгор...

Бачу, Кузін дивиться на тезка сердито.

«Погано!» — думаю.

Альошка тре коліно собі і усміхається. Нікін, як завжди, мовчить і немов черпає очима все навколо. Стрибає, палахкотить вогнем у вогнищі, живучи своїм червоним, переливчатим життям, наспівуючи тихі, веселі, ласкаві пісні. Дме вітер, хитаючи дерева, бризкає дощем.

Мужики похмуро мовчать, дивлячись на Єгора спідлоба. Колихаються в землянці сірі тіні, вже не боячись гри вогню.

— Ось ти, — провадив далі Досекін, — взяв звичку на вулицях багатих лаяти, через це вони не луснуть, дядьку Михайле...

Кузін відкашлявся і солідно заговорив:

— Тобі, Єгорушко, двадцять шість років, як пам'ятаю, а ми всі тут старші за тебе — про товаришів твоїх не кажу. Говориш ти, однак, по-начальницькому...

— Що ж — ви начальство любите...

— А може, і у нас, старих, є чого повчитися...

— Нічого нам учитись у вас, Петре Василичу.

І обидва неприязно дивляться один на одного.

— Так! — ображено сказав Кузін.

— Атож! — говорить Єгор. — Чого б ви повчили нас?

На той час, коли вся російська земля заворушилась, — де ви були?

— Не зрозуміли ми... — сказав Савелій.

— Через ваше нерозуміння багато людей загинуло.

— Кинути треба ці розмови! — попросив лісник. — Ми розуміємо: ваша правда — та сама, яка всім потрібна, щоб жити...

— Не для сварки зійшлися! — несміло зауважив Миров.

— Говорити треба про те, що робити і як, — задумливо і неголосно сказав Савелій. — Я, звичайно, людина, позбавлена здоров'я, жити мені місяці, а не роки, однак, хоч би наостанку розумніше пожити. Битий, я заздалегідь без провини, треба було б сквитатися...

Знову заговорив Досекін.

— Нікого я образити не хотів, а говорив, щоб зро-

зуміли ви: справа велика, вона потребує всієї людини, і ми в цій справі розуміємо більше за вас; нехай ви старші, ми не кажемо, що розумніші ми за вас, ми — грамотніші.

— Звичайно! — крикнув Кузін. — Хіба ж ми заперечуємо? Ви кажіть плани ваші.

Єгор вказав на мене.

— А це вам тезко скаже.

Вся ця розмова, близька до сварки, навіяла на душу мені і сум і бадьорість: шкода було мужиків, кліпали вони очима, як сичі проти світла, і розумів я, що кожен з них багато перемолов у душі туги і горя, перш ніж наважився піти до хлопців, яких вони пам'ятали безштанними. Подобалось мені уважливе і сумне мовчання Вані, бентежив Авдій жадібними очима своїми, і не зовсім зрозуміла була небезпечна прямота Єгора.

Заговорив я про план нашої роботи об'єднання людей і спочатку розумів, що добре складаються думки мої, докладно і співуче звучать слова, а потім забув стежити за собою і все забув, крім того, в що вірую. Невиразно, мов крізь ранковий туман далекі зорі, бачу навколо себе людські очі, почуваю вчинену мною тишу; отямився, коли Нікін, смикнувши мене за руку, голосно шепнув:

— Зажди!

Всі люди напружено витяглись до дверей землянки, а за ними ясно чути якийсь шум, брязкіт, жерстяний шурхіт. Ось вони повільно відчинились, згинаючись до пояса, в яму важко звалився стражник і похмуро сказав:

— Здорові будьте!

Кузін не зразу і сердито відгукнувся:

— Здрастуй, коли не жартуєш.

Лісник підсунувся до вогнища, поправив головешку. Радісно спалахнув вогонь, Милов сидить навпочіпки і винувато дивиться на стражника знизу вверх, як собака на коня. Шкода — хвоста в нього немає, а то б виляв, бідолаха!

— Це що за рада нечестивих? — глухо запитує Семен.

Гнедой кричить:

— А ти б не корчив комедію!

— Тобі що треба? — запитує Кузін, дзвінко і швидко.

— Це ти, Петре Василичу, народ зібрав?

— Ну, скажімо, я...

Стоїть Семен в тіні, оглядаючи людей невидимими

очима: на голові в нього чорний башлик, під ним — мутна пляма обличчя, з плечей до ніг дзвоном висить обмита дощем клейонка, цікаво пробігають по ній відблиски вогню і, з мерехтінням, стікає вода. Він схожий на ченця в цій одежі і бурмоче, немов читаючи молитву:

— Значить — розмова у вас іде... про божественні суперечки... це нічого, дозволяється... це не заборонено!

Кузін сердито усміхається і дивиться на нього, а Гнедой враз кричить, як жінка:

— А ти йди, поїжджай, донось, Іудин сину!

І зловісно хрипить Савелій:

— Погано кінчиш, Лядов, продажна душе!

Стражник рвучко підвів голову і глухо сказав:

— Іді-йоти!

У мене тривожно здригнулось серце, коли впало це слово, сказане з великою тугою. Хрустячи клейонкою, він повільно поліз наверх по обпливлх східцях, похмуро і голосно кажучи:

— На млин, у шинок, Сашка прийшов і сказав, що ви тут... Я мушу знати... хто — де...

Потім уже нагорі залунав його сирий голос:

— Н-но... Ну! Диявол...

І зачвякала грязюка під копитами коня.

Тоді всі разом почали говорити квапливо, збентежено, недоладно...

— П'яний! — сказав Гнедой.

— Звичайно! — підтвердив Савелій. — З шинка з'явився.

— Мабуть, даремно вилаяли його! — усміхаючись, зауважив Кузін.

Лісник, хитаючи головою, мовив:

— Недоладна він у вас людина!

— Від кого міг дізнатись Сашка? — суворо спитав Єгор.

Сашка — це наймит Астахова. Альоша винувато пояснив:

— Коли ми з Іваном ішли — бачив він нас.

— Бачив? — перепитав Єгор і замислився.

Озлоблено і гучно лунає голос Авдія:

— Я вам скажу: Кузьма Астахов невідступний за нами нагляд встановив, і Сашка та Мокій скрізь про нас питають.

Нікін говорить довго, тикає в повітря кулаками, облич-

чя в нього гнівне. Мужики слухають мовчки, але, як видно, не вірять йому, знаючи його історію з дочкою Кузьми.

— Та ну їх до дідька! — вигукнув Кузін. — Яка важниця — стежать! А от, — звернувся він до мене, — добре ти говориш, Єгоре Петрів, наче псалом прочитав!

Втрутився Гнедой:

— Оце саме і на залізниці казали, слухав я і згадував — це!

Кузін задумливо веде далі:

— Може — недосяжно, але жити, віруючи в такий світ, — це я розумію, брат, добре з цим жити!

Підвівся Милов і тихенько сказав:

— А чи не пора по домах? Поїхав він, отой...

Всі засміялись, крім Савелія, — блиснувши очима і погрожуючи кулаком, він промовив одним духом:

— Розумію я тепер, чому вони бризкають гадючою своєю слиною так шалено, — куди їм діватись, якщо народ на такий шлях стане, ага!

— А розходитися пора! — сказав Єгор, встаючи з підлоги.

Савелій спитав:

— Хто тут залишиться ночувати зі мною?

Милов погодився з ним:

— Тобі в мокречу шкідливо ходити, давай — я залишусь.

Помічаю, що лісник дивиться на мене і підморгує мені на двері. Що б це значило?

І залишились усі, крім Кузіна, мене, Єгора і лісника.

Ми вилізли з ями. Було темно і вогко, як у глибокому колодязі. Дощ ушух, але вітер трусив дерева, і з них падали на голови нам великі, важкі краплі дощу.

— Якби ліхтар нам! — спотикаючись, зітхнув Кузін.

— А ще краще — карету! — весело зауважив Єгор. — Якби архієреєву...

Лісник сміється.

Під ногами бисто течуть невидимі струмки. Важко і щільно лягла на груди землі вогка ніч, і п'є земля живодайну вологу, захлинаючись нею, як дитина молоком матері.

— Добре, брат, Єгоре Петрів, промови ти говориш! — бурчить Кузін, коливаючись передо мною і щедро забризкуючи водою і грязюкою ноги мені. — А ти, Досекін, недоладно! Ти, голубе, недобре...

Єгор спокійно відповідає:

— Ти, Петре Василичу, на свій рахунок сказаного мною не бери, я тебе прошу.

— Однаково! — говорить Кузін, але вже лагідніше. — Однаково це, — я, не я.

Лісник смикнув мене ззаду за рукав і шепче:

— Мені б поговорити з вами треба...

— Про що?

— Справа є. Тут зараз стежка зверне на сторожку мою — може, зайдете? Всього якась верста. А вони нехай ідуть...

Ледве чую його шепіт у шумі води і шурхоті дерев, мимоволі сповільнюю крок, а Кузін і Єгор вже розтанули, зникли в п'ятмі, пірнувши в неї, як риби у вир.

— Пробачте, — штовхаючи мене, говорить лісник, — це і є поворот... Ви Пилипа Іванича знали?

Здрігнувся я, насторожився, мовчу.

— Який у місто Налим, чи що, засланий був?

— Знав трохи, — кажу. А в мене навіть ноги тремтять з радості: той Пилип — дорога мені людина, духовний хрещений мій, старий вояка і тюремний житель. Він і до перевороту двічі в засланні був, і після нього одним з перших пішов. Людина здоровенна, весела і нестримної впертості в будіванні нового життя.

— Де він? — питаю, почувавши вже, що друг близько.

— У місті, — тихо каже лісник. — Він утік разом з сином моїм, і через сина я маю записку його до вас.

— Давайте-но!

— А як? Вона в шапку зашита, і прочитати тут не можна — темно.

Справді, не можна. Все навколо мокре, все тече теплими потоками, ніби тоне від радості, все дихає глибоко, волого, жадібно цмокає і шепоче вдячним шепотом до хмар, носительок вологи земної.

— Ходімо швидше! — кажу.

Промайнуло за чорними деревами жовте око вогню, втупилося в п'ятму, пробиваючи її, і тремтить назустріч нам, ніби теж охоплене нетерпінням.

Спинились біля сторожки, що осіла до землі боком, лісник тихо постукав у двері; чийсь тонкий голос підозріло запитую:

— Хто там?

— Одімкни, Оленко!.. Дочка моя, вона ж і господиня...

Ввійшли в сторожку: піч, нари, дві короткі лави, стіл з лампою на ньому, книжка на столі розкрита, і, затуляючи спиною вікно, стоїть, позіхаючи, білява, кирпата дівчинка-підліток.

— Ой лишенько, вимокли я-ак! — співає вона ламким голосом.

— А ти, замість дивитися, самоварко закип'ятила б! — скидаючи мокру одіжку біля порога, каже лісник.

— Та я й закип'ятила.

— Ну, й розумниця! Отепер сухе вдягти добре, та, крім штанів, немає одіжки запасної. Ану, не дивись-но, Оленко, я штани передягну...

— Є і сорочка, висохла, я її на печі посушила, — каже дочка, кидаючи йому сірий жмут лахміття, і заклопотано ставить на стіл маленький бляшаний самовар, кухлі, кладе хліб, проворна і безшумна. Я скидаю чоботи, повні грязі й води, дивлюсь на мужика — міцний, обличчя кругле, густо обросло рудуватим волоссям, очі голубі, серйозні і добрі, а голову весь час держить набік.

— Що у тебе з шиєю, товаришу?

— Мужики, чорти...

— За що?

— По службі!

— Занадто хоробрий! — презирливо усміхаючись, каже дочка і шморгає носом.

— А ти — мовчи! Я тобі дам — хоробрий! — лагідно бурчить лісник.

— Злякалась! — вигукує дівчинка і сміється.

— От я тебе злякаю!

Пирхнувши, Оленка приязно дивиться на мене, і я теж сміюсь.

— Приїхали троє, — беззлобно розповідає лісник, кладучи мокру одіжку на підлогу, — я їх, значить, застукав, ну і вийшла битва. Одному я дробом у ноги шарахнув...

— Треба було! — бурчить Оленка, знову незадоволено пирхаючи.

— А другий дрючком по довбешці як дасть мені! — продовжує він, колупаючи шапку личаковим кочедином, — я і грюкнувся...

— Чого ти шапку рвеш! — кричить дочка, підбігаючи до нього. — Дай-но сюди!

— На, на, закричала! Подереш її — адже вона шкіряна... Грюкнувся я, значить, та шиєю на сучок і напорвся — продер м'ясо аж до самих хребців, мало не вмер... Земський лікар Левшин, чи Левшицин, дивувався — ну, каже, дядьку, і крові ж у тебе налито для п'ятох, мабуть! Я кажу йому — мужикові крові багато і треба, всякий проходящий п'є з нього, мов із струмка. Дістала? Ось вона, записка...

Прочитавши записку, сміюсь і питаю:

— Як же це ти, Даниле Яковлевичу, до народної справи схильний, а, охороняючи ворогове добро, ладен людеЙ убивати?

Він гладить коліно, похитується і солідно пояснює:

— Це ж давно було, років за три до повороту на бунт, тоді Васютка ще її років був, — він кивнув головою на дочку, а Оленка розлила чай по кухлях і, напружуючись, ріже тупим ножем черствий хліб.

— На ту пору і я, як усі, младенцем був, ніхто ж не знав, не відчував народної сили. Друге — ліс я змалку люблю, це велике діло на землі — ліс той! Шуба земна і святкова одежа її. Оголяти землю, охолодити її — не можна, і потворити теж не годиться, і так вона вдосталь нами скривджена! А мужики, спересердя, нічого в лісі не бачать, не розуміють, який це друг, захисник. Валять дерево — по-дурному, лико деруть — не вміючи. Народ усе-таки дикий! Оленко, ти б ішла на піч та й спала...

Вона бігає гострими оченятами по сторінках книжки, жує хліб і, не піднімаючи голови, запитує:

— Хіба заважаю?

— Чому? Секретів немає в нас! А спати пора тобі. Гляди — осліпнеш!

Лісник підморгує мені: він, як видно, хвастає дочкою.

— Ти що читаєш? — питаю я.

— Історію.

— А яку?

— Російську.

— Чию?

— Вчителька дала.

— Ні, хто написав?

Вона здивовано підвела на мене очі й відповіла:

— Людина! А то хто ж?

— Вона в мене любить книжки читати,— задумливо сказав лісник.— Дух цей новий і її захоплює. Я сміюся з неї — хто тебе, Оленко, вчену заміж візьме? А вона, дурненька, сердиться! Цими днями тут Ольга Давидівна була,— знаєш, сухорлявенька вчителька з Малинок? — то каже: настав, мовляв, час російському народові переходити через чорне море нещастя свого в землю світлу, обітовану — он воно я-ак!

— Цікава книжка? — чіпляюся я до дівчинки.

— Нічого! Тільки про царів більше, а про нас — мало.

— Про кого — про нас?

Оленка здивовано глянула на мене.

— Про мужиків. Я-акий ти нетямкий! — говорить вона і скрушно похитує головою.

А батько її усміхається аж до вух.

«Що, мовляв, зрізала вона тебе?»

За вікном м'яко шумить вітер, побризкуючи в шибку великими каплями. В сторожці тепло, пахне сушеними суніцями, хвоею і свіжим ликом. Пищить самовар, шелестять сторінки книги.

— Розкажи-но про сина,— прошу я лісника,— що за людина?

Він знизує плечима, статечно гладить руду бороду великою долонею і задоволеним голосом розповідає:

— Людина, звичайно, молода. Ми, бачиш, безземельні, ще батько мій по переселенській справі від землі одірвався, а я, як себе пам'ятаю, все по людях ходив, по економіях. Відбув солдатчину, найнявся в лісники. Женився на молодій вдові, чоловіка у неї — муляром був — цеглиною убило на муруванні, тюрму в повіті будували. Жінка хороша була. В перший же рік він і поспів, Васютка. Він у мене скрізь — перший, у всьому! Від нічого робити навчився добре грамоти і в Костянтинівську економію став до машин — жатки там, молотарки й інше. А машиніст, виявилось, з нових, з ваших.

— Ти вже казав би — з наших.

— Ну, хай і так! Хоча — який з мене боець? І грамоту ледве тямлю. Ну, помітив я — читає Васюк книжки і стає з усіма суворий. Питаю — куди? Нам, каже, тату, іншого шляху немає! Сперечались. Брався я не раз бити його, ну, проте, почуваю — має рацію, лиходій! Дещо

і сам розумію в суперечках із ним. А тут саме наспів переверот у народі, бачу — Васька скрізь попереду: він і страйки влаштовує, книжки, листочки сіє, промови говорить — повага йому в народі, дарма що двадцятий рік хлопцеві. Ну, думаю, благослови тебе господи, а я — не перешкода, та й перешкодити не можна вже — пізно! І навіщо перешкоджати? Господарства немає в мене, отже — він вільний сам своє життя робити.

Оленка перестала читати і слухає розповідь батька. На її плоскому личку задумливо і нерухомо світяться блідоголубі оченята, і рот напіввідкритий.

Я почуваю, що лісникові сумно, і все-таки задоволена людина кров'ю своєю: говорить, наче завітні дорожочі-ності показує.

— Ми з нею, — веде далі він, кивнувши головою на дочку, — часто про нього згадуємо, любить вона його!

— Почне він розповідати про Василя, — жваво заговорила Оленка, — та й плете, і плете, чого зовсім не було! Лісник зніяковіло регоче.

— Бач, яке підле дівча! Диви, як вона про батька!

І з тією ж зніяковілою посмішкою на доброму обличчі він говорить мені таємниче і неголосно:

— А вона вірно, Оленка: знаєте, говорю я, говорю про нього, та непомітно якось і додаю чогось — дивись ти! Не до поганого додаю, а до хорошого — дуже хочеться хорошого, чоловіче добрий! Ну — і забіжиш вперед, хіба це гріх? Адже однаково — почали по-іншому розцінювати людей, стає вища ціна їм! От, приміром, Василеві допомогли втекти, а — шлях далекий, значить, великі гроші коштує. Дешевій людині не допоможуть, напевне. Був я в нього, ходив у повіт, потай, вночі — не пізнав хлопця, їй-богу, справді! За два роки такий став — зовсім не схожий на сина мого, а ласкавий, веселий — дивно все це! І товариш його — вже майже сивий, а так і стрибає шпаком! Все жартує і так влучно та смішно — куди там! Говорить по-селянськи, з примовками, і стільки їх у нього, наче з усього світу зібрав. А веселі люди — вони потрібні, мало їх, святкових людей, однак — родяться! Хороший народ пішов, нічого не скажеш! А якщо земля здатна такий народ родити, значить — хороша вона, сильна, земля оця, хіба ні?

— Вірно, Даниле Яковлевичу! — тихенько відгукуюсь я, а в серці солодко тріпоче ранкова, світла радість.

Коли я зібрався йти додому, лісник питає:

— Що це за людина стражник у вас?

— Не знаю,— мовляв.

— Чудний! Оце недавно, вночі, обходжу я ліс, а він — мов пам'ятник чавунний, стоїть на коні верхи посеред поля і стоїть. До-овго я дивився на нього, потім гукнув. Озирнувся і поїхав геть, мабуть, не пізнав, а часто заїжджає сюди, в оцю караулку. На словах начебто й розумний, а очі в нього моторошні, ніби щось смертне з них дивиться.

— Хворий він,— кажу.

Пішов я від них перед світанком. Іду ліською стежкою і тихо наспівую — не сила мовчати. Зійшла дощем ніч і зблідла, плывуть над лісом схудлі, стомлені хмари, важко прихилилась до землі вдосталь напоена вологою трава, ліниво звисло віття дерев, але ще біжать, дзюрчать, виграють веселі струмки, ховаючись у низинах від близького сонця, щоб за день не висушило воно їх. Іду не поспішаючи і думаю:

«Добре бути людиною на землі!»

І враз, немов іскра спалахнула, згадав про стражника: недавно я дізнався, що він ходить коло Варвари. Запитую її:

— Чи правда це, Варю?

Сміється.

— Є трохи!

— Чого ж ти мені не скажеш?

— А яке тобі діло?

— Ну як же?

— А навіщо тебе даремно турбувати! Ну, хрипить мужик, бурчить! Рукам його я волі не дам, не бійся! А ти чим тут допоможеш? Ворога наживеш собі, більше нічого! Вже роби собі свою справу.

Стоїть передо мною така тверда вся, пряма, ясно усміхається, і очі її гріють мене гарячою ласкою.

Після цих зборів унадився до мене Кузін і сидить було години дві-три, цікаво розповідаючи про старовину. Заважає, а слухаєш уважно, відірватися не можна. П'є чай склянку за склянкою без кінця, потіє, розстібає одягу до коміра сорочки і згадує гірку старовину, страшно у простоті своїй російське мужиче життя. Безнастанно гуде його міцний, звичний до промов голос. Треба сказати, що, коли мужик зрушиться вліво серцем

і розумом, він негайно починає говорити про себе, як про відомого бунтаря.

— Господи! — кричить, — як цього нам не розуміти, коли ми здавна бунтувались! У вісімдесят п'ятому році нас шмагали — десятого, в дев'яносто третьому — п'ятого, четверо з нашого села заслано в Сибір! Батька мого тричі шмагали, діда — і не знаю скільки!

І так занесеться до пращура, згадуючи всі шмагання і ставлячи їх немов у заслугу собі, як солдат ордени, дані йому за хоробрість.

Іноді, слухаючи ці історії, з досадою хочеться сказати:

«Дядечку, життя не тим місцем будують, терпінням якого ти хвалишся!»

Напередодні перевороту, в дев'ятсот п'ятому році, виступав я на мітингу на одному, в багатому селі, і після моєї промови селянство — діди — розпалившись, кричать:

— Ми, мовляв! Милий, ти вчений — згадай, де Разін осів? У нас! За нього, Степана Тимофіїча, скільки у нас було повішено-побито, тисячі! Пугачова справа теж не минула нас: он вони, наших бійців могилки, дивись, онде на горбі! Долгорукий князь силу-силенну нашого народу замучив, перебив, у ріку покидав.

А незабаром вони, підлі, погром вчинили у себе — вчителя набили, лікаря, молодих хлопців деяких, чайну спалили, бібліотеку.

Бита людина любить битись, дадуть їй палицю — матір, батька не шкода, аби тільки зло зігнати.

Кузін теж, виявилось, був споконвічним бунтарем.

— Ви, молодь богова, звичайно, сильніші за нас, бо маєте широкий план, для всіх прийнятний...

Олексій бурчить:

— Ну, не зовсім для всіх...

Старий рідко помічає Альошу, він не дивиться на його зловісну, як у бугая, нічного птаха, стиснену з висків голову, не бачить насмішкуватого, трохи кривого носа, витягнутого вперед, який немов завжди щось підстерігає.

Похвалюючи сучасне, він не перестає хвастатися минулим.

— А й ми, старі головешки, теж, було, ясно горіли! Мій рід, наприклад, з давніх-давен бунтарське гніздо! Коли хлопчаком був я, пам'ятаю, розповідали мені, як

начальство скити наші за Волгою руйнувало, а підлітком бачив я люту справу — лежачий бунт.

— Я-акий? — здивовано скрикнув Альоша, пустотливо граючи карими очима.

— Причину того бунту не пам'ятаю, тільки — відмовились наші мужики подати платити і землю орати, серед них дядько мій і батько теж. Пригнали солдатів, і почалось велике мучення: виведуть солдати мужика в поле, поставлять до сохи — гайда, працуй, такий-сякий сину! А народ падає ницьма на землю і лежить нерухомо...

— Оц-це бунт! — усміхається Альошка.

— Піднімуть мужика, поставлять на ноги, а він знову валиться. Так і відлежались. Батько мій помер від биття, а дядько — Корнієм звали, міцний мужик був — назавжди здоров'я втратив і теж недовго прожив, років два або три. Обидва вони були з головних заводіак, їм більше за інших і дісталось.

Відвернувся старий, дивиться у вікно, і жовтий череп його здається мені зеленкуватим. Повна темних спогадів, за вікном повільно проходить із сходу на захід тиха ніч.

— А тебе, Петре Василичу, теж били? — серйозно і збентежено запитує Олексій.

— Всіх, молодче, били! І жінок теж! Знущалася солдатня з них. Дівчат перевели вважай усіх. Була після цього на селі у нас велика скорбота, і літніми днями люди жили, як зимової ночі: всі, до крові биті і кровно покривджені, ховались один від одного, — соромно було бачити сумовиті людські очі!

Альоша верескливо і погано лається і совається на лаві, як спіймана щука на гарячому піску. А старий, зітхаючи, перегортає одну по одній тяжкі сторінки свого життя.

— Тоді й вирішив я кинути селянство, віддався, значить, ученню, та всієї моєї натури книга не могла подолати, по жіночій лінії був я дуже жадібний, господи, прости! Думаю, що це у мене більше з горя, з туги, ніж від розбещеності: книгу читаєш — воно добре, висунешся на вулицю — пекло неподобне! Ну і хочеться людини, милого погляду, доброго слова, а крім жінок — у кого ласку знайдеш? Та, і їй, жінці нашій, пестоші — як жива вода мерцеві. Тепер-от усе інакше стає, і навіть дівчата

нібито інші від вашої найменшої уваги до них — чи то вони розумніші, чи то зліші, меткіші, чи що... Думати треба, що й вони себе покажуть.

— Без сорочок! — бурчить Альоша. Зазнавши у Варі невдачі в залицаннях своїх, любий мій хлопець женоневисником став.

— Так, хлоп'ята, нам, старим, дуже помітно, що все тепер зсунулося з місць, все стягається в одну-дві лінії: семо — вівці, овамо — козліщі, чи як там? Спонукає життя людину шукати призначення свого! Ви це зрозуміли, і от — тягне за серце мене, старого, до вас! Згадую я свою молодість — нічого немає, крім дівчат, та молодичь, та биття й каліцтва за них!

Олексій допитується:

— А як то ти начотчиком був?

Старий сміється холодним сміхом, неначе бите скло в горлі в нього.

— Так от і був! Ходжу, значить, по багатих домах, злидар коло ситих, та кажу їм про бога, ради їхнього страху і втішення; начебто коновал я при них — погану кров спускаю. Народ занадто вже наволоч, і дуже явно це, що наволоч! Вчора ще був голий і босий, яко і аз, грішний раб, а сьогодні — дивишся: ситий по вуха, приндиться, чваниться тугим пузом, жадує! Торгівля, звичайно, сьогодні — при гроші, завтра в бариші, і, залежно від припливу п'ятаків, то згадає бога, негідник, то забуде, еретик! А ти його — повчай, а повчання — для втішення, а на біса мені втішати його, коли він — брудне місце для мене? Каркаєш, було, застрашливі слова і бачиш — не страшно шахраям! Живуть, мов мухи в патоці, задоволені, ситі, одягнені, тепло їм, спокійно, тільки смерті й бояться, а вона далеко! І захочеться нестерпно розворушити весь дім, ну і почнеш, було, молодичок бенджити — вони благополуччя головна основа.

Поглядаю я на Олексія — як він це сприймає. Побоююсь, щоб не посміявся з старого, однак Альошині гострі очі дивляться суворо і серйозно, губи щільно стиснені, і все обличчя — як сокира. Холодно, з прихованою і зараз готовою задзвеніти насмішкою ллється високий голос старого.

— Чолов'яга був я нічого, приемний, здоровий, жінчину прихилити було не дуже важко, ну, а піддається вона — тут і пішов дому розвал! Люта була людина,

уподобихся неяситі пустинному! Трапилось, били мене, звичайно, ногу от капканом пересікло, потім у лікарні відрізали її...

Альоша тихенько говорить із свого кутка:

— А однак, видно, і зазнав ти на своєму віку!

Старий, примружившись, подивився в його бік і обізався:

— Еге, не побажаю нікому, навіть і ворогові...

І відтоді вони стали дивитись один на одного приязніше.

Одного разу у свято сиділи ми надвечір повною компанією на улюбленому нашому місці біля річки, над заводдю, де вона, подібно до ревнивої коханки, жадібно і настійливо розмиває берег, вирує і тече, ніби сама проти себе, оголюючи коріння лип осик та беріз.

Це місто тим для нас хороше, що з нього видно село, всі дороги за рікою, отже ми зразу помічаємо, хто куди йде. І якщо здається нам що-небудь негаразд, за нами — ліс, перед нами — брід.

Зібрались поговорити про Гнедого: понад місяць після зборів у землянці минуло, і все не пив солдат, а в останню неділю вхопив гіркої сльози і влаштував скандал: ішов вулицею, мов бездомний хоробрий пес, вилаяв Скорнякова, Астахова, і відвезли його у волость під арешт.

Було це так: опівдні після обіду вийшов я з Альошею на вулицю — треба було нам Кузіна побачити, він у місто збирався йти — раптом чуємо трубний голос нашого приятеля:

— Ей! Скорняков! Де ти, шановний? Вийшов би на вулицю, показав би світові безсоромні свої баньки, глитаю! Чи й ти, грабіжнику, сором маєш, боїшся, мабуть, людей, снохачу?

— Треба його спинити! — каже Альоша. — Ти не йди, я краще сам.

— Не буде діла! — сказав я. — Побачить він тебе, та поверне його думки в небезпечний бік, може погане вийти для нас.

Альоша погодився, і ми стали здаля стежити за воїном.

Будинок Скорнякова високий, на кам'яній коморі, солдат стоїть перед ним, задерши голову так, що шапка на землю впала. В будинку мечеться хтось верткий, перебігаючи од вікна до вікна. З дворів на вулицю по-

спішно сиплються мужики, жінки, дітлахи послухати солдатів прокльони, а він реве:

— Виглянь хоч у віконце, Іване Захаровичу, покажись, поважний чоловіче, ми тобі всією громадою у вічі плюнемо!

Стара Лаптева, хрестячись, нагнулась, підняла шапку Гнедого і, дбайливо обтрусивши з неї порох, стала позаду солдата. Скупчується навколо нього народ — всі веселі, підморгують один одному, бурчать, задоволені скандалом, нацьковують Гнедого.

— Ловко чеше!

— Так його... Іуду!

— Полоненику, не жалій язика!

— Кричи, китайцю!

Стоїть над селом у жаркому небі золоте сонце і сліпуче сміється.

— Розкажи, злодію, нам, громаді, — рубає солдат, — скільки ляпінському управителеві хабари дав, коли оренду перебив у нас? Повідай, з чієї ласки Шишліна сім'я з торбами пішла, Легостеви з голоду здихають, Лаптев Григорій збожеволів? Ей, старе луб'я, чи багато оренди береш за потайний шинок на млині на твоєму? Виходь, чи що, проти правди боротися, чого боїшся, ховаєшся, скнаро проклятий! Ну, посперечаймось, давай, злодюго, вилізай!

Підходять до солдата мужики, ті, що статечніші, і, спинившись позаду нього, заклопотано півголосом підказують:

— Про Феклушу, про робітницю, крикни, не забудь!

— Коли ухвала була винну лавку закрити, він її відстояв — бо в його будинку вона!

Остеронь шулисья Савелій і покашлює, ніби крук каркає, чекаючи падла. Вихором крутяться дітлахи, вереск стоїть у повітрі, свист, регіт, і все вкриває сильний голос Гнедого. А старенька Лаптева, мати божевільного Григорія, стоячи позаду солдата, тримає його шапку в руках, трясє головою і ворухить чорними губами.

І коли солдат переходить під вікна Кузьми Астахова, вона квапливо дріботить за ним, маленька, зігнута вдвоє, одягнена в рам'я.

— Гей, Кузьмо, кособока маро! — гримить солдат, напружуючи груди. — Іди сюди, от я роздягну, оголю капосну душу твою, покажу її людям! Приходить вам,

дияволи, остання година, кайтесь народові! Розкажуй, як ти душив людей, щоб у Думу злодія і приятеля твого Мишку Маслова провести! Чорної сотні воеводо, гей, покажи сюди мерзенну пику, донощик, старий сищик, розкажуй нам, громаді, почім Христа продаєш?

— Ну-у! — бурмоче Альоша, — поїхали!

— Катай, Гнедой, — розпалюючись, горляють мужики, — говори за всіх, громадська душе! Печи його, горе наше...

От-от почнуть шибки бити в Астахова.

Але Кузьма на зріст малий, та серцем хоробрий: от з тріском розчиняється вікно, висунулась, трясеться гостра гадюча голівка, миготить маленький, темний кулачок, і тонкий, високий голос старого несамовито верещить:

— А-а-а, знову прийшов, п'янице, китаїцю, зраднику вітчизни!

Солдат шаленіє, чуючи ці слова, витягується вгору, змахуючи руками над головою.

— Замовч! Хто — вітчизна? Це ти, сучий сину, вітчизна моя? Це за таких-от злодіїв, як ти, солдат лямку тре, бодай тебе розірвало впоперек живота! Ти громаді ворог, ти баламут і крамольник, ви правду зжерли, землю пограбували, людей знищуєте!

— Брешеш! — вие старий так, що його верст на п'ять навколо чути. Чоловік він кволий і хитається у вікні, як лахміття на городньому опудалі в непогідний, вітряний день.

— Народе! Кого слухаєте? Хапай його! Гукай стражника, Маріє! Мокію! Сашко — сюди!

Народ мовчить, біля хати Астахова всі стоять по-нуро, як осіння хмара, — дві третини села в кабалі у Кузьми, і в перший-ліпший день він кожну людину може з торбами пустити. Тільки стара Лаптева, не розгинаючи спини і дивно закинувши голову вгору, щось нечутно шепоче, і треться в юрбі Савелій, блискає очима, хрипить, кашляє, смикає людей за лікті, підпалюючи сухі, зо зла, душі.

Вони, Астахови, вп'ятьох тягнуть життя: Кузьма із старою, Марія і син з жінкою. Син Мокій глухий і через це став дурним, людина непомітна і безсловесна. Марія, дочка його, вдова, жінка дебела, в соку, потай добра і дуже схильна до молодих хлопців — усі астаховські най-

мити з нею живуть, це вже стало звичаєм. Над усіма, мов півень на гребені даху, сам в'їдливий дідуган Кузьма Ілліч — його боїться і сім'я і село.

— Православні! — волає солдат, вказуючи кулаком у вікно. — Це ось для них, багатіїв, ганяють нас навколо землі, ради них ллється мужицька кров...

— Не підступитися до нього! — міркує Альоха, стоячи поряд мене. І безпорадно озирається.

— Для того, щоб вони кожного дня жерли щі з м'ясом...

Савелій повільно збоку підсувається ближче до вікна, а в руках у нього палиця.

— Ой, диявол! — шепче Альоша і, збліднувши, кидається до хворого.

А Кузьма, висунувшись до пояса, розтинає повітря диким вереском:

— Аа-а-а-а! Ось воно, от слова! Ну, Мишко, кінчено твоє життя! Каторга тобі, а-а-а! Люди! Які чули — держи його! Зрада! Росіє, хто зрозумів, держи його! Проти Росії сказано! От — цей чоловік проти Росії...

Але тут люд регоче — всім ясно, що старик кинув слово величезне і недоречне в його душі.

— Ану, ще дай-но про Росію, Кузьмо Іллічу! — підбурює хтось старого.

— А ти б, Гнедок, Росії не зачіпав!

— Зміцнюй, Кузьмо, Росію!

— Астахов підтримає, він жилуватий!

А старий все кричить і кричить шалені слова, і вони носяться в повітрі, мов кажани.

З воріт випливає темною хмарою заспаний, важкий стражник, ліниво підходить до солдата, люди нехотя розсуваються, і от залишився Гнедой сам, тільки стара Лаптева з шапкою в руках стоїть у нього за спиною.

— У мене хрест є! — кричить солдат, тупаючи ногами.

— Кинь горлати! — хмуρο говорить стражник.

Гнедой відмахується:

— Одчепись!

— Іди, іди! — хрипить стражник, підштовхуючи солдата до збірні, де холодна.

Стара Лаптева, трясучи головою, мовчки простягає Гнедому шапку, він бере її, кидає собі на голову і, повільно ступаючи попереду стражника, реве:

— Пішов би ти к чорту, мутна пика! Соромився б, продажна душе, злодійову руку держати! А ще — солдат! Солдат захисником правди мусить бути, а ти хто? Худобина німа!

Семен мовчить. Хто бачив обличчя його в таку хвилину, кажуть — страшне обличчя.

Народ, усміхаючись, розходиться по домах. Ідуть купками, говорять нечутно, і вже ніякого інтересу до Гнедого не виявляють.

А над селом ще в'ється злий і тривожний крик:

— Перебити, перевішати, а-а-а!

Цей скандал ми й обговорювали, зібравшись на річці.

Єгор Досекін курить, заглушаючи їдким димом свого тютюну смачний запах грибної вогкості, і запитує:

— Чого ж ти, теско, розпускаєш отак неподобно паству твою?

Нікін теж дивиться на мене суворо, незадоволено.

— Провалить нас Гнедой скандалами своїми! — каже він, хмурячись. — І навіщо озлоблення розводити проміж людей?

Після того, як вони добре вчитали мені, я почав був пояснювати їм, що солдатові розмови не такі вже шкідливі і небезпечні, як їм це здається, але Єгор сердито відхилив мої слова:

— Ні, теско, так не годиться! Хоч і мужичок ти, але давній і ми село знаємо краще за тебе, ми ж не крізь книжки дивимось. Вірно те, що є, а не те, чого тобі хочеться по доброті твоєї душі. Мужички наші побазікати люблять, послухати різке слово теж люблять, але найбільше подобається їм своя до дір потерта шкура.

Чимраз частіше розмовляє він зі мною отак, і не один він, правду сказати. Я це розумію: мало обізнаний я для них, і вони вже майже вичерпали з мене все, що я міг їм дати. І є між нами якась різниця, мало зрозуміла мені: для мене слово має душу м'яку, гнучку, а вони говорять мовою звичайною, а вкладають у слова зміст інший, неясний мені. Вірніше сказати, беруть вони слово і починають ретельно розкривати його, розмотувати, дошуковуючись того, що закладено в корені. Все у них виходить міцніше за мое і хоч жорсткувато, оголено, але ясно і чітко, це я бачу, бачу і радий, що вони так швидко переросли мене. Що ж — я своє зробив, що мав — віддав,

ідуть вони куди потрібно, а якщо я не встигаю за ними — це не прикро мені.

Олексій сказав одного разу:

— А ти, Єгоре Петрів, з народом заплутався.

— Та-ак, це, брат, ніяк не єдина істота! — підхопив, усміхаючись, Єгор Досекін. — І чимраз менше єдина! Виділ нам показує це в повній оголеності.

Ваня, тихенький і м'який, як завжди заперечує їм:

— Братці, адже це тільки зовні так, як тріщина на посуді, а посуд-бо з однієї глини.

Альоха сміється:

— Ну от, по тих тріщинах і розвалиться вона вдрізки, бита твоя макітра! Ні, Ваньку, треба тобі хороших книжок почитати, а то дуже багато елею намазано на тобі.

А Єгор мені каже:

— І тобі, тезко, треба було б посушитися, чуєш!

Кінчивши пиляти мене за Гнедого і Савелія, взялись розглядати чергові дільця. Авдій Нікін тижнів два ходив по окорузі, шукаючи роботи, і розповідає:

— В трьох місцях жив, і скрізь однаково содомить село, стогне, б'ється — ходить по його тілу гостра пилка і ріже надвое. Говорив я з деякими мужиками про виділ, так спочатку вони, як барани перед новими ворітьми, витріщають очі, а потім виють, зубами скрегочуть.

На його красивих губах тремтить сумна усмішка, брови хмуряться, голос звучить стомлено. Мені здається, що чим далі, тим швидше в'яне цей великий ладний хлопець, підточуваний якимось хробаком.

— В Оленеві Святухін Іван перший діло збагнув: кричить, мов не в собі, — дивиться, що з нами роблять! А Звягін Федір причепився до мене — звідки я все це знаю? Покликав до себе ночувати, прийшов до нього і Святухін, та ще Митьков, у якого в місті сина вбили. Прямо й питають — з партійними знаєшся? Я кажу, — що ж, хіба самому мужикові не можна цього зрозуміти, а все тільки за указкою із сторони? Не вірять! Ні, кажуть, брешеш! Ми от стільки живемо, однак до цього дня не зрозуміли, зрозуміти не могли, що таке робиться, та й тепер би не догадались, що на наших кістках багате село будувати вирішено. Всю ніч проговорили — ну і поневіряється народ! Дивишся — серце ние...

Досекін скося глянув на нього і крякнув.

Альоша міцно тре руками голову.

— Газету б нам мати! — жарко зітхає він.

— І друкувати в ній про все! — підхоплює Ваня. — Як у справжніх столичних, а не як у листках!

— А-авжеж, — тягне Авдій, — листки ці не зовсім підходять, злобно дуже пишуться вони...

— Інтелігентів би нам парочку хороших! — каже Досекін, скручуючи цигарку.

Мені хочеться сказати йому про Пилипа — я вже тричі бачився з ним і з сином лісника, але щось турбує мене, і, не наважуючись втішити товаришів, я кажу тільки два слова:

— Інтелігенти будуть.

Єгор рвучко підвів голову, подивився на мене, примруживши очі, і, зразу повеселівши, чітко заговорив, що нам треба вимагати в місті допомоги книгами і людьми, що треба уточнити всі які є гуртки молоді в навколишніх місцях.

— Запряжемо в ходоки у цій справі Кузіна. Найзручніша людина. Тільки треба буде йому грошей дати на дорогу, збіднів старий.

Ваня, наш скарбник, каже:

— Грошей ми маємо 7 карбованців 49 копійок.

Мене Єгорові слова не здивували, — на той час Кузін уже багато зробив нам різних послуг, — проте Альоша спитав:

— А чи не рано Кузіна вводити в справу?

— Нічого! — твердо сказав Єгор. — Я до нього придивився за цей час — дуже озлоблений дідок; він друзям своїм псуватиме дільця як тільки зможе, це вірно!

Авдій важко совається і повільно говорить, примруживши очі:

— Чи місце злові в нашій справі? Вже стомився народ від зла, справді!

Кремінні очі Досекіна спалахують, він суворо відповідає:

— Коли нас будуть тисячі й мільйони, ми без злови візьмемо за горло кого треба. А щоб ці думки вирости на такій трудній землі — гноєм гребувати не доводиться, і шкодувати його немає причин, отак-то!

Ідуть по небу хмарки, кидають на нас свою тінь, у сірих хвилях плаває і ховається світлий місяць. Шурхо-

тять дерева, тихо плеще вода, ліс і земля ще дихають теплом, а повітря прозоре по-осінньому. За селом, біля млинів, дівчата пісню завели — їх крикливі, сухі голоси здаля здаються м'якими і соковитими, як сопілка.

Ваня, розібравши, що співають, теж затагнув півголосом цю пісню, ми приєдналися до нього і замислились, співаємо. Раптом бачу я: на горбі, біля хлібного магазину стоїть стражник, лізуть на нього тіні від хмарок, і здається він між ними то світлий і великий, то темний і маленький. Видно, чує він наш тихий спів — легкий вітер від нас на нього.

Замовкли і стежимо, не ворушачись. Ваня тихенько говорить:

— Шкода мені його чомусь.

— Шкода! — зразу скипів Олексій. — Обчислює людина, почім за голову людей продати, щоб не схибити, — а ти шкодуєш! Макуха ти!

— Киньте, бодай вам! — сказав Єгор. — Он Кузін стрибає коло городів, це він нас шукає, думаю. Звичайно — сюди прямує!

Хитаючись, розмахуючи полами довгого каптана, старий підійшов до нас і зразу ж заговорив непомітно для нас засвоєним голосом начальника:

— Надвечір завтра до лісника прийдуть мужики з Броварок, троє, відносно Думи бажануть пояснення. Ви спочатку Авдія їм пошліть: хлопець серйозний, язик у нього привішений добре і сільське життя до кінця знає він. А після нього — Олексія, цей бешкетник навіть камінь роздрочити може. А потім уже кого-небудь з Єгорів, для солідності. Отак-то воно — до людей треба обережно підходити, а не те, що після скобеля та сокирою. Ви дивіться, як я вам народ зганяю, га? То ж то!

Скинув шапку і гладить голий череп, віддихуючись, задоволений собою, оглядаючи нас по черзі хитрими очицями.

Ми троє — я, Ваня та Єгор — давно вирішили розпитати старого начотчика про бога — як він вірує і чи вірує? Нам здавалось, що у нього був з богом якийсь темний розбрат, мабуть, мало зрозумілий і самому дідові. Говорячи про бога, він завжди ніби вимагав заперечень наших, але спочатку нікому з нас не хотілося сперечатися з ним у цьому питанні, і, не зустрічаючи наших заперечень, він завжди майже сам і зривався на запереч-

чення собі. Розповідає, наприклад, про злі хитрування сатани у суперечці з господом за владу — і раптом скаже щось чуже напрямові думок своїх.

— А от,— таємниче звучить його голос, і очі розбігаються по всіх обличчях наших, зіркі, чіпкі очі — одного разу їхав я, хлоп'ята, по Камі і розговорився з одним сибірським жителем, кіньми баришував він, і сказав він мені: «Сатани — немає!» — «Як так?» — «Немає! А є, каже, князь підземного світу — Адам, першостворена і першовмерла людина, і — більше нікого немає!» — «Стривай, кажу, Адам биша ізведен з пекла Ісусом Христом?» — «Анітрохи, каже, не ізведен, а залишився в пеклі. Це, каже, записано в одній древній індійській книзі, мій знайомий бурят» — буряти, народ, подібний до мордви,— «бурят, каже, книгу цю читав і потай мені розповідав, як було: зійшов Ісус у пекло і пропонує: ну, Адаме, виходи звідси, даремно батько мій розсердився на тебе, і сидиш ти тут неправильно, а справжнє по закону місце твоє, людино, в раю. Ні, відповідає Адам, не хочу, не піду звідси, у вас, мовляв, в раю всі різно святі, а у мене тут — всі рівно грішні. Я, каже, тищі літ недаремно тут сидів, я тут встановив справжню справедливість, не як у вас на небі і землі. Так і не пішов!»

Дивиться на нас дід гострим поглядом, розсипались його іскристі очі і приховано сміються.

— Ні, що вигадують люди, га?

Таких розповідей у нього був невичерпний запас, і, мабуть, всі їх створив відчай думки людської, нездатної помиритися з двобожжям згубним, бо воно розриває душу, позбавляючи її цілості. І, розповідаючи такі казки, дід завжди знижував голос до глухого шпоту, що начебто виходив з-під землі.

Після однієї з таких розмов, коли пішов Кузін, Альоша, запустивши пальці рук у своє вихрясте волосся, задумливо сказав:

— На мою думку, він — провокатор!

— Годі, кажу,— Льонько, невже не бачиш, що людина широко приєднується до нас?

— Ні, я не в тому розумінні, що виказати хоче, це вже пора було б!

І Олексій безжурно махнув рукою:

— Мені, бач, здається, що не вірить він у бога, а сам не вірити боїться, от і підбиває всіх до того ж, шука-

ючи собі підтримки. Він мені подобається, цікавий, їй-богу! Та й сміливий старий чорт!

Альоша радісно регоче.

— Ех, калина-малина! Все зрушилось, все пішло до місця!

Того вечора, після того, як переговорили про справи і стомлений Авдій пішов спати, Ваня просто і лагідно, як тільки він один вміє, сказав старому:

— Давно ми троє хочемо спитати тебе, дядьку Петре Василичу, як ти про віру думаєш?

— Про яку? Про православну?

І, не чекаючи відповіді, мов по книжці читає:

— Це є віра грошова, вся вона на копійках держиться: родись, хрестись, женись, помирай — і за все в церкву гроші дай — дорога віра! У татар набагато дешевша, мулла поборів з селян не бере, чиста людина. А в нас: народився — плати, одружився — плати, помер — неси троячку! Звичайно, для бога не треба нічого жаліти, я не про те кажу, а тільки про те, що бог — він ситий, а мужики — голодні!

Жартує дідуган, посміюється, і сміх його рипить неприємно, наче корок по склу.

— А ти з богом дружно живеш? — опустивши голову, питає Ваня.

Кузін дивиться на нього ласкавими очима, дивиться на Єгора, на мене, ніби мовчки вимірюючи і порівнюючи нас, потім безжурно каже:

— Про що ж мені з ним сперечатися? Нічого немає у мене та й не було, ділити нам нічого!

— А ти Іова книгу читав?

— Як же не читати! Давно тільки...

Тихо навколо нас. Загораються в небесах зірки, граються з ними хмарки, приховуючи і відкриваючи зоряний блиск.

І тихо звучить Ванин голос:

— Пам'ятаєш, як питав Іов: «Пощо же господа утайшася часи, нечестивіі же предел преїдеша, стадо з пастирем разграбивше? Під яремника сірих отведоша і вола вдовича в залог взяша» — немов учора сказано!

— Ач як! — захоплено говорить старий. — Напам'ять знаєш, а-а! — Голос його звучить неширо, ми відчуваємо це, і, мабуть, він розуміє, що відчуваємо, смикається весь, неспокійно і швидко.

— І ще,— згадує Ваня,— «пощо нечестивії живуть обветшаша же в багатстві?..»

І враз, несподівано і дивно для нас, Кузін тихо, бурчливо вторить:

— «Домове їх обільнії суть, страх же — нігде, рани ж від господа — несть на них...»

Стріпнувши головою, він підводить її і дивиться в небо, і, ніби згадуючи, повільно, гучно і з докором у голосі говорить:

— «Воистину — не вем, како сіе уразуметі імам, егда суть діла лучшая вавілонская, нежелі сіонская». Це вже з Єздри книги! Питали... атож!

Ваня потихеньку розпалюється:

— Ангел Уріїл відповідає йому: «Понеже земля добра дана вам есть...»

— Дана! — бурчить Досекін, крикаючи.

— «І море волнам своїм дано есть: так іже обітають на землі, только вещи наземнії разуметі можуть...» Чому ж, дядьку Петре, дано нам розуміти тільки речі наземні?

Кузін ляскає себе довгими руками по колінах і рече, заливається, тремтить весь, навіть сльози блищать на очах у нього.

— Чого захотів, га! — крізь сміх покрикує він.— А пам'ятаєш, Уріїл як сказав: «Не спіши биті вище вишнього!» Га? «Ти-бо всеу тщишся биті вище його». Га?

Спокійно і рівно Ваня відповідає:

— От цього я і не приймаю за справедливе, бо — повинен поспішати, строк життя короткий, і він же вимагає од мене повного розуміння ходу його...

— Ну і Ваня! — вигукує Кузін.— Куди-бо заглядає, га?

Світлим струмком ллється молодий голос, Ваня став на коліна. Невеликий він на зріст, та ладний і сильний. Його задумливе обличчя несміливої, зляканої життям людини змінюється, освітлюючись світлом зсередини.

— І не хочу я бути вищим за нього, але закони його хочу, повинен зрозуміти,— чому справи вавілонські кращі перед ним яко сіонські?

Іван зблід і напружився, як молода береза, силоміць схилена верховіттям до землі.

— Чому ми віддані в тяжкий полон злим, і осліплено

народ вавілонянами нашими і подавлено п'ятьмою, тисячею пут облутано пригнічений — чому? Створено мене, як сказано, по образу і подобі божій,—чого ж обертають мене в звіра і худобу — і німий господь? Поділився світ на рабів і владик — сліпий господь? Поневолено ворогами, в болото і брехню кинуте народ — безсилий господь? От я питаю — де ти, всюдисущий і всевидящий, всесильний і благий?

Освітлене місяцем обличчя юнака горить яскравим рум'янцем, суворі сірі очі невідступно вимагають відповідей і блищать смарагдовими іскрами. Нам — мені і Єгорові — радісно бачити його таким, ми схвильовані, запалені його вогнем, уважно слухаємо сувору мову, а старий голосно, збуджено дихає, сякається, і на його маленьких очах блищать сльози.

— Страшні слова говориш, Іване,— починає він, киваючи головою не в лад словам своїм, і голос його здригається, ламається, руки шукають чогось, швидко нишпорячи по землі, шарудять піском.

— Страшні слова, так! Бог — є, Ваню! Бог повинен бути, бо немає народу небоженого.

Він потирає груди собі і коротку мить мовчить, глибоко зітхаючи.

— Не солодко, хлоп'ята, на старості літ говорити мені так, а скажу істину-правду, треба вам її знати, розумію я; скажу, признаюсь — вірую в господа вседержителя світу цього, але — лика божого не зрю перед собою, ні, не зрю! І якби спитати — рци мі, человеце, како веруєші? — що по чистому серцю відповім? — Не вем! І багато тисяч дадуть таку відповідь, коли по честі серця схочуть відповідати. Ви подумайте над цим, це треба зрозуміти!

І, піднявши руку, він погрожує нам, повитий тінню набіглої хмарки.

— Повинен бути бог єдиний для всіх, коли всі його відчують: отже, не Аллах, не Кереметь, а чому ж Саваоф? Той бог справжній і вірний, в якого люди хороші, а чим ми, християни називані, кращі за татар, чувашів, мордві й інших іновірних народів? Я, може, десять разів крізь усі інородці пройшов, я знаю їх: всі однаково неподобно живуть, і ми — не кращі, ні! А татари, це всякий знає, в ділі далеко чесніші за нас. Як же бути? Євангеліє боже відкинуто, і пророки відкинуті у твердженнях

своїх, а в сумнівах досі міцні! Так! Кажуть — кращі ми тому, що в нас Христос!

Він озирнувся, помовчав і питає, тихо, з тугою:

— Де ж він, Христос, у житті нашому? Начало любові і сумирності — де він? Не бачу, дітки! Чому не бачу? Чи засліплений дияволом чи занадто здоровий?

Замовк. І все круг нас замислилося з нами разом, тільки тіні тихо гладять стомлену землю, знесилену за літо рясними родами хліба, трав і квітів. Холодною стежкою іде в ліс ріка, то темна і м'яка, то біла, як молоко.

— Страшні, Ваню, думи! — знову тихо говорить Кузін.— І запізнився я, мабуть, думати їх, а думаються! Чим ми, селяни, богові винні? Грішимо один проти одного? Ану, проживи років хоч з двадцять в теперішній час і не згріши! Проти нього грішимо? Всі закони його—для людей, отже — всі гріхи проти людей! Першу заповідь ми не порушуємо, ідолів не будуємо! А якщо всемогутній — то і знищив би все зло життя, з'єднав би людей у добрі, для всіх явному! А то — кинув у трясовину і наказує — не тони, гляди, в пекло пошлю!

Він заспокоївся вже і знову говорить, як завжди, півжартома і хитро поблискує очима.

— Та-ак! — вигукнув Досекін.— Це все треба розібрати. От, якби ти, Петре Василичу, зібрався з силою, та й написав би книжечку про все це, розказав би думи свої, а ми б її потай надрукували та пустили в люди, ото б задумався народ, ух!

— Де мені, Єгорушко,— сміючись і махаючи рукою, відмовляється старий,— хіба я можу? Розуміти — розумію: прилучити людей до таких думок — це їх розбудить, це підніме! Але писати я не майстер, зовсім не вмію, можна сказати.

— Ех, шкода! Ну, тобі б, Вань, усіх цих пророків, які сміливіші, теж зв'язати б в один пучок, і теж у книжку! А то ці різні секти наші — Маріїна віра, Акульчина віра — сама плутанина!

І мріє далі, освітлюваний нашими усмішками:

— От як виростемо ми числом, та загіємо газету... в ній усе буде! І тобі, Ваню, всі церковні справи доручимо — готуйся!

— Я вчусь! — скромно говорить Ваня і від радощів стає немовби прозорим.— Мені б от книгу про собори вселенські потрібно, як обирались єпископи на собори ці,

від чийого імені встановлювали канони і взагалі — як усе це робилось?

А Кузін, хитаючи головою, говорить:

— Видно, що натворите ви справ, дай бог помічі!

А що ж у світських книгах пишеться про це, га?

Досекін сказав, проводячи рукою над землею:

— В наших — заперечується!

— Зовсім?

— Зовсім!

Старий, з сумнівом підібравши губи, посмикав себе за бороду.

— Ну, це різко занадто! Вже не знаю... Чи не зопалу це, га?

— Ти почитай, подивись!

— М-м... Треба буде подивитись... Та незрозуміло ж, мабуть?

— Спробуй! — ласкаво каже Єгор.

— Треба буде спробувати!

Після цього Кузін посилив свою біганину по окрузі, зникав, несподівано з'являвся і казав:

— От хороший мужик, до вашого хору підхожий.

А то от ще. І от теж.

Людей він брав чуттям і рідко помилявся в них; майже всі його знайомі були так або інакше уражені горем і кривдами останніх років і всі вони, як видно, розуміли, що жити так, як жилося, — більше не можна.

— Я вам буду справжнім ловцем людей! — хвастався Кузін і з жалем вигукував: — Мало дуже вас, грамотіїв, не вистачить у всі місця!

— Ну, — бурчав Єгор, — це він, мабуть, і надміру метушиться! Нам усіх не вивчити, нам би так батьків розворушити, щоб вони дітям не заважали, — от і все!

А брак наших сил позначався дедалі ясніше: літні роботи закінчились, ранками вже лунала дрібна, весела музика цпів, народ, трохи вільніший від роботи, рвав нас на всі боки.

Стомлений за літо, від важкої роботи Авдій схуд, змарнів і якимось чимраз більше в'янув, ставав нудний і недбалий. Альоша був зайнятий з підлітками і ледве встигав задовольняти їх запити, сердився, лаявся, а Ваня — поганий нам помічник: він ніби завмер на своїй справі — релігії і церкві. Тільки Досекін натужується, як кінь, уміючи не спати ночі по три підряд, бігаючи із

села в село, читаючи газети і журнальні статті про Думу мужикам, яких збирав Кузін. Єгор уважно читав «Свод законів», «Положение о крестьянах», книги з земельного питання і, як видно, дуже встиг у розумінні цих мудростей.

— Ну й закони ж! — говорив він. — У них людині — як рибі у волоці, куди ніс не поткни — скрізь петля!

І плювавсь, озлоблено нарікаючи:

— На що доводиться час гаяти, га! Ех, якби повчитися мені, почитати хороших книг!

Удвох з ним або нарізно я часто сидів у стодолах і лісних ярах, розповідаючи мужикам те, що знав, по-сильно відповідаючи на їх запитання про виділ, про хід думських засідань, про те, як поставлена земельна справа в інших державах, які права має там селянство.

Одного разу зібрав нам Кузін чоловік двадцять народу, зійшлись ми в глухому лісному яру, куди за старих часів, було, ходили цікаві пильнувати, як папороть зацвіте. Поруділа, пожухла папороть, затоптана і зім'ята мужиками, сіли вони на ній тісною купою, як великі, сірі, замерзлі птахи. Круто піднявся вгору темний суглинок, покряний зсувами і обсипами, всіяний різнокольоровим мертвим листям. Де-не-де вгорі криво стоять тихі берізки й осики, а наверху, на краю яру, росте могутня сосна, висунула над нами широкі, чорні лапи і накрила нас, мов шатром. І ледве видно крізь нього зеленкувате небо осені, безмірно далеке від нас. Тихо, темно, вогкувато і холодно. Тенькають синиці, б'є дятел, шарудить, бігаючи по стовбурах, повзик, опадаючи, шелестить листя, і мірно, неначе коваль цвяхи, відбиває Досекін гострі холодні слова.

— Ні на кого більше спертися начальству, і затіяло воно підкупити деяких, хто заможніший, та й схватися за спиною в них від долі...

Мужики нерухомі, мов грудки землі; голови підняті вгору, невеселі очі дивляться в обличчя Єгорові, мовчки рухаються сухі губи, ніби нечутно вимовляючи молитву, деякі зіщулились, обнявши ноги руками і вигнувши спину, чоловіка два-три стомлено розкинулись на дні висохлого струмка і дивляться в небо, слухаючи Єгорову мову. Нерухомість і мовчання зв'язують людські тіла в одну силу з німою землею, в одну купу речовини, що народжує життя.

Зрідка чути тихі голоси:

— Струсити, значить, нас з землі вирішено в них!

— Якщо кредиту не дадуть — справа ця не вийде!

Високий, худий мужик, поблискуючи зеленими, як у голодного kota, очима, густо говорить:

— А з кредитом твоїм що буде? Забув про малосильний народ? Він тобі дасть кредит!

Хтось, хихикаючи, вставив:

— Нам і кредит шкодить!

— Та й де їх взяти, грошей!

— Монастирі зберуть!

— Для тебе? Чекай!

Єгор перепиняє свою мову, вислуховуючи зауваження, і знову довбає голови, шукаючи живого мозку.

— Зрозумійте, що виходить: всі, значить, плати подати, а деяким начальство даватиме цю подати на борг, і ці деякі на наші прошення скуплять землю та й обернуть усіх нас, малосильних, у батраків собі.

Захитались мужики, як ліс під вітром.

— Та-ак...

— Отже, ціле село придушити для п'ятьох?

— Почалося це, братці! — тривожно дзвенить високий голос. — Глядіть — деякі по містах живуть, землею не користуються, вони вже наділи свої продавати почали!

— Заборонити!

— А як?

— Паспорт не видавати!

— Вірно! Нехай повернуться до нас та поживуть від землі!

— Вірно тут сказали — всяке збільшення прибутку за чий-небудь пай!

— А звичайно! Земля ж кругла, кажуть...

І дедалі частіше чути тривожне запитання:

— Що будемо робити?

Великий, солідний мужик у міцному козушку встав на ноги, скинувши шапку з голови, і статечно говорить:

— Затіяно це всім на шкоду, православні! От я, скажімо, маю землі до двадцяти десятин і можу купити ще, нічого — можу! Однак — не куплю, бо — небезпечно! Перше — нікому не відомо, що буде, значить, як народ вирішить, друге — купи-но я тепер, то ви мене з світу зживете...

Чути одинокий, сухий сміх, і начебто крякнула людина тихенько або заскрипіла зубами. Мужичі тіла ворухаються в п'їтмі і, зсуваючись щільніше, труться одне об одного. І шелестять придушені голоси:

— Просто кажи — половину народу зірве отак з землі!

— Братці! Як же бог, хїба — не бачить?

— Деякі, звичайно, спливуть, що й казати, ну, а громада... громада розколеться!

Великий мужик усе стоїть, опустивши голову, і термосить в руках шапку.

— Ні, православні, — голосно говорить хтось, — хочеш не хочеш, а прийшов нам час самим ворухити мозком. Видно, що за нас ніхто не стане, а проти нас — геть усі! Я шепчу Єгорові:

— Ач як...

А він вголос і гучно говорить, примружуючи очі і оглядаючи слухачів:

— Слова ділам рідко вірні товариші! Говорити можна всяко, а потай тут кожен думає бути «деяким».

Замовкли мужики. Тільки один, невидимий, із смішком пробурмотів:

— Всім у «деякі» не потрапити, ні-і!

— Що будемо робити? — тужно питає молодий голос.

— Говори! — шепче мені Єгор.

Говорю. І вся купа людських тіл мовчить, не дихає, жадібно слухаючи нові слова, іноді раптом поворухнуться важко, охне, забурмоче і знову замре. Облич у сутінках яру майже не видно — тільки мутні, круглі плями і тьмянний блиск очей. Зімкнулись люди, навалились один на одного, подібно до каменів, що скотилися з гори; дивись на них, і охоплює душу незбориме бажання сказати їм таке велике і вогненне слово, яке обпалило б їх, дійшло гарячим променем до глибоко схованих душ і оживило їх, і змусило б людей здригнутись, обнятись в радості і любові на життя і на смерть.

Бувало це — плакали люди і сміялись і, розходячись по домах, співали нових пісень, ішли обнявшись, наче гарячого вина випили, забувши поділ на друзів і ворогів. Велика і жива ця справа — злиття людей в загальнозначимому для всіх і для кожної душі необхідному!

Рідко запитували мене — хто я такий, а одного разу,

коли хтось із них спитав, чим займаюсь, другий тут же з докором спинив його:

— А ти не бачиш — чим?

На багато їхніх запитань доводилось відповідати:

— Цього не знаю я, братці!

І така відповідь наближала їх до мене найбільше — зразу люди ставали відвертіші й довірливіші.

— З простих будеш? — питають.

— Так, не з мудрих!

— Ну й гаразд!

— Як і ми самі!

Привітно усміхаються, плескають по плечах; часом який-небудь дивак скаже:

— Спасибі, братіку, за повчання, дуже нам це на користь!

І виходить так, неначе щире незнання зв'язує людей міцніше, ніж лицемірне і командувати бажане знання.

Зустрічаючись з ними, почуваю дедалі глибше й міцніше, що зірвалося старе з коріння свого і судорожно б'ється, вмираючи, безсиле через важкість і ветхість свою удержатися на землі, нині вже ворожій йому. Нових сил потребує земля наша, відштовхуючи від грудей малосиле, як наречена закохана жениха, нездатного запліднити змучене невмілими пестощами, плодюче, могутнє і прекрасне тіло її.

У мене часу не було зайнятися старанно своєю самоосвітою; я — людина, створена розгромом народного повстання, яка взялася за справу об'єднання людей з непереможного потягу серця і з ясно видимої мною неможливості жити старим, згубним для людини порядком. Соціалістичні брошури почав я читати всього за рік до перевороту життя і майбутнє — розумію, а в сучасному — розбираюсь на превелику силу, минуле ж російської землі — зовсім темна для мене справа; тут, мабуть, Єгор більше знає, ніж я. Вважаю себе рядовим працівником життя, немовби землекопом, який скромненько рие канаву під фундамент наміченого долею до побудови собору справедливого розуму і краси духовної. До розгрому був знайомий з партійними людьми обох партій, а після повстання, коли всі розсіялися і частково загинули, залишився сам, втративши зв'язки з партією і знаючи тільки деяких співчуваючих справі, сказати б, любителів, а не артистів.

Телер, коли з'явився Пилип Іванович, справжній рушій життя, і я розповів йому про хід місцевих справ, було вирішено, що він залишиться в місті, добуде гроші, відкриє торгівлю чим-небудь, візьме Альошу прикажчиком до себе і почне організовувати газету для нас. А Василь, син лісника, виїхав у губернію, до робітників.

Розповіді Альоші і мої про роботу нашу втягли в справу учительку з братом її, обоє вони стали допомагати нам ретельно, чимраз більше добуваючи книг і газет, уважно стежачи з газет за всім, що було необхідно нам знати.

У Гніздах ми старались держатися непомітно,— крім Альоші, ніхто не працював у нашому селі, а він свої читання вів обережно. Боялись ми: сільце маленьке, все зразу стає відоме вулиці. Розшарувалось воно, ніби напказ: Астахов із Скорняковим — перші люди, з ним поряд Лядов, брат стражника,— наша чорна сотня, люди ситі, але неспокійні за багатство своє: за свій горщик шів вони хоч проти бога; за ними, зверху вниз ідучи,— статечне селянство, роботяги й ачейники, ламають хребти над висмоктаною і неродючою землею, і все-таки ще говорять:

— Ачей, бог дасть, як-небудь поправимось!

І від усього тікають, ховаються, бажаючи тільки тиші й миру, а в справах тягнуть, звичайно, з багатими. Із цього ряду — Єгорів батько, мужик смирний, зляканий, безладний. Другу чергу ходить у старостах, не вміючи через лагідність свою відбитись від цієї честі. Єгор — поганий помічник йому, та й допомагати, власне, ні в чому: землі в них десятина з чвертю — розоряється Досекін разом з багатьма. Потім хитається з боку в бік голяк, злидар, — знесилений, дуже злий і питущий народ, який ні в що не вірує: їм, головне, пригоститися горілкою, і за склянку — вони йдуть на все.

А осторонь — підлітки, люди здебільшого серйозні, похмурі, вдумливі, вони нутром розуміють силу грамоти і на батьків дивляться косо, несхвально.

Дружки Кузіна невеликі помічники нам. Мил Милич кліпає очима, здебільшого мовчить, часом зненацька і недоречно тихенько сміятися почне, а найчастіше прохально ніе:

— Вже ви, милі, подбайте про громаду Христову! І навіки вічні запам'ятає вона імена ваші добрі...

Альоша, звичайно, глузує з нього:

— А ти, Милов, чого ждеш? Робити тобі нічого на землі, бери карнавку, гайда з торбами і збирай на пам'ятники нам! Тільки гляди, щоб мені — кінний! Інші як собі хочуть, а я бажаю верхи на чавунному коні у віках сидіти! І щоб напис золотом: на цього коня посаджений селом Великі Гнізда Олексій Дмитрів Шипигусев за добрі його діла аж до кінця віків!

Тихий мужик засоромлено усміхається, мовчить, щулиться і обсмикує сорочку своїми кволими руками.

А Савелій—той, блискаючи великим палаючим поглядом, хрипить:

— Бити! Вони б'ють...

Спитаєш його:

— Чого ж можна досягти биттям?

Крутить головою і, задихаючись від кашлю, говорить:

— Немає в мене іншого слова на вашу мову, немає! І скоро помирати мені, а хочеться бачити, як здригнеться м'ясо на їх кістках, хочеться чути, як їх хрящі затріщать!

Тут він весь. І це — страшно! Але вже небагато залишилося цієї людини на землі, та незабаром і рештки свої кров'ю розплює.

Дивися на нього і сумно думаєш:

«Скільки народу покалічено, розбито, озлоблено — за що? Яке це життя? І як не сором людям терпіти його, не боротися з ним!»

А з Гнедим сталася несподівана і смішна подія. Приходить він до мене, збентежений дуже, сидить, щулиться і — розгублена усмішка на темному обличчі.

Бачу я—одежа в нього полагоджена, латками вкрита, а штани зовсім міцні — це незвичайно!

Ніколи мені було, і я кваплю його:

— З якою справою, дядьку Михайле?

Розводить руками і починає:

— Не знаю, як і сказати! Бачиш — ріжу я вчора ввечері лозняк на верші, раптом — Марія Астахова йде. Я ніби не бачу — що мені вона? «Здрастуй», — каже, і така догідлива, привітна. «Здорова будь, — мовляв, — безсоромнице!» Ну, і почалась розмова. «Яка, мовляв, я безсоромниця, адже не дівчина, а вдова, чоловік, каже, у мене гнилий був, діти перемерли, а я жінка здорова, тіло честі просить, душа йому не заважає».

Почухав солдат перенісся, дивиться на мене спідлоба і питає:

— Чи вірно вона сказала?

— Нічого,— мовляв,— добре.

Оживився, осмілів і провадить далі:

— От і я думаю — вірно! Адже коли жінка вільна і з своєї охоти до парубка йде — чому це гріх? Та ж милостина — парубкові де взяти? І ще краще, а то дівку перевів би. Ну, слово за слово, бачу я, щось їй потрібно від мене, а сказати вона не наважується, дивиться ласкавою кішкою і... і все таке. «Тобі що треба?» — кажу. А вона — заплакала, стоїть проти мене, і сльози з очей у неї, як сік з берези. «Буду, каже, просити тебе, Михайличку, не ганьби ти татка по святах, зроби ласку. Диви, ночей спати старий не може, мотається по хаті і без угаву бурчить та лає всіх: піп — ледар, урядник — злодій, становий — грабіжник, аж до земського вилає всіх і реве, так реве, що моторошно! А спитаєш — чого ти, татку? Кричить — геть, ганьбище моє! Ради тебе з Мокійкою — куди я життя своє прогайнував, в чому мені радість, де спокій? Хто мені захист? У звірах живу! Коли б сили мені, сокирою порубав би вас, окаяєних, згуба ви моя, з'їли ви мене! Страшно, каже, мені, Михайличку, та й шкода його — адже батько!» Я кажу: «Так йому і треба!» А в самого серце йокнуло, чи то з радості, чи то від якої іншої причини.

І знову мнеться солдат, засоромлено соваючись по лаві, не дивиться на мене.

— Бачиш ти, Єгоре Петрів, знаю я це, як ночами від образи не спиться, тяжко це людині, брат! Звичайно, мені Кузьму анітрохи не шкода, а причому тут жінка ця? Однак і на неї ганьба падає — за що? Не сама вона собі батька вибрала...

— В чому ж справа?

— Почекай! Я тобі по порядку поясню.

І, винувато посміюючись, пояснив: улестила його Марія, приголубила, не може він тепер батька її викривати.

Кажу йому з досадою:

— Та я тебе три місяці умовляю, щоб ти кинув ці скандали!

Він тихо говорить:

— Вірно, три! А все-таки начебто зрада!

— Кого?

— Правди!

І враз прояснів солдат, ляснув долонею по лаві.

— А час який, Єгоре Петрів, га? Було — всяка людина, лежачи на печі, як хотіла, так і потіла, а тепер, не спитавши в сусід, не зробити тобі ні добра, ані бід — вірно?

Радий, регоче.

Розказав я про цю бесіду Єгорові, а він, пихкаючи лютими корінцями своїми, кризь зуби бурчить:

— Ну, і дешевий народець!

І, помовчавши, додав:

— А примовка вірна — і здоровим, і хворим настав час жити хором. Знаєш — і тут шматок користі ми знайдемо. Якщо це вирішиться, що Варвару Кирилівну до міста, в друкарню нашу, куховаркою або дружиною пошлемо, найлюбіша справа потайник наш влаштувати в Астахова. Тепер ясно, що Гнедой у наймитах буде в нього, для того Сашку і прогнали.

— Помиляєшся ти, мабуть? — кажу я, з сумнівом похитуючи головою.

— Я? — тихо скрикнув Єгор, примруживши кремінні очі. — Я, брат, на рік вперед всі ці справи і вчинки бачу, ти вже повір!

Усміхаючись, він провадить далі:

— Ні, перенести склад до Кузьми в дім — це і приємно і безпечно: Мокій неписьменний, Марія не викаже, а сам старий не знайде — треба, щоб не знайшов, це вже Гнедого обов'язок.

— Кажуть, — побив дід Марію за солдата, — сказав я. Єгор байдуже пояснив:

— Де вже йому людей бити! Кволий вже, не може. Був при силі, то сина забив до дурості і оглушив на все життя. Це Мокій дубасив сестру, з батькового наказу, але він, глухий, сильно бити не сміє, боїться Марії, вона сама його лупцює, коли їй не ліньки. Бачив я її сьогодні — вона йшла з Варварою Кирилівною капусту рубати, — нічого, регоче.

Пильно і задумливо дивлячись на мене, він каже:

— Все це не важко, тезко, все це дрібниці. А от помічаєш ти чи ні, що Авдій у нас дедалі більше нудьгує?

— Так, помітно.

— Отож воно і є. А не здається тобі, що не по дорозі йому з нами?

Я не зразу відповів.

— Ні, начебто не здається.

— Хіба?

Досекін усміхнувся, помовчав і знову тихо повторив:

— На рік вперед усі справи бачу, так... Через це в серці у мене ніби смола кипить часом.

На скулках у нього з'явилися жовна, він протяг крізь зуби:

— Розумію я, що повинні ми бути найспокійніші люди на Русі — не завтра наше свято, не через рік і не через десять років, розумію! Справ — он скільки! Вся Росія — це як гора до небес вершиною. Так... Так, брат, все це я розумію і спокійний. Тільки боюсь, щоб не вбити мені кого-небудь!

Мені стало боязко за нього, і щось моторошне завпзло в серце.

— Ти чого це? — питаю, підходячи до нього.

Але він уже оправився і заговорив лагідніше, з усмішкою в очах:

— Спокійні люди — он яка сила! О, господи, як мені завжди розчулює душу слюсар цей, вбитий на Лісній. Згадую про нього, і — всього мене піднімає зсередини: от — помер чоловік, а я живлюсь його силою і живу! Бачу все: приходять солдати до нього, кличуть — ходім! «Це, питає, вам і наказано вбивати мене?» Не сміють відповісти, га? «Шкода, каже, вас, що, молоді хлопці, починаєте ви життя своє вбивством. Ходімо!» Застрелили вони його. Який народ! Навіть вилаяти неохота таких. На третій день з одним з них сидів я в трактирі — зовсім розбита людина: приндиться, лається, а очі мертві. Спився він, напевне. А то — повісився. Видно було, що не можна йому жити, — померла душа.

— Що з тобою, Єгоре? — знову питаю я.

Він стрепенувся, встав.

— Нічого. Так, згадалось. Ну, вночі йду я в місто; кажи, що потрібно, пора мені.

І пішов, спокійний.

Днів через десять я сидів пізно ввечері з Варварою, розповідаючи їй про стародавні руські народоправства у Пскові й Новгороді, враз — тупіт на дворі, в сінях, і входять Досекін з Авдієм.

— Добрий вечір! — вітається Єгор, спокійно і голосно. — Перешкодили ми? Пробачте, коли так! От у Авдія — новина.

Нікін кинув у куток шапку, пригладив волосся і, оглянувши кімнату, просить:

— Ти, Варваро Кирилівно, помовчи про те, що я скажу...

— Покланяйся, може, і помовчу! — неприязно відповідає Варя.

Він сів, зігнувся вдвоє, лікті на колінах, голова між долонями затиснута, потім випростався, витягнув ноги, плюнув на підлогу.

— Ти розказував би, — пропонує Єгор, закурюючи.

— Справа така, — глухувато почав Нікін, — дізнався Кузьма Астахов, що Марія живе з Гнедим... Я, Варваро Кирилівно, тому сказав — помовчи, що справа ця не громадська, а моя, бачиш ти...

Варя здивовано глянула на нього і мовчить.

Єгор держить перед обличчям цигарку і, обережно здмухуючи з неї попіл, каже:

— Кузьма кличе його за зятя.

— От! — коротко сказав Авдій і дивиться на мене, розгублено усміхаючись. Його серйозне, красиве обличчя змарніло, зблякло, очі налилися м'ясною муттю, і крізь неї з глибини поблискують незнайомі мені іскри таємної радості, страху чи злоби — не зрозумію я.

— Розповісти з початку? — питає він Досекіна.

Не відриваючи погляду від своєї цигарки, той байдуже говорить:

— Як хочеш!

Авдій встав — мені здалося, що він ще більше витягнувся за ці дні.

— Вчора в обід іду я коло хати, а він мене покликав...

— Покликав... — непевно повторив Єгор.

— Йй-богу — сам покликав! — вигукнув Нікін і підняв руку, немов бажаючи перехреститись.

— Я не суперечу! — каже Єгор. Він хитається і тиенько посвистує крізь зуби.

Нікін сів у куток в тінь, і звідти нерівно тече його міцний голос, безладно йдуть обережні слова.

— Хворий він, Кузьма Ілліч, хирявий, видно, помре скоро. «Бажаю, каже, я, щоб ти обвінчався з Наста-

сією». — «Ти, мовляв, бажаєш, а я не можу — чим годувати мені її?» Говорили ми з ним довго...

— Довго... — повторює Єгор, киваючи головою.

— Еге! І він перелічує: Мокий, мовляв, не хазяїн, та й бездітний, Машка все з полюбовниками протринькає, а добра в мене багато...

— Багато... — луною відбиває Досекін смачно сказане слово.

Варя, кусаючи губи, тулиться до мого плеча, і мені теж смішно, сумно і соромно.

Авдій знову встав на ноги.

— Ти не смійся, будь ласка, Єгоре! — просить він і голос його здригається. — Ти зрозумій — сили моєї немає жити так! Коли ще буде у вас цось, а життя йде!

— Воно йде! — впевнено говорить Єгор. — Воно, брат, ні хвилини не стоїть, життя!

— Так! А Настя — в місті. Стомився я, зголоднів! Мати ця у мене — треба зрозуміти, братці! Людина не худоба, терпіння у неї мало!

— Ти розкажуй, коли хочеш, — пропонує Єгор.

Авдій повільно жує мляві слова:

— «Не зв'язала б її нечиста сила з тобою, каже, була б вона замужем за хорошою людиною...»

— А ти чим нехороший? — тихо запитує Варя. — Він вірно розрахував — у твоїх руках ніщо не пропаде.

— Він це теж говорив, — підтверджує Авдій, — хлопець, мовляв, ти тверезий, розумний, мужик справжній...

Єгор тим же голосом продовжує:

— «Товаришів своїх крамольних кинь, іди краще до нас, глитаїв...»

Нікін отямлюється і розгублено бурмоче:

— «Залишається, каже, у мене одна Настасія, а крім неї — нікого». І — плаче. Я, братці, розумію, але — я наважився...

Він стоїть серед горниці довгий, похмурий, із скуйовдженим волоссям.

— Ви подумайте — будуть у мене книги, тобто гроші, будуть і газети у всіх, книг купили б, школу збудували б і — хорошого вчителя при ній... Ви підтримайте мене! А не будете ви мені вірити — і я собі вірити не буду!

— Пожалій його! — шепче мені Варя.

— А тепер,— тягне Нікін,— виділ цей... Двоїть він людину...

— Кинь-но ти ці балачки, Авдію! — говорить Єгор, знову закурюючи.

Але Авдій, мабуть, не все розповів і продовжує незв'язно:

— Плаче — для кого працював півста років! Для чужої людини! Хату хоче нам ставити окремо, землі дасть п'ять десятин, пару коней, корову...

Він змахує правою рукою, пальці на ній розчепірені і загнуті крючками — це неприємно бачити.

— Я кажу — досить уже, Авдію! — нехотя мовив Досекін.— Що в тебе буде і що буде з тобою — згодом побачимо.

Він устав, підійшов до нього впритул.

— Не знаю, як інші, а я погано вірю в дружбу ситого з голодним, і ти краще не обіцяй дружби, ця ноша не по силах, мабуть, буде тобі. Не обіцяй! А обіцяй одно: держати язик за зубами завжди, і нині, і во віки віків. Оце...

— Братці! Єгоре! — вигукнув Авдій, дивно тупаючи ногами.

— Зажди!

— Ми з тобою товариші змалку...

— Стривай! — тихо і твердо спинив його Досекін.— Ти запам'ятай — якщо через твій язик хоч одна людина коли-небудь...

— Єгоре Петровичу! — плачевно вигукнув Нікін.— Прикро мені...

І Варя шепче:

— Шкода його...

А мені — не шкода.

Душа моя повита мороком і холодна. Погладжую тишенько Варину руку, мовчу, дивлюсь на обличчя Єгора і почуваю, як тяжко йому говорити.

— Ти зрозумів, що я кажу?

— Ех, Єгоре!

— Зрозумій! Я тобі загрозувати не стану — навіщо загрозувати? Ти знаєш мене, знаєш, що я впертий, задуманого не кину, не довівши до кінця. От і вся розмова!

Нікін зламано опустився на лаву і, зітхаючи, бурчить:

— Образив ти мене... а за що?

— Я не ображав тебе, ні! — говорить Єгор, по-

махуючи шапкою.— Я, брат, знаю — в цю хвилину ти собі віриш. Тільки я вже не вперше чую такі слова й обіцянки, траплялось це: випаде жирна кістка людині, візьметься вона її гризти і здичавіє. Було це!

— Побачиш! — пообіцяв Авдій і, помовчавши ще, тихше додав: — Я тепер трохи відійду од вас...

Єгор опустил голову, тихо сказавши:

— Звичайно!

«Зараз це кінчиться», — з полегкістю подумав я. А по щоках Варі течуть сльози.

Якусь хвилину мовчали. Потім Нікін пробурмотів:

— Він скоро помре, тоді побачите, як я...

— Ну, — мовив Єгор, заглушаючи ці слова, — мабуть, час спати!

І надів шапку.

Авдій Нікін повільно підвівся на ноги, став прощатись. Стискаючи мою руку обома своїми, він благально сказав мені:

— Вговори його, Єгоре Петровичу, щоб він вірив мені.

— Гаразд, — відповів я.

Мені здалось, що очі його радісно заблищали, коли він побачив Варині сльози.

Він пішов, не поспішаючи і з великим зусиллям пересуваючи обважнілі ноги.

Єгор залишився і зразу ж нібито весело заговорив:

— Ну, дорогі товариші, мені теж треба йти, стомився я сьогодні...

Я взяв його за руку, мовчки подивився у вічі; усміхнувся Єгор і опустил голову, сильно потрусивши руки мої.

— Міцний же ти вдачею! — каже йому Варя з ласкавою повагою і здивовано, з сумом, шепче:

— А він, Авдій, розкис, розм'як, ай-яй! От тобі й Авдій...

Зітхнув Єгор і, відвівши очі вбік, збентежено, неголосно бурчить:

— Я про ці його справи давно знаю, бреше він, що Кузьма його спокусив, бреше, пройдисвіт! Все я тут знаю, тільки соромно було мені сказати тобі, тезко, про це, соромно, розумієш, недобре!

І, сильно струснувши головою, він знову міцно потискує мої руки, кажучи:

— Люблю я людей, над якими не беруть гору усі ці

корови, коні, вози, хомути,— у справжньої вільної людини все — всередині, і коли вона вибере що-небудь з кола, так це вже буде найкраще, я про тебе сказав, теско, і про тебе, Варваро Кирилівно,— від душі! А більше нічого не хочу говорити — ану його під три чорти! До побачення, друзі...

Обличчя його гарно спалахнуло, очі стали небачено мною лагідні і променисті, він пішов, весело засміявшись, а ми залишилися, щасливі од його ласки, і довго й тихо розмовляли про нього, з сумом любуючись людиною, задумовано роздумуючи про долю її.

— Який він надійний, який міцний! — не раз задумливо сказала Варя, і втішно було чути похвали йому з її уст.

Ми швидко забували ці дволичні, сумні і смішні справи у поспішній роботі, яка дедалі ширше розгоралася день від дня. І чимраз яскравіше полум'яніли навколо нас ліси в строкатих барвах ошатної осені. Уже днів по два і по три підряд над округою нерухомо стояли сірі, скупі хмари, неначе змерзлись вони над землею крижаним склепінням, холодно думаючи — чи не час одягти її в білу снігову одягу?

Втішали нас з Єгором Альоша й Кузін: між ними наладилась якась особлива дружба, лайлива, наскрізь прошита взаємними глузуваннями. Дедалі частіше помічаємо ми, сходяться вони вдвох, разом подорожують до міста і віч-на-віч, очевидно, інакше говорять, а при людях неодмінно зачіпають один одного і кепкують, ніби соромлячись своєї дружби.

От одного разу йшли ми всі четверо — я, теско, Кузін і Альоша — з одних великих зборів селян; збори влаштував дід у лісі, вже роздягнутому майже до останнього листка. Надвечір випогодилось, а зранку був легкий заморозок — листя під ногами хрустіло і ламалось, мов скляне. Йшли на захід, крізь чорну сітку гілля видно було багрянний захід стомленого сонця, на душі в нас теж було червоно і святково — збори вийшли хороші, дружні, говорили ми всі четверо по кілька разів і, мабуть, добре розворушили селянство. Було народу вже чоловік до сорока, та ще не всі прийшли. Це вперше зібрали ми всіх знайомих нам мужиків, вчинивши ніби огляд їм, і вперше бачили навіч, що робота наша не загинула та й не загине тепер.

— Як ви женете! — покректуючи, крикнув Кузін.— Я, кривий журавель, то й не поспію за вами! Якби відпочити!

— Поживеш і без відпочинку! — відповів Альоша.

— Це я тобі можу сказати, а не ти мені, грубіяне! — докоряє старий.

А Єгор то муркоче пісню, то посвистує і, не дивлячись під ноги собі, зашпортується.

Смішно він ходить, Єгор,— очі в нього верст за десять вперед дивляться, а ногами він так діє, неначе на гору лізе.

Жартуючи і глузуючи, вийшли на узлісся, Олексій беркицьнувся на землю, качаючись по ній, згріб купу барвистого листя, кричить:

— Сідай, хлопці!

І, штовхнувши, повалив на листя Кузіна.

— Поглянь — картина: захід сонця в селі Великі Гнізда! Вхід безплатний.

Кузін, удаючи, неначе не зрозумів Альохиної люб'язності, бурчить:

— Міські ці жовтороті хлопчаки...

Сіли, дивимось — сільце наше мов парчею і золотом на сірій землі вишите. Опускається за річкою могутнє світло дня, жарко горять накриті новою соломою покрівлі хат, червоними вогнями виблискують шибки вікон, розцвітилась, розігралась земля всіма барвами осіннього вбрання, і ласкаво-сине над нею бархатне небо. Тихо і свіжо. Виступають із лісу вечірні тіні, косо й безшумно лягають на нас і на дзвінку землю — зсунулись ми тісніше, для тепла.

— Добре! — зітхає Альоша.— А от у губернії ходив я на виставки картин—двадцять копійок за вхід—і бачу одного разу — картина: з-під мохнатої зеленої ковдри в дірах висунулась чиясь червона пика без очей, опухла вся, неначе після довгої пиятики, потворна така! В чому справа, думаю? Дивлюсь у книзі-каталогу: захід сонця! Ах ти, думаю, анафема сліпа, та ти й не бачив його ніколи, сонця того!

— Та-ак...— задумливо тягне Кузін,— і сонце люди по-різному бачать...

Альоша жваво продовжує:

— А деякі картини дуже за душу беруть! От, приміром, намальоване поле, і проміж хлібів лежить пряма-

пряма дорога в каламутну далину, нічого там не видно! Віз їде звідти, і дівчина чи жінка йде; конячинка гніда з підпалинами, голову опустила мало не до землі, око в неї безнадійне, а дівчина — руки назад і теж одним оком дивиться на худобину, змучену роботою, а другим — на мене: от, мовляв, і все тут життя моє, і таке ж воно, як у коня, — попрацюю років десяток, зігнуся і опушу голову, не зазнавши ніякої радості...

— Це в книжці написано? — спитав Єгор.

— Ні, це сама картина говорить.

Досекін вже оповився димом і сам кашляє від міцності його.

— Ач ти! — каже старий, похитуючи головою. — Не пускай ти на мене цей пекельний сморід! Дерева сохнуть від нього!

— Не терпиш, старовіре, православного тютюну? То ж то! Архієрейський аромат! — гордо заявляє він і здивовано продовжує:

— А я от ніколи картин не бачив, тобто в книжках бачив. У книжках воно допомагає зрозуміти написане, а от окремо — не знаю! І навіть не розумію — як це можна намалювати фарбами, а я щоб розумів без слів? Скільки ж це я не розумію на землі! Навіть перелічити неможливо!

Олексій совається і говорить впевнено:

— Побачиш — зрозумієш! Я часто на виставки ходив, в театр теж, на музику. Цим місто хороше. Ух, хороше, диявол! А то от картина: сидить у трактирі за столом біля вікна чоловік, по одежі — робітник або прикажчик. Пика обм'якла вся, а очі хитренькі і веселі — співають! Так і видно — обдурив хлопця себе і долю свою на часинку і — радісінкий, чорт бідолашний!

— Зараз — чорт! — докірливо зауважує Кузін. — Не можеш ти без нього, як піп без баби.

Альоша задирливо сміється.

— Чим піп гірший за чорта — обидва одному слухать!

Єгор, помовчавши, питає Альошу:

— До чого ж це приводить?

— Що?

— Та от — кінь, п'яний! Я це знаю, бачив разів тисячу! Ти мені напиши, чого я не знаю, не бачив, — коли пишеш!

Альоша подумав, потім переконано говорить:

— Знаєш, і я бачив і п'яних, і коней, і дівиць, звичайно, тільки — це особливе життя, інакше забарвлене воно! Не вмію я пояснити... Ну, от, скажімо, дівиці — цю звать Мар'я, а ту Дар'я, Олена... А на картині вона без імені, на всіх схожа, і життя її неначе оголене перед тобою — зовсім порожнє життя, нудне, як дорога без поворотів, і просто на смерть скероване. Важко це пояснити...

Досекін попихкав цигаркою і сказав:

— Так, неясно говориш!

Сидячи поряд з Кузіним, я слухаю краєм вуха цю розмову і з великим миром в душі люблююся — сонце сіло за Майданський ліс, з кущів по косогорох встає нічний присмерк, але вершини дерев ще обліті червоним промінням. Стомлена за літо земля дрімає, готова заснути білим сном зими. І чимраз нижче опускається над нею синій полог неба, чисто вимитий осінніми дощами.

Штовхнувши мене, Кузін говорить, усміхаючись:

— Раптом з'явився б він у цій тиші і лагідності небес, на хвилинку б, на одну!

— Бог? — спитав Єгор.

— Атож! Бог господь! І сказав би...

— Втратив начальство, Петре Василичу! — жирує Олексій, поплескуючи старого по плечу.

— Ні, ти зачекай, не глузуй! — жваво заговорив Кузін, підвівшись і погрожуючи Олексієві довгим пальцем. — Я, ти знаєш, згоден, що про цей таємний предмет можна міркувати всяко, а от про те, чого немає, і сказати ж нічого. Значить — щось є! Що ж? Треба знати!

Його очиці сиплють іскри і голос стає солодкий, дідок збирається сказати щось гостре і двозначне.

— У довгому житті моему натикався я на різних людей, і от — у Галицькому повіті це сталося — один прочанин... Багато богохульств почув я від нього, і одно особливо вразило мене. Каже він: «Світом править сатана! А бог господь нізринутий з небес і позбавлений безсмертя і розп'ятий бисть під ім'ям Ісуса Христа. І не чорти, каже, були вигнані з небес господом, а люди з раю дияволом, разом з господом, він же, землі торкнувшись, умре! Вивергнувши нас, людей, яко вірних слуг бога нашого, нав'яв сатана кожному різне і різністю думок людських тепер зміцнює трон жорстокості своєї».

Він оглянув нас усіх по черзі і повчально додає:

— От навіть які еретицькі думки можливі!

В Єгора обличчя таке, ніби він став однолітком Кузіна. Повільно і сердито лунають його слова:

— Коли всі голови навчаться думати, тоді й помилки всі виявляться. А казки — облишити, вони не лякають!

Старий із сумнівом хитає головою.

— Заплутаєте ви себе в п'яті світських знань ваших! — усміхається він. — На мою думку, бог — слово, світом не договорене до кінця, вам би і належало договорити його. Вам!

Лежачи на землі горілиць, Альоша бурчить:

— Ми, дідусю, всі слова до кінця договоримо, зажди!

З косогору над горбом з'явилося щось темне, кругле, помаячило у присмерку і зникло.

— Хтось, — кажу, — йде сюди.

Олексій скочив на ноги, придивився, знову ліг крижем і співає:

Сходить місяць на небо.

Йде милий по полю...

Він сходить праворуч від нас, місяць. Велике, червонясте і тьмяне коло його піднімається над чорною сіткою лісних хащів, ніби чіпляючись за гілки, а вони гнучко підтримують його, штовхаючи щораз вище в небо, до одиноких зірок.

— Це Семен, здається! — бурчить Досекін, приклавши руку до лоба. — Атож! Він і є! Засиділись ми тут... Пішки він...

— Посидьмо ще — може, не помітить? — запропонував Кузін.

Альоша хмуро спитав:

— А ти його боїшся?

— Чого! Ми з ним дружки. А от тобі б, Єгоре Петровичу, подумати про нього треба...

— Що таке?

— Відносно Варвари...

— Почекайте говорити! — тихо сказав Єгор. — Це ж він за нами стежить!

— Звичайно, — шепче Альоша.

В тиші лунає похмуре запитання:

— Ви, чи що?

— Ми, ми! — квапливо крикнув Кузін.

Стражник посувається на нас; піший, він здається на диво широким. І рушниці немає при ньому, тільки шабля!

— Чули,— гуде він,— у Фокині крамаря зарізано?

— Якого? — спитав Досекін.

— Хохла. Галайду Мирона.

— А хто зарізав?

— Ще не з'ясовано.

Зігнувши коліна, Семен валиться на землю поруч нас і глухо бурчить:

— Дня немає нескривавленого!.. Проливається цієї людської крові — без міри! Мирон лежить у снігах, а кров аж на двір вибігла і застигла калюжею...

Він дивиться на нас, ніби бачить уперше, і байдуже питає:

— Може, це ваші ріжуть?

— Які — наші? — суворо і голосно мовив Досекін.

— Такі. Знаю я які! У кого сірники є? Дайте-но мені, я забув.

А коли спалахнув сірник, він знов оглянув усіх і знову питає:

— Ти чого, Альошко, зуби вишкіряєш?

— Весело мені, дядьку Семене.

— Чого?

— Взагалі! Всередині весело!

— Знайшов час для веселощів! Тут людей ріжуть скрізь...

— А навколо — ти глянь...

Стражник швидко озирнувся, неспокійно запитуючи:

— Хто навколо?

— Та нікого немає! — здивовано сказав Альоша.— Я про місяць хотів сказати, про те, яка краса скрізь...

Темний чоловік підвів голову вгору, подивився і по-нуро сказав:

— Він завжди в цю пору, місяць. Нічого веселого немає в ньому! Каїн Авеля вбив — от і все!

— Ти чого не на коні? — спитав Кузін.

— Шкутильгає. Коновала треба. От ти скрізь тут ходиш, скажи, щоб коновала прислали мені.

— Де ж це я скрізь ходжу?

— Та вже я знаю. Недобре про тебе говорять.

— Хто?

— Взагалі, народ! Скорняков, Астахов... Усі!

Кузін не по-старечому задирливо сміється:

— Про доброго погане — легко сказати, ти скажи про поганого добре!

Млявий, зім'ятий весь, неначе з похмілля, стражник ліниво і тягуче бубонить:

— Замічають тебе у підозрілих справах.

— А ти цьому віриш?

— Астахов—за всіма стежить. Його голос почують...

Кузін встав на ноги, струшуючи поли каптана, і жваво говорить:

— Його? Його почують, вірно! Гучний дідок, до того ж на василівській дзвіниці дзвін у нього висить і дзвін астаховський, мабуть, аж до сьомих небес чутно.

— Не жартуй! Це не по літах тобі. Я зобов'язаний службою раніше за Астахова все знати, а він ось випереджає мене.

— Погана твоя справа! — сказав Єгор, придивляючись до нього.

І я бачу, що сьогодні грубе обличчя стражника ніби обм'якло, опухло якоюсь важкою задумливістю. Його темні очі нерухомі, погляд мутний і тупий, а голова незвичайно неспокійна, ніби їй незручно на товстій, зарослій чорним волоссям шиї і вона боїться впасти на землю.

Важко повертаючи язиком, Семен провадить:

— Трое тут головних, кажуть,— ти, та Досекін, та от Єгор Петрів... Та ще Альошка...

— Виходить четверо! — зауважив Олексій.

Єгор турботливо спитав:

— Ти чого, дядьку Семене, з похмілля, чи нездужаєш?

— А тобі що? — сказав стражник, ліниво підводячись з землі.— Яке тобі діло до мене?

І, не попрощавшись з нами, пішов геть, а ми — до дому.

Подивившись услід йому, Кузін сказав:

— Щось негаразд із ним...

— Еге,— підтвердив Єгор.— Хворіє він.

— Ану його к чорту! — вигукнув Альоша, смикнувши плечима.— Це, на мою думку, він сам і зарізав Мирона Галайду, справді, він!

— Мели! — суворо спинив його Досекін.

І Кузін докорив:

— Та вже! Хіба можна таке говорити?

Проте Альоша стояв на своєму:

— Він! А якщо цього не він, іншого кого-небудь заріже, ось побачите!

Олексій говорив так впевнено, що мені стало холодно і всі замовкли.

Минуло тижнів два, і настав один з тих днів, коли події, струмками збігаючись звідусіль, створюють немовби вир якийсь, охоплюють людину і крутять її в несподіваному хаосі своєму до божевілля. В кожному житті є такі дні.

У той день ми з Єгором були в Василеві, пояснювали мужикам, які зібрались у stodолі, що таке чорна сотня і чого вона добивається. Повертались увечері, було темно і хмарно, ішли по дну Останкіної балки, і враз зверху, з холодного присмерку, залунав хрипкий вигук:

— Гей, Єгоре Петрів! Іди-но сюди!

— Не йди! — радить мені Єгор, схопивши за руку.

— Як же не підеш? — кажу, побачивши на краю невисокого узгір'я голову коня і темне обличчя стражника, яке нахилилось униз.

— Іди швидше! — кличе він. — А ти, Досекін, прямуй, куди йдеш!

— Рушницею балується, диявол! — шепче мені Єгор.

Я поліз угору, чіпляючись за кущі, і, коли порівнявся з конем, стражник спитав:

— Той — пішов?

— Пішов.

— Мені треба сказати тобі два слова — самому тобі! Іди! Н-но, колодо!

Торкнувши коня, він від'їхав убік, спинився, прислухався до чогось і, нахилиючись до голови коня — я стояв біля конячої морди — говорить тихо, мляво, ніби крізь сон:

— Розмова — хвилинна! Бачиш — скоро зима. Значить — пора тобі виїжджати звідси. Виїжджай, а Варвару мені відступи!

Гладив я шию коня, і рука моя, затремтівши, безсило впала.

— Що це ти? Чи не здурів? — питаю його. — Хіба вона вівця?

— Відступись од неї! — продовжує він дерев'яним голосом, і голос цей дедалі більше лякає мене.

Сухим язиком говорю, здригаючись:

— Подумай, що пропонуеш!

Але він ніби не чує моїх слів.

— Для мене відступись. Прошу!

Справді — просить, і це дуже неприємно мені, дивно: він удвоє сильніший за мене і при зброї.

— Відступись!

У мене тремтять ноги, я боюсь його, прикро мені, і ледве можу стримати злобу, що схопила мене за серце.

Голосно відповідаю йому:

— Це — не можна.

Почув, мабуть. Випростався в сідлі.

— Я тебе Христа ради прошу!

Не знаю, що сказати йому. Мовчу, тримаючись рукою за сідло, а він повільно тягне, ніби вірвовками скручуючи мене бездушними словами:

— Ти подумай. Ось ти — всяко в руці в мене. Небезпечна людина, і дано мені владу над тобою. Заб'ю тебе до смерті, а скажу — опирався, і — нічого не буде.

«П'яний? — думаю я. — Божеволіє?»

Але горілкою тхне від нього слабо, на коні він держиться начебто добре, мова його здається мені складною. Мені було б, напевне, легше, якби він сердився, кричав, лаяв мене, але бачити його таким — нестерпно. Кажу:

— Кинь, Семене, що це таке?

— Я знаю, що ти нічого не боїшся... — бурмоче він. — Але це мені однаково! Кінчилась, видно, моя дорога, іде круто під гору. Не бажаю! От вона, Варвара, і потрібна мені, — нехай підтримає!

Він звисив голову низько на груди і набік, неначе вішальник. Перебирає в руці повід, його холодні й тверді пальці дотикаються моєї руки — здригаюсь я від цього, і нестерпно нудно мені.

Що сказати йому?

— Варвара, — кажу, — сама собі хазяйка, з нею і йди говорити. А мене облиш!

Похитуючись у сідлі і немов засинаючи, він тягне:

— Я говорив... тричі... більше. Загрожував їй і все. Вона — теж нічого не боїться. Це й добре, якщо не боїться. Цього я шукаю.

Тут я схопив його за руку, смикнув, кричу йому:

— Чого ти так говориш? Нездужаєш, чи що?

Похитнувся він до мене, здригнувся, озирається.

— Сну нема в мене, вже й забув, коли спав. Хочу спати, а — боязко і не можу заснути.

— Чого тобі боязко?

— В голові як на млині...— знову гуде він,— і язик німіє...

— Чого боїшся? Ідь-но додому!

— Не хочу, бодай їм усім! Я вчора Кузьму побив. Він усе каже — шкідливі люди. Плаче, старий дурень. Не вийде відносно Варвари? Ех... Штовхнув я його, він упав, ударився і знову плаче...

Мені холодно, душно — розмова ця гнітить мене, як нічний кошмар. Взяв я коня і тихенько веду його на до-рогу.

Семен питає:

— Ти куди?

— Додому. Холодно мені.

— А мене куди?

— І тобі додому треба. Чого хворому в полі маячити! А може, ти випив?

— Ні. Вчора був напідпитку. Ти кинь коня — я ще поїжджу, кинь! Ех, нічого ти не боїшся, нікого не слухаєшся...

«Так,— думаю я,— не боюсь, чорт би тебе забрав!»

— Слухай! — каже він.— Хочеш, я тобі грошей дам? Ось зі мною шістдесят два карбованці, га?

Ріже мене впоперек грудей безпорадний голос його.

— Нащо мені твої гроші?

— За Варвару! — пояснює він.— Я і ще дам! У мене, брат, є...

Мовчу і веду коня, поглядаючи на стражника,— щоб часом не вдарив.

— Облиш коня! — просить він.

Я випустив уздечку. Чую над головою його голос:

— Ну, йди! Сокиру не вкусиш! Адже я жартував. Ти що думаєш? Хворий я? Анітрохи не хворий! От поїду на млин у шинок, там Дунька, Феклушка...

Він почав говорити сороміцькі слова; мені здалось, що голос його став міцніший, виразніший.

— Прощай! Холодно. Горілки випити добре тепер... Н-но, корово!

Він ударив коня каблуками в боки і підтюпцем почвалав у пільму. І враз спинився десь близько.

Стою і чекаю — торохне він з гвинтівки чи ні? Ноги в мене бігти хочуть, тягнуть убік, в куші.

— Пора все-таки виїхати тобі! — доноситься його голос. — Чуєш?

Кричить нібито без погрози.

— Чую!

Він знову крикнув на коня, і копита його квапливо зацокали по дзвінкій, скутій морозом дорозі.

І я, щоб зігрітись, побіг бігцем. Біля царини, коло хлібної магазей, Єгор чекає мене, змерз. Розказав я йому все це — він суворо бурчить:

— Щоб не зробив він чого-небудь? От що — ти йди до Варвари Кирилівни, спитай її, в чому справа, а я — до брата його, до Лядова піду. Треба йому сказати...

— Вони посварились!

— Ну, яка тут сварка! Ех, баби! Зайві вони в нашій справі!

Совісно мені трохи чути цей прихований докір.

— Ти, брат, — кажу, — неначе історію на цей день забув.

— Нічого не забув! Історію робили в містах. Ті жінки — я їх не зачіпаю.

Але, подумавши, він сказав:

— Ні, заплутався я.

Я прошу його:

— Ти потім зайди до Варі, від Лядова!

— Гарзд!

І раптом — повеселішав мій тезко, штовхнув мене плечем, усміхаючись, питає:

— Так і каже він — можу вбити?

— Так і сказав.

— От, диявол, га? Що ж ти, злякався?

— Не без того, брат!

— Тут злякаєшся!

Він знову торкнув мене широким плечем і тихо каже:

— А добре ти зробив, що покликав мене до Варвари.

— Що ж тут доброго? — здивовано питаю я.

— А ти мовчи!

Ми пройшли село наскрізь, хата Лядова залишилась позаду, Єгор швидко повернувся і зник у п'ятні.

У мене на душі було неспокійно і тяжко; не люблю показуватись людям у такому вигляді — тому я проминув привітний вогник у вікні Вариної хати і знову вийшов у поле, до вітряків. Було темно, як у димарі, село, придавлене важкою вогкістю, все в землю ввійшло, тільки

вітряки, розмахнувшись мертвими крилами, ніби зібрались летіти, але безсилі відірватись од горба, зв'язані холодом і ніччю. Сіяло дрібною, сухою памороззю, гуляв, різко струшуючись, гострий злий вітер, розганяючи в п'ятмі тихий шурхіт і моторошні шуми. Десь плачевно скрипіли ворота, грюкала віконниця, німотно мукала змерзла худоба. Котився по дорозі жмуток соломи і жалібно шарудів, не знаходячи місця, де приткнутися на ніч.

Думалось про людей, було шкода їх. Згадувались розумні натяки Кузіна:

«Зміцнює сатана трон жорстокості своєї різницею думок людських...»

Тривожно билась у душі якась неясна, безлика думка про Досекіна і Варю, хотілось би бачити їх разом і в щасті, радості. Було шкода себе... І чорною брилою стояв у пам'яті стражник, гудів його неживий голос.

Квапливі знайомі кроки в тиші — Єгор іде. Пішов і я назустріч йому.

— Гей!

— Це ти?

— Я!

— Хіба вона не дома? Вогонь у неї у вікні.

— Я тебе ждав! Ну, що Лядов?

— Та що Лядов! Мимрить — він, мовляв, давно такий, а я йому не начальство. Та ну їх к чорту, коли так!

Варвару ми застали дуже засмученою, по очах було видно, що вона багато плакала. Відімкнула нам двері нехотя і сердито питає:

— Чого це ви в таку пору?

— Зараз, Варваро Кирилівно, — каже Єгор, сідаючи, — не більше восьми годин.

— Ми, — кажу, — у справі.

Волосся в неї розпатлане, і вся вона якось опустилась, рухається швидко, різко, ображені очі суворо горять і губи міцно стулені.

— Книжки треба забрати від мене, а то загинуть, — сухо сповіщає вона, не дивлячись на нас.

— Чого так? — спокійно запитав Єгор.

— Семен обшуком загрожує.

І відвернувшись до печі, грюкнула чимсь на припічку.

— Чай пити будете?

Непомітно обтирає очі різком хустки з голови. Досекін з повагою і привітно просить її:

— Чаю ми випили б і голодні обидва, як зимові звірі, тільки це потім, а тепер ти нам розкажи, що тут Семен накоїв?

Метушиться вона, схопила самовар, нахилилась над ним, ховаючи своє обличчя.

— Перевели б ви мене в місто швидше, а то немає більше терпіння мого, і біда може скоїтись! Звідки знаєте, що був він сьогодні?

— Ти сказала! — усміхнувся Єгор, потираючи коліно руками.

Тоді я розповів їй про зустріч із стражником і його безумні слова. Повеселішала моя подруга, взяла шитво в руки, сіла до стола і розповідає світлим голосом, посміюючись, ніяковіючи і сердячись:

— Зовсім він мені спокою не дає! Терпіла я, терпіла, мовчала, більше не можу, а то гріх буде! Чимраз частіше він приходить, влізе, розчепириться з рушницями і шаблями своїми і вие, і гавкає, і бурчить... страшний, чорний, зухвалий...

Тезко мій дивиться на мене круглими очима і тихенько посопує носом — ознака того, що сердиться.

— Даремно ти не говорила мені про це! — дорікаю я їй.

Вона з досадою відповідає:

— Та годі-бо! Він цюкне тебе — от тобі домовина і цвинтар, і більше нічого. Він хоч і недоумкуватий, а владу свою почуває!

— Хіба недоумкуватий? — спитав Єгор.

— А звичайно!

Її пересмикнув дроз, і, заплющивши очі, вона стогне:

— Зовсім він божевільний, їй-богу! Говорить: слухай, я тобі розкажу одну справу, а ти мені клятву дай, що нікому не скажеш про неї. Я кажу — не розповідай, Христа ради, прошу тебе, не хочу! Нема кому, каже, більше, а мушу розповісти, — і знову вимагає клятву. Лає мене, пика в нього стане сіра, очиська як у мертвого, тьмяні, і говорить — чого зрозуміти не можна!

Тихенько і настійливо Єгор запитав:

— Про що все-таки він говорить?

— Не розумію нічого! — вигукує Варя, відкидаючи шитво і тікаючи до печі, де закипів самовар. — Все у нього не зібране в голові, все розрізнене. Вас він ненавистю ненавидить і боїться, Кузіна лає: старий диявол,

боговідступник він, мовляв, усю душу мені перевернув, життя позбавив, чаклун він, крамольник! Він усе знає: і про сходки по селах, і що в лісника втікач син повернувся — все сьогодні сказав!

— Так! — спокійно мовив Єгор.

— Погавкає, погавкає і почне жалібно вити: відступись, мовляв, від них, нехай вони люди скромні і серйозні, але це найстрашніші люди, вони, каже, належать до таємного фармазонського закону, смерті не бояться, по всій землі у них товариші і підтримка, хочуть вони всі держави в одну зібрати і щоб ніколи не було війни...

— Чув дзвіні! — сказав Єгор, весело усміхаючись.

— От усе так! — здивовано говорить Варя, грюкаючи посудом, — лає, лає він вас, потім сміється — вони, каже, дурні, нічого не буде по-їхньому, до тих пір усі помруть, переб'ють один одного і помруть! І знову за своє — от я тобі, каже, розповім цю справу, а ти побожись, що будеш мовчати. Я кричу — та відкинься ти, нечиста сила, не хочу я слухати тебе! Помовчить хвилинку, похнюпившись, і питає: хіба й ти нічого не боїшся? У мене, каже, гроші є, хочеш — дам тобі грошей? Іди ти собі, кажу, на млин, там гроші беруть. А мені дай спокій Христа ради!

Обличчя в неї гаряче палає, голос ображено здригається і руки трусяться.

— І чого я далась йому? Хіба мало інших жінок на селі? А він отакий високий, здоровий, скоцюрбитися і бурмоче, махаючи рукою: «Коли страху немає більше, — всьому край! Все валиться, все порушено! Світ, каже, тільки страхом і держався!» І знову до мене лізе, за груди хапає, щипає, просить лягти з ним — мені просто хоч ніж у руку брати!

Вона схлипує, нахилиючи голову. Обличчя Єгора закам'яніло, вилиці стирчать, він витягнув руки, стиснув усі десять пальців в один кулак і пильно дивиться на нього. А я немов учадів, лава під мною колихається, стіни ходять вверх і вниз, і в очах зелено.

Варя говорить тихо, крізь сльози:

— Піду я в місто! Змучив він мене, не можу більше терпіти й мовчати! Не хотілось мені говорити про все це — навіщо, думаю, буду я непокоїти людей баб'ячими справами... А сьогодні він мені так пошарпав душу, що

я вже ледве стою, сил аніяк немає, і думаю — мати божа, допоможи! От зараз схопить, от запаскудить, окаянний!

Тихенько покашлюючи, Єгор спитав:

— А клятву дала ти йому? Сказав він тобі, що хотів?

— Ой, хай йому, я і слухати не стала б! Вуха заткнула б собі! Починав він щось про якусь жінку... Ввижається йому щось: мерці сині, мертві жінки. Одна, каже, ходить уночі гола вся, очі в неї заплюшені, а руки простягнені вперед. А потім починає таке говорити — хай йому! Паскудник він і марнослов! — понуро і бридливо промовила вона. — Не можу я переказати його слова...

— Ти, Варваро Кирилівно, — значливо сказав Єгор, встаючи з-за стола, — дома сьогодні не ночуй. А завтра, — звернувся він до мене, — в місто її! Ну, я піду.

Він подав руку Варі і, зазирнувши їй у вічі, порадив:

— Збирайся-но швидше! А він — це вірно — недоумкуватий, і пора б йому шию скрутити. Ну, теско, я йду.

Мені хочеться залишитися в теплій і чистій горниці подруги, і вона, я бачу, хоче цього, — стомлені очі її дивляться на мене так пестливо з вимученого обличчя. Але мене тягне за Досекіним — він тривожить мені серце: обличчя в нього незвичайно благодушне, рухається він якось дуже хистко і ліниво, немов граючись своєю силою, вихваляючись нею перед кимсь. І сухо посапує — значить, в серці у нього палає гнів. Підвівся я.

— До побачення, Варю!

Вона тикає неохоче руку, а очима говорить — не йди.

— Ти куди ж це? — спитав Єгор, надіваючи шапку.

— З тобою.

— Я сам дорогу знаю!

Дивиться мені просто у вічі поглядом, нелюбимим мною і неприємним, і я почуваю, що не помилився — він щось надумав.

— Ти б не пускала його, — неначе жартома каже він Варі. — Чого він залишає тебе по цілих тижнях саму? Хіба так роблять хороші коханці!

— Чуеш? — мовила вона, ніжно поклавши руку на плече мені.

— Скажи, Єгоре, що ти затіяв? — прошу я його. — Може, я і не піду з тобою...

Усі троє дивимось одне на одного і мовчимо, і всі зразу догадалися, що зрозуміли один одного.

— Иди ти к чорту! — сказав Єгор, прямуючи до дверей, але я схопив його за руку.

— Ні, так не можна!

А Варя, збліднувши, шепче:

— Що ти, що ти! Через отаку людину себе занастити?

І, штовхаючи мене до дверей, квапливо говорить:

— Иди з ним! Не пускай його самого! Иди!

Я не міг втримати товариша, він витягнув мене за двері. Хвилини дві-три ми йшли вулицею мовчки.

— Не стукай каблуками! — сердито бурчить Єгор. — Сторожі тут де-небудь. Ішов би додому!

— Не піду.

— А куди ти?

— З тобою.

І знову йдемо мовчки. Я слухаю, чи не цокотітимуть у темряві кінські копита.

— Ти що думаєш? — похмуро шепче Єгор.

— Нічого.

— Я піду на млин, він там.

— Що робити?

— Хвилина покаже! Спочатку я йому скажу: іди геть звідси, ти людина хвора, шкідлива, а не підеш — нарікай сам на себе.

— Тут він тебе і порішить!

— Побачимо!

Розум каже мені — сперечайся, а серце — не треба. Я мовчу.

Опинилися ми за цариною, біля магазей. Над нами вітер швидко жене темну отару хмар, навколо нас маячить і шарудить сухий від морозу лозняк, і все квапливо пливе назустріч зимовому відпочинкові. Єгор тихенько свистить крізь зуби, і вітер розносить у пільмі цей тихий, тонкий звук. Холодно, моторошно. Здаля доноситься ледве чутний шум.

— Здається, скачуть? — тривожно кажу я і здригаюсь від холоду чи страху.

— Вітер! — відповідає Єгор, прислухавшись. — А Гнедому не минути лиха — заберуть його! — роздумливо продовжує він, ступаючи широко і твердо. — Батько мій вчора прийшов із волості — каже: Астахов скаргу подав на солдата, і судові, і в місто якийсь папір послав. Писар складав йому цей папір. Ану, стій! Тшш...

Шум ближче, і ясно — скачуть на коні.

— Це не він, — кажу я.

— А кому ж би ще?

— В нього кінь важкий.

У п'ятмі застрибала велика сіра пляма, і завив, здригаючись, страшенно гучний голос:

— Наро-од... збира-ай... Швидше! Вбивство-о сталося!

Ми кинулися вперед до верхівця.

— Це з млина Корній-наймит! — говорить на бігу Єгор. — Стій! Де вбивство?

Верхівець, стрибаючи на коні, не може спинити його, кінь метається з боку в бік, і може от-от перекинути нас, і ламає, розриває мову чоловіка.

— На млині, людоньки! Та стій-бо! Стражник там Авдотью-солдатку. Це ти, Досекін? Дома батько твій? Та стій-бо!.. Збирайте швидше народ, а то він там усіх...

— Скачи на село, а ми туди!

Єгор швидко попрямував уперед, схопивши мене за руку і крикуючи:

— А-ах ти... як збіглось! Казав я Лядову... Наволоч! Позаду нас лунає жахливо:

— Вста-ава-ай!

Задихаючись, біжимо. Вітер штовхає нас у спини, обсипаючи нас тривожним криком, заливчатим гавкотом собак і глухим гулом чавунного била. Прокинулось село, але здається, що воно боязко відходить убік, віддаляється од млина.

Досекін нахилився вперед, стелеться по дорозі, як лисиця, і бурчить, задихаючись:

— Трое мужиків там, три баби — як вони допустили!

— Зброя в нього!

— Боягузи все!

Пішли тихше, вітер підкочується під ноги, квапить.

Нас доганяють верхівці, скачуть вони в п'ятмі і для хоробрості ревуть на різні голоси, намагаються сполохати нічні страхи. Чорні кущі обабіч дороги теж до млина хиляться, ніби зірвалися з коріння і летять над землею; над ними тісною юрбою линуць хмари. Вся ніч стрепенулась, як величезний птах, і, широко і злякано махаючи крилами, будить навколо все живе, обіймає, тягне з собою туди, де божевільна людина порушила життя.

— Хто йде?! — несамовито горлають позаду.

Вирівнявся з п'ятьми Мозжухін, мотає ногами і, наїждаючи на нас конем, кричить:

— Начальство наше, га? Обклали нас цими стражниками — ах, ти, господи!

— Пізно ти домислився, дядьку Василю! — сказав Досекін.

— Заскакав я наперед усіх, — скрушно говорить верхивець, — а що можу я один? Приїду, а він в мене — кулю!

І, обертаючись назад, тужливо реве:

— Поспіша-ай!

До млина всього версти дві, а ми неначе верст десять відміряли. В голові мутно, в горлі саднить, очі й вуха незвичайно чуйні, все навколо вражає мене, лягає на пам'ять і серце дряпинами. І все — як сон.

Пливе навколо п'ятьма, гнана вітром, миготять чорні дерева, тривожно струшуючи гілками, і промерзла грязь під ногами здається хисткою, текучою.

— Вогню там немає! — каже Єгор.

Мозжухін смикає за уздечку, задираючи голову коня вгору, кінь тупцяє на місці, пирхає, а вершник витягається вперед і голосно шепче:

— Дивіться — біжить хтось, їй-богу, справді! Ах ти, господи — біжить-таки!

Лунає його розпачливий крик:

— Наро-од-жа! Скорі-іше! Сю-ди-и!

У п'ятьмі перед нами борсається маленький шматочок чогось живого, окрилений чимсь білим... Ось він підстрибнув з землі і раптом спинився нерухомо, прилип до неї.

Коли ми підбігли, виявилось, що це сирота Феклуша, колишня наймичка Скорнякова, а тепер подруга вбитої Авдотї по службі в потайному шинку. Напівгола, в самій білій спідниці і сорочці, вона, лежачи на землі, б'ється, клацає зубами і нічого не може сказати. Підняли її на ноги, ведемо назад, і тут вона безумно закричала:

— Куди ви мене, людоньки, куди?

— Де стражник? — питаємо.

— Убився... убився з рушницї! Повзає по підлозі, а кров так і ллється, так і ллється... Пустіть ви мене...

Єгор накинув на неї свій каптан і зник у п'ятьмі, немов камінь у вирі.

Наздогнали нас ще трое верхивців, двоє з кілками,

а Лядов навіть з рушницею. Дізнавшись, в чому справа, вони хоробро заговорили:

— Кінчився, темний диявол!

— Туди йому й дорога, собаці!

— Це оті потайні шинки занাপащають людей!—грізно кричить Лядов, розмахуючи рушницею.

А Мозжухін сумно говорить:

— Почнеться тепер, браття, велика склока нам; ех — життя!

Всі четверо швидко подалися вперед, залишивши мене самого з дівцею. Обнявши за плечі, ведуть її, розпитують, як це сталось; вона гулиться до мене, тремтить, намагається розповісти щось, але, схлипуючи, говорить незрозуміле. Попереду нас дрібно тупотять коні, ззаду гуде народ, а земля під ногами ніби розтанула і тече назустріч нам, заважаючи йти. Дівчина кашляє, спотикається, охає і скиглить, неначе побите цуценя.

— Грізний він приїхав, звелів дати горілки, п'є, смікає за бороду себе і все мовчить, все мовчить! Я з печі дивлюсь на нього через переборку, думаю — царице небесна! Як він мене питає — що робитиму? Прийшла покійниця Дуня, він їй — «роздягайся!» Вона хоч і бешкетна була і безсоромна, а не хоче — холодно, каже. Він кричить... лишенько!

Побачене оволоділо нею, вона почала говорити швидко, з вереском, захлинаючись словами. Наздогнали нас піші, заглядають в обличчя нам і прислухаються до страшної казки, стримуючи свій говір і тупіт ніг.

— Почав він гроші палити на свічці, вона каже — дай мені! Дав! А вона ще просить, на коліна сіла йому, він схопив її за груди і тисне; кричить вона — господи! — А він її за горло та на стіл і перекинув; тут я злякалась та до хазяїна, а він каже — під три чорти їх! Сказала я хазяїці, а сама знову на піч... Дивлюсь — постіль на підлогу скинута, Дуня впоперек її лежить, а він на колінах перед нею, вино наливає і кричить: спалю все село! Нічого не боюсь, каже! Дуня подряпана вся, в крові! Тут прийшли Корній з Михайлом і хазяйка — як він на них гримне! Зарубаю, кричить, всі геть! Я їй очі заплющила, чую вереск, тупіт, метушня, і Семен гірше за всіх реве! Тут я знову втекла на двір! Нічого не пам'ятаючи, бігаю по двору, і собаки теж, а що робити — не знаємо! Вбі-

жимо в сіни, та й назад. Собаки злякались, гавкають обидва...

У п'ятмі мені погано видно її маленьке кругле обличчя, я почуваю на ньому широко розкриті очі, і мені здається, що вони зовсім дитячі і по-дитячому злякані. І вся вона, всі її слова будять набридливу думу:

«Тисячі й тисячі таких, як вона, людей, схожих на мідні копійки! І витрачаються вони без жалю всяким і на все...»

— Тут Михайло вийшов, стогне, хитається. Зарубав він мене, каже. У нього кров тече з голови, скинула кофту з себе, обв'язала голову йому, раптом — як гупне! Він каже — подивись-но, піди! Страшно мені, взяла ліхтар, іду, ввійшла в сіни, чую — хрипить! Заглянула в двері — а він повзе по підлозі в передній куток, великий такий. Як кину я ліхтар та тікати, та тікати...

Хтось позаду мене сердито сказав:

— Хіба можна ліхтар з вогнем кидати, дурна! Адже він з вогнем!

Несподівано і високо піднялася з п'ятми стіна амбара, всі спинилися перед нею, глухо й обережно розмовляючи.

— Тихо!

— Не чути людей!

— Гайда!

Ніхто не зрушив з місця. Чути були віддихи, сопіння і холодний, виразний дзвін води на греблі.

— Господи! — шепче Феклуша, тримаючи мене за руку. — Як я тепер піду туди?

Відсторонивши її, я ступив вперед, і всі низкою потяглися за мною, а дівчина тихенько завилала:

— Дядечки! Та не кидайте ж ви мене саму!

— Тих-ш-ше! — зашипіло на неї кілька голосів зразу.

На дворі стоять, понурившись, коні наших верхівців, а людей — жодного. І тільки ввійшовши в сіни, побачив я їх: притулились всі п'ятеро до стіни в сінях; на порозі відчинених в хату дверей стоїть ліхтар, освітлюючи слабим тремтячим вогнем голе людське тіло.

— Що? — питаю Єгора.

— Помер!

Піднявши ліхтар, він освітив горницю: стражник лежав у передньому кутку під столом, так що видно було тільки його голі, довго витягнені ноги, чорні від волосся,

вони важко впирались зігнутими пальцями в мокру, темну підлогу, ніби дряпаючи її, а великі круглі п'ятки розійшлись на диво далеко нарізно. Авдотья лежала якраз біля порога, теж догори спиною, підігнувши під себе руки; світло ліхтаря ковзало по її жовтому, як масло, тілу, і здавалось, що воно дихає ще, живе.

— А як Михайло? — спитав я.

— Нічого! — відповів Єгор. — Він каже, що сам розбився, коли побіг від стражника. Упав з ганку.

З кутка сіней лунає голос Лядова:

— Бреше! Пачпорта в нього немає.

А Мозжухін гугняво тужить на вухо мені:

— Яка жінка огрядна, га? І розумниця ж була, роботяга, а от загуляла, закутилася!

— Це ви її довели! — різко сказав Єгор, покурюючи.

— Годі, небоже! Ми! А нас як доля ставить!

— Ще догори ногами стояти будете...

Смішливий мужик Нікін Єрмаков погодився з Єгором:

— Будемо, Єгорша! Нам — чи довго ж? Ми завжди вниз головою живемо — фокусники!

Лядов грізно застерігає:

— Знайшли місце жартувати! При покійниках ото! Краще б хазяїв пошукали, — адже не здохли вони з страху!

— Це справа старости!

— А коли ти хочеш — шукай!

— Мені що? Я не начальство!

— Ну, то й мовчи!

— Так-таки і мовчати?

Починається звичайна канитель: зібрались у тісному місці здавна остогидлі одне одному люди, звикли вони в цей час спати, а тепер стоять тут і знають, що завтра приїде начальство, почнеться неминуча лайка, метушня, знають вони це, тупо сердяться всі — на кожного, кожен — на всіх.

Час від часу з'являються нові глядачі, штовхають один одного, шиплять, охкають і витягають шиї, заглядаючи в горницю. Раз у раз ліхтар піднімається вгору, з темряви випливають сірі п'яти стражника, пишні плечі Авдотї, рушниця серед підлоги, перекинута лампа і чорні плями крові.

Повзе, зміється полохливий шепіт:

— А крові ж!

— Мужик був кремезний!
— Пив, їв ситно!
— Молодичку шко-ода!
— Та-ак, хороша була забавочка!
— Ви б краще прикрили її, чорти!
— Нічого! Вона і жива наготи не боялась!
— А от стражникові — чорти раді!
— Що ж він? Бувають далеко гірші!
— Ще б таки! Он у Фокіні...
— Михайлу-наймитові голову порубав!
— Його б затримати треба, Михайла цього! Гей, старосто! Наймит тут, Михайло, — мені відомо, що пачпорта немає в нього, чуеш?

Досекін, батько Єгора, високий, сутулий і смирний, заклопотано і тихо відповідає:

— Затримаємо! Соцькі — чоловік тут, чуеш...
— Михайло!
— Рябий!
— Пошукайте-но його!
— От! — задоволенням голосом каже Лядов. — А то ходять, стоять, а ніхто нічого не робить.

— Гайда додому! — тихо кличе мене Єгор.

На дворі Скорняков жирним своїм голосом матірно лає орендаря млина; коні слухають лайку і щулять вуха, переступаючи з ноги на ногу. Кремезний, кучерявий орендар, струшуючи головою, спокійно виправдується:

— Що я держав шинок — це відомо всім, і тобі відомо — ти за це оренду мені набавив на сотню карбованців вище...

— Я? Набавив? — кричить Скорняков, тупаючи ногами.

Біля воріт стоїть соцький і, колупаючи палкою землю, питає всіх, хто проходить повз нього:

— Михайла-наймита не бачили часом?

— Чорта з два знайдете ви цього Михайла! — бурмоче Єгор, усміхаючись. — Розумієш, яка історія? Прибіг я сюди, глянув на все це, стало так моторошно, так сумно на серці. Вийшов я на двір — чую... хтось стогне! Підійшов — стоїть біля воза чоловік, голова обмотана ганчіркою, — Михайло! Я з ним разів зо два, зо три розмовляв раніше, і завжди здавалось мені, що людина він не без розуму. «Ну, каже, Досекін, от я і загинув, адже я, каже, брат, втікач, з солдатів утік, паспорта в мене немає!» І розуму небагато теж, кажу! Направив його до

Чорного переліску, сидить, напевне, там і чекає на нас. Відведу його до лісника, а потім уже приховаємо.

Дивлюсь я на нього — у людини навіть і волосся не розпатлане, а я до смерті стомився, в голові у мене туман, серце б'ється недобре і нудить мене від масного запаху людської крові.

— А застудилась, напевне, дівчина та! — в роздумі каже він, скручуючи цигарку. — Боса бігла! Шкода мені її — якась безкрила пташка із розкиданого гнізда!

— Як ти все це встигаєш помітити, запам'ятати? — щиро дивуючись, питаю я.

Він мовчить, чітко відбиваючи крок.

Вже розвиднялось — на деревах помітно було сіруватий, тонкий іній, на обличчі Єгора — тонка усмішка.

— Бачиш, — каже він, опускаючи голову, — я ж людей люблю, слово честі! Я неначе суворий і все таке, а — мені всіх шкода! От тепер візьмімо цей випадок: обоє вони такі могучі, здорові, тілом міцні — хіба не шкода? Вдихни в ці тіла нову душу, скільки вони могли б роботи зробити над жителями! І подумай: злодій — здоровий, конокрад — здоровий, стражник, гуляща жінка і весь цей протигромадський, сказати б, народ — здебільшого здоров'яки. А люди з громади — рядовий мужик, рядова жінка, землероби наші смиренні — всі більше миршаві, кволенькі, спрацювались, затуркані злиднями і голосу ніколи не піднімуть за себе — вірно?

— Майже завжди так! — погоджуюсь я.

— Так! І в нашій справі... які хлопці та мужики дужчі — тягнуть до нас, а виродків між нами не видно. Це, брат, значить, що прийшов селу кінець! Сильному в ньому — тісно, слабому — невмісно. Настав час розірватися селу надвое, і ніякими канатами, ні ланцюгами не скріпити його тепер! Ні, кінець!

Він неголосно сміється. Ранковий мороз нащипав йому обличчя до червоного, і очі у хлопця ясно горять. Ліворуч від нас із кущів визирнув чоловік.

— Ось він! — сказав Єгор і тихо крикнув: — Гей!

Чоловік неголосно відгукнувся.

— У тебе сорочка чиста? — спитав теско. — Ти скинь її, йому треба голову перев'язати.

Коли ми підійшли до пораненого, він сидів, обхопивши голову руками, і, зціпивши зуби, тихо нив:

— У-у-у, голівонько моя!

Я скинув сорочку, пройнятий холодом, трохи відійшов від втоми і зрадів, а то соромно було перед Єгором.

— Кістка ціла? — питає Єгор, обережно знімаючи з голови пораненого криваву ганчірку.

— Обмацував — начебто ціла! Але тільки і болить же голова! От болить!

Стоячи на колінах, він підпирав вилиці долонями і тримав голову, мов миску, до країв повну.

— Я йому мітив у живіт головою, а він відскочив, мабуть, та й сіконув, дияволі!

— Застрелився він — знаєш?

— Знаю! До смерті?

— Еге!

— Ну — і добре! Що тільки з молодицями виробляв він там — ай-ай! Ніби і не людина це! Ти куди мене хочеш ховати?

Збираючи вкрите інеєм листя, Єгор говорить:

— Я тебе тільки відведу, а сховає інший. От обличчя треба було б тобі витерти.

Густо замащене закипілою кров'ю обличчя Михайла наче з заліза: кров застигла на ньому іржавими корками, рудою маскою.

Вже розвиднилось; помітно, що й одяга пораненого замерзла, відстовбурчується і хрустить, коли він обережно рухається. Єгор обтирає йому щоки вогким листям, хворий трясеться весь, клацає зубами і тихенько бурмоче:

— Спаси вас Христос, брати! А якщо потраплю я до начальства — воно мене запече! Ви чому ж такі добрі до людей?

З голубих очей хворого повільно течуть каламутні сльози.

Мені стає ніяково від його запитання, і Єгор теж зніяковіло сміється.

— Ти йди, теско, — каже він, — видно і все таке, народ зараз з'явиться — йди!

— У-ух! — стогне поранений, похитуючи головою, схожою на розшарпаний качан капусти, а теско, посвистуючи, старається — чистить йому обличчя, мов самовар.

Без дум, з неясним і тяжким сумом у серці йду по дорозі — передо мною в похмурому небі тихо розгортається сірий, холодний ранок. Все навколо стомилося за

ніч, розкошлалось, зблідло, зелені килими озимини вкриті пухом інею, дерева простягають одне до одного голі гілки, вони не досягають одне одного і сумно тремтять. Снігу просить роздягнена, змерзла земля, просить пишного білого покрову собі. Зійшлись над нею хмари, кольору попелу і золи, і стоять нерухомо, змагаючи її.

Підійшов я до села — над тином Вариного городу бачу її бліде обличчя, чекає, бідолаха, і, мабуть, всю ніч не спала.

— Заснеш з отаким! — знизуючи плечима, говорить вона і веде мене за собою. — Іди швидше! Диви-но, як замурзався весь кров'ю! А сорочка де?

Сльози у неї на очах, а рука холодна, як лід. Подаючи мені води, тихо питає:

— Хто його застрелив?

— Сам!

— Йй-богу?

— Годі-бо, Варю! — суворо кажу їй.

— Ох, господи! Хіба тут зрозумієш? Адже ви пішли до нього!

— А доля — випередила!

— А чого ж кров?

— Почекай, все розкажу.

— Вмерла Дуня?

— Звичайно!

Сіла вона на лаву і тихо плаче, говорячи:

— Якби ми знали до народження, що на нас чекає, — молилися б слізної: матінко богородице, не роби ти нас бабами! Адже яка вона мила була, Дуня, яка весела та розумна! Заїли ви її, мужичиська, дияволи! Пограбували, обібрали — ось чого почала вона пити й гуляти! А все через прокляту вашу війну! Почекайте, чорти нестримні, коли жінки візьмуться за розум — вони вам покажуть, як ці війни затівати!

Мені і смішно і соромно слухати сердиті слова учениці і подруги моєї; сидячи поруч неї, гладжу мовчки її руку, а вона, не дивлячись на мене, жаліється:

— Всю ніч місця собі не могла знайти, так боялась! У-у! Бити б тебе!

І враз, рвучко обнявши, шепче, усміхаючись крізь сльози:

— Блаженний ти мій...

Це в неї виходить — начебто дурник, — ну що ж...

Горнись до неї, як мала дитина до матері, на душі стає спокійно і легко, чорні справи ночі тануть у пам'яті моїй.

Поклала вона голову мою на коліна собі, гладить щоку мені теплою рукою.

— Розповідай! Де Єгор, дома?

Несподівано для себе я питаю її:

— Любиш ти його?

Вона тихо і запально відповідає:

— Аякже! Звичайно, люблю. Та говори ж бо!

Я почав, але, сказавши слів з десяток, враз, не пам'ятаю як — заснув.

Збудив мене Олексій, який мав іти з Кузіним до міста. Стоїть він надо мною, смикаючи мене за руку і сердячись.

— А ти швидше! Зрозумів?

Озираюсь — він нахмурений і суворий. Варя стоїть серед горниці одягнена.

— Та прокинись ж ти! — жалібно просить вона. — Чуєш — Кузіна арештували.

Це зразу поставило мене на ноги.

Виявилось — балакучий дід засидівся у знайомої нам учительки, розмовляючи з нею і братом її, а вночі з'явилась поліція, арештувала брата і сестру, та, заодно, забрала і Кузіна.

— Знайшли у них що-небудь? — питаю.

— Хто ж це знає? — тихо відповів Альоша. — Жан-дарми з губернії приїхали! Ти йди, Варваро Кирилівно, клич швидше Єгора!

Виходячи, вона бурчить:

— Покаже вам себе отой Кузін!

А я ходжу по кімнаті і не можу уявити собі Петра Васильєва, як він, шкутильгаючи, піде з поліцейськими в тюрму.

Альоша сидить на печі і, мотаючи ногами, чудно розповідає:

— Я теж там був у них, обідав і потім довго сидів, добре, що вчасно пішов. Він там з Федором і Лідією відносно бога, звичайно, зітнувся — цікаво говорив, я тобі скажу!

І, нахилившись до мене, жваво продовжує:

— Допоможіть, каже, богові! Що це значить? Він же всесильний? Воістину так, — а ви є розсіяні крихти і частки сили його неосяжної і, з'єднуючись, — збіль-

шуєте міць його, роз'єднуючись,— зменшуєте. Доводить по-слов'янськи... шкода, не розумію я цієї мови!

Мене арешт Кузіна не турбує. Не думаючи про те, як він поводитиметься перед начальством, я вірю — незначна це шкода, коли з великої лісної рубки хтось украде дерево або п'ять.

— Ми з Пилипом задалегідь дізнались про обшук, та все-таки пізно! Я сиджу в нього, читаю, раптом він прибіг — зараз, каже, зустрівся мені помічник ісправника і сказав, що поспішає на обшук. Я побіг був до Суслівих, але біля їхніх воріт поліція стоїть,— пройшов мимо. Як ти думаєш — що тепер буде?

— Не знаю! — кажу.— Чомусь почуваю, що все це стороною пройде.

— Зайвого він не скаже!—впевнено мовив Альоша.— Пилип, знаючи його менше за мене, інакше думає: він махнув у губернію, а в крамничці залишився цей новий, з міста, похмурий чоловік. Він — чистий, а в крамничці нічого немає зайвого, тільки самий папір, та про нього не догадаються, напевне. Вони вже й товар розклали, книжки, дитячі іграшки, на вікнах картонки висять з ручками, олівцями. І вівіска готова: «Книжкова і паперова торгівля Горчакова», а Пилип з бородою своєю — зовсім купець! Він у місті з усіма знайомий — смішно бачити...

— Все пройде мимо! — кажу я, бо почуваю впевненість у цьому і вона — росте.

Прийшов Єгор; незважаючи на холод, каптан у нього наопашки, сорочка не підперезана, рукава закачані. Похмуро оглянув нас круглими очима і питає:

— Ну?

Слухаючи розповідь Альоші, він свистить тихенько, барабанить пальцями по столу і, не кліпаючи, дивиться на мене невластивим йому лагідним поглядом.

— Ранувато потрапив старий! — з жалем говорить він.— І шкода, що сам, нікого немає з ним наших! Тезко, ти не думаєш, що арешт цей тебе зачіпає?

— Ні.

— Ти б все-таки пішов із села куди-небудь, га? На всякий випадок.

— Треба подумати.

— Подумай!

Альоша теж радить.

Я не виспався, в голові мутно, туманно, думати

ліньки. Олексій іде кудись — сьогодні у нього читання; де-небудь у stodолі зберуться хлопці і просидять до пізнього вечора.

Вдягаючи каптан у рукава, Єгор каже:

— Я теж іду, мені треба сани лагодити. Батько оце мені проповідь читав, усе докоряє, що мало я працюю, розоряємось ми, нарікає. І мати теж — у два голоси діямали. Так! Заважають трохи батьки нашому братові, треба було б просто з землі родитись, вона розумніша від батьків-матерів. То ж ти, тезко, подумай, та скоріше — до вечора треба це вирішити. Варвару Кирилівну я попросив — хай вона погуляє, послухає, що народ говорить. Батько чогось мені натяки про Астахова кидав, що той усіх може з'їсти. На млин начальство з'явилося — сила-силенна його! Татко кинувся туди, як опечений. До побачення! До вечора.

Він узяв мене за руку, потискує і говорить, опустивши голову:

— Чорт його знає — колотиться у мене в серці якась тривога — з утоми, чи що?

— Ти, — питаю, — Кузіну віриш?

— Навмисне зла не зробиць, вірю! А ненавмисне — всякий може.

Він усміхнувся і каже:

— Нудно йому буде самому! Ваню б туди посадити для розмови з дядьком і отвердіння душі, а то Ваня дуже жалісливий: все нарікає, що Нікіна даремно образили ми, і втішає його. А Нікін тимчасом — ліс возить на хату собі. Ну, до вечора!

Пішов. Але залишив мені частину своєї тривоги.

Над селом давно вже літають білі мухи, ліниво падаючи на стоптану землю, одягають її прозорою, тонкою пеленою сухого снігу. Квапливо проходять сюди й туди по вулиці наші сірі мужички; голоси дзвінки і бадьорий крок гучний. Ось пливуть святково вдягнені жінки, серед них, високо підвівши голову, Варвара — вона щось розповідає, спинившись посеред вулиці, чую, як м'яко б'ється в шибку її густий і сильний голос. Обсипаний білими сніжинками, підійшов Милов, спитав про щось і, пересунувши з боку на бік шапку, похнюпившись, плентається далі.

Треба було б Варю додому кликати, та ніяково мені постукати у вікно.

Проскакав верхівець, змахуючи ліктями, неначе курка

крилами; жінки закричали вслід йому і поспішно розбіглись, а Варя залишилась сама, як береза в полі, і, подивившись вздовж вулиці з-під руки, йде до воріт.

Ось вона на порозі, рожева й свіжа, скидає кофту і каже:

— Надивилась, наслухалась, усі справи рознюхала — ой, лишенько! Як село здибилось! Астахов Скорнякова докоряє шинком — мовляв — це розпуста, Скорняков бо-житься, що нічого не знав, а Гнедой поливає обох — біда! Біля збірної галас, гамір стоїть...

Вона рухається, немов риба у воді, плавно і чепуристо виграючи сильним тілом, — люблю я дивитись на неї...

— Скорняков боїться, вже пустив чутку, що цієї зими почне рубати ліс свій, — хоче улестити народ, щоб мовчали про шинок, — робота, мовляв, буде. А Астахов кричить — бреше він, ліс у нас з ним спільний, неділений, ще позиватися будуть у суді за межі... Не знають мужики, чюю руку держати, а в душі всім страшенно хочеться, щоб обидва згнули!

Варя сміється, закривши обличчя рукою.

— Кирик відзначився: говорив за Астахова, Кузьма, мовляв, і богу і начальству — люб'язна людина, розумник, грамотник, громаді заступник, недаром ми його в Думу послати зібрались, та враз як почне матюкати заступника! Всі вирячили очі, а потім — регочуть! Кирик крутить головою, сміючись: «Диви, каже, як я помилився! Дуже вже він мене скривдив, сучий син, Кузька той, забути не можна!» Та й почав, і почав грабунки його лічити! Народ кричить: «Кирику, де ж у тебе правда?» Розізлився він, та й каже: «Там само, де й у вас, наволоч!» І таке місце назвав — страм!

Соромливо і лукаво присунулась вона до мене, замовкла, а потім тихо і сумно шепче:

— Знаєш, про тих, що на млині лежать, неначе й забули всі, тільки жінки самі нишком згадують Дуню... ой, що це?

Швидкий тупіт у сінях, розчинились двері, на порозі став Досекін і, задихаючись, шепче:

— Солдати приїхали, жандарми, тебе, тезко, питають, схопили Гнедого!

Йокнуло в мене серденько, завмерло. Хотів підвестись — Варя обняла мене, держить, бачу її милі очі, бліде обличчя, чую тихий голос:

— Тікай мерщій у лісі!

І Єгор повторює:

— Тікай!

Схопив мене за руку, дивиться в обличчя мені, тягне до дверей.

— Пізно тікати! А звідси скоріше треба йти.

Обняв Варю, поцілував. Обняв мене теско.

— Бережіть,— кажу їм,— одне одного!

А в самого серце враз затріпотіло, налилось і тугою і силою. Гаряче стало мені.

— Може, ще встигнеш? — шепче Єгор, а Варя, бліда, штовхає мене до дверей і шепче:

— Иди швидше, любий, іди ти!

Вискочив я на двір, пробіг городом, перескочив пліт,— стежкою в кущах ідуть двоє солдатів, побачили:

— Стій!

І обидва, підкинувши рушниці до плеча, націлились.

— Що це ви,— кажу,— збожеволіли?

— Мовчати!

І повели раба божого один попереду, другий ззаду. Ідемо задвірками, падає сніг, білить землю і сіру шинель солдатів.

Назустріч ідуть ще солдат і маленький офіцерик у башлику.

— Хто такий? — грізно кричить він.

— Єгор Петрів Трофимов.

Тоді він командує солдатові своєму:

— Иди скажи ротмістрові — Трофимова затримали. Чуеш? Трофимова!

Личко у нього маленьке, рожеве, з чорними вусиками і горде, як новенький злотий. Руки в товстих жовтих рукавицях і лаковані чобітки на ногах.

Ідемо.

— Куди ж ви мене ведете? — питаю.

— Не ваша справа!

— Вірно,— кажу,— але, може, вам потрібно до мене на квартиру?

— Звичайно!

— Проминули її.

У горниці в мене — жандарм, солдати і високий, ставний жандармський офіцер, з гострою сивою борідкою і великими вусами,— кінці їх висять вниз, здається,

що в нього три бороди. Книги покидані на підлогу, все перерите.

— Трофимов?—басом питає офіцер і додає:—Він же—Микола Смирнов, га?

«Еге! — думаю,— який ти освічений!»

У мене ниють ноги. Двері в кімнату не причинені, мені холодно, тужно і прикро серед цих людей. Брехати їм — я не можу, я не гірший за них.

Міркую: якщо вони—оці—знають моє справжнє ім'я, отже, Кузін тут ні при чому, а провалився я якось випадково, що-небудь наплутали брат і сестра Суслови, і це добре, що я буду коло Кузіна завтра ж.

Ротмістр кричить, струшуючи трьома бородами:

— Я питаю — це ти колишній штабний писар Т-го резервного батальйону Микола Смирнов?

— Трофимов я, Єгор Петрів.

Кричить грізно:

— Брешеш!

Дуже легко сердиться воно, начальство.

Маленький офіцерик оглядає мене, розкривши рот, як голодне вороняче пташеня, нижчі чини дивляться строго й уважно. Ротмістр пише. Скрипить перо, дряпаючи мене по серцю.

На світанку ми рушили в місто — я, Гнедой і п'ятеро конвойних, а все інше начальство поїхало кудись далі.

Іти важко. Густо падає лапятий сніг, і ми борсаємося в ньому, як мухи в молоці. Крізь білу каламуть то праворуч, то ліворуч темними натяками пливають назустріч нам куші, дерева, горби ще незасипаної снігом землі.

Солдати не виспались, голодні і злі, горлають на нас, штовхають прикладами; Гнедой зуб за зуб з ними, і разів два його вдарили, боляче, мабуть.

Він бешкетує: розмахує руками, кричить, плюється, в рот йому потрапляє сніг.

— Я сам солдат! Солдат мусить правду захищати!

— Поговори! — грізно попереджає його один конвойний, а другий насмішкувато питає:

— Яку?

— Таку! Загальну правду! А ви — Кузьку багатія, глитая захищаєте!

— Дай йому по довбешці, Ряднов!

Це треба припинити.

— Земляки,— переконливо кажу я.— Не на те ви сердитесь, на що треба...

— Порозмовляй! — ричить солдат.

— Будь ласка! З розумними людьми говорити приємно. Сердитися треба на те, що не дали вам підвід, а змусили чимчикувати пішки...

— Через кого? Через вас, чортів!

— Не дали ні чаю попити, ні поїсти, ні виспатись...

— Це він вірно говорить! — озвався солдат позаду мене.

— У нас усе вірно! — гордо заявляє Гнедой.

— Слухай їх, вони тобі скажуть!

Старий, заглядаючи мені в обличчя, хмурить брови.

Я продовжую, впевнено і лагідно:

— Все це можна виправити, земляки! З версту проїдемо — буде на дорозі село, а в ньому — чайна, от ви зайшли б та попили чаю, і нам теж дозвольте. А так — ні вам, ні нам тридцять з гаком верст не пройти!

Старший пирхає, струшуючи сніг з вусів, і спокійно говорить:

— Це — можна! Це — нічого, земляче, можна!

І всі йому підтакують:

— Звичайно!

— Непогано!

— Чи близько село те?

— Не поївши, і блоха не стрибає!

А Гнедой повчає:

— Бачите — ми ж вас і жаліємо!

Старший був у мене на обшуку, ми разом ночували, і вночі я з ним трохи поговорив про те, про се. Він і ще один високий солдат, Ряднов, який іде поруч мене, спокійніші за інших, решта трое, мабуть, давно хворіють на тугу і злість. Вони всі худі, кістляві і назавжди стомлені, неначе селянські коні, у них одноманітно стерті обличчя і тупі, безнадійні очі.

— Водимо ми вас, водимо, — тихо говорить Ряднов, — кінця немає цьому маршеві!

— Чого ця історія іде в народі, земляче? — питає старший, скося поглядаючи на мене. — Яка тому причина, що ніхто не має спокою?

Я починаю пояснювати їм історію і причини, вони збиваються в щільну купу, притиснувши до мене Гнедого, їх очі недовірливі, вуса й брови в каламутних

каплях розталого снігу, і всі вони ніби плачуть тяжкими сльозами.

— Навіть дивно, як недобре все! — чую я позад себе тихий, щирий вигук, і хтось гаряче дихає в потилицю мені.

Я їх знаю, солдатів: вони однаково як діти — і такі ж довірливі, і такі ж жорстокі. Вони — як сироти на землі — від усього відірвані, і своєї волі немає в них. Російські люди, значить — залякані, ні в що не вірять, чекають розуму від сусіда, а самі бояться його, коли бачать, що розумний. А ще я знаю, що настала пора, коли всяка людина, хто жити хоче, — повинна прийняти мою святу віру в незборимість з'єднаних людських сил. Тому я сміливо кажу їм, що думаю.

— Погано чутно! — з досадою бурчать позаду.

— Сніг цей у вуха набивається!

Гнедой задоволений і бурчить:

— Ото ж то воно!

Розмовляємо всю дорогу до села, і, тільки ввійшовши у вулицю, наші конвоїри знову погрубіли і грізно командують нами.

Але, прийшовши в чайну і діждавшись, коли нам дали чаю і хліба, вони люто вигнали господарів, розстебнулися, підбадьорилися і знову, подобрішавши, дивляться на нас лагідно і уважно слухають мої слова.

Жують хліб, ковтають чай, цмокають губами, і сірі стрижені голови їх сумно похитуються.

Ряднов питає:

— А що, там у селі залишилися ще люди вашої віри?

Гнедой, чорт його забери, гордо горлає:

— Аякже! У нас по всій окрузі...

Я ударив його ногою під столом, солдати помітили це і похмуро усміхаються, а один питає, підморгуючи:

— Ти чого ж, землячку, язик прикусив?

Гнедой, червоний весь, сопе, соваючи ногою, і все-таки говорить зніяковіло:

— А що ж, двоє чи що, нас?

— Отже, — широко усміхаючись, говорить старший, — вас відведемо — по інших пошлють?

Червоні спітнілі пики солдатів різно усміхаються, а один з трьох насмішковано говорить:

— Заняття!

І чийсь злий голос вторить йому:

— Наказали б перебити всіх зразу — правих, винуватих, — от і спокій!

Скориставшись хвилиною задумливості, що обійняла їх, питаю Гнедого:

— Обмовив-таки тебе Кузьма?

— Не він! — швидко відповідає Гнедой. — Це Мозжухін з Лядовим, Скорняков, головне, й інші ще там! Що говорили! «Ваші благородія, він — це я — не інакше китаїцями підкуплений і найшкідливіший чоловік на селі: начальство паплюжить і нас усіх теж, самі, каже, китаїці хороші!»

Солдати підозріливо дивляться на нас, і Ряднов питає:

— А ти звідки знаєш їх, китаїців?

— Я, тобто? — гордо кричить Гнедой. — Овва! Та я ж на війні на цій був, в полоні був, хрест маю Єгорія — ось він, хрест той, він у мене тут...

Квапливо поліз у кишеню штанів, вийняв звідти жменю якогось сміття і, колупаючись у ній товстим пальцем, скрушно бурмоче:

— Ех ти, добра б тобі не було! Хрест я забув, хлопці! Н-ну, це погано — був би мені все-таки захист, а я його забув, о-ох!

— Коли маєш — це начальству відомо! — підбадьорюючи його, говорить старший, потім командує:

— Збирайся, живо!

Солдати застібаються, беруть у руки рушниці; вони дивляться на Гнедого з цікавістю, задумливо, з жалем.

Але Гнедой уже оправився; значливо хмурячись, він високо підняв руку і, комусь погрожуючи темним кривим пальцем, таємниче каже:

— Я, хлопці, людей цих, китаїців, японців, близько бачив — і які воюють, і які землю орють... Ну, як вони землю свою піднімають!.. боже мій! постіль молодій, а не рілля! Це ж справжній робочий народ — і навіть йому битись, коли така земля, і, звичайно, вони все здаля більше, зовсім вони і не хочуть війни, бо сіють вони отаке особливе просо...

Знову щільним клубком сірих тіл котимось ми по дорозі крізь хистку пелену сніжної тканини, ідемо тісно, наступаючи один одному на п'яти, штовхаючись плечима, і над м'яким звуком кроків по товстому шару мокрих сніжинок, над тихим шелестом снігу — безугавно, захоплено захлинається крикливий голос Гнедого.

Спотикаючись, подзвонюючи штиками, солдати намагаються зазирнути йому в обличчя, мовчки слухаючи казку про незнану їм щедрю землю, яка любить працівників своїх. Знов їх червоні обличчя вкриті каламутними краплями розталого снігу, тече він по щоках їх, як тяжкі сльози кривди, всі дихають голосно, сопуть і, почував я, ідуть дедалі швидше, немов сьогодні ж хочуть досягти тієї казкової, жаданої землі.

І вже немає між нами солдатів і арештантів, а просто йдуть семеро російських людей, і хоч не забуваю я, що веде ця дорога в тюрму, та, коли згадую прожите мною цим щасливим літом і раніше,— хороше, ясно горить моє серце і хочеться мені кричати на всі сторони крізь сніжну важку каламуть:

«Із святом, великий російський народе! З воскресінням близьким, любий!»

ПРИМІТКИ

До п'ятого тома ввійшли повісті: «Життя непотрібної людини», «Сповідь», «Літо», написані М. Горьким у 1907—1909 роках. Всі вони входили до попередніх зібрань творів письменника і неодноразово редагувались ним. Повісті «Життя непотрібної людини» та «Сповідь» востаннє редагувались автором при підготовці зібрання творів у виданні «Книга», 1923—1927 років. Повість «Літо» після Жовтневої революції М. Горьким не редагувалась.

Переклади текстів і приміток до цього тома здійснені за восьмим томом видання: М. Горький, Собрание сочинений в 30-ти томах, Гослитиздат, Москва.

ЖИТТЯ НЕПОТРІБНОЇ ЛЮДИНИ

Вперше частина повісті, що складає біля третини її (до слів: «Старик жив у довгій і вузькій білій кімнаті, з стелею, подібною до віка домовини»,— див. розділ VII цього видання, стор. 71), надрукована була без поділу на розділи в «Сборнике товарищества «Знание» за 1908 год», книга двадцять четверта, СПб, 1908. Решта не могла бути надрукована через цензурні перепони до 1917 року. 25 листопада 1908 року К. П. П'ятницький телеграфував М. Горькому, що збірник з закінченням повісті викликав би негайну конфіскацію книги (Архів О. М. Горького). У двадцять п'ятому збірнику «Знание» надруковано було таке повідомлення: «Закінчення повісті «М. Горький. Життя непотрібної людини» не могло бути надруковане в цьому збірнику з причин, не залежних ні від автора, ні від видавництва».

Водночас повість була надрукована повністю у виданні І. П. Ладизникова, Берлін (без позначення року видання).

В період роботи над повістю М. Горький у своїх листах називав її «Шпигун». Перші згадки про роботу над повістю є в листах М. Горького до І. П. Ладизникова від лютого 1907 року. В одному з цих листів М. Горький повідомляв, що він пише повість «Шпигун». В другому листі говориться про те, що слідом за «Шпигуном» і в протывагу йому він буде писати другу річ — «Сповідь» (Архів О. М. Горького).

Повість «Життя непотрібної людини» була закінчена влітку 1907 року, тобто на 7—8 місяців раніше від «Сповіді», але, за вказівкою автора, була надрукована пізніше, ніж ця повість. У лютому 1908 року М. Горький просив К. П. П'ятницького відкласти поки що «Шпигуна» і повідомляв, що днів через десять для найближчого збірника «Знание» буде вилана нова повість, яку необхідно надрукувати в першу чергу (Архів О. М. Горького).

В листі до В. Л. Львова-Рогачевського, десь від середини 1908 року, М. Горький повідомляв, що повість написана «з розповіді героя, який служив у одному охоронному відділі, та з автобіографічної записки його товариша» (Архів О. М. Горького).

До Жовтневої революції більша частина повісті лишалася під цензурною забороною. Було суворо заборонено також і розповсюдження закордонних видань повісті російською та іноземними мовами. Так, 24 лютого 1910 року цензор доповідав центральному комітетові іноземної цензури в зв'язку з виходом повісті в перекладі на французьку мову: «Автор поставив за мету змалювати весь бруд шпигунства й провокації, з одного боку, і благородство революціонерів — з другого... Така тенденція романа вже утруднює його дозволення, а через те, що автор при кожній нагоді згадує про царя, про наміри революціонерів щодо його особи і дає зрозуміти, що все, що тільки робиться погане в Росії, то робиться во славу царя і з його наказу, то ясно, що книжка підлягає забороні... вважаю, що книжка ця не лише повинна бути заборонена, але й не видаватися по прохальних записках».

Комітет постановив: «Заборонити і не видавати». (Зб. «М. Горький. Матеріали й дослідження», М.—Л., 1941, т. III, стор. 431).

У 1914 році видавництво «Жизнь и знание» вирішило випустити «Життя непотрібної людини» повністю десятим томом творів М. Горького. Книгу віддрукували, але вона була затримана цензурою.

В лютому 1914 року петербурзький комітет в справах друку ухвалив «підняти кримінальне переслідування проти автора... і накласти арешт на книгу «М. Горький. Життя непотрібної людини». 19 травня 1914 року ухвала ця була виконана: «Із всіх арештованих 10 400 екземплярів книги...— говориться в спеціальному донесенні комітетові в справах друку,— зроблені вирізки... з стор. 138 до кінця книги» і «в палітурні Кана знищені» (Архів О. М. Горького). В книзі залишилася лише та частина повісті, яка входила в двадцять четвертий збірник товариства «Знание», з додатком тексту із VII глави обсягом меншим за сторінку (закінчуючи словами: «Він увесь час тихенько барабанив по столу довгими пальцями», стор. 71).

«Вирізки», тобто дві третини повісті, де змальована діяльність органів царської охранки та її служителів, вперше з'явилися в світ лише в 1917 році. Видавництво «Жизнь и знание» в своїй передмові до книги, говорячи про цензурну розправу над повістю в 1914 році, повідомляло: «Розпорядче засідання судової палати майже повністю приєдналось до думки цензури, і нам вдалося врятувати від знищення лише перші шість з половиною розділів..., причому ми могли тільки глухо обмовитися в примітці, що «незалежні від нас обставини змусили нас випустити книгу в крайньо скороченому вигляді» — нічого іншого з цього приводу царська цензура нам не дозволила надрукувати... В даний час ми випускаємо в світ, як *другу книгу десятого тома*, весь кінець, починаючи з VII розділу цього твору О. М., керуючись тим, що багато читачів уже придбало його перші шість розділів, випущені нами в десятому томі і які ми будемо тепер вважати лише *першою книгою цього тома*».

Після 1917 року «Життя непотрібної людини» включалось у всі зібрання творів.

Друкується за текстом, підготовленим М. Горьким для зібрання творів у виданні «Книга».

Вперше надруковано в «Сборнике товарищества «Знание» за 1908 год», книга двадцять третя, СПб, 1908, з підзаголовком «Повість».

Водночас повість вийшла окремою книгою у виданні І. П. Ладжникава, Берлін, 1908.

У 1930 році М. Горький згадував: «...«Сповідь» написана за розповіддю одного нижегородського сектанта і за статтею про нього Кудринського, «Богдана-Степанца», викладача нижегородської семінарії» (Архів О. М. Горького). Тоді ж, в нарисі «На краю землі», М. Горький вказував, що в «Сповіді» відбилось дещо з рукопису одного такого Левонтія Поморця. Цей рукопис привіз у кінці 80-х років із сибірського заслання С. Г. Сомов і познайомив з ним молодого Горького.

Роботу над «Сповіддю» М. Горький почав у 1907 році і закінчив на початку 1908 року. В січні 1908 року М. Горький писав К. П. П'ятницькому, що він посилено працює над повістю (Архів О. М. Горького). В лютому того ж року він сповіщав І. П. Ладжникава: «...А зараз — кінчаю повість, здається, цікаву. Вона буде названа «Житіє» або якось у цьому дусі. Герой — прочанин по святих місцях» (Архів О. М. Горького). 6 березня, надсилаючи К. П. П'ятницькому більше ніж половину повісті, М. Горький повідомляв його, що кінець її буде готовий днів через п'ять, і просив надрукувати весь твір неодмінно в одному збірнику (Архів О. М. Горького).

30 червня 1908 року М. Горький писав К. П. П'ятницькому, що нетерпеливо жде виходу «Сповіді» (в російському виданні), що за кордоном про неї вже кричать. Не раз М. Горький говорить про повість і в дальшій переписці з К. П. П'ятницьким, яка відноситься до літа того ж року. Однак уже до осені 1908 року в авторській оцінці повісті намітився певний перелом. 31 серпня 1908 року М. Горький писав В. Я. Брюсову про «Сповідь»: «Сам я дуже невдоволений нею...» (Архів О. М. Горького).

«Сповідь» писалась М. Горьким в період столипінської реакції, про який в «Історії Всесоюзної комуністичної партії (більшовиків)» говориться:

«Поразка революції 1905 року породила розпад і розклад в середовищі попутників революції. Особливо посилилися розклад і занепадництво в середовищі інтелігенції...

Занепадництво й невіра торкнулися також однієї частини партійних інтелігентів, які вважали себе марксистами, але ніколи не стояли твердо на позиціях марксизму. Серед них були такі письменники, як Богданов, Базаров, Луначарський (що примикали в 1905 році до більшовиків), Юшкевич, Валентинов (меншовики). Вони розгорнули «критику» одночасно проти філософсько-теоретичних основ марксизму, тобто проти діалектичного матеріалізму, і проти його науково-історичних основ, тобто проти історичного матеріалізму... Частина інтелігентів, які відійшли від марксизму, дійшла до того, що стала проповідувати необхідність створення нової релігії (так звані «богошукачі» і «богобудівники»). («Історія Всесоюзної комуністичної партії (більшовиків). Короткий курс», Держполітвидав УРСР, 1949 р., стор. 95—96).

Під впливом групи Богданова — Луначарського, з якою

М. Горький був у той час зв'язаний, він допустив ряд помилок філософського характеру, зокрема розвиваючи ідею «богобудівництва», що знайшла відображення в повісті «Сповідь».

Згодом, пояснюючи завдання, яке ставилось ним у «Сповіді», М. Горький писав:

«Я — атеїст. У «Сповіді» мені треба було показати, якими шляхами людина може прийти від індивідуалізму до колективістичного розуміння світу... Герой «Сповіді» розуміє під «богобудівництвом» побудову народного буття в душі колективістичному, в душі єднання всіх по шляху до єдиної мети — звільнення людини від рабства внутрішнього і зовнішнього» (Архів О. М. Горького).

Такі були наміри письменника. На ділі ж «Сповідь» з її порожньою ідеєю «богобудівництва» давала матеріал для виправдання «нової релігії» і тому була цілком засуджена В. І. Леніним.

В. І. Ленін і М. Горький, як це видно з їх листування, розмовляли про «Сповідь» влітку 1910 року. 22 листопада цього року В. І. Ленін писав М. Горькому з Парижа: «Коли ми розмовляли з Вами влітку і я розповів Вам, що зовсім було написав Вам прикрого листа про «Сповідь», але не послав його, бо тоді почався розкол з махістами, то Ви відповіли: *«даремно не послали»* (В. І. Ленін, Твори, вид. 4-е, т. 34, стор. 378).

В. І. Ленін різко негативно поставився до відголосків «богобудівництва», які проявилися трохи пізніше і в публіцистиці М. Горького. В середині листопада 1913 року, коли в ряді газет появилася стаття М. Горького «Ще про «Кармазівщину», В. І. Ленін писав йому:

«Учора прочитав в «Речи» Вашу відповідь на «виття» за Достоевського і готовий був радіти, а сьогодні приходить ліквідаторська газета і там надрукований абзац Вашої статті, якого в «Речи» не було.

Цей абзац такий:

«А «богошукання» треба *на час*» (тільки на час?) «відкласти, — це заняття марне: нема чого шукати, де не покладено. Не посявши, не пожнеш. Бога у вас немає, ви *ще*» (ще!) «не створили його. Богів не шукають, — *їх створюють*; життя не вигадують, а творять».

Виходить, що Ви проти «богошукання» тільки «на час»! Виходить, що Ви проти богошукання *тільки* заради заміни його богобудівництвом!!

Ну, хіба це не жахливо, що у Вас *виходить* така штука?

Богошукання відрізняється від богобудівництва або богоспорудження або боготворення і т. п. нітрохи не більше, ніж жовтий чорт відрізняється від чорта синього. Говорити про богошукання не для того, щоб висловитися проти *всяких* чортів і богів, проти всякого ідейного труполозтва (всякий боженька є труполозтво — хай то буде найбільш чистенький, ідеальний, не шуканий, а будований боженька, все одно), — а для того, щоб віддати перевагу синьому чортові перед жовтим, це в сто раз гірше, ніж не говорити зовсім.

В найбільш вільних країнах, в таких країнах, де *зовсім* недоречний заклик «до демократії, до народу, до громадськості і науки», — в таких країнах (Америка, Швейцарія і т. п.) народ і робітників отупляють особливо старанно саме ідеєю чистенького, духовного, будованого боженьки. Саме тому, що всяка релігійна

Ідея, всяка ідея про всякого боженьку, всяке кокетування навіть в боженською є найневимовніша мерзота, яку особливо терпимо (а часто навіть доброзичливо) зустрічає демократична буржуазія,— саме тому це — найбільш небезпечна мерзота, найбільш огидна «зараза». Мільйон гріхів, пакостей, насильств і заріз фізичних легше розкриваються юрбою і тому далеко менш небезпечні, ніж тонка, духовна, прибрана в найбільш пишні «ідейні» костюми ідея боженьки. Католицький піп, що розтліває дівчат (про нього я зараз випадково читав в одній німецькій газеті),—далеко менш небезпечний саме для «демократії», ніж піп без рясн, піп без грубої релігії, піп ідейний і демократичний, що проповідує будування і сотворіння боженьки. Бо першого попа легко викрити, осудити і вигнати,— а другого не можна вигнати так просто, викрити його в 1000 раз трудніше, «осудити» його ні один «німецький і жалісно хиткий» обиватель не згодиться.

І Ви, знаючи «немічність і жалісну хиткість». (російською: чому російською? а італійська краще?) міщанської душі, бентежите цю душу отрутою, найбільш солоденькою і найбільш прикритою леденцями і всякими розмальованими папірцями!!

Справді, це жахливо.

«Досить уже самооплювань, що заміняють у нас самокритику».

А богобудівництво чи не є найгірший вид самооплювання?? Всяка людина, що займається будівництвом бога або навіть тільки допускає таке будівництво, оплювує себе якнайгірше, займаючись замість «діянь» якраз самоспогляданням, самолюбіванням, причому й «споглядає» така людина найбільш брудні, тупі, холопські риси або рисочки свого «я», обожувані богобудівництвом.

З точки зору не особистої, а суспільної, всяке богобудівництво є саме любовне самоспоглядання тупого міщанства, німецької обивательщини, мрійливою «самооплювання» філістерів та дрібних буржуа, «збезданієних і втомлених» (як Ви зволили дуже вірно сказати про душу — тільки не «російську» треба б говорити, а міщанську, бо єврейська, італійська, англійська — всі один чорт, всюди паршиве міщанство однаково мерзенне, а «демократичне міщанство», зайняте ідейним труполізмом, сугубо мерзенне).

Вчитуючись у Вашу статтю і дошукуючись, звідки у Вас ця описка вийти могла, я дивуюсь. Що це? Залишки «Сповіді», яку Ви самі не схвалювали?? Відгуки її??» (В. І. Ленін, Твори, Держполітвидав України, вид. 4-е, т. 35, стор. 89—91).

В кінці листопада чи на початку грудня того ж року, відповідаючи на лист М. Горького, В. І. Ленін вказував:

«В питанні про бога, божественне і про все, зв'язане з цим, у Вас виходить суперечність — та сама, по-моєму, яку я вказував у наших розмовах під час нашого останнього побачення на Капрі: Ви порвали (чи немовби порвали) з «впередівцями», не помітивши ідейних основ «впередівства».

Так і тепер. Вам «дуже досадно», Ви «не можете зрозуміти, як проскочило слово на час» — так Ви пишете — і в той же самий час Ви захищате ідею бога і богобудівництва.

«Бог є комплекс тих, вироблених племенем, нацією, людством, ідей, які будять і організують соціальні почуття, маючи на меті

зв'язати особу з суспільством, приборкати зоологічний індивідуалізм».

Ця теорія явно зв'язана з теорією або теоріями Богданова і Луначарського.

І вона — явно невірна і явно реакційна. Подібно до християнських соціалістів (найгіршого виду «соціалізму» і найгіршого перекручення його) Ви вважаєте прийом, який (незважаючи на Ваші найкращі наміри) повторює фокус-покус попівщини: з ідеї бога викидається геть те, що *історично і житейськи* в ній є (нечисть, забобони, освячення темноти й забитості, з одного боку, кріпосництва й монархії, з другого), причому замість історичної і житейської реальності в ідею бога вкладається добренька міщанська фраза: (бог=«ідеї, що будять і організують соціальні почуття»).

Ви хочете цим сказати «добре і хороше», вказати на «правду-справедливість» і тому подібне. Але це ваше добре бажання лишається вашим особистим набутком, суб'єктивним «невинним побажанням». Раз ви його написали, воно пішло в масу, і його *значення* зумовлюється не вашим добрим побажанням, а *співвідношенням суспільних сил*, об'єктивним співвідношенням класів. В силу цього співвідношення *виходить* (всупереч Вашій волі і незалежно від вашої свідомості), виходить так, що ви підкреслили, підсолодили ідею клерикалів, Пурішкевичів, Миколи II і пп. Струве, бо *на ділі* ідея бога їм допомагає держати народ у рабстві. Прикрасивши ідею бога, Ви прикрасили кайдани, якими вони сковують темних робітників і мужиків. От — скажуть попи і К⁰ — яка хороша й глибока це — ідея (ідея бога), як визнають навіть «ваші», пп. демократи, вожді, — і ми (попи і К⁰) служимо цій ідеї.

Невірно, що бог є комплекс ідей, які будять і організують соціальні почуття. Це — богдановський *ідеалізм*, який затушовує матеріальне походження ідей. Бог є (історично і житейськи) на-самперед комплекс ідей, породжених тупою придавленістю людини і зовнішньою природою і класовим гнітом, — ідей, які *закріплюють* цю придавленість, *присипляють* класову боротьбу. Був час в історії, коли, незважаючи на таке походження і таке справжнє значення ідеї бога, боротьба демократії і пролетаріату відбувалася у формі боротьби *однієї релігійної* ідеї проти другої.

Але і цей час давно минув.

Тепер і в Європі і в Росії *всякий*, навіть найбільш витончений, найбільш благонамірений захист або виправдання ідеї бога є виправдання реакції.

Все ваше визначення наскрізь реакційне і буржуазне. Бог = комплекс ідей, які «будять і організують соціальні почуття, маючи на меті зв'язати особу з суспільством, приборкати зоологічний індивідуалізм».

Чому це реакційне? Тому, що підкрашує попівсько-кріпосницьку ідею «приборкання» зоології. В дійсності «зоологічний індивідуалізм» приборкала не ідея бога, приборкало його і первісне стадо і первісна комуна. Ідея бога *завжди* присипляла і притуляла «соціальні почуття», підміняючи живе мертвечиною, будучи *завжди* ідеєю рабства (найгіршого, безвихідного рабства). Ніколи ідея бога не «зв'язувала особу з суспільством», а *завжди зв'язувала* пригноблені *класи* вірою в *божественність* гнобителів.

Буржуазне ваше визначення (і не наукове, неісторичне), бо

воно оперує огульними, загальними, «робінзонівськими» поняттями взагалі — а не певними *класами* певної історичної епохи.

Одна річ — ідея бога у дикуна зирянина і т. п. (напівдикуна теж), інша — у Струве і К^о. В обох випадках цю ідею підтримує класове панування (і ця ідея підтримує його). «Народне» поняття про боженьку і божецьке є «народна» тупість, забитість, темнота, цілком така сама, як «народне уявлення» про царя, про лісовика, про тягання жінок за волосся. Як можете ви «народне уявлення» про бога називати «демократичним», я абсолютно не розумію.

Що філософський ідеалізм «завжди має на увазі тільки інтереси особи», це невірно. У Декарта в порівнянні з Гассенді більше малися на увазі інтереси особи? Чи у Фіхте і Гегеля проти Фейербаха?

Що «богобудівництво є процес дальшого розвитку і нагромадження соціальних начал в індивідуумі і в суспільстві», це просто жадливо! Коли б в Росії була свобода, адже вас би вся буржуазія підняла на щит за такі речі, за цю соціологію і теологію чисто буржуазного типу і характеру.

Ну, поки що досить — і так затягнувся лист! Ще раз міцно тисну руку і бажаю здоров'я.

Ваш В. І.

(В. І. Ленін, Твори, вид. 4-е, Держполітвидав України, т. 35, стор. 92—94).

В 1910 році в «Замітках публіциста», піддаючи критиці платформу сторонників і захисників одзовізму, до яких належали Богданов, Луначарський та ін., що намагалися використати авторитет М. Горького з своєю фракційною метою, В. І. Ленін писав:

«Горький — авторитет у справі пролетарського мистецтва, це безперечно. Намагатися використати» (в ідейному, звичайно, значенні) *цей* авторитет для зміцнення махізму і одзовізму значить давати *зразок* того, як з *авторитетами* поводитись не слід.

В справі пролетарського мистецтва М. Горький є величезний плюс, незважаючи на його співчуття махізмові і одзовізмові. В справі розвитку соціал-демократичного пролетарського руху *платформа*, яка відособлює в партії групу одзовістів і махістів, висуваючи як спеціальне групове завдання розвиток нібито «пролетарського» мистецтва, є *мінус*, бо ця платформа в діяльності великого авторитету хоче закріпити і використати якраз те, що становить його слабу сторону, що входить від'ємною величиною в суму величезної користі, яку він дає пролетаріатові». (В. І. Ленін, Твори, вид. 4-е, Держполітвидав України, т. 16, стор. 180).

Статті і листи В. І. Леніна, а також його розмови з М. Горьким допомогли письменникові перебороти допущені помилки.

Повість «Сповідь» включалась у всі зібрання творів.

Друкується за текстом, підготовленим М. Горьким для зібрання творів у виданні «Книга».

ЛТО

Вперше з великими цензурними скороченнями надруковане в «Сборнике товарищества «Знание» за 1909 год», книга двадцять сьома, СПб, 1909, з підзаголовком «Повість». Водночас повністю

надруковане як окрема книга видавництвом І. П. Ладизникова, Берлін (без зазначення року видання).

Над повістю «Літо» М. Горький працював у першій половині 1909 року. З листа М. М. Коцюбинського до дружини від 20 червня (ст. ст.) 1909 року видно, що М. Горький закінчив повість в червні 1909 року і 20 червня читав її на о. Капрі своїм друзям і знайомим (зб. «О. М. Горький і М. М. Коцюбинський. Збірник матеріалів», Київ, 1937, стор. 53).

М. Горький вважав повість «Літо» одним з начерків до задуваної, але не здійсненої ним повісті «Син». В листі до В. А. Десницького він повідомляв:

«Думалось після «Матері» написати «Син», у мене були листи Заломова із заслання, його літературні спроби, знайомства з робітниками обох партій і з визначними гапонівцями: Петровим, Інковим, Черемохіним, Кареліним, враження Лондонського з'їзду, але всього цього виявилось мало. «Літо», «Мордовка», «Романтик», «Сашка» — можна вважати начерком до «Сина...» (В. Десницький, М. Горький, Гослитиздат, Л., 1940, стор. 263).

Майже аж до Жовтневої революції повість «Літо» друкувалась в Росії з великими цензурними скороченнями; розповсюдження видання І. П. Ладизникова було заборонене на підставі цензурської доповіді від 13 січня 1910 року. В доповіді говориться: «В прикладеній повісті автор, за своєю звичкою, підносить читачам свої перекази на визвольні теми, причому в книжці, звичайно, не бракує суджень соціалістичних, бунтівських та антимілітарних... На стор. 77, 82, 83, 87, 116, 122 автор висловлює своє співчуття революціонерству, заперечує закони, навіть вихваляє Стеньку Разіна і Омеляна Пугачова, духовних прабатьків російської революції. Вважав би, що книжка повинна бути заборонена з огляду на її цілком певне спрямування...» (Зб. «М. Горький. Матеріали и исследования», М.—Л., 1941, т. III, стор. 429—430).

Значні вилучення були зроблені в повісті загальною і військовою цензурою при публікуванні її в чотирнадцятому томі зібрання творів М. Горького, видання «Жизнь и знание», Петроград, 1916.

Повість включалась у всі зібрання творів.

Друкується за текстом машинописної копії, яка зберігається в Архіві О. М. Горького,— за текстом, підготовленим автором для двадцять сьомої книги «Сборника товарищества «Знание» за 1909 год», з поновленням усіх цензурних вилучень за виданням І. П. Ладизникова.

З М І С Т

	Стор.
Життя непотрібної людини. <i>Переклад І. Сенченка</i>	7
Сповідь. <i>Переклад О. Ільченка</i>	201
Літо. <i>Переклад Л. Яценко</i>	359
Примітки.	473

Оформлення
Художника *М. Пікалова*

Редактор—*М. Леценко*
Художній редактор—*К. Калугін*
Техн. редактор—*С. Зіскіндер*
Коректори—*Г. Горлач, Г. Лушпай*

✱

М. ГОРЬКИЙ
Сочинения, том 5.
(На українском языкє)

✱

БФ 03965. Здано на виробництво 1. VII. 1952 р.
Підписано до друку 4/IX 1952 р. Формат паперу
84×108₃₂. Папер. арк. 7,562. Друк. арк. 24,8+1 вкл.
Обл.-вид. арк. 26,62. В друк. аркуші 70,176 зн.
Ціна 11 крб. Зам. № 857. Тираж 20.000.

✱

4-та поліграффабрика Укрполіграфвидаву,
м. Київ, пл. Калініна, 2.

